İLETİŞİM
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

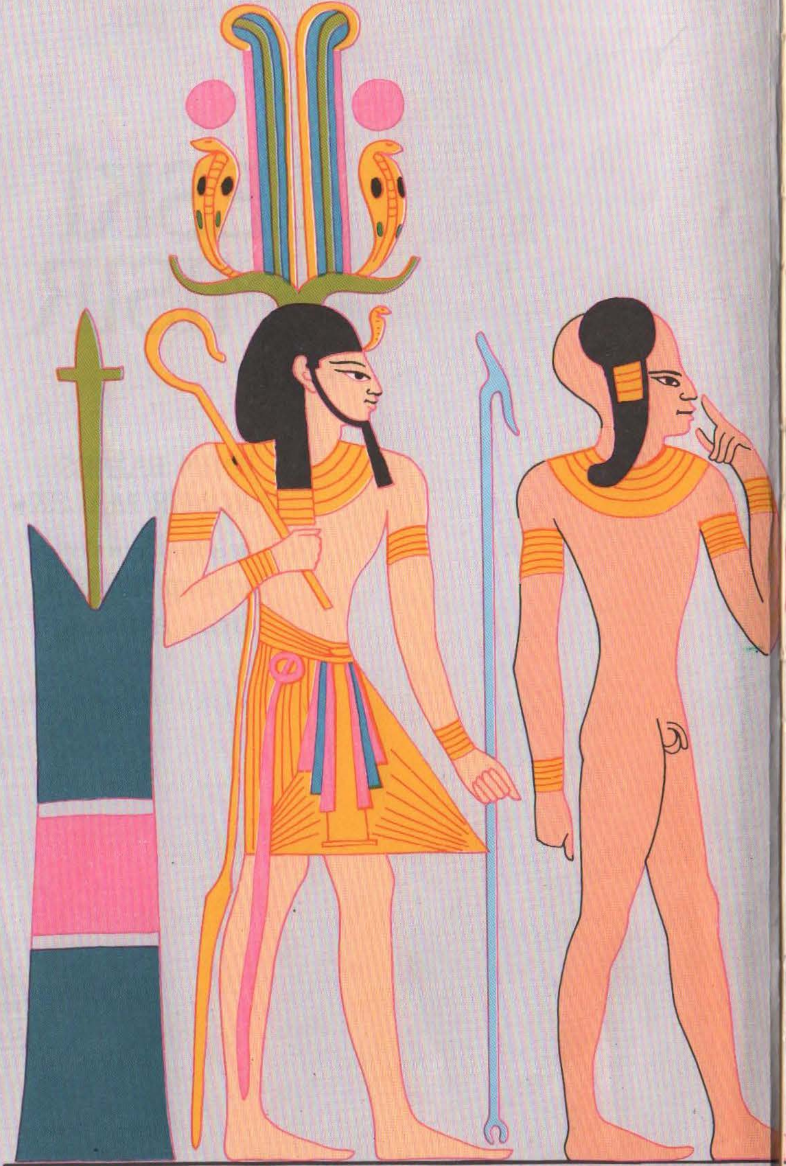
ESKİ MISIR

İletişim Yayınları

İLETİŞİM
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

ESKİ MISIR

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Adına Sahibi
Vedat Çakmak
Genel Yönetmen
Murat Belge
Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
A.Ziya Bayman
Teknik Sekreter
Berrin Sözer
Harita
İbrahim Özyıldırım
Ofset Hazırlık:
PERKA A.Ş.
Baskı
Çiftay Basımevi
İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu/İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

İÇİNDEKİLER

ZAMANDİZİM TABLOSU

* işaretli tarihler kesindir. Bütün ötekilerde de yanılma payı vardır. Kralların tam listesi 32-33. sayfalarda verilmiştir.

	İ. Ö. 6500	4500	4000	3500	3000	2500
MISIR	Geç Paleolitik	Badarian (Nil vadisinde) Merimde (Deltada) Fayum	I. Nakada (Nil vadisinde)	II. Nakada (Nil vadisinde) Maadi el-Omeri (Memphis bölgesinde)	Mısır devletinin kuruluşu (Geç II. Nakada dönemi) yak. 3050 Erken Hanedanlık dönemi 2920-2575 1. Hanedan 2920-2770 2. Hanedan 2770-2649 3. Hanedan 2649-2375	Eski Krallık 2575-2134 4. Hanedan 2575-2465 5. Hanedan 2465-2323 6. Hanedan 2323-2150 1. Ara Dönem 2134-2040 9.-10. Hanedanlar (Herakleopolis) 2134-2040 II. Hanedan (Teb)
AŞAĞI NUBYA/ *YUKARI NUBYA*	Geç Paleolitik	Neolitik Akban Şamarkiyan-sonrası Hartum		Erken A grubu	Klasik A grubu Son A grubu Bir miktar yerleşik nüfus	C grubu Kerma Kültürü
SURİYE/ FİLİSTİN	*Neolitik Jeriko 8500*			Kentleşmiş toplum: Habuba el-Kebire	Erken Bronz devri *Mısırlıların Filistinle ilişkileri* Ebla	Mısırlıların Biblos ile ilişkileri Ebla'nın yıkılışı Orta Bronz Devri
MEZOPOTAMYA/ *İRAN*	*Neolitik 6500* Neolitik 6000 Sulu tarım 5500	Geç Neolitik Ubaid 5000		Kentleşmiş toplum: Ön-Elam *genişlemesi (Okur-yazarlık)*	Camdat Nasr Erken Hanedanlık Dönemi	Sargon'lar Hanedanı 3. Ur Hanedanı İsin-l Dön
ANADOLU	Neolitik Çatalhöyük 6500					
EGE	Neolitik 6500				Erken Bronz Devri	Orta Bronz Devri

Danseden kadın heykeli, boyanmış kil, I. Nakada dönemi

Coser'in merdivenli piramidi, Sakkara'da yak. 2630

Maydum'da, İtet'in mezarındaki kaz resimleri (yak. 2560)

2000	1500	1000	500	İ.S.
Orta Krallık 2040-1640 II. Hanedan (tüm Mısır) 2040-1991 12. Hanedan *1991-1783 13. Hanedan 1783-1640 sonrası 2. Ara Dönem 1640-1532 15. Hanedan (Hiksos) 1640-1532 17. Hanedan (Teb)	**Yeni Krallık 1550-1070** 18. Hanedan 1550-1307 Amarna Dönemi 1352-1333 19. Hanedan 1307-1196 20. Hanedan 1196-1070 3. Ara Dönem 1070-712 21. Hanedan 1070-945	22. Hanedan 945-712 23. Hanedan yak. 828-712 24. Hanedan 724-712 25. Hanedan (Nubya ve Teb Bölgesi) 770-712 Geç Dönem 712-332 25. Hanedan (Nubya ve tüm Mısır) 712-657 26. Hanedan *664-*525	27. Hanedan (Persli) *525-*404 28. Hanedan *404-*399 29. Hanedan *399-*390 30. Hanedan *390-*343 2.Pers Dönemi *343-*332 Yunan-Roma Dönemi *332-İ.S.*395 Makedon Hanedanı *332-*304 Ptolemaios Hanedanı *304-*30	Roma İmparatorluğu *İ.Ö.30-İ.S. 395 Bizans Dönemi *395-*640

Maya'nın Başı, Ramose'nin Teb'deki mezarında röliyef (Sıra no. 55, yak. 1360)

Tutankamon'un mücevher kakmalı altın mezar maskesi, yak. 1325

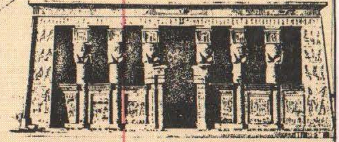
Abu Simbel'deki Büyük Tapınağın alınlığından ayrıntı yak. 1270

Tanrısal Methiyeci'nin işlemeli bronz heykeli Karomama, yak. 850

"Berlin'deki Yeşil Kafa", Şistten özel heykel. yak. İ.Ö. 75 (?)

Dendara'daki Hathor Tapınağının alınlığı. Yapının adanışı 17 Kasım 34 (süslemeler sonradan yapılmış)

2000	1500	1000	500	İ.S.
Mısır istilası *Kerma Devleti* Kerma'lıların ele geçirişi Toplu mezar kültürü	Mısırlıların ele geçirişi (hem Aşağı hem Yukarı)	Metruklaşma Mısırlıların çekilişi *Napata-Meroye'nin yükselişi (geç 25. Hanedan dönemi)* *25. Hanedan* *Napata-Meroye Devleti* *İ.S. 4. Yüzyıl*	Dodekaskhoinos'da Meroye-Mısır ortak yönetimi *Meroye yazısı*	Meroye'lerin yerleşmesi Meroye'nin düşüşü X grubu
Mısırlıların Biblos ile İlişkileri Hitit akınları	Geç Bronz Devri: Şehir Devletleri Mısır istilası yak. 1530-1200 Mitanni 1420-1330 Hitit Egemenliği Yeni Hitit Devletleri *Yoşua ve Hakimler*	*Birleşik İsrael Krallığı* *İsrael ve Yahuda Krallıkları* Asurluların yayılışı Babil esareti Yahudiler Mısır'da Asur İmparatorluğu	Pers yönetimi Satrapların isyanı Büyük İskender Seleukos İmparatorluğu *Ptolemaioslar*	*Roma imparatorluğu* *Bizans İmparatorluğu,*
Babil'in I. Hanedanı *Eski Elam Krallığı* Babil'in düşüşü (1595 ya da 1531) Kassi'ler Hanedanı)	Asur'un bağımsızlığı yak. 1380 Elamlıların yayılışı 2. İsin Hanedanı	Nineva'nın düşüşü Yeni Babil İmparatorluğu *Medes*	*Perslilerin ele geçirişi* Büyük İskender Seleukos İmparatorluğu *Part Hanedanı*	Partya Hanedanı Sasani Hanedanı
Eski Hitit Krallığı	Hitit İmparatorluğu Hitit imparatorluğunun düşüşü	Urartu Güney-Batı Anadolu Devletleri Lidya'lı Giges	Pers yönetimi Büyük İskender Seleukos İmparatorluğu Ptolemaios	Roma İmparatorluğu Bizans İmparatorluğu
Geç Bronz Devri	Düz B yazısı Çizgisel B yazısı Mikene'nin yıkılışı Mikene-sonrası Dönem	Geometri-öncesi Geometri Devri Doğu'yla ilişkiler Yunanlılar Mısır'da Arkaik Dönem	Klasik Dönem Perslilerle savaş Mısır'a yardım Büyük İskender *336-*323 Makedon Seleukos İmparatorluğu Ptolemaios	Roma İmparatorluğu Bizans İmparatorluğu

SUNUŞ

Sizlere sunduğumuz **İletişim** Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi bilgiyi basmakalıp vermeyen, canlı, tartışan, eleştiren ve düşünmeye yönelten bir niteliğe sahip. İslâm Dünyası, Eski Mısır, Yahudi Dünyası, Çin, Eski Yunan, Roma ve Ortaçağ Avrupası ciltlerinden oluşan bu ansiklopedinin bugüne kadar yayımlanmış olanlardan farklı özellikleri taşıdığı kanısındayız.

Her biri kendi alanında önde gelen uzmanlarca yazılmış olan bu yapıtlar, sadece yığına bilgi aktarmakla kalmıyorlar, belli sorunsallar çevresinde örgütlendikleri için, okuyucunun geçmişi öğrenirken bugünü daha iyi anlamasına, geleceği de yöntemli olarak düşünebilmesine yardım ediyorlar. Üstelik, birçokları çağdaş sorunlarla eklemlenmekte. Özellikle İslâm ve Yahudi dünyası ve Çin ciltleri bugüne kadar geliyor. Milad'la biten Eski Mısır ve Eski Yunan ya da Ortaçağ'a geçişte sona eren Roma yahut, adı üstünde, Yeniçağ öncesinde kalan Ortaçağ Avrupası ciltleri bile bu kalıtların 20. yüzyıla aktarılma sürecini de gösteriyor.

İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi ciltlerinin her birinde onlarca harita, yüzlerce resim ve çizim bulunmakta. Bu ciltlere bakmak da okumak kadar güzel. Çünkü bunlar, öncelikle kültür ve sanat tarihleri. Hepsi ele aldığı uygarlıkların tarihsel coğrafyasıyla başlıyor, bu alandaki arkeolojik ve başka çalışmaları özetliyor, genel tarihini anlatırken ekonomik ve toplumsal tarihini de önemle vurguluyor. Ayrıca, her birinde özel konuların işlendiği çerçeveler var.

Bütün dünyada kaliteli ürünleriyle tanınan Oxford'daki Equinox-Phaidon Yayınevi'nin, sizlere görüntü malzemeleri ve metinleriyle aynen Türkçesini sunduğumuz bu yapıtları çok yeni. Hepsi 1980'li yıllarda çıktı.

Ciltlerin yazarları, günümüz bilginliğinin kendi alanlarında ortaya koyduğu en son bulgu ve yargıları anlatıyorlar. Kaynakçaları incelenince, bunların hazırlanmasında yararlanılan yapıtların geniş kapsamı görülecektir. Okuyucularımız Türkiye'de şimdiye değin bu kadar üstün bir düzeyde tarih yayını yapılmadığını teslim edeceklerdir.

Mete Tunçay'ın denetiminde titiz çevirilerle dilimize kazandırılan **Büyük Uygarlıklar** Ansiklopedisi yayınevimiz için haklı bir övünç kaynağıdır.□

İLETİŞİM YAYINLARI

ÖNSÖZ

Eski Mısır konusundaki en değerli bilgi kaynağımız, bize kadar ulaşmış anıtlar, yani piramitler, tapınaklar, mezarlar, heykeller ve dikili taşlardır. İster hâlâ eski yerlerinde dursun, ister müzelere ya da koleksiyonlara götürülmüş olsun, bu anıtlar üzerine bilgi sahibi olmak, uzmanlar ile yalnızca meraklı olanların buluşabilecekleri bir ilgi alanıdır. Örneğin, Gize'deki Büyük Piramit'in görkemi ve yetkinliğinden etkilenmek, ya da Deyrü'l Medine'deki Ramses mezarlarının duvarlarındaki resimlerin büyüsüne kapılmak, ya da Krallar Vadisinde Tut'anhamon'un mezarında bulunan ve bugün Kahire müzesinde sergilenen eşyaların çokluğu ve -biraz da karman-çorman görünen- ince-zevkliliği karşısında hayrete düşmek için, özel bir bilgi gerekmez tabiî ki; ama, gene de, bunlar üzerine bir şeyler bilmek, hem kavramamıza hem de alacağımız hazza katkıda bulunur.

Bu açıdan, bu kitabın amacını belirtmek kolaylaşıyor: En son Ejiptoloji (Mısır Bilimi) bilgilerine dayanarak, Eski Mısır anıtlarının bulunduğu önemli yörelerin sistematik bir serimlemesini yapmak, bunların tarihsel ve kültürel önemlerini belirlemek ve niteliklerini kısaca betimlemek. Bu ana amacı güden bölümlerin yanısıra, kitapta, Mısır uygarlığının çeşitli yönleri üzerine de bölümler ve özel konular yer alıyor. Bunlar, ilk bakışta içinden çıkılmaz gibi görünen yer, kral, tanrı adları karmaşası içinde okurun yolunu bulmasını, aynı zamanda da, Mısır toplumunun genel çizgilerindeki gelişmesinde söz konusu olmuş özellikleri kavramasını sağlayacak; kentlerin ve tapınakların kaderlerindeki gel-gitleri görünür hale getiren bir fon oluşturacak.

Bu cildin coğrafî sınırları, bugünkü Mısır'ın sınırları ile çakışıyor, yani, Nil boyunca Birinci Şelâle'den denize dek uzanan bölge. Bunun tek istisnası, geleneksel olarak da Mısır'ın bir siyasal parçası olan Aşağı Nubya'dır. Ciltte bulunan haritalar, kitabın içeriğinin büyük bir bölümünü topografik olarak serimlediği gibi, aynı zamanda metinde verilen bilgileri tamamlayıcı niteliktedir. Birinci ve Üçüncü Ayrım'daki haritalar, konu ve döneme göre düzenlenmiş, İkinci Ayrım'dakiler ise, ele alınan bölgenin hem eski hem de modern niteliklerini içerecek biçimde, Nil boyunca yapacağımız "Yolculuk"ta katedeceğimiz merhalelerin her birinin ayrıntılı ve büyük ölçekli serimlemesi olarak çizilmiştir.

Cildin tarihsel kapsamı ise, Mısır'ın yabancı yönetimlerce ara ara kesilen, yerli krallarının hanedanları dönemi, yani yaklaşık İ.Ö. 2920'den İ.Ö. 332'ye kadar uzanan dönemdir. Ancak, Mısır'ın hanedanlar döneminin ilk aşamalarını anlamak için hanedanlar öncesi dönemle ilgili bazı bilgiler gereklidir, öte yandan, Yunan-Roma döneminin kültürü de büyük çapta Mısır'a özgü nitelikler taşımıştır; bu iki dönem, bazen ayrı birimler olarak ele alınarak, yeri geldikçe anlatılacak ve tartışılacak.

Bu cildi yazarken gözönünde tuttuğumuz "okur türü", Eski Mısır'la ilgilenen herhangi biri oldu. Umarız, kendi mesleğimizin gündelik parçası olan Ejiptoloji terminolojisini kitaptan uzak tutmayı başarmışızdır. Kitap, tek tek bölümlerinin anlaşılması için baştan sona okunmayı gerektirmeyecek bir biçimde düzenlenmiştir.

Sağlam bir coğrafî çerçeve içinde, ele alınan tarihsel yöreler, güneyden kuzeye doğru giden bir sıra içinde serimlenmektedir. Eski Mısırlıların kendileri de bu tür bir düzenleme kullanırlar ve hazırladıkları sistematik çizelgeleri Elefantin'den (Asvan) başlatırlardı. Birçok çağdaş kitap ise, kuzeyden güneye doğru düzenlenmiştir. Bu, geçen yüzyılda gemiyle İskenderiye'ye, oradan Kahire'ye gelen ve yeterince maceraperestse, sıkıntılara da pek aldırmıyorsa güneye doğru yola çıkan gezginlerin deneyimlerine uygun düşüyordu. Ancak biz, bunun yerine Mısırlıların kendilerini izlemeyi yeğledik; böylece de, ülkeyi onların kendi bakış açılarından görmeye çalıştık. Okur, tabiî ki, kendi "yolculuğu"nu istediği yerden başlatabilir.

Bu arada, amaçlarımızdan biri, Mısır'ı sahiden görmeye gidecek okurlar için de önbilgiler sağlamak, ilginç yörelere dikkatlerini çekmek, bu okurlara bir tür "briefing" vermek oldu. Bu büyüleyici ülkeyi daha önce görmüş olan okurlar, bu kitapla, belki anılarını tazelemek, ya da kavrayışlarını genişletmek fırsatını bulabilirler. Eski uygarlıklar üzerine yalnızca okuyarak bilgi edinmekten hoşlanan okurlarımız ise, burada, gelmiş geçmiş en büyük uygarlıklardan biri konusunda yeni bir yaklaşımın tadına varacaklar, umarız. Bir umudumuz da, komşu alanlarda çalışan ve Eski Mısır konusunda güvenilir bilgi arayan araştırıcıların kitabımızı yararlı bulabilmeleri.

En son, ama en önemli umudumuz da, işin ta başında bizi bu konuya çeken heyecanın, bir bölümünü de olsa, okurlarımıza iletebilmiş olmak.

Birinci Ayrım büyük çapta John Baines'in, İkincisi ise Jaromir Málek'in ürünüdür; Üçüncü Ayrımı ise ortaklaşa yazdık. Bu arada, "Batı Sanatında Mısır" bölümünü yazan ve bu konuda önde gelen uzmanlardan olan Helen Whitehouse'a özellikle müteşekkiriz. Ayrıca, kendi uzmanlık alanlarına giren konulardaki yardımlarından ötürü, Revel Coles'a, John Rea'ya ve John Tait'e teşekkür ederiz.

AYRIM BİR: ESKİ MISIR'IN COĞRAFYASI

Eski Mısır, konumu bakımından benzersiz, sürekliliği bakımından da eşsizdi. Konumu, antik dünyanın büyük devletleri olan hem kültürel hem fiziksel bir dizi vaha arasında, en aşırı örnekti. Coğrafî ve insanî öğelerinin meydana getirdiği bütün içinde, bu durumun hakkını verecek bir duygu geliştirmemiz neredeyse olanaksız; nasıl ki, söz konusu olan zaman süresini, Hıristiyanlığın bütün tarihinden bir buçuk kat daha uzun olan bu süreyi de, kavramakta güçlük çekiyoruz. Dünyada o zamana dek yapılmamış büyüklükte bir taş yapı kuran ve zamanının biricik büyük, birlikli devleti içinde yaşayan ilk piramit tasarımcısının konumunu, gözümüzde canlandıramayız. Eski Mısır'ı herhangi bir biçimde anlamak için, antikite ile bizim çağımız arasındaki bu ve bunun gibi başka bazı muazzam farkların bilincinde olmak gerekiyor. Gene de, insanoğlu her yerde, birdir ve başka uygarlıklar konusundaki ayrıntılı bilgilerimizin çoğu, kendi yaşamımızdaki herhangi bir şey kadar sıradan yanlar taşıyacaktır. Bu yüzden, yabancı bir uygarlığa yaklaşırken, onda hem olağan olanı hem de kendine özgü olanı bilmemiz gerekir. Bunların ikisi de, çevrenin kısıtlayıcı izlerini taşır. Biri çevreyi sıradan bir biçimde yorumlar, öteki daha yaratıcı bir biçimde, ama ikisi de ondan bağımsız değildir.

Coğrafî konumu bakımından, Mısır kuzeydoğu Afrika'nın geniş alanının bir parçasıdır; daha geniş bölge içindeki yeri bakımından da, batı Asya'daki tarımsal gelişme merkezlerine yakınlığı, başlangıçta son derece önemli olmuştur. Hanedanlar Mısır'ı çoğunluk dönemlerinde kendine yeter ve içine kapanıktı; ama bu, ekonomisinin büyük ölçüde tarımsal olmasından ileri geliyordu; oysa birçok hammadde açısından ve yüksek uygarlık gerekleri için, dış ticaret ve çölleri aşmak gerekiyordu; öyle ki, Mısır kültürünü anlamak için onun bulunduğu geniş bölgeyi de içeren bir bakış açısı gereklidir. Aynı şey, ülkenin nüfusu için de geçerlidir. Mısır'ın nüfusu, bütün çevre bölgelerden gelen insanlardan oluşmuştu, ırksal açıdan her zaman katışıktı.

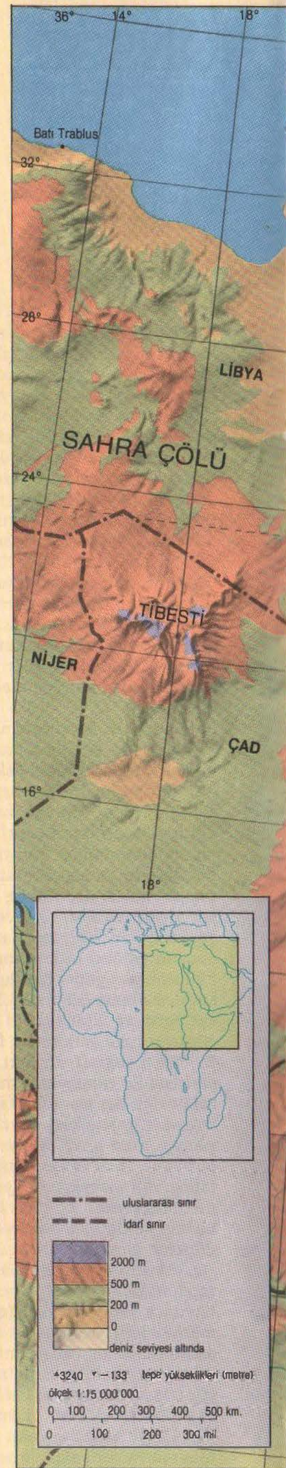
Eski Mısır'ın sınırları

Mısır'ın antik zamanlardaki sınırlarını tanımlamak -antik metinlerin pek önem verdiği ve Mısırlıların genel olarak kesinliğe olan tutkularını yansıtan bir konu-, o kadar basit değil. Ülkenin temel alanlarına, Nil vadisi, deltası ve Fayum'a çevre alanların da bazı kesimleri, Mısırlıların maden çıkarma gibi özel haklara sahip olduğu bölgeler ekleniyordu. Geleneksel olarak, Asvan'ın hemen güneyine düşen Birinci Şelâle'ye yerleştirilen güney sınırı, bazı dönemlerde daha güneye kayıyor; Yeni Krallık döneminin bazı metinlerinde, Mısır için, o zamanlar devlete katılmış olan Nubya'yı da içeren bazı sözcükler kullanılıyordu. Mısır'ın alanının bu genişlemelerinin yanısıra, kuzeyde Siva'dan güneyde el-Harga'ya dek Nil'e koşut olarak ve onun 200 kilometre kadar batısında uzanan vahalar dizisi de, Hanedanlar Döneminin büyük bölümü süresince, Mısırlılar tarafından iskân edilmiş, yönetilmiş ve Roma döneminde refahının doruğuna ulaşmıştı.

Mısır'ın temel alanı, çölün içinde yer alan bir nehir vahasıdır. Böyle olmakla, ülke, öteki büyük antik devletlerden çok daha fazla yalıtlanmıştı; olağanüstü dengeli ve sürekli bir devlet olmasını da büyük çapta bu yalıtlanmaya borçluydu. Bunun çarpıcı bir göstergesi, İ.Ö. Üçüncü Bin'e ait Mezopotamya ve Suriye metinlerinde Mısır'ın adının hiç geçmemesidir. Mısır, İ.Ö. 13. yüzyıla dek, düzenli bir istilâ için çekici olmadı; gerçi göçmen akınları için hep bir mıknatıs olageldi, ama bu göçmenler hemen nüfusa katılarak sindirilirdi. Gene de, Mısır tarihinin büyük bir bölümü bir iç olaylar tarihi olduysa da, bu durum, pek iyi bilinmeyen tarihöncesi dönemlerdeki değişimler için daha az geçerli. Mısır'ın vaha konumu Üçüncü Bin'in sonlarına doğru tam olarak biçimlenmiş de olsa, iklim koşullarının evrimindeki bu aşamayı, daha önceki dönemlerdeki daha geniş değişimlere bağlamak gerekir.

Son Buzul Çağı'nın bitişinden sonraki Binyıl (yaklaşık İ.Ö. 10.000), Nil vadisi Büyük Sahra'dan ve Kuzey Afrika'nın hemen her yerinden nüfus akımları çeken bir bölge oldu. Dördüncü jeolojik zamanın birinci devri (Pleistosen dönem) boyunca vadi çoğunlukla geçilemez bir bataklık halindeydi ve nehir sularının seviyesi bugünkünden çok daha yüksekti. Bu dönemin sonunda Büyük Sahra kurudukça, üzerinde yaşayan göçebe kabileler için gittikçe daha elverişsiz hale geldi. İ.Ö. 15.000 gibi erken zamanlarda bile, vadinin kıyısındaki çöllük platoda, Eski Taş dönemine ait yerleşim yerleri yoğunlaşmıştı. Bu kültürlerde görülen küçük bir ayrıntı, bunların daha o zamandan kıtlığın ve nüfus baskısının etkileri altında kaldıklarını gösteriyor. Bu ayrıntı, hem Mısır'da hem de Nubya'daki kazı yerlerinde, çakmaktaşından yapılmış, ot biçmek için; muhtemelen de, tahıl sağlayabilecek yaban otlar biçmek için kullanılan, bıçak ağzı biçimindeki âletlerin varlığıdır. Bunlar, belki de dünyada bilinen en eski tahıl tüketiminin göstergesidir. Bunun tek rakibi de, Filistin'deki Hayonim asmabahçesindeki kazı yerinde bulunan kalıntılardır. Bu, yerleşik ve tarımsal bir yaşamın işareti değil, daha çok, hâlâ göçebe özelliklerini koruyan bir nüfusun, kaynaklarını daha yoğun kullanmaya başladığının göstergesidir.

Mısır'daki bu oldukça yalıtık "ilerleme" örneğinin uzun dönemde pek fazla etkisi olmuşa benzemez. İ.Ö. 10.000 ile 5.000 yılları arasında Eski Taş devrine yakın yaşam biçimleri, varlıklarını sürdürmüştür ve bu dönemin kalıntılarıyla daha sonraki kültürlerinkiler arasında açık-seçik bir süreklilik görülmemektedir. Ejiptologların "Hanedanlar öncesi" terimiyle tanımladıkları bu kültürler (sınırlı metal kullanımıyla birlikte), Yeni Taş devri özellikleri taşımakta ve yerleşik tarıma geçmiş bulunmaktadırlar. Bunların batı Asya'daki gelişmelerden etkilenmiş olmaları olasıdır. Ortaya çıkış tarihleri yaklaşık İ.Ö. 4.500'den Hanedanlık dönemine kadardır. Mısır'ın Hanedanlar-öncesi döneminin doğal koşullarıyla, İ.S. 19. yüzyıl başlarının doğal koşulları arasında önemli bir fark yoktu. Bu karşılaştırmanın önemi, yerleşim alanlarının büyük ölçüde aynı kaldığını göstermesinden kaynaklanmaktadır. Yerleşme hep Nil Vadisi ve Delta'yla sınırlı olmuş, çölün sınırında yerleşme olmamıştır. (Nil taşkınlarının ulaşmadığı yerler, sulama yapılmadığı sürece çöl veya en çok çöllük savanadır.) Büyük bir olasılıkla, yerleşme noktalarında da önemli bir değiş-

YUNANİSTAN
TÜRKİYE
TOROS DAĞLARI
KIBRIS
SURİYE
Qurnet el-Savda 3083
İRAN
Mezopotamya
Dicle
Fırat
Bağdat
ZAGROS DAĞLARI
LÜBNAN
Şam
AKDENİZ
İSRAİL
IRAK
Sirenaik
İskenderiye
Kudüs
Ürdün
Ölü deniz
ÜRDÜN
LİBYA PLATOSU
KATARA ÇUKURU
-133
Süveyş Kanalı
Kahire
SİNA
Cebel Musa (Sina) 2285
KUVEYT
BASRA KÖRFEZİ
Sive Vahası
FAYYUM
Akabe Körfezi
Bahariye Vahası
Catharine Dağı 2634
NUFUD
Farafra Vahası
DOĞU ÇÖLÜ
BAHREYN
Asyut
KIZILDENİZ TEPELERİ
LİBYA ÇÖLÜ
Nil
Dakhla Vahası
SUUDİ ARABİSTAN
KATAR
BATI ÇÖLÜ
El-Harga Vahası
Riyad
Kufra Vahası
MISIR
BAE
Asvan
GILF KEBİR PLATOSU
Kurkur Vahası
1. Çavlan
Dunkul Vahası
Yengeç Dönencesi
Nasser Gölü
ARAB YARIMADASI
UVEYNAT
Vâdi Halfa
Selime Vahası
2. Çavlan
Mekke
Dal Çavlan
RUBULHALİ
NÜBYE ÇÖLÜ
CEBEL ABYAD PLATOSU
3. Çavlan
Portsudan
KIZILDENİZ
4. Çavlan
5. Çavlan
YEMEN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ
BAYUDA ÇÖLÜ
Atbara
6. Çavlan
Hadur Shuayb 3760
San'a
HADRAMUT
Hartum
Massava
YEMEN ARAB CUMHURİYETİ
SUDAN
Darfur
BUTANA
Eritre
Aksum
El-Faşer
Kordofan
Babülmendep boğ.
Cebel Marra 3088
Daşan 4620
Sennar
Aden
ADEN KÖRFEZİ
Tana Gölü
CİBUTİ
Cibuti
SAHEL
Beyaz Nil
ETİYOPYA TEPELERİ
Mavi Nil
PUNT
Bahrülgazal
ETİYOPYA
Malakal
SOMALİ
Sudd
Addis Ababa
OGADEN
ORTA AFRİKA İMPARATORLUĞU
Batu 4307
Bahrülcebel
Turkana Gölü (Rudolf)
ZAİRE
Albert Nili
UGANDA
KENYA
Mogadişu
Juba
HİNT OKYANUSU
22° 26° 34° 38° 42° 46° 50°
32° 28° 24° 20° 16° 12° 8° 4° 0°
26° 30° 34° 38° 42° 46° 50°

me olmamış, daha sonraki yerleşmeler daha öncekilerinin üzerine kurulmuştur. Bunun bir yararı da, daha önceden varolan yıkıntıların vadi tabanı üzerinde sağladığı yükseltiden faydalanmak ve böylelikle taşkınlardan korunabilmekti. Eski yerleşim yerlerinin daha yenilerinin altında kalmış ve İ.Ö. 3000'den buyana tüm vadinin 3 metre derinliğinde bir mil tabakasıyla kaplanmış olması nedeniyle, taşkın ve tarım bölgelerinden yok denecek kadar az arkeolojik veri edinilmiştir. Dolayısıyla Mısır arkeolojisinin büyük bölümü varsayımlara dayanmaktadır.

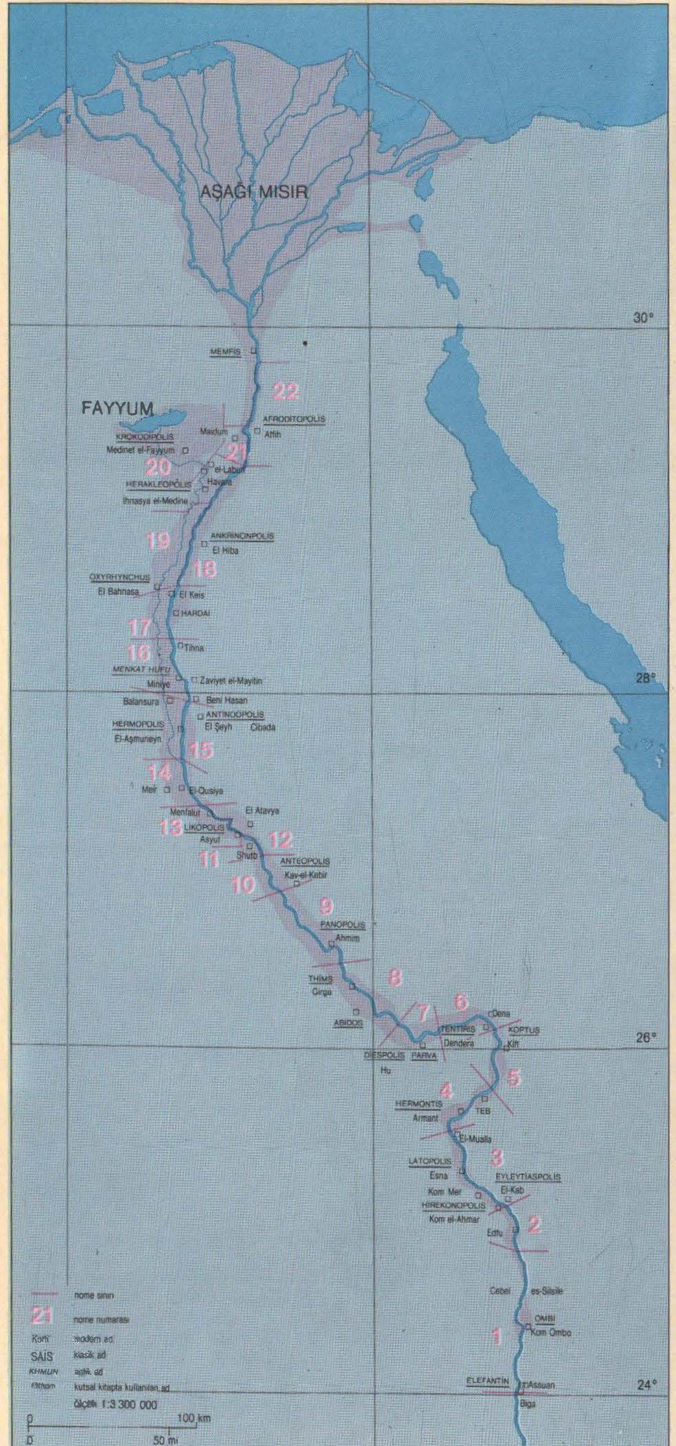
Hanedanlar öncesi ve sonraki dönemlerde, Nil Vadisi Kuzey Afrika'nın tarımsal gelişmesinde ve, daha sonra, kentsel toplum biçiminin oluşmasında odak noktasıydı. (Yerleşik tarıma daha erken tarihlerde, Akdeniz kıyısının daha batısında rastlanmaktadır.) Mavi ve Beyaz Nil'lerin birleştiği noktadan Delta'ya kadar uzanan geniş bölgede, başlangıçta kültürel ortaklık olabileceği halde, I. Hanedan'dan sonra Mısır'ın ana gövdesinde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Değişik bölgelerden göçlerin burada odaklaşması, çeşitli yönlerden yenilikler getirmiş ve bunlardan Yakındoğu'dan gelenlerin etkisi, belki de en çok olmuştur. Yerli Mısır Kültürünün her döneminin çarpıcı bir özelliği, teknik açıdan yenilikçi olmayışıdır. Belki de, su ve toprak bolluğu sonucu, yeni buluşlara gereksinim duyulmamıştır.

Bu gelişme dönemlerinde, Mısır'ın komşu bölgelerle ilişki kurması şimdikinden daha kolay olmuştur. Sahra'nın henüz tam olarak kurumamış oluşu, Nil'in batısındaki ve özellikle doğusundaki çölün daha geniş bir bitki ve hayvan yaşamını barındırmasına ve belki de daha kabarık bir göçerler nüfusunun varlıklarını sürdürmüş olmalarına yol açmıştı. Nil Vadisinin sâkinleri için bile bu bölgeler bir ölçüde önemliydi. Dördüncü Binyılın sonlarında ve Üçüncü Binyılda, çölün giderek kuraklaşması da Mısır devletinin oluşmasında etkili olmuş olabilir. Bu iklimsel dönemin sonundaki (İ.Ö. 2150) politik çöküntüye, yeterli seviyeye ulaşmayan taşkınların neden olduğunu ve tüm Kuzey Afrika'yı etkileyen bir kuraklığın (1970'ler kuraklığının Sahel bölgesini etkilediği gibi) önemli dönüşümlere yol açtığını düşünebiliriz.

İklim ve coğrafyanın bu gelişmelere önemli etkileri olmuştur. Gelişmelerin yönünü iklimin ve coğrafyanın belirlediği söylenemese de (çünkü bunlardan çıkacak farklı sonuçlar da öngörülebilirdi), en azından daha önceki yaşam kalıplarının varlıklarını sürdürmesi olanaksızlaşıyordu. Nil ve taşkınlar yeni oluşan Mısır devletinin düzeninde belirleyici etkenler olmuşlardır.

Nil Vadisi

Nil vadisinde yağış yok denecek kadar azdır, deltada ise yılda 100-200 mm.'yi geçmez. Nil olmasaydı Mısır'ın, Akdeniz kıyısı dışındaki hiçbir yerinde tarım yapılamazdı. Nil, dünyada vadileri tarım için kullanılan öteki büyük nehirlere oranla daha düzenli ve güvenli bir sulama kaynağıdır. Eski çağlarda Temmuz ile Ekim ayları arasındaki yıllık taşkınlar, Nil vadisiyle delta arazisinin çoğunu kaplardı, dikkatli bir kullanımla da, bu süre içinde biriken sular bir ürün alınmasına yeterli olurdu. 1830'dan beri yapılan bir dizi baraj ve savak nedeniyle günümüzde artık bu taşkınlar ve etkileri görülmüyor. Bunlar Mavi Nil'in üzerindeki Sennar'dan Kahire'nin kuzeyinde deltanın uç noktasına kadar su seviyesini düzenlerler ve bunlara Sudan'da Beyaz Nil üzerinde Bahrü'l-Cebel ile Sobat nehrini birleştirecek olan Congley Kanalı da eklenecektir. Bu yüzden, çağdaş sulama sistemini bir ya-

Solda: Yukarı Mısır nome'leri

Nome'ler Mısır'ın kökenleri Erken Hanedan devrine uzanan idari bölgeleridir. Yukarı Mısır'ın 22 nome'si 5. Hanedan tarafından belirlenmişti ve nehir boyunca uzunlukları I. Senvosret'in Karnak'daki köşkünde belirtilmiştir. Bu haritadaki bölünmeler o ölçülerin yorumlanışına göre yapılmıştır ve her dönem için geçerli değildir. Aşağı Mısır'da ise kesin sayı olan 20 nome Yunan-Roma dönemine kadar belirlenmemiştir. Fayum bölgesi ve vahalar bu çerçeveye alınmamıştır. Toplam 42 sayısının sembolik bir değeri vardır: Mısır inancına göre ölülerin 42 yargıcı vardı, ilk dönem Hıristiyanlarından İskenderiyeli Klement (İ.S. 2. yüzyıl), Mısırlıların, 42 kutsal kitabı olduğunu belirtir. Altı çizili adlar eski nome başkentleridir. Birden fazla olduklarında başkent değişikliğine veya bölge ayrımlarında değişiklik olduğuna işarettir. Hiç verilmemeleri ise başkentin belirsiz olduğunu gösterir.

Sağda: Aşağı Mısır'ın nome'leri

Yunan-Roma dönemlerine göre 20 nomelik bu ayırım Edfu ve Dendara tapınakları listelerinden yapılmıştır. Birçok nome, aktığı yer ancak yaklaşık olarak bilinen su yolu üzerinde gösterilmektedir. Bilinen nome başkentlerinin altı çizilmiştir. Nome'lerin birer amblemi vardı ve bu amblemler heykel veya büstlerde nomeyi simgeleyen insan figürlerinin başlarına konulur, bu figürler de tapınakların alt bölümlerini süslerdi. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın amblemleri şunlardır:

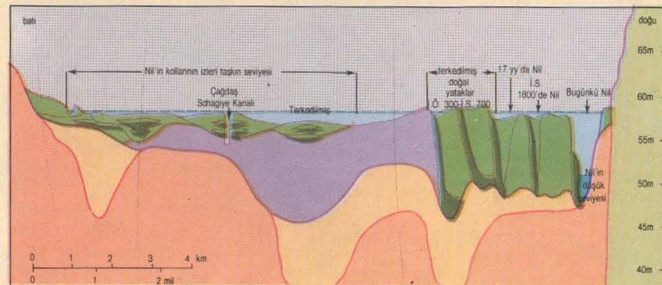
Yukarı Mısır

Aşağı Mısır

na bırakıp eski kaynaklara gitmemiz gerekmektedir; bunlar da firavunların belgelerinden, Napoleon döneminde düzenlenen *Description de L'Egypte* (Mısır'ın Tasviri) ve 19. yüzyıl sulama mühendislerinin raporlarına kadar uzanmaktadır. Geçmişin herhangi bir döneminde ekilen arazinin sınırlarını dakik bir biçimde belirlemek için ayrıntılı yerel araştırmalara gerek vardır. Erken dönemlerdeki ekili arazi tahmini olarak s.27'deki haritada belirtilmiştir.

Nil'in suyu Etyopya dağlarından çıkan Mavi Nil'den ve Sudan'da karmaşık bir küçük nehirler ağı oluşturarak Afrika'da Victoria Gölü'ne kadar uzanan Beyaz Nil'den kaynaklanmaktadır. Tropikal kuşağın yağmurlarıyla beslenen Beyaz Nil yıl boyunca oldukça düzenli bir su kaynağı oluşturur ve aradaki Sudd nehri yağmur mevsiminde suyun büyük kısmını emer. Mavi Nil ile Hartum'un hemen kuzeyinde Nil'e katılan Atbara nehri, Etyopya'nın yaz musonlarından çok büyük miktarda su getirirler ve (Sudan'da daha erken olmak üzere) Temmuz ile Ekim ayları arasında Nil'in suyunun neredeyse tümünü oluştururlar. Bu dönem, merkezî Sudan savanasındaki yağmur mevsimine rastlar. Eski Mısır'da nehrin suyu Nisan ile Haziran arasında en düşük seviyesinde bulunurdu. Temmuzda seviye yükselir, genellikle Ağustosta taşkın başlar, yaklaşık Ağustos ortasından Eylül sonlarına kadar da bütün vadiyi kaplardı. Bu taşkının getirdiği sular topraktaki tuz oranını düşürür ve her yüzyılda birkaç santimetreye ulaşan bir mil tabakası bırakırdı. Su seviyesi düştükten sonra başlıca ürünler Ekim ile Kasımda ekilir ve türlerine göre Ocak ile Nisan arasında olgunlaşırlardı. Eski çağlarda Nil vadisinin büyük kısmı ve deltadaki geniş alanlar tarıma elverişliydi, buna başlıca istisna, bataklık bölgeleriydi.

Vadi ile delta birlikte yaklaşık 34.000 km²'lik bir yüzölçümü oluştururlar (1949-1950 sayıları). Uzun dö-

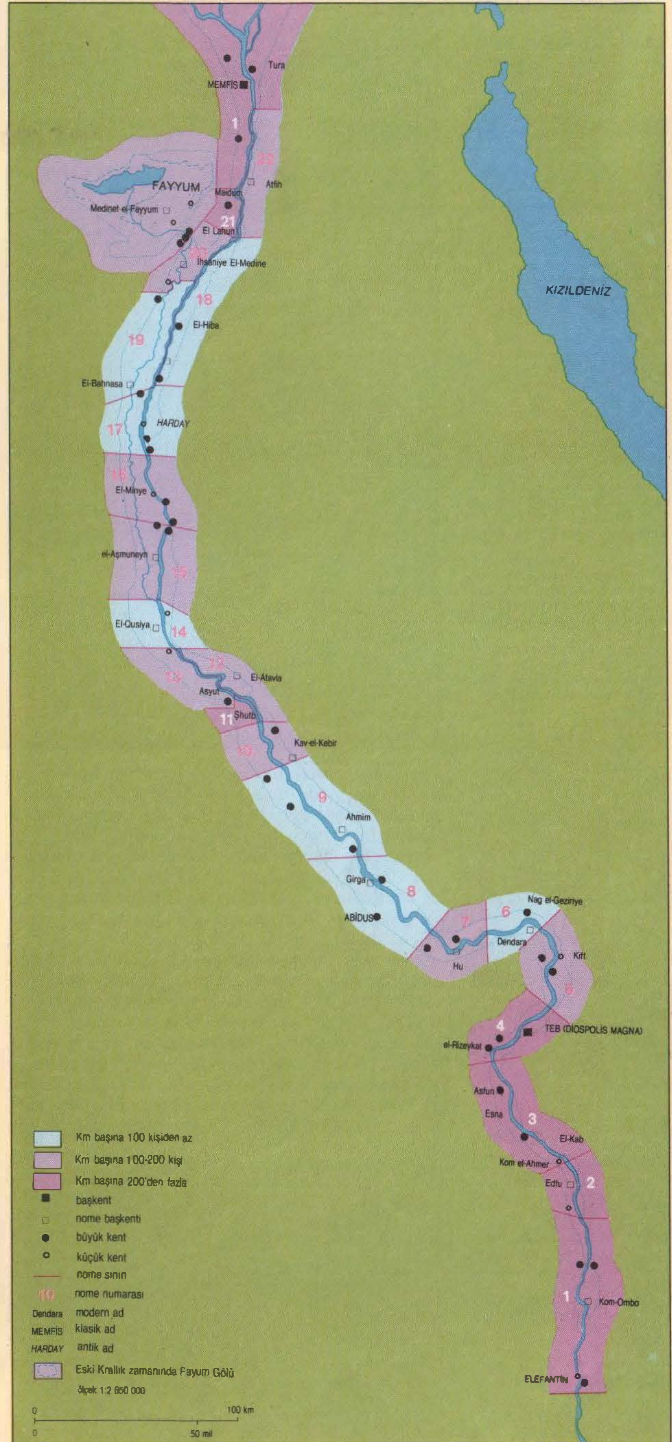

Nil vadisinin genelleştirilmiş kesiti. Bu bölüm Sohag ile Asiut arasını temsil ediyor. (Butzer'den alınmıştır) Tarihsel zamanlarda nehrin gövdesi doğuya doğru kaymış, eski yataklarının izleri batıda kalmıştır. Buradaki yükseklikler oranları belirtmek için abartılmıştır.

nemlerde Vadinin alanı hatırı sayılır ölçüde değişkenlik göstermiş, ancak son 5.000 yıl içinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak mil tabakasının birikmesi ve insanın suyu yönlendirmesi sonucu çöl ile vadi sınırındaki bataklıklar tarıma kazandırılmış ve çölün düzlük alanları taşkınların suladığı topraklara katılarak, kullanılabilir arazi giderek artmıştır. Vadinin profili ve taşkınların örüntüsü bu süreçle doğrudan ilintilidir. Nil'in ana kanalından akan su nehrin yatağında erozyon yaratırken, nehre en yakın arazide taşkınların etkisiyle biriken mil nedeniyle de buradaki toprak seviyesi yükselmiştir. Bu yüzden vadinin profili bir dışbükey oluşturmuş ve nehre yakın araziler, uzaktakilerden daha kuru olduğu için, yerleşime daha elverişli olmuştur. Nil taşkınları sırasında nehrin suları yatağından çıkarak genel bir su taşkınına yol açmıyor, fazla sular açılmış olan kanallar yoluyla nehir yataklarının arkasındaki düşük irtifada bulunan alana yayılıyordu. Taşkınların en yüksek su seviyesi, vadide ve nehrin kendisinde aşağı yukarı eşit düzeyde olurdu.

Burada tarım yapmak, suların akıntısını olabildiğince denetlemeyi gerektiriyordu. Nehrin çevresindeki ova bir ölçüde düzletilmiş ve nehir boyunca, oldukça geniş havzalar halinde bir tür "teraslama"ya gidilmişti. Bu havzaların her biri diğerinden gözle görülmeyecek kadar daha alçaktaydı ve Asvan'dan denize kadar nehir seviyesinin 85 metre gibi, az da olsa bir irtifa farkı göstermesi yeterli oluyor, su bir havzadan ötekine aktarılabiliyordu. Sulama yapılan alanların genişliği, toprağın verimli kullanımı bakımından bir ölçüde merkezî idareyi gerekli kılmaktaydı. Sulama uygulanan birimler, eski Mısır eyaletlerini (*nome*'leri) oluştururlardı ve Nil'in birinci şelâlesinden Memfis'in güneyine kadar 20'nin biraz üstünde *nome* vardı. Hanedanlar devrinde vadide sulanan alan, zaman zaman İ.Ö. 2100'de olduğu gibi gerilemekle birlikte, ilerleyen (çoğunlukla dışardan ithal edilen) teknoloji ve bataklıkların kurutulması nedeniyle, giderek artmıştır. Erken dönemlerde bataklıklar zenginler tarafından avlanan hayvanlarının barındığı, bir tür kâğıt, hasır, tekne ve alet yapımında kullanılan papirüs'ün temin edildiği alanlardı. Bu kaynaklar yerlerini yoğun tarıma bırakınca Orta Çağlarda papirüs yok olmuştur.

Başlıca ürünler tahıllardı: ekinek yapımı için *emmer* (düşük kaliteli bir tür buğday: *Triticum dicoccum*) ve bira yapımı için arpa (buğday, Yunan-Roma Döneminde Mısır'a sokulmuştur). Buna ek olarak bakliyat türlerinden mercimek, nohut, sebze olarak salata, soğan ve sarmısak, başta hurma olmak üzere de meyve yetiştirilirdi. Ayrıca miktarı tam kestirilemeyen ve postları ile etleri için yetiştirilen hayvanlara yedirilen yem ve susam gibi yağ bitkileri üretilirdi. Baharat ve diğer lezzetlendiriciler hakkında az bilgi vardır. Bal, başlıca tatlılandırıcıydı ve arıcılık herhalde önemli boyutlara ulaşmıştı. Et lükstü. Hayvan sürüleri muhtemelen bataklığın kıyısındaki alanlarda, özellikle deltada otlatılırdı. En makbul et sığır etiydi, ancak koyun, domuz, keçi ve bazı ceylân türlerinin eti de yenirdi. Kümes hayvanları zenginlerin yiyeceğiydi. Bugün de Mısır'da çok yaygın olan güvercinler kafeslerde yetiştirilip yendiği gibi, ördek, kaz ve bazı yabanî kuşlara da rağbet edilirdi. Tavuk, Yeni Krallık dönemine kadar bilinmezdi ve tahminen Yunan-Roma Döneminde yaygınlık kazanmıştı. Üzüm özellikle deltanın batı kesimlerinde ve vahalarda yetişir, lüks bir tüketim maddesi olan şaraba dönüştürülürdü. Kırmızı şarap yapıldığı kesinlikle biliniyor, beyaz şarabın

Nil Vadisi'nde nüfus yoğunluğu

Hanedan döneminde Butzer'e göre, Mısır nomelerinin tahmini nüfus yoğunlukları. Vadinin daraldığı yerlerde ve başkente yakın bölgelerde nüfus yoğunluğunun arttığı göze çarpmaktadır. Bunun muhtemel nedeni buraların daha erken tarihlerde yerleşmeye açılmış oluşu ve daha kolay kullanılabilmeleridir. Ancak nehire çölün en çok yaklaştığı yerlerde daha fazla yerleşim buluntusu kalmış olması, bu olguyu abartıyor gibi de görünebilir. Ayrıntılı hesapların yapılması, veri yetersizliği nedeniyle delta bölgesinde mümkün olmamakla birlikte, Yeni Krallık döneminde burasının nüfusunun vadininkini aşmış olması muhtemeldir.

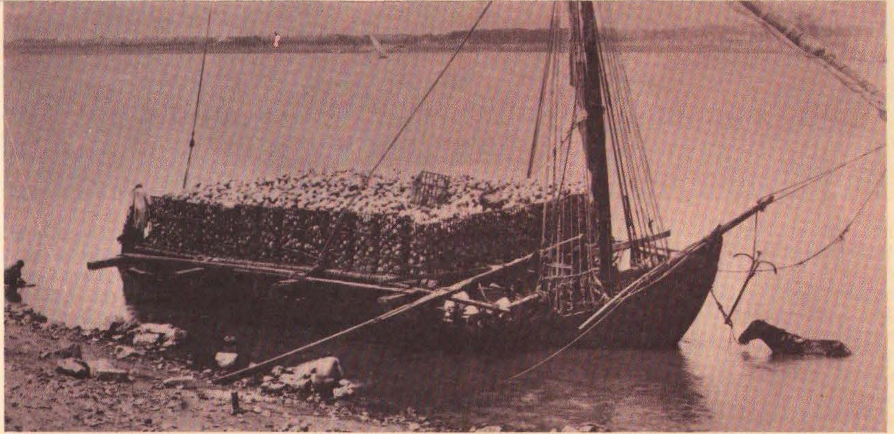
Büyük yerleşimler, kabaca bir ek kılavuz oluşturmak üzere, Hanedan kaynaklarınca belgelenen, yaklaşık nüfuslarına göre belirtilmiştir. Köyler haritada yer almamaktadır.

varlığına da Yunan kaynakları işaret ediyor. Nar ve hurma şarabı bilinir, ancak gündelik alkollü içki olarak evde üretilen kalitesiz bir bira içilirdi. Son olarak iki önemli ürün olan papirüs'ü ve keten'i saymak gerekmektedir. Neredeyse tüm giysiler, yelken, halat (ve belki de beziryağı) bunlardan yapıldığı gibi, ihraç da edilirlerdi. Ayrıca hurma palmiyesi önemli bir lif kaynağıydı.

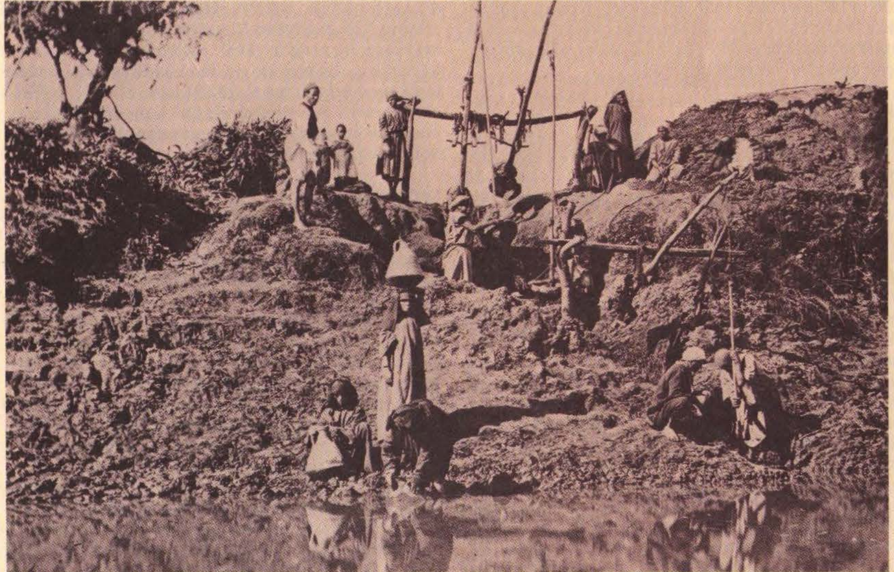
Delta Bölgesi

Delta genellikle Nil vadisine benzemekle birlikte, topraklarının tarıma elverişli hale getirilmesi daha zorlu bir çaba gerektirmekteydi. Bugün bile deltanın geniş alanları tarıma elverişli değildir, ancak bunlardan bazıları son zamanlarda denizin içerilere yayılması sonucu ortaya çıkmış bataklıklar veya lagünler olabilir. Bu koşullardan dolayı tarıma elverişli toprak kazanımı herhalde her zaman bölgede önemli bir konu olmuştur. 4. Hanedan döneminde bile bu böyleydi ve Memfis'teki mezarlardan çıkan malikâne listelerinde delta toprakları ön plâna çıkmaktadır. Delta, tarımdan aldığı gücüyle, İ.Ö. 1400'den başlayarak Mısır'ın politik ve ekonomik yaşamına giderek daha fazla egemen olmuştur. Delta'da bulunan toprak, Nil vadisinde bulunanın iki katıydı ve bu bölge geç dönem Mısır Tarihinde büyük etkisi olacak Yakındoğu'ya da yakındı.

Delta, eski jeolojik dönemlerde, Akdeniz'in su seviyesindeki değişmeler ve Nil'in getirdiği çamur tabakasının çökelmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Sürekli yerleşime elverişli alanlar hep Nil'in kolları ve çeşitli kanalların aralarında kalan kumlu sırtlar olmuştur. Bunların bazılarında muhtemelen Hanedan öncesi dönemde yerleşme yerleri bulunmuştur. Genel yerleşme düzeni de herhalde kuzeye doğru genişlemiştir. Sırtların çevresindeki topraklar tarım için, daha batak araziyse otlak olarak kullanılır, bataklık-

Testi yüklü bir Nil teknesinin eski bir fotoğrafı. Nehir ulaşımının kolaylığı, ucuz fakat hacimli eşyaların uzun mesafelere taşınmasını mümkün kılmaktadır ve muhtemelen hep böyle olmuştur. Bu testiler, buharlaşma yoluyla suyu serin tutan gözenekli kaplar için uygun kilin bulunduğu Kena yakınlarında yapılır.

Sulama amacıyla suyun daha düşük bir düzeyden daha yüksekte kalan sulanacak alana ulaştırılmasında kullanılan *şaduf* adında iki kaldırma kolunun eski bir fotoğrafı. (Ön plandaki kadınlar evlerde kullanacakları suyu alıyorlar.) Şaduf'lar Yeni Krallık döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Üç metreye kadar suyu yükseltebilen bu araçlar burada gösterildiği gibi ikili kullanıldıkları zaman daha yükseğe de su ulaştırabiliyorlardı, ancak çok yoğun bir emek gerektirdiği için, değeri yalnızca küçük havzalarla ve taşkınların bıraktığı suların takviyesi ile sınırlı kalıyordu.

Delta'nın topoğrafyası

İ.Ö. 4000 yılında (Butzer'e göre) deltanın temsilî topoğrafyası ve bugünkü haliyle karşılaştırılması. Kuzey delta eskiden lâgun ve bataklıktı. Giderek Nil'in çamuruyla örtülen bu bölgede taşkın mevsimlerinde su altında kalan alanın yüzölçümü yavaş yavaş artmıştır. Ama yine de kuzey sınır bölgeleri eski yerleşimler için beklenilebileceğin üstünde çekici gelmiş olabilir. Kuzeydoğuda erken dönem yerleşme bölgeleri ve Burullus gölü çevresinde bir nome vardır. Sahilde su altında kalmış alanların varlığı, bu bölgenin güney deltasına oranla daha sonra güneye kabaca Tumilat Vadisi'nin eksenine doğru sarkmış olabileceğini işaret etmektedir.

Nehirin kollarının sayısı, muhtemelen büyük çapta insanların etkisiyle azalmış ve mil döküntüsünün büyük kısmı batıya kaymıştır.

İ.Ö. 4000 yılında taşkın düzeyinin üstünde kalan yerler kum ve çamur olup, Arapça ada anlamına gelen "cezire" sözcüğüyle tanınmaktadırlar. Bunların uç alanları yerleşmeye özellikle elverişlidir. Gösterilen bölgeler Yeni Krallık öncesi önemli buluntulara sahne olmuşlardır. Metinlerden bilinen bazı diğer yer isimleri buraya alınmamıştır.

lardan da Nil vadisinde olduğu gibi av hayvanı, balık ve papirüs sağlanırdı. Nil vadisiyle Delta'nın farklı özellikleri nedeniyle tarım yapısında da önemli farklar görülmüştür ve iki bölge arasında ticaret yapıldığına işaret eden kanıtlar vardır. Delta'da erken dönemlere ait büyük kentler bulunmamıştır. İlk bakışta nüfus merkezlerinin bulunmayışı kısmen deltanın tepe noktasının güneyindeki büyük kent Memfis'in yakınlığıyla açıklanabilirse de, deltadaki eski yerleşim yerlerinin ortaya çıkarılması, Nil vadisinden çok daha zor olduğu için, bu görünüm yanıltıcı olabilir. Delta bölgesinden çıkan arkeolojik malzemenin yukarı Mısır'dan çıkan malzemeden çok daha az olmasına şaşmamak gerekir; bu buluntular bölgenin gerçek önemini yansıtmamaktadır.

Fayum Bölgesi

Mısır'ın üçüncü, büyücek eski yerleşim alanı, Fayum'dur. Bu göl vahası, Nil vadisinin batısına ve Memfis'in güneyine düşer. Nil'den Asyut'un kuzeyinde batıya doğru ayrılan Bahr-i Yusuf nehri bu bölgeyi sulayarak Birket Karun veya eski adıyla Moeris gölünde son bulur. Yenitaş çağlarında neredeyse bütün Fayum'u kaplayan göl, yavaş yavaş geri çekilmiştir. Göl muhtemelen geç Eskitaş (yaklaşık İ.Ö. 7000) ve Yenitaş devirlerinde yerleşmelere sahne olmuştur ve Eski Krallıkta da adı geçmektedir. Daha eski kültürler avcı ve toplayıcı olmakla birlikte Eski Krallık döneminde kuşkusuz bölgeye tarım getirilmiştir. Bölgenin yoğun biçimde kullanıma açılması, gölün su seviyesinin düşürülmesine ve böylelikle kazanılan topraklarda yine göl suyu kullanılarak sulama yapılmasına bağlıydı. 12. Hanedan Kralları burada önemli ölçüde toprak kazanımı gerçekleştirmişler, bıraktıkları anıtların bulunduğu yerlere bakacak olursak, gölün seviyesini önemli ölçüde düşürmüşler ve 450 km² kadar tarım toprağı elde etmişlerdir. Daha sonra, Ptolemaioslar, 1.200 km² tarım arazisi kapsayan bu bölgeyi ülkenin en yoğun nüfuslu ve zengin bölgelerinden biri haline getirmişlerdir. O dönemlerde sulanan arazinin büyük kısmı bugün çöle dönüşmüştür. Fayum'da Mısır'ın diğer bölgelerinden farklı ve teknolojiden ziyade yoğun emeğe dayanan bir sulama yöntemi kullanılmıştır. Daha alçak bölgelerde yılda iki ürün alınmış olması ve tüm Ptolemaioslar döneminde bunun sürmüş olması muhtemeldir.

Fayum'a benzeyen fakat ondan çok daha az önem taşıyan bir başka bölge de en Natrun Vadisi'dir. Kahire'nin kuzeybatısına ve İskenderiye'nin güneyine düşen bu bölge, delta'ya yakın, doğal bir vahadır. "Natrun" sözcüğü oradaki tuz göllerinden kaynaklanmaktadır. Bu tuz gölleri eski çağlarda başlıca natron kaynağıydı, bu madde de, temizlik işlerinde, törenlerde ve mumyalama işinde kullanılırdı. Ayrıca Mısır fayans ve cam yapımında da bu maddeden yararlanılırdı. Bu vaha, tarım bakımından fakirdi. Bizans döneminde Hıristiyan zahitler buraya sığınmışlardı.

Batı Çöl Bölgesi

Burada sözü edilecek öteki bölgeler, eski Mısır'ın çevre bölgeleriydiler ve ancak güçlü yönetimlerin bulunduğu dönemlerde ülke sınırları içinde tutulabilmişlerdir.

Batı çölünün vahalarında, üzüm ve en iyi kalite hurma gibi değerli ürünler üretilir ve bu vahalar uzak bölgelerle yürütülen ticarette de önemli bir yer tutarlardı. Kuzeyden güneye Mısır egemenliğinde başlıca dört vaha vardı: Bahariye, Farafra, ed-Dahla ve el-Harga (ed-Dahla'nın doğusunda). Bunların son ikisi en önemlileriydi. Ayrıca daha uzakta ve batıda kalan Siva vahası da geç dönemde Mısır'a katılmıştır. Kambyses'in İ.Ö. 525'de bu vahayı ele geçirmek için kalkıştığı başarısız harekât, burasının dünyaca tanınmasına neden olmuştur. (Son zamanlarda Kambyses'in ordusunun kalıntılarının çölde bulunduğu bildirilmiştir.) Ayrıca Büyük İskender'in buradaki Kâhin'e da-

nışmasıyla da ünlüdür. Bunlardan başka Nil'in batısında ve daha güneyde birkaç küçük vaha daha bulunmaktadır. Bunlar Kurkur, Dunkul ve Selime'dir. Uzun mesafe kervan ulaşımında menziller oluşturan bu vahalarda herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır.

Orta ve Yeni Krallık dönemlerinde el-Harga ve ed-Dahla vahalarına adaletten veya siyasal baskıdan kaçanların sığındığı konusunda bu dönemlerden kalma kanıtlar bulunmuştur. 21. Hanedan zamanında ise buraları siyasal sürgün yeri olarak kullanılmıştır.

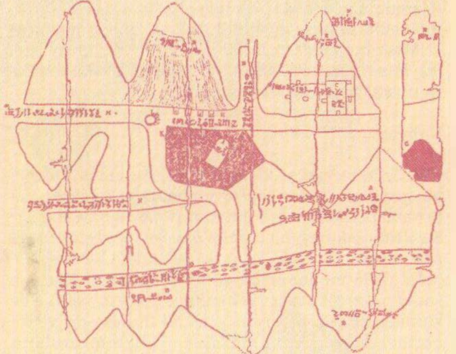
Eski çağlarda Nil vadisinin batısında kalan bütün bölgeye Libya denirdi. Libya nüfusunun büyük çoğunluğu İskenderiye'den Bingazi'ye uzanan ve o zamanlar barınması, şimdi göründüğünden daha elverişsiz olan kıyı şeridinde yaşardı. Buradaki Mısır kalıntılarının hemen hepsi, II. Ramses devrindendir ve bu hükümdarın İskenderiye'den 340 km. uzaklıktaki Zavyet Ümmü'l-Raham'a kadar uzanan kıyı şeridi üzerinde yaptırdığı kalelerdir. Bunlardan başka Yunan-Roma devrinden kalma, Ptolemaisların İskenderiye'den 1.000 km. uzaklıkta, Sirenaika bölgesindeki Tolmeyta'da yaptıkları Yunan ve Mısır tarzında yapılara da rastlanmaktadır.

Mısır tarihinin çoğu boyunca bu vahalar Mısırlıların sınır karakolları görevini görüyor ve birçok dönemde Mısır'a sızmaya çalışan Libyalıları püskürtmek için kullanıyorlardı. Merenre ve II. Pepi'nin hükümdarlıklarında keşif kolu önderi Harkhuf, Nil'in üçüncü şelâlesinin güneyinde, muhtemelen şimdiki Kerma ve Dongola dolaylarında bulunan Yam ülkesine birkaç sefer düzenlemiştir. Bunların birinde "çöl yolu"nu izledi ve Nil vadisinden Abidos yakınlarında ayrılarak herhalde ed-Dahla'dan geçti. Yam'a vardığında, oranın hükümdarının, "Libya hükümdarını bir darbede gökyüzünün batısına göndermeye" gittiğini öğrendi. Bu buluş, muhtemelen keşif seyahatinde kullanılan batı yolu ile ilgilidir. Bu ayrıntı "Libya" teriminin eski Mısır'da denizden 1.500 km güneye kadar uzanan bölge için kullanıldığını göstermektedir. Fizan'daki, muhtemelen İsa'yla çağdaş kalıntılar, bize güney Libya'nın eski çağlarda yerleşmeye açılmış olabileceğini göstermektedir. Uveynat bölgesiyse İ.Ö. Üçüncü Binyılda yerleşmeye açılmıştır. Erken çağlarda Libyalıların Mısırlılara kültürel açıdan benzediklerini, belki de benzer bir dil konuştuklarını tahmin edebiliyorsak da, Hanedanlar dönemindeki ilişkiler çoğunlukla hasmane olmuştur.

Batı vahalarından, Batı Sudan'daki Darfur eyaletinin merkezi olan el-Faşer'e uzanan yola şimdi Darb el-Erbain (40 gün yolu) denilmektedir. Harkhuf keşif yolculuğunda bunun ilk kısmını katetmişti, ancak eski çağlarda bütün yolun ticarete açılmış olduğu tahmin edilebilir. Harkhuf eşek sırtında seyahat etmişti, bu tür yolların tam anlamıyla ulaşıma açılması ise, Mısır'a muhtemelen İ.Ö. 6-5 yüzyıllarda giren devenin sayesinde olmuştur.

Doğu Çöl Bölgesi

Mısır'ın doğusunda birkaç önemli maden kaynağı bulunmaktaydı. Bunların en kuzeyde olanı, Sina çölündeki firuze yatağıydı ve bu maden 4. Hanedan döneminden Yeni Krallık devrine kadar çıkarılmış ancak daha sonra kesilmiştir. (Son zamanlarda bu bölgeden Hanedanlar döneminin başına ait buluntular bildirilmiştir.) Mısır kalıntılarının bulunduğu başlıca yerleri Batı Sina'da Maghara Vadisi ve Serabit el-Hadim'dir; buralarda zaman zaman bir miktar süreklilik gösteren Mısır yerleşmeleri görülmüştür. Sina ayrıca önemli bir bakır kaynağıydı ve Eylat'a yakın Timna'da 18.-20. Hanedanlar dönemine ait bakır madenleri bulunmuştur. Bunlar herhalde Mısırlıların denetimi altında yerli halk tarafından işletilirdi. Mısırlıların kendilerinin Sina'nın herhangi bir bölgesinden bakır çıkardıklarına dair bir kanıt yoktur. Muhtemeldir ki, Mısırlılar, Yakındoğu'yla yaptıkları tahıl ticaretinde olduğu gibi, bakır madenciliği de yapmışlar, fakat bunu kayıtlara geçirecek kadar önemli bir uğraş olarak görmemişlerdir. Başka olasılıklar arasında, Timna'da olduğu gibi yerli emeğin kullanılmış olması, buranın yerlilerinden ticaret yoluyla bakır elde edilmiş olması, ya da bakır ihtiyacının çoğunu başka kaynaklardan edinmiş olmaları sayılabilir.

Bulunmuş tek eski Mısır haritası. Hamamet Vadisi civarındaki merkezi Mısır'ı ve buradaki karataş (*graywacke*) ocaklarıyla altın madenlerini gösteren el çizimi haritanın parçası Haritanın burada görülmeyen başka parçalarında az topoğrafik ayrıntı içeren geniş bir alan kapsanmaktadır. Hieratik yazılar insan yapısı ve doğal özellikleri belirtmektedir. Haritanın bütünü muhtemelen IV. Ramses'e ait yarı işlenmiş bir heykelin Yıl 6'da Teb'in Batı Yakasına götürülmesiyle ilgilidir. Torino Egizio Müzesi.

Mısır'ın doğu çölü, Kızıldeniz'e ulaşım yolu olduğu gibi, bazı yarı-değerli taşların ve inşaat taşının çıkarıldığı yerdi. Kuvartsit bulunan Cebel-i Ahmer ve su mermeri *(alabaster)* bulunan Hatrub gibi bazı ocaklar, Nil Vadisine yakındılar. Ancak karataş *(graywacke)* kaynağı olan Hamamet Vadisi ve Koptos'un güneyindeki altın yatakları gibi daha uzakta olanlara ulaşmak için, büyük çapta seferler düzenlemek gerekmekteydi. Bu madenler yerli göçebe halkın işbirliği veya onların üzerinde egemenlik kurmaksızın işletilemezdi. Mısırlıların Kızıldeniz'e giden başlıca üç ulaşım hattını ellerinde bulundurmaları için buraları denetlemeleri gerekmekteydi. Bunlar Gasus Vadisi üzerinden Safraga'ya, Hamamet Vadisi üzerinden Kuseyr'e ve Abbad Vadisi üzerinden Berenike'ye uzanan yollardı. Ayrıca, II. Ramses zamanında bilinen, ikincil önemde bir yol da Kahire'nin 80 km. güneyinden Süveyş Körfezine uzanırdı. Bu yolların kullanımıyla ilgili en erken buluntularımız el-Kas Vadisi üzerinden, Koptos'dan Berenike'ye uzanan yolla ilgilidir. Hanedanlar öncesi döneminin sonlarına rastlayan bu yol, Kızıldeniz ticareti ya da madencilik için kullanılmış olabilir. Kuzey yollarından Mısır tarihinin bütün dönemleri boyunca söz edilmektedir, bunların en güneydeki de Yeni Krallık döneminden sonra kayda geçmiştir.

Gasus Vadisinin bitiminde 12. Hanedan'a ait bir tapınak bulunmaktaydı ve 1976'da onun yakınında, aynı dönemden bir Mısır limanına ait buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Bu yolların sağladığı ulaşımla ilgili kanıtlar 25. ve 26. Hanedanlar döneminde (İ.Ö. 700-525) ve Pers döneminde (İ.Ö. 6-5 yy.) yinelenmektedir. Bu tarihte Arap yarımadası sahili dolaşılarak İran'la bağlantı sağlanıyordu. Doğu Afrika ve Hindistan'la ticaret limanları olan Kuseyr ve Berenika'da ise Roma döneminin yerleşim yerleri bulunmaktadır. Mısırlıların bu denli uzaklara ulaşmış oldukları konu-

sunda herhangi bir veri yoksa da, bu limanlar eski Krallık döneminden başlayarak metinlerde sözü geçen yarı efsanevi Punt diyarına ulaşmak için kullanılmış olabilirler. Punt'un neresi olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Mısırlıların bu yöreye efsanevi ve töresel bir önem verdikleri kayıtlarda bulunuyor. Punt herhalde şimdiki Eritre veya Somali'ydi. Buralardan son zamanlarda Hellenistik ve Roma dönemlerinden buluntular bildirilmiştir. Punt'dan edinilen çoğu egzotik ve lüks malların başında tütsü gelmekteydi. Mısırlıların Kızıldeniz'e açılmalarına (Sina'daki bazı bölgelere ulaşımının dışında) tek başına Punt ticaretinin neden olup olmadığı kesin olarakbilinmemektedir. Ekvator'a yakın Juba nehrinin güneyindeki Mısır boncuklarının bulunduğu bildirilmişse de, bu, Mısırlıların kendilerinin bu denli uzak noktalara ulaştıklarına kanıt değildir.

Nubya

Mısır'ın birinci şelaledeki siyasal sınırı muhtemelen geç Hanedanlar öncesi dönemde ya da erken Hanedanlar Döneminde belirlenmiştir. Bu sınır Cebelü's-Silsile'de çekilmiş olan daha önceki doğal sınırın yerini almıştır. Burada Nil'in iki yanındaki kireçtaşı tepeler yerlerini Sudan'da güneyde Butana bölgesine kadar uzanan kumtaşına bırakırlar. Cebelü's-Silsile'de kumtaşı nehrin iki kıyısına kadar inmektedir ve bu nedenle burası Yeni Krallık'tan itibaren Mısırlıların başlıca yapı-taşı ocağı olmuştur. Kireçtaşı Nil'in kendine oldukça geniş bir ova açmasına izin vermiş, fakat daha sert olan kumtaşının oluşturduğu yataklarin yanındaki kullanılabilir arazi çok dar kalmıştır.

Cebelü's-Silsile'nin güneyinde birinci Mısır eyaleti veya Nome'si ve bunun merkezlerini oluşturan Asvan ve Kom Ombo bulunmaktaydı. Erken dönemlerde bir bölgeye "Nubya" adı verilmesi onun bağımsız statüsünün bir göstergesidir. Birinci ve İkinci şelâleler arasında bulunan Aşağı Nubya her zaman Mısır'a ilk ilhak edilen bölge olmuştu. İkinci Şelâle bölgesindeki erken Hanedanlar devri taş yazmaları ve kabartmaları bu bölgenin o tarihten itibaren Mısırlıların ilgisini çekmiş olduğunu gösteriyor. Aşağı Nubya'da 4 ve 5. Hanedanlar döneminde yerleşik nüfus yok denecek kadar azdı. İkinci Şelâlenin kuzeyinde Buhen'deki Mısır yerleşim bölgesi Mısırlıların burada tam bir hükümdarlık kuramamışlarsa da egemenliklerini kabul ettirmiş olmalarının göstergesidir. 6. Hanedan döneminde Mısırlılar denetimi yerli halka bırakmak zorunda kalmış, fakat 11. ve 17. Hanedanlar döneminde yeniden ellerine almışlardır. 18. Hanedanın kralları Mısır eemenliğini Kurosko'dan ebu Hamed'e uzanan kervan yolunun güneyinde Kurgus'a kadar yaymışlardır. Bu fetihler daha sonraki Mısır tarihi için çok önemlidir, çünkü bunların sayesinde Yukarı Nubya'nın başkenti Napata'da Mısır'dan etkilenen bir kültür oluşmuş ve burası da İ.S. 4. yüzyıla kadar süren Napata-Meroë Krallığını ve 25. Hanedanı çıkarmıştır.

Aşağı Nubya'daki egemenliklerini Mısırlılar nerdeyse bir hak olarak ileri sürmüşlerdir ve burası başlıca hammaddeler ve özellikle sert taşlarla Nil'in iki tarafındaki altın yatakları bakımından önemliydi. Bu bölge, erken dönemlerde kereste kaynağı olmakla birlikte, nehrin iki yanındaki tarım arazisinin darlığı nedeniyle tarım bakımından fazla önemli olamamıştır. Ancak Aşağı Nubya Mısırlıların çok değer verdikleri birçok Afrika ürününün geldiği yolun içinden geçtiği bölgeydi. Bunların arasında baharat, fildişi, abanoz, devekuşu tüyü ve bazı şebek türleri vardı. Ayrıca, bazen *pigme*'lerin de ticareti yapılıyordu ve bunlara; Klâsik Çağ'ın klişeleşmiş Nil manzarası tasvirlerinde rastlamaktayız. Bütün bunlara karşılık olarak Mısırlıların ne ödediği bilinmediği gibi, Büyük Sahra'nın güneyinde kalan Afrika'da da şimdiye kadar eski Mısır ticaretine dair arkeolojik bulgulara rastlanmamıştır. Mısır'a gelen malların birçoğunun ilk kaynağı bilinmemektedir. Pigmeler muhtemelen Nil ile Kongo nehirleri arasındaki bölünme hattının kuzeyine çıkmamışlardır ve başka malların da tropik ormanlardan geldiği tahmin edilebilir. Bu mallar Mısır'a ulaşmadan birkaç aracıdan geçmiş olabilirler. Genellikle dinsel amaçlarla kullanılan bu malların Mısırlılar için önemini kestirmemiz zordur; ancak bugün kıymetli taşlarda olduğu gibi insanlara prestij sağlamaları sözkonusudur.

Filistin ve Suriye

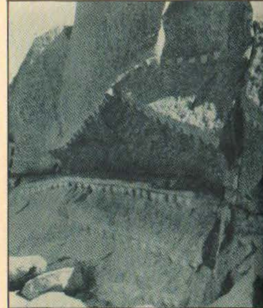
Burada sözü edilmesi gereken en son önemli yöre, Filistin ve Suriye'nin kıyı bölgesidir. Mısır'la Yakındoğu arasındaki bağlantılar Hanedanlar öncesi dönemden beri bilinmektedir ve en son Hanedanlar öncesi kralı Narmer'in adı Filistin'de Tel Gat ve Tel Arad'da bulunmuştur. Kaynağı Afganistan'da Badakşan olan lacivert taşının (*Lapis lazuli*) yaygın ticareti yapılmaktaydı; Mısır bu tarihlerde Asya'dan maden ithal etmeye başlamış olabilir. Eski Krallık'ta, Mısır'la Lübnan'daki Biblos arasında bağlantıların olduğu bilinmektedir ve Büyük Piramidi inşa eden Kufu'nun cenaze teknesi Lübnan sedirinden yapılmıştı. Mısır'da az ağaç bulunduğu, bulunanlardan da ancak niteliksiz kereste sağlandığı için, Mısır'ın geleneksel kereste kaynağı Yakındoğu olmuştur. Yakındoğu'yla ilişkiler Orta Krallık döneminde yoğunlaşmış, Yeni Krallık döneminde ise Mısır kralları bu bölgenin büyük kısımlarını ele geçirerek iki yüzyıl boyunca yerli halkı sömürmüş ve çevre bölgelerle ticaret yapmışlardır. 22. ve 26. Hanedanlar döneminde Mısır'ın yeniden artan gücü, Filistin'in bazı bölgelerinin yeniden Mısır'a geçmesini sağlamış ve bu gelişme Ptolemaioslar döneminde tekrar yaşanmıştır. Suriye ve Filistin'in bir kısmına hâkim olmak Mısır'daki güçlü bir devletin doğal hedefi idiyse de, bunu gerçekleştirmek Nubya'dakinden çok daha zor olmuştur.

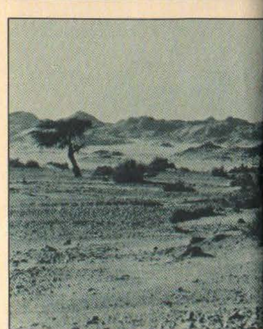
Mısır maddî kültüründeki birçok ilerlemeyi Yakındoğu'ya borçluydu. Bu "görülmeyen ithalat"a ve kereste, bakır, belki kalay, gümüş, değerli taşlar, şarap ve yağa karşılık olarak, Mısırlılar dört madde sunabiliyorlardı: altın, tüketim artığı yiyecek, keten ve özellikle geç dönemlerde papirüs. Altın ticareti ve Mısır'a Afrika'dan gelen malların takası kesin olarak bilinmekle birlikte, yiyecek ve diğer prestiji olmayan ürünlerin ihracatı ancak istisnaî durumlarda kanıtlanabilmektedir. Bu tür alış-verişlere arkeolojik veriler arasında pek seyrek rastlanmakta ve metinlerde bunlardan nerdeyse hiç söz edilmemektedir. Bu tür alışverişle ilgili olarak metinlerin değindiği en ünlü olay, Merneptâh'ın Hititlere bir kıtlık sırasında yaptığı tahıl bağışıdır ki bu da ticaret değildir. Ancak Mısır'ın tarımı Yakındoğu'dakinden çok daha güvenli ve verimliydi. Nasıl Roma İmparatorluğu'nun tahıl ambarı Mısır olmuşsa, daha erken dönemlerde de Yakındoğu için de aynı rolü oynamış olabilir. Tahıl geç dönem dış politikasında çok önemliydi.

Mısır'a uzakta kalan bazı bölgelerin değişik zamanlarda Mısır tarihinde rolleri olmuştur, bunların arasında Mezopotamya, Hitit Anadolusu, Girit ve Kıbrıs vardır, ancak bunları burada ele almayacağız.

Aşağıda Asvan'a yakın bir granit ocağı. Dişe benzer girintiler taşı kırmak için çekilen ahşap takozlardan kalmadır. Takozlar taşa çakıldıktan sonra sulanır ve şişen tahta taşı çatlatırdı. Taşın bazı yüzeylerinde görülen çentme belirtileri demir âletlerle yapılmışa benzemekte ve dolayısıyla İ.Ö. 700'den sonraya tarihlenmektedirler.

Altta Doğu çölünün güney kısmında arazinin görünümü. Her ne kadar bu arazi batı çölünden biraz daha az kuraksa da, gene de burada keşif yapmak ve maden çıkarmak çok ağır bir çaba gerektiriyordu. Buna rağmen maden araştırmalarının çok etkin olduğunu görüyoruz: O dönemde işletilmemiş olup yeni bulunan maden yatağı sayısı çok azdır.

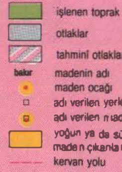

Eski Mısır'da doğal kaynaklar: Sarıyla gösterilen yerler, adı verilen madenlerin eski ocaklarıdır. Bu madenlerin çoğunun işletilmiş oldukları tarih kesin olarak bilinememektedir. Ancak Mons Claudianus'daki zümrüt ya da camgöbeği *(beryl)*, somaki *(porphyry)* ve granit yatakları Yunan-Roma devrine özgüdür. Doğu çölünde ise yaygın olarak yarı-değerli taşlar ve madenler bulunur: Akik, breş, kalsit (Asiut'un 140 km. kuzeyinde), kırmızı akik, kuartz, feldispat, *(lâl taşı)* (grenat), demir, yeşim, kaya kristali, serpantin.

Cips, Nil'in batısında, Kahire'nin 100 km. güneyine dek uzanan bölgede bulunur, çakmak taşı da, vadinin her iki yanında, özellikle Luksor ile El Kab arasında yaygındı. Nil'e yakın olan tepeler, güneyde Cebel üs-Silsile'ye dek kireçten oluşur, haritada yalnızca üstün nitelikli yapı taşlarının elde edildiği ocaklar işaretlenmiştir.

Uzak yerlerden ithal edilen maddeler arasında, Punt'tan (Kuzey Somali?) ve Yemen'den (?) günlük ve mürrüsafi, Güney Etiyopya'dan obsidiyen taşı, Suriye'den gümüş ve kuzey-doğu Afganistan'daki Badakşan'dan lacivert taşı (lapis lazuli) bulunuyordu. Bunların çoğu lüks maddelerdi. Sıradan Mısırlı, kendi tüketimine yetecek düzeyde tarım yapar, dış dünya ile hemen hiçbir ekonomik ilişkisi olmazdı.

İşlenen toprak alanı değişkendi, çünkü hayvan otlatmaya elverişli alanlar uzun dönemli iklim değişimlerine göre değişiyordu.

ESKİ MISIR ARAŞTIRMALARI

Mısır hemen her zaman Avrupalıların sürekli ilgisini çekmiş ve İ.Ö. 6. yüzyılda Miletos'ta yaşayan Yunanlı Hekataios'dan (kitabı kaybolmuştur) günümüze kadar birçok yazara ilham kaynağı olmuştur. Geç Roma Döneminde Mısır uygarlığının sona ermesi çağdaş çalışmaların da sonu olmuş, ancak Orta Çağ boyunca anıtları, özellikle de piramidleri ile hatırlanmıştır. Kutsal topraklara yolu düşen hacılar daha çok İsa'nın orada kaldığı yerle ilgili bölgeleri görmek için Mısır'ı ziyaret etmişlerdir. Hatta piramidlerin bile *Kutsal Kitap*'ta yer alan "Hz. Yusuf'un tahıl ambarları"nın tasviri olduğuna inanılmıştır.

Başkâtip-Rahip Petomenope'nin blok heykeli: G. Herwart von Hohenburg'un *Thesaurus Hieroglypicorum* (1620) adlı kitabındaki çizimden alınmıştır. Bu kitap, ilk hiyeroglif yapılar derlemesidir. Herwart, iki ayrı 16. yüzyıl elyazması kaynak kullandığı için, aslında tek bir nesne olanları iki ayrı nesne gibi gösteriyor. Heykel, Teb'de yapılmış (İ.Ö. yak. 650), oradan Roma'ya (?) götürülmüş, şimdi Paris'te, Louvre Müzesi'nde.

İlk evreler

Rönesans'la birlikte eski çağlara karşı ilgi ve ona ilişkin bilgiler canlanmış olup 15. yüzyılda gün ışığına çıkarılan ilk klâsik metinler arasında, İ.S. 4. yüzyıla ait bir metin olan Horapollo'nun *Hieroglyphica*'sı bunlardan biridir. Mısır kaynaklı olduğu öne sürülen eserde hiyeroglif yazısından bazı harflerin anlamları verilmektedir. Diğeri ise *Corpus Hermeticus* (Keşiş Külliyatı)'tur. İsa'dan sonraki ilk yüzyıllara ait olan bu felsefe risaleleri muhtemelen Mısır'da yazılmış ve bazı gerçek Mısır düşüncelerini Yeni Platoncu ve diğer malzemeyle yoğurmaktadır. Bu ikinci türden metinler, kökeni eski Yunan düşünürlerine uzanan ve Mısır'ın bütün bilginin kaynağı olduğu varsayımına dayanan düşünceyi desteklemektedirler. Aynı düşünce, resim harflerinin derin düşüncelerin özünü oluşturduğunu iddia eden *Hieroglyphica* için de geçerlidir.

16. yüzyılın eski çağ meraklıları bu dönemlere ait maddî kalıntılara eskisinden fazla önem vermeye başlamış ve araştırma merkezleri olan Roma'da Mısır kalıntılarıyla karşılaşmışlardır. Bunların çoğu Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde pek moda olan Isis kültü zamanında Roma'ya getirilen Mısır eserleriydi. Bunlar eski çağa ait ilk yayınlarda görülür ve halen Roma'nın çarpıcı görüntülerinden olan dikilitaşlarla birlikte klâsik çağ yazarlarının verdiği bilgiler ışığında incelenmişlerdir. O dönemin tasvircileri kendi tasvir biçimleriyle eski Mısır tasvir biçimi arasında bir fark görmedikleri için onların reprodüksiyonları gerçeklerine çok az benzer.

Geç 16. ve erken 17. yüzyıllarda ilk eski eser koleksiyoncularının Mısır'ı ziyaretleri başlamıştır. Pietro della Valle (1586-1652) bütün Doğu Akdeniz'i dolaşarak 1614'ten 1626'ya kadar Doğu'da kalmış, Mısır mumyaları ve önemli Kıptî elyazmalarından oluşan bir koleksiyonla İtalya'ya dönmüştür. Bu yazmalar Mısır dilinin en son şekliyle ve Yunan harfleriyle yazılmışlardı ve bu dil Mısır Kıptî papazlarınca düzenli olarak öğrenilerek bugüne kadar Mısır Kıptî kilisesi âyinlerinde kullanılagelmiştir. Dolayısıyla Arapça bilenler bu yazmaları inceleyebilirlerdi, zira Kıptî dilinin alfabesi Arapça yazılmıştı. İki yüzyıl sonra Kıptî dili hiyeroglif yazısının şifresini çözmeye temel

Dikili taş ve fil: Francesco Colonna'nın *Hypnerotomachia Polifili* (Venedik 1499) adlı kitabında bir anıt-mezar resmi. Sözümona "hiyeroglif" yazılar, Mısır hiyeroglifleri olduğuna inanılan bir Roma freskinden alınmadır.

Abraham Ortelius'un yaptığı Eski Mısır haritası (Amsterdam 1595), alt-başlıkta şöyle deniyor: "Doğal kaynakları zengin olan Mısır, tamamiyle Nil'e güvenir ve ne dış ticaret ne de göklerin yağmurunu gerekser." (Lucanus'un *İç Savaş* adlı yapıtından, 8, 446-47) 1800'lerden önce yapılmış birçok harita gibi, Nil'in "manzarası"nı belirtmek için Kuzey sağa konmuş. Bu harita aslında olağanüstü başarılıdır; çoğunluk kent ve nome'leri göreceli olarak doğru yerlerinde göstermekte, Teb'i de, yerinin bulunuşundan 125 yıl önce belirlemektedir. Haritada yararlanılan bilgilerin hemen tümü klâsik kaynaklardan alınmadır; o zamanlarda zaten başkaca bir kaynak da pek yoktu. Örneğin, nehir ağızlarının klâsik dönemdeki adları veriliyor. Yukarıda yuvarlak içindeki liste, kesin olarak bulunamayan yerleri belirtiyor. Topografya herhangi bir kadastroya dayalı değil ve son derece yanlış. Londra'da British Library'de.

oluşturacaktı. Mısır üzerine birçok çalışması olan ve hiyeroglifleri çözmeye ilk çaba gösterenlerden çok yönlü bilgin Athanasius Kircher'in (1602-80) ilk çalışması da Kıpti dili üzerineydi.

Mısır üzerine Avrupalıların bilgisinin nasıl arttığının ilginç bir örneği de, 1589'da Yukarı Mısır'ı dolaşan ve Aşağı Nubya'da güneydeki ed-Derr'e kadar inen adı bilinmeyen bir Venedikli'nin seyahatini anlatan elyazmalarında ortaya çıkar. Yazar herhangi bir yarar amacıyla seyahat etmediğini, yalnızca çok sayıda harikulâde anıt, kilise, heykel, dev heykel, dikilitaş ve sütun görmek istediğini yazmış. Ama, şöyle devam ediyor: "Çok uzak mesafeler katettiğim halde gördüğüm binalardan hiçbiri takdire şayan değildi, birisi hariç, Magribilerin Oçsur dedikleri." (Burada Karnak ve Luksor'u birlikte alıyordu). Bu yargı, 250 yıl kadar sonra Luksor bir turizm merkezi haline geldiğinde geçerli olacaktı. Karnak hakkında da şunları söylüyor: "Bu devasa binanın dünyanın yedi harikasından üstün olup olmadığına siz karar verin. Bunlardan biri halen ayaktadır. Firavun piramidlerinden biridir; ama bu yapıyla karşılaştırıldığında küçük bir

şeydir. Bu anıtı görmek isteyeni dünyanın öbür ucuna göndermiyorum, Kahire'den sadece on günlük yoldur ve oraya oldukça ucuza ulaşılabilir." Bu şaşırtıcı çalışma, 20. yüzyıla kadar yayınlanmamıştır ve başka yazarlar üzerinde de etkili olmamışa benzer.

Bir sonraki yüzyılda buna en çok benzeyen ve ikincil kaynaklardan öğrenilen metin, iki Fransisken rahibin 1668'de Luksor ve Esna'yı ziyaretlerinin öyküsüdür. Bunlar "insanların hatırlayabildiğinden beri hiçbir Fransızın gitmediği" yerlere gitmiş olduklarını yazmışlardır. Onların da bir önceki yüzyıldaki Venedikli gibi zamanları azdı, buna rağmen Teb'de nehrin batı kıyısına geçip Venediklinin kaçırdığı turistleri çeken Krallar Vadisi'ni görebilmişlerdir.

Gezginler ve arkeologlar

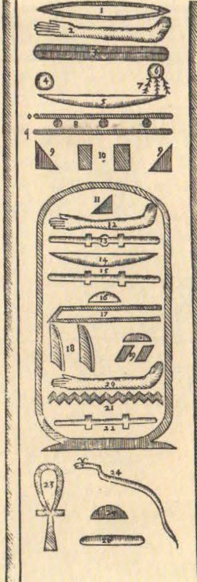
Yukarıda anlatılan türden keşif gezilerine arkeolojik araştırma denemez. Ancak 1646'da *Piramidographia* veya *Mısır Piramidleri Üzerine Bir Tez* adlı eserini yayınlayan İngiliz gökbilimcisi John Greaves'in (1602-52) çalışmalarına arkeoloji tanımı uygun düşer. Greaves Gize'yi 1638-39'da iki kez ziyaret etmiş ve piramidleri dikkatle inceleyerek ölçümlerini yapmış ve onlarla ilgili eski yazı eserlerin eleştirel bir analizini yapmıştır; ayrıca Sakkara'ya da gitmiştir. Ortaya çıkan çalışma o zamanın en üstün çalışmasıdır; dikkate değer bir boyutu da Orta Çağ Arap kaynaklarının zikredilmesidir. Greaves Rönesans'ın hümanist bilimsel geleneğini Mısır'da uygulamıştır ama onun yöntemleri Mısır'a uygulama biçimi başkaları tarafından pek taklit edilmemiştir.

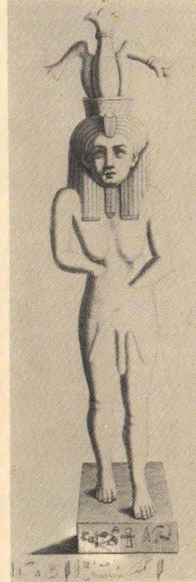
17. yüzyılın sonlarından başlayarak Mısır'a giden gezgin sayısı yavaş yavaş artmış ve yazdıklarının yanısıra anıtların kullanılabilir çizimleri de ortaya çıkmıştır. Bu konudaki en önemli bilgisel ilerleme Fransız Krallığı tarafından Mısır'daki eski anıtları araştırmakla görevlendirilen Cizvit papazı Claude Sicard (1677-1726) tarafından gerçekleştirilmiştir. Sicard'ın mektuplarından ancak bazıları günümüze kadar korunabilmiştir. Yukarı Mısır'ı dört kez ziyaret etmiştir ve Teb bölgesini, Memnon heykeliyle Krallar Vadisi'ni klâsik çağ tariflerine dayanarak açıklayan ilk çağdaş gezgindir. Onun en önemli takipçisi Danimarkalı bilgin Frederik Ludwig Norden (1708-42) olmuştur. 1737-38 arasında Mısır'ı ziyaret eden Norden'in ölümünden sonra yayınlanan gezi yazıları kendi çizimleriyle en güzel şekilde resimlendirilmiş olup 1751'den 18. yüzyıl sonuna kadar defalarca basılmıştır.

Mısır'ı ziyaret edenlerin artmasıyla, Mısır ile ilgili konuların ve bütün eski çağ ile egzotik kültürlerin işlendiği çalışmaların düzeyi 18. yüzyıl eserlerinde yükselmiştir. Bu çalışmaların iki ünlü örneği, Bernard de Montfaucon (1719-24 arası yayınlanmış) ve Baron de Caylus'ün (1752-64) yapıtlarıdır. Bunların ikisi de, Mısır'dan çıkan parçalara şaşılacak kadar yer ayırmışlar ve başka yerlerden gelen birçok parçayı da Mısır'a atfetmişlerdir. Önemli eski esir koleksiyonları oluşmuş ve hatta bazıları İngiliz Başpiskopos Laud'un 1630'lardaki koleksiyonunda olduğu gibi sahte parçaları da içerir olmuşlardır.

Hiyeroglif yazısının çözülmesi

18. yüzyıl boyunca hiyeroglif yazısı ile ilgili araştırmalar sürmüş, ancak çözüme doğru fazla yol alınmamıştır. Eski eser merakıyla linguistik kaygılar Georg Zeoga'nın (1755-1809) çalışmalarında bir araya gelmiştir. Zoega'nın iki en değerli çalışmasından biri, di-

En solda Roma'da, Navona Meydanı'ndaki Domitianus dikilitaşındaki yazıtın bir bölümü: Athanasius Kircher'in *Obeliscus Pamphilius* (Roma 1650) adlı kitabından çizim. Küçük rakkamlar, işaretlerin metinde verilen alegorik açıklamalarına göndermede bulunuyor.

Solda Hapy'nin bronz heykeli. Alt yazısı, Ptahirdis'in oğlu Pahap'ın adamasını belirtiyor: B. de Montfaucon'un *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (Paris 1724) adlı kitabın ekinden. Heykel o zamanlar Montpellier'deydi, ancak bugün nerede olduğu bilinmemektedir, bu yüzden bu resim ve kayıt değerlidir.

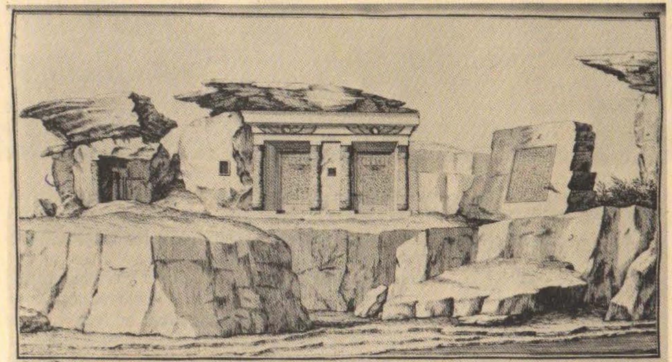

Aşağıda Başpiskopos William Laud'un (1573-1645) koleksiyonunda bulunan ve 1635'de Oxford Üniversitesi'ne bağışlanan bazı cisimler. Soldaki iki figür sahici, sağdaki ikisi ise sahtedir. 32 numaralı olanı, bir "İsis Düğümü" başlığının taklidi olsa gerek; D harfi ile belirtileni de, Roman ya da Rönesans döneminde yapılmış bir şavabti'dir. Oxford, Ashmolean Müzesi'nde.

Altta Cebel üs-Silsile'deki kaya oyması yatır ve yazıtların resmi, F.L. Norden'in *Voyage d'Egypte et de Nubie* (Kopenhag 1755) adlı kitabından.

1800 yılından önce Mısır ve Sudan'a giden gezginler
Haritada işaretlenen kent ve yerler. Napoleon'un 1798 harekâtından önce bölgeye gelen gezginlerin kayıtlarında sık rastlananlarıdır. Bazılarının adları ve yolculuk tarihleri siyah olarak belirtiliyor. Haritadaki şunlar da belirtiliyor:

Özellikle Hıristiyanlıkla bağlantılarından dolayı ziyaret edilen yerler.

Kutsal Topraklar'a giden Hıristiyan hacıların Sina ve Mısır'a gidenlerinin izlediği yol.

Felix Gabri'nin 1483'te Sina'da katettiği yol.

15. yüzyıl haritası Egyptus novela adlı haritada belirtilen, Kızıl Deniz kervan yolu.

1589'da adı bilinmeyen bir İtalyan tarafından ziyaret edilen yerler.

Bir grup Fransiskenin, (aralarında Theodor Krump) Fransız Cizvit papazının ve Doktor Poncet'nin 1698-1710 arasında, Etiyopya'da, Funj başkenti Sennar'a ve Gondar'a yaptıkları yolculuğun yolu.

İskoç, James Bruce'un 1771-72'de, Gondar'dan Asvan'a dönerken izlediği yol.

Yandaki resimler Bazı ikincil önemdeki Avrupalı gezginlerin yayınladıkları seyahatnamelerden alınmıştır. 1400 ile 1700 yılları arasında yayınlanmış seyahatnamelerden, Mısır'ı da içerenlerinin sayısı 200'ü aşkındır.

Üstte Christoph Fürer von Haimendorf, 69 yaşındayken, 1610'da yayınladığı *Itinerarim Aegypti, Arabiae, Syriae, alimque regionum orientalium* (Nüremberg 1610) adlı kitaptan.

Ortada Jean de Thevenot (1633-67), kitabı *Voyages de M de Thevenot en Europe, Asie, Afrique* (Amsterdam 1727)'in başında yer alan çizimden. Alt yazıda şöyle deniyor: "Dostum, yazarı bu resimden tanıyabilirsin; daha iyi bir seyyah da bulamazsın."

Altta Heliopolis'deki 1. Senvosret dikilitaşı; belirgin olan hiyerogliflerin Mısır'la herhangi bir ilişkisi yok, çevredeki manzara da Avrupa görünümlü. Gemelli Careri, *Voyage du tour du monde* (Paris 1729) adlı kitabında, bu dikilitaşın İskenderiye'de bulunduğunu imâ ediyor.

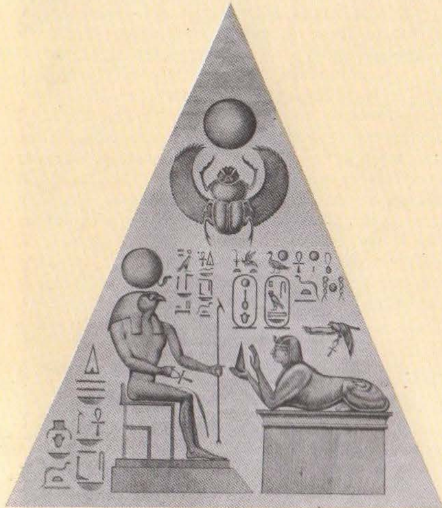
kilitaşlar üzerindeki hiyerogliflerleri ele alır, diğeri ise Vatikan koleksiyonundaki Kıptî elyazmalar kataloğudur. Dikilitaşlar üzerine çalışmanın tarihi (1797), Napoleon'un 1798 Mısır seferinden önceki Fransız Mısır incelemelerinin sonuncusu olduğu için anlamlıdır. İki dilin birlikte kullanıldığı yazıtlar bulunmasaydı da, hiyeroglifler kuşkusuz çözülebilirdi ve çözüleceklerdi. Ancak bildiğimiz şekliyle Ejiptoloji, Napoleon'un seferinin, Rozetta taşının bulunmasının, bunun yarattığı genel Mısır merakının ve Batı Avrupa'da değişen düşünce ortamının ürünüdür.

Napoleon'un seferine katılan bir grup bilim adamı, Mısır'ın eski ve yeni her boyutunu incelemek ve kaydetmekle görevlendirilmişti. Rosetta taşı kısa sürede İngilizlerin eline geçti, ama bu bilim adamları Mısır biliminin temel kaynaklarından olan ve 1809-30 arasında yayınlanan hacimli *Description de L'Egypte*'i (Mısır'ın Tasviri) ortaya çıkardılar. Bu çalışma, yazının 1822-24 yıllarında Jean Francois Champollion le Jeune (1790-1832) tarafından çözülerek, Egyptolojinin bağımsız bir dal haline gelmesinden önceki en son ve türünün en önemli çalışmasıdır. Champollion ve Pisalı İtalyan Ippolito Rossellini (1800-43) Mısır anıtlarını incelemek için ortak bir araştırma gezisi düzenleyip 1820'lerde Mısır'a vardıklarında geç kalmışlardı bile. Son 20 yıl zarfında birçok gezgin Mısır'ı ve Aşağı Nubya'yı ziyaret etmiş, bölgeyi eski eserler uğruna talan etmiş veya kitap yazmışlar, bazen de bu iki uğraşı birlikte sürdürmüşlerdi. Bunların başlıcaları, Napoléon'un konsüllerinden Anastasi, d'Athanasi, Drovetti ve Saet, İtalyan'ın güçlü adamı Belzoni, Fransız heykeltraş Rifaud ve İsviçreli gezginler Gau ile Burcklard'dır.

Bu kişilerce bir araya getirilen koleksiyonlar Londra'da British Museum, Paris'te Louvre Müzesi, Leiden'de Rijksmuseum Van Oudehen ve Torino'da Museo Egizio'nun Mısır koleksiyonlarının çekirdeğini oluşturdu. (Kahire'de 1850'lerin sonlarına kadar bir Mısır müzesi yoktu.) 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'daki kazılarda esas amaç, eski eser edinmek olmuştur. Bilgi edinmeye, eser toplamaktan çok daha az ağırlık verilmiştir.

Champollion 1832'de ölmeden önce Mısır dilini anlamada ileri adımlar atmış ve Mısır kültürüyle tarihini ortaya çıkarabilmiştir, ama çalışmalarının yayınlanmasındaki gecikmeler ve bunların tümüyle akademik nitelikte olmaları ürünlerinin fazla etkili olmamasına yol açmıştır. 1840'lara gelindiğinde ilk nesil Ejiptologlar ölmüştü ve konu Fransa'da Vicomte Emmanuel de Rouge (1811-72), Hollanda'da Conrad Leemans (1809-93) ve özellikle Prusya'da Carl Richard Lepsius (1810-84) sayesinde varlığını sürdürebilmiştir.

Özellikle Lepsius'un 12 ciltlik *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien* (Mısır ve Etyopya'daki Anıtlar, 1849-1859) adlı eseri yazarın 1842-45 yılları arasında Nil üzerinde kuzeye Meroe'ya kadar yaptığı araştırmaları içerir ve anıtlarla ilgili en eski güvenilir bilgileri verir. Bu eser halen önemini korumaktadır. Öncü İngiliz Wilkinson'a daha ilerde değinilecektir.

Yukarıda F.L. Norden'in, *Voyage d'Egypte et de Nubie* adlı kitabının başındaki resim. Alegorik anlatım, şöhret'i; zenginliklerini gösteren Eski Mısır'ı; eski Danimarka krallarının simgelerini taşıyan arslanı; Nil nehrini içeriyor. Resimde ayrıca İsis'in klâsik döneme özgü bir tasviri ve Mısır tapınaklarında bulunan figürler ile Mısır'a ilişkin başka motifler var.

Solda Roma'daki Montecitorio Sarayı'nda bulunan, II. Psammetikus'un dikilitaşından piramit biçimindeki yazıt: G. Zoega'nın *De origine et usu obeliscorum* adlı kitabından (Roma 1797). Çizim aslına uygun ve okunaklı, ancak üslûp Mısır biçemi değil.

Ejiptoloji'nin gelişmesi

Yüzyılın ortalarında Lepsius ve genç çağdaşı Heinrich Brugsch (1827-94) ve diğer birkaç bilim adamı konuyu geliştirmeyi sürdürmüşlerdir. Bu arada 1850'de Louvre müzesince Kıptî elyazmalarını toplamak üzere Mısır'a gönderilen Auguste Mariette (1821-81) araştırmalarına ara vermeden devam etmiştir. 1858'de Mısır HidiviSaid'in hizmetine giren Mariette, o tarihten önce ve sonra Mısır'da birçok bölgede kazı başlatmış, ayrıca Mısır Müzesi'ni ve Eski Eserler Dairesi'ni kurmuştur. Bu kurumun görevi anıtları korumak ve kaydetmek, kazı yapmak ve müzeyi yönetmekti. 1952 Mısır Devrimi'ne kadar müdürleri Avrupalı olan bu kurumun yöneticilerinden en ünlüsü, Mariette'in halefi Gaston Maspero'dur (1846-1916).

Mısır'da bilimsel kazıların amaçları ilk kez 1862'de İskoçyalı Alexander Rhind (1833-63) tarafından tanımlanmış, ancak bunlar W.M.F. Petrie'nin (1853-1942) çalışmalarına kadar gerçekleşmemiştir. Petrie Mısır'a ilk kez 1880'de Büyük Piramid'in ölçülerini almak üzere gitmiştir. Daha sonra Mısır'da birçok bölgede kazı yapmış ve bir evvelki kışın kazı sonuçlarını her yıl yayınlamıştır. Yaptığı kazıların bazılarında çarpıcı buluntular ortaya koymuşsa da, bu araştırıcının gerçek katkısı Mısır tarihinin değişik dönemleri hakkında oluşturduğu bilgi birikimidir. Bu birikim çoğu kez başkalarınca üstünkörü bir biçimde kazılmış bölgeleri tekrar ele almasıyla oluşmuştur. Petrie'nin ölçütleri, daha sağlığında Amerikalı G.A. Reisner (1867-1942) tarafından aşılmış, ancak bu araştırıcının buluntularının çok azını yayınlaması onların değerini eksiltmiştir.

1880'den 1914'e kadar Mısır yoğun arkeolojik araştırmalara sahne olmuş, özellikle ilk Asvan Barajı'nın yapılışı (1902-1907) çalışmalara hız kazandırmış ve ilgiyi Nubya'daki alanlara kaydırmıştır. 19. yüzyılın sonlarında Mısır dili ve kronolojisi konusunda, Berlin'de Adolf Erman (1854-1937) ve Edward Meyer'in (1855-1930) çalışmalarıyla ilerleme kaydedilmiştir. Ayrıca bu yıllarda tüm tarihsel dönemlerden özellikle Hanedanlar öncesi I. Nakada döneminden önemli buluntular ortaya çıkmıştır. O zamandan beri Ejiptoloji çalışmaları birçok alanda geniş bilgiler sağlamışsa da, temel çerçeve bu alanların pek azında köklü değişikliklere uğramıştır. 19. yüzyıl sürekli değişimin yaşandığı bir devir olmuştu. Yaklaşık 1870'e kadar Ejiptolojik bilgilerin çoğu Mısır uygarlığının son dönemleriyle ilgili olmuş, maddî kalıntıların ve Mısır dilinin dönemlere ayrılması düzenli biçimde yapılmamıştır. Zamanla bu durum değişerek Mısır kalıntılarının ve dilinin daha erken "klâsik" çağlarına duyulan ilgi artmıştır.

20. Yüzyılda kazılar

Bu yüzyılda kazılar birkaç çarpıcı buluşa sahne olmuş, Nubya'da birinci Asvan Barajı'nın yükseltilmesi ve Büyük Asvan Barajı'nın yapımı yoğun kurtarma kazısı faaliyetlerine neden olmuştur. Düzenli bir tarama yapılmamış olmakla birlikte, giderek artan sayıda bölge araştırılmıştır. Kazıları bütünlemesi açısından kazının kendisi kadar önemli olan mevcut anıtların kaydedilme ve bulguların yayınlanması uğraşı ancak 1900 yılı civarında yeterli düzene ulaşabilmiştir. Bu uğraşların kazının kendisi kadar çekici olmayışı, onların çoğu kez kazılardan daha az ilgi çekmesine ve daha az destek görmesine neden olmuştur.

En çok ilgi çeken araştırma Teb'de Krallar Vadisi araştırmasıdır. Burada Mısır krallarına ait ilk buluntular, 1870'de Kurnalı Abdürresul ailesi tarafından Yeni Krallık dönemi krallarının çoğunun mumyalarının bulunduğu toplu mezardan elde edilmiştir. Bu mumyalar 21. Hanedan devrinde güvenlik gerekçesiyle asıl mezarlarından çıkarılmış ve Deyrü'l-Bahrî bölgesine gömülmüşlerdir. En önemli buluntuların birçoğunda olduğu gibi, bunda da buluntuları sistematik bilimsel kazılar değil, yerel halkın kâr amacı güden kazıları ortaya çıkarmıştır. Ejiptologların, neden olduk-

1960'larda bir Avusturyalı ekip tarafından Tell ed-Daba'da ortaya çıkarılan Filistin döneminden Orta Bronz Devri tapınağı. Burada Avrupa arkeolojisinin yöntemleri kullanılmış, kazı on metrekarelik bölümlerde yapılmış, aralarda, tabaklanmayı belirlemek için dolgu kesimleri aynen bırakılmıştır.

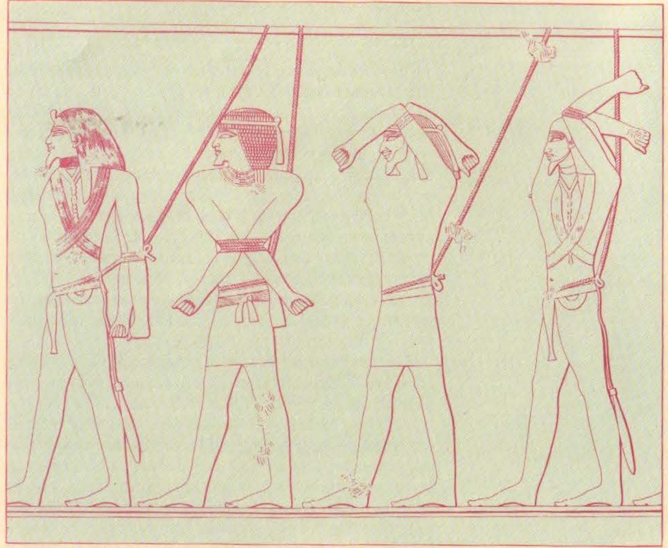
ları büyük ilgi kaybından ötürü bu tür girişimlere haklı olarak karşı çıkmalarına karşın, birçok buluntunun da düzenli kazılarla hiçbir zaman ortaya çıkarılamayacağı bir gerçektir.

1898'de yine Krallar Vadisi'nde Victor Loret (1859-1946) II. Amenofis'in mezarını bulmuş ve bunda yukarıda sözü edilen mezarda bulunamayan birçok kralın mumyasının yer aldığı görülmüştü. 1932'ye kadar vadideki çalışmalar hemen hemen kesintisiz olarak sürdürülmüştür. Bu çalışmaların içinde en düzenlisi Carnarvon Dükü adına çalışan Howard Carter (1874-1939) tarafından yapılmıştır. Carter'ın tabiî ki en önemli keşfi, 1922'de bulduğu ve üzerinde on yıl neredeyse kesintisiz çalıştığı Tutankamon mezarıdır. Yakındoğu'da başka el değmemiş mezarların bulunmuş olmasına karşın, bu buluntu ortaya çıkardığı eserlerin benzersizliği bakımından eşi görülmemiş zenginliktedir.

Bundan başka, Mısır'da bu yüzyılda birkaç kral gömütü veya mezarlığı daha bulunmuştur. Reisner'in 1925'te Gize'de ortaya çıkardığı Heteferes'in mezarı, Eski Krallığa ait tek mücevher ve eşya kaynağıdır. Ahşap aksamı tümüyle çürümüş olan eşyanın şekillerinin belirlenmesi büyük özenle gerçekleştirilmiştir. 1940'lı yıllarda Pierre Montet (1885-1966) Tanis'de 21 ve 22. Hanedan Kralları ve ailelerine ait bozulmamış bir dizi mezarı açmış ve günümüze pek az buluntu bırakmış olan bu dönemde çok ender rastlanan değerli malzemeden yapılmış sanat eserlerini gün ışığına çıkarmıştır.

Kazılmış en önemli yerleşim alanları olan el-Amarna ve Deyrü'l-Medine farklı birçok araştırmaya sahne olmuşlardır. Bu bölgede 1880'lerde gizli kapaklı yürüttüğü araştırmalarla çiviyazısı el-Amarna tabletlerini bulan Urbain-Bouriant (1849-1903) burada çalışmalarını sürdürmüş ve *Tell el-Amarna'da İki Günlük Kazı* başlığıyla buluntularını yayınlamıştır. Onu kısa süreli bir çalışmayla (1891-92) birçok değerli buluşu yapan Petrie izlemiş, ancak Petrie'yi de Alman Ludwig Borchardt (1863-1938) 1913-14 yılları arasında yaptığı ve heykeltraş Tutmos'un evini ortaya çıkardığı kazısıyla gölgede bırakmıştır. Bu kazı Nefertiti'nin dünyaca ünlü büstünü ve daha başka birkaç şaheseri ortaya çıkarmıştır. 1920'ler ve 1930'larda birkaç mevsim çalışan İngiliz kazı ekipleri 18. Hanedan'ın tarihini aydınlatan ve kısa ömürlü başkentlerini açıklayan katkılarda bulunmuşlardır, yakın zamanlarda bu bölgede yeniden çalışılmaya başlanmıştır. Deyrü'l-Medine 19. yüzyıl boyunca buluntulara sahne olmuş ve yüzyılın sonunda bir İtalyan ekibi orada çalışmış ve bunu 1911 ve 1913 yıllarında Georg Möller'in (1876-1921) yönetiminde bir Alman ekip izlemiştir. 1917'de Kahire'deki Fransız Doğu Arkeoloji Enstitüsü bu bölgede çalışmalarına başlamış ve bu çalışmalar kesintilerle günümüze kadar sürmüş, işçilerin köyü ve onun yanındaki ölüler kenti hemen hemen tümüyle ortaya çıkarılmıştır.

Burada Mısırlı Ejiptologların ve Mısır Eski Eserler Dairesi'nin etkinliklerine de değinmek yerinde olacaktır. Daire'nin Mariette tarafından kuruluşundan sonra Mısırlı ilk görevlisi Ahmed Kemal (1849-1932), Kahire Müzesi'nde çalıştığı yıllarda birçok bölgede kazılar yürütmüştür. Bu yüzyılın başından itibaren, Daire'nin personeline giderek daha fazla Mısırlı katılmış ve Mısırlılar Kahire Üniversitesi'nde Ejiptoloji dersleri vermişlerdir. 1952'den beri Daire'nin ve Kahire Üniversitesi'nin personeli tümüyle Mısırlılardan oluşmaktadır. Mısır Eski Eserler Dairesi bütün diğer yerli ve yabancı kurumlardan daha fazla kazı yapmış ve Kahire Müzesi'ndeki birçok malzemeyi ve halen İskenderiye, Minya, Mallawi, Luksor ve Asvan'da bulunan birçok eser bu kazılardan çıkarılmıştır. Mısırlılarca gerçekleştirilen en çarpıcı buluntular muhtemelen Tuna el-Cebel'den çıkmış olan hayvan ölüleri kenti ve Yunan-Mısır ölüler kenti ile Ahmed Fahri'nin (1905-73) batı çölü vahalarındaki öncü çalışmışlarıdır.

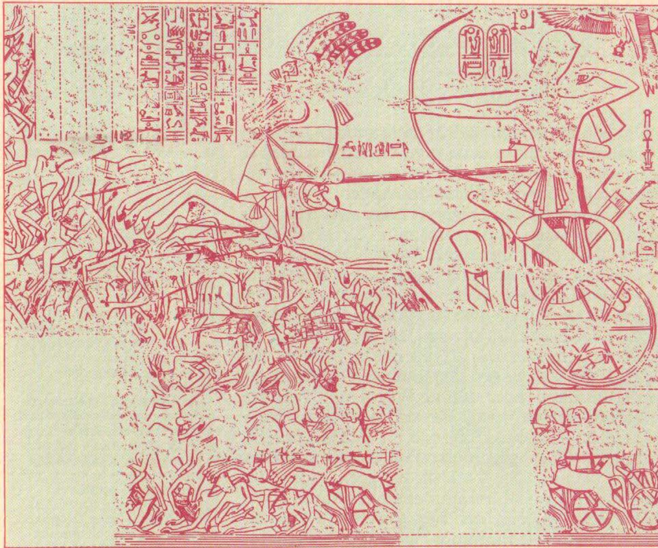

Bir yabancı tutsaklar grubu: Bir Libyalı, Punt'lu (?) bir adam, bir Asyalı ve bir Libyalı daha. Sahure'nin Abusir'deki mezarlık yapıtları içindeki yürüyüş yolunun duvarından röliyef. Olağanüstü sadık bir kopya olan çizim, L. Borchardt'ın *Das Grabendenkmal des Königs Sashu-re*(Kral Sashu-re'nin Anıt-mezarı) den alınmıştır. II. cilt (Leipzig 1913).

Araştırmalar ve yayınlar

Nubya'nın Dal şelâlesine kadar uzanan bölgesi birçok araştırmalara sahne olmuş ve Aşağı Nubya belki de dünyanın üzerinde en çok arkeoloji çalışması yapılmış bölgesi olmuştur. Yükselen baraj sularının üzerinde bir tek İbrim Kasrı kalmıştır ve bu halen kazılmaktadır. Nubya araştırmalarının artması ve Eski Taş devrinden 19. yüzyıla kadar uzanan buluntuların ortaya çıkması ayrı bir araştırma dalı yaratmıştır.

Anıtların bir bütün halinde dökümünün yapılması Maxence de Rochemonteix (1849-91) ile Johannes Dümichen (1833-94) tarafından başlatılmışsa da, her ikisi de çalışmalarını bitiremeden ölmüşlerdir. Onların ölümlerini izleyen yıllarda Mısır Keşifleri Vakfı (sonra Derneği olmuştur). "Mısır'ın Arkeolojisi" çalışmasını başlatmış ve halen ayakta bulunan anıtların katalogunu çıkarmayı amaç edinmiştir. Aynı zamanda Jacques de Morgan (1857-1924) *Anıtlar Kataloğu*'nu başlatmış ve bunun kapsamına, Kom Ombo mabedinin bütününü almıştır. Bu iki çalışmada hedeflerini fazla yüksek tutmuşlardır ama Arkeolojik Araştırma Mısır mezarlarının en büyük çizimcisi N. de. G Davies'in (1865-1941) çalışmalarına zemin hazırlamıştır: Davies'in salt mezarlar üzerine 25 cilt çalışması vardır ve mezarların bütün iç dekorasyonunu vermektedir. Ayrıca karısı Nina ve yardımcıları seçilmiş sahnelerin ayrıntılı renkli reprodüksiyonlarını yapmışlardır. Yakın zamanlara kadar anıtların renkli resimlerini içeren yayınlar yapılmamıştı ama, yapılanlar tam anlamıyla yeterli değildirler. Mısır anıtlarının hızla kaybolan renk mirasının etkin bir sergilenişi halen gerçekleşmemiştir.

III. Ramses'in "deniz insanları"na karşı yürüttüğü savaşın kabartma resmi, kralın Medinet Habu'daki tapınağının kuzey dış duvarında bulunuyor. Buradaki resim, Chicago Üniversitesi'nin Doğu Araştırmaları Enstitüsü yayını olan *Medinet Habu* adlı kaynak derlemeden alınmıştır.

Davies'den sonra en önemli yazıt çalışmaları girişimi Chicago Üniversitesi'nin Doğu İncelemeleri Enstitüsü'nce 1924'te Luksor'da Üniversitenin arazi araştırma üssü olarak Chicago House'un kurulmasıdır. Enstitü Amerikan Ejiptoloisinin kurucusu Ejiptolog James. H. Breasted'in (1865-1935) eseridir. Chicago House projesi için John. D. Rockefeller'ın desteği sağlanmıştır. Chicago araştırması büyük bir Mısır tapınağının geniş tek tıpkıbasımını gerçekleştirmiş (*Medinet Habu*, 1930-70) ve diğer bazı çalışmalarını yayınlamıştır. Aynı düzeye ulaşan bir diğer çalışma ise, gene Rockefeller'ın malî destek sağladığı, Abidos'da I. Sethos tapınağının iç kısımlarının A.M. Calverley (1896-1959) ve M.F. Broome tarafından yayınlanışıdır. Bir duraklama süresinden sonra yayın etkinlikleri son zamanlarda tekrar canlanmıştır.

Mısır dışında Ejiptoloji

Vazgeçilmez olmakla birlikte, Mısır'daki Ejiptoloji etkinlikleri yapılan çalışmaların ancak küçük bir parçasıdır ve alan çalışmalarıyla akademik araştırmalar arasında şaşırtıcı denecek kadar az bağlantı olmaktadır. Akademik Ejiptologlar arasında bir liste oluşturmak arazi araştırıcılarından çok daha zordur, ama dengeli bir tablo çizmek için gereklidir.

Ejiptologların birinci amacı her zaman için dili anlamak olmuştur. Bu yüzyılın başlarında P.LL. Griffith (1862-1934) ve Wilhelm Spielberg (1870-1930) Geç Dönem ve Yunan-Roma Döneminin halka özgü (demotik) yazısı, el (kursiv) yazısı ve dili konusunda büyük ilerlemeler kaydederken, Adolf Erman daha erken dönem Mısır dili üzerine buluşlarını sürdürüyordu. 1927'de Sir Alan Gardiner'in (1879-1963) kendi buluşlarıyla Battiscombe Gunn'un (1883-1950) çalışmalarını içeren Orta Krallık Mısırcası grameri halen aşılamamıştır. Ejiptolojinin bugünkü en yaşlı önderi, H.J. Polotsky, 1944'te Mısır ve Kıptî dilleri gramerinde bu diller konusunda ve diğer dönemlerin dilleri üzerine son 30 yıl içinde yaptığı çalışmalarla bu konularda bildiklerimizi kökten değiştirecek eserini yayınlamıştır. Ancak Mısır diliyle ilgili bütün sorunların çözümlendiği gün, henüz çok uzaktadır. Bu bağlamda Adolf Erman ile Hermann Grapow'un (1885-1967) 1926 ile 1953 arasında yayınladıkları 11 ciltlik sözlük, Heinrich Brugsch'un bu alandaki öncü çalışmasının üzerine çok şey katmakla birlikte, gene de Mısırca sözcüklerin anlamı üzerine çalışmaların sonu olmaktan çok başıdır.

Anıtlardan uzakta yürütülen bu tür çalışmalar için Ejiptologların anıtlar üzerine yapılan yayınlara, -hiyeroglif, hiyeratik ve demotik- metinler üzerinde daha ayrıntılı çalışmalara ve başka bazı kaynaklara ihtiyaçları vardır. Bu alanlarda Kurt Sethe (1869-1934) öncü bilim adamı sayılabilir. Gramerci olarak başlayan Sethe her alanda katkılarda bulunmuş, metin yayıncıları içinde en verimlisi olmuş; bugünün ve gelecek nesillerin, çalışmalarından yararlanacağı bir araştırıcı olarak yerini almıştır. Sir Alan Gardiner papirüs metinlerin en önemli yayıncısı olmuş ve papirüs metinlerin düzenlenmesinde ve derlenmesinde yeni ölçütler oluşturmuştur. Jaroslav Cerny (1898-1970) de özellikle Deyrü'l-Medine bölgesinden çıkan metinler üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan bir uzmandı.

En son daha genel kapsamlı Ejiptoloji çalışmalarına örnek olarak, alanda köklü değişiklere yol açmış iki araştırıcıya değinmek gerekmektedir, diğer isimlere bibliyografyamızda yer verilecektir. Bunlardan ilki Heinrich Schäfer'in (1886-1957) Mısır sanatı üzerine temel bir eser niteliğindeki, Mısırlıların doğada gördükleri cisim ve şekilleri nasıl sanata aktardıklarını inceleyen çalışmasıdır. Benzer bir çalışma da, Gerhard Fecht'in Mısır metinlerine bakış açımızı değiştiren çalışmasıdır. Fecht, Mısır metinlerinin çoğunluğunun belirli ve düzgün bir vezine göre yazıldığını, yazının genellikle "düzyazı" olmaktan ziyade "dize"lerden oluştuğunu ortaya çıkarmış, böylelikle Mısır metinlerini düzenleyenlerin yazı yazabilmek için şiirsel yeteneklere sahip olmaları gerektiğini savunmuştu. Bu bilim adamlarının ikisi de Mısır sanat ve yazısının çağdaş gözlere yabancı gelen yönlerini aydınlatmışlar ve eski kaynakların tam anlamıyla değerlendirilmesi için zorunlu önkoşulları belirlemişlerdir. Ejiptoloji'nin her alanında yapılan her çalışma, yapılabilecek başka bir çalışmaya önsöz oluşturmaktadır.

Bugün Ejiptoloji geleneksel bir bilim dalıdır ve 20'den fazla ülkede üniversite, müze ve enstitülerde üzerinde çalışmalar yürütülmektedir. 300 kadar Ejiptolog dil, edebiyat, tarih, din, sanat gibi modern dünyada ayrı ayrı ele alınacak alanların bütünü üzerine çalışmaktadırlar. Bu durumun genel perspektifi geniş tutması açısından yararlı olmakla beraber, sözlük yazımı gibi ayrıntılı çalışmalar için sorunlara yol açabildiği görülmüştür. Üzücü olan Ejiptolojide özgün çalışmaların artık tümüyle akademik bir uğraş haline gelmiş olmasıdır.

TARİHSEL TEMEL

Hanedanlar öncesi Mısır

Son Buz Çağı'nın bitişine kadar (İ.Ö. y. 10.000) Kuzey Afrika'nın kültürü çok birlikli bir görünüm içindeydi. Mısır'ın bu ortamdan kopuşu ve kendi başına bir kültür alanı olarak ortaya çıkışı büyük ölçüde iklimin etkisiyle olmuştur. Bu kopma sürecinin en çarpıcı özellikleri, Hanedanlar Öncesi dönemden hemen önceki yüzyıllarda değişimin giderek artan bir hızla gerçekleşmesi ve 4. Hanedan döneminin Mısır devletiyle beşyüz yıl kadar önceki Hanedanlar Öncesi Mısır devleti arasında görülen farktır. Bu, Mısır kültürünün durağanlaştığı anlamına gelmez, ancak böyle yoğun bir gelişme süreci bir daha tekrarlanmamış ve Eski Krallık ile Roma Dönemi arasında görülen süreklilik, Hanedanlar Öncesi dönemle Hanedanlar Dönemi Mısır'ı arasında görülmemiştir.

Daha erken dönemlerdeki Hanedanlar Öncesi kültürler ülke içinde birlik göstermezlerdi, bu yüzden de iki ana yerleşim alanının gelişmesi kolayca birbirine bağlanamamaktadır. Nil vadisindeki ilk Neolitik yerleşik, yiyecek üreten kültürlerin Tasyan ve Badaryan kültürleri olduğu sanılmakla birlikte, bunların aynı kültürler olma olasılığı da vardır (İ.Ö. y. 4500). Bunlar Asyut'un güneyindeki bir bölgede yaşamaktaydılar ve burası şimdi yok olmuş olan yerleşim bölgelerine yakın sade mezar kalıntılarından oluşmaktadır. Fayum'da da, gölün o zamanki seviyesinden hareketle, yaklaşık aynı tarihlerden kültürler olduğu bilinmektedir. Ancak, bu insanların çiftçi olduklarını gösteren pek bir işaret yoktur; büyük ölçüde avcılık ve toplayıcılıkla yaşamış olabilirler. Deltanın sınırındaki geniş Merimda bölgesi belki de Badari'den daha eskidir ve ayrıca bu dönemlerde muhtemelen orta delta bölgesinde de yerleşim başlamıştır. İkinci şelale bölgesinde de birkaç Neolitik kültüre daha rastlanmaktadır.

I. Nakada (bazen Amratyan olarak da bilinir) ondan önceki yerleşimler gibi sosyal tabakalaşma işareti göstermeyen, yerel, küçük çapta bir köy kültürüydü. Böyle olmakla birlikte, bu kültür daha genişçe bir alandan tanınmaktadır ve daha yayılımcı bir evre olan II. Nakada'ya (ya da Gerzean kültürüne) bir girizgah oluşturmaktadır; bunda yabancı etkisinden iz yoktur.

II. Nakada Hanedanlar Öncesi Mısır'ın gelişiminde dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bir yandan Cebelü's-Silsile'nin kuzeyindeki Nil vadisinde ve deltaya yayılmış, bir yandan da başka ülkelerle bağlantı kuran ilk Mısır kültürü olmuştur. En önemli yerleşmeler, Hierakonpolis (Kom el-Ahmar), Koptos (Kipt), Nakada ve Abidos'tur. Öte yandan da, II. Nakada ilk şelalenin güneyine uzanan, bir miktar kültürel tekbiçimciliğin olduğu son dönemdir. Bu dönemin güneyde Hartum'a kadar uzanan Nubya kültürleri, Mısır kültürlerinden önemli bir farklılık göstermemektedirler. Bu bölgenin tümünde bir kültür alışverişi muhtemel olduğu gibi, merkezi bir siyasal otoriteden de söz edilemez. Çebelü's-Silsile'nin güneyinde II. Nakada'da görülen kültürel sınırlamanın Nubyalı A grubu olarak tanımlanan özellikleri göstermeye başlamasının, Mısır devlet düzeninin kurulması ve siyasal sınırların belirlenmesiyle birlikte ortaya çıktığı sanılmaktadır. Erken Hanedanlar Dönemi'ne yol açan bu süreç içinde Mısır daha sonraki dönemlerle karşılaştırılacak bir biçimde, tek bir yönetici altında sınırlar içinde birleştirilmiştir. II. Nakada ile Erken Hanedanlar dönemi arasında önemli kültürel bir kopukluk görülmemekle birlikte, yüzyıllar boyunca neredeyse kökten denilebilecek bir değişim izlenmiştir.

II. Nakada dönemine ait bazı sanat biçimleri ve teknolojik nesneler Mezopotamya ile kültürel bağlantıların olduğunu göstermektedir. Mısır yazısının Mezopotamya'dan ilham alınarak oluşturulduğu bir olasılıksa da iki ülkenin sistemleri pek benzememektedir. İki ülke arasındaki kültürel iletişimin en olası taşıyıcısı erken dönemlerde bile yaygın olan ticarettir. Erken Hanedanlar Dönemi'nde Mısır'la Sina ve Güney Filistin arasında ticaret olduğunu gösteren deliller bulunmasına karşın, bu ticaretin yanısıra savaş ve göçlerin olup olmadığı belli değildir. Küçük bir gö-

Hanedanlık-öncesi ve Erken Hanedanlık Döneminde Mısır
Mısır tipi kalıntı yerleri siyahla yazılmış ve ait oldukları kültür dönemlerine göre, şöyle numaralanmıştır:
1 Tasyan/Badaryan döneminden
2 I. Nakada
3 II. Nakada
4 Aşağı Mısır ve Delta kültürleri (Badaryan ile II. Nakada dönemi ortasıyla çağdaş, ama düzensiz)
5 Fayum'daki Hanedanlık öncesi kültür
6 II. Nakada'nın geç dönemi ve erken Hanedanlık dönemi
1-5 arası dönemlere girenler 6. döneme girenlerden daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Hanedanlık öncesi yerleşim yerlerinin birçoğu, erken hanedanlık döneminde kullanılmamıştır. Bunun nedeni herhalde, burada oturanların çöl kıyısını işlemekten ayrılarak vadiye daha yakın yerlere göçmeleridir.

Çöl bölgelerinin hepsinde, çok değişik dönemlerden kalma kaya resimleri bulunur. Bunların çoğu herhalde göçmenlerce çizilmiştir. Daha çok yolların yakınlarında bulunurlar; Aşağı Nubya'da, Nil yakınlarında da görülürler. Bunların üslûpları, Hanedanlık Dönemi'nde de Mısır üslûplarına yabancıdır. Doğu çölünün sert kayaları ise, Hanedanlık öncesi ve erken Hanedanlık dönemlerinde, vadide oturanlarca resim yapmak amacıyla kullanılmıştır.

Başkent olarak işaretlenen kentlerden, Abidos ile Memfis dışındakilerin tam siyasi konumları bilinmemektedir.

Nubya tipi yerleşim yerleri kahverengiyle işaretlenmiştir. Bunlardan A grubuna dahil olanlar, şöyle ayırdedilebilir:

- Erken A grubu (geç I. Nakada ile erken II. Nakada dönemleriyle çağdaş)
- Klasik ve son dönem A grubu (II. Nakada'nın geç dönemi ile ve I. Hanedan ile çağdaş). İkinci Şelâle yöresindeki Nubya tipi yerleşim yerleri şöyle sınıflandırıyor:
- Hartum türü, yak. İ.Ö. 4500-3500
- Şamarkiyan sonrası,yak. İ.Ö. 3500
- Abkan, İ.Ö. yak. 4000-3200, Klasik A grubu ile kısmen örtüşerek. Uygun araştırma konuları ve geniş taramalar sonucu, bütün bu tiplere giren yerleşim yerleri bulunabilmiştir. Bunlar, aynı dönemlerde Mısır kaynaklı olan yerlerden daha iyi bilinmektedir.

En Sağdaki küçük harita: Hanedanlık öncesi dönemde İkinci Şelâle bölgesi

Solda, 1. Nakada döneminden kalma mezarlarda bulunan nesneler. Solda: Sağ eli sol göğsünün altında bir kadın heykeli. Topraktan yapılmış, kalçaları ve bacakları abartılı. Ortada: Ağzı siyah, erzak kabı. Üstündeki gömme şekillerin anlamı bilinmiyor. Sağda: İnce bir biçimde işlenmiş çakmaktaşlarından bıçak. Muhtemelen törenlerde kullanılıyordu. Oxford, Ashmolean Müzesi'nden.

çerler grubu büyük bir yerleşik kültüre egemen olabilir; II. Nakada'nın son döneminde böyle bir durum olmuş olabilir ve bu türden bir gelişme doğal olarak arkeolojik bir iz bırakmaz. Daha sonraki yazılı kaynaklarımız I. Hanedan'dan önce de tüm Yukarı ve Aşağı Mısır'ı idare etmiş hükümdarların varlığına ve bunların da başka daha erken çağlarda yaşamış hanedanların halefleri olduklarına işaret etmektedirler. Ancak bu iki Hanedanlar Öncesi Krallığın varlığı düşüncesi somut tarihsel verilerin değil, Mısır ideolojisindeki yaygın ikiliğin ürünü olabilir. Ancak daha büyük bir olasılıkla, daha önce merkezi olmayan bir toplumun yavaş yavaş birlik kurması dönemi yaşanmıştır; bu da görülen kültürel tekbiçimlilikte ve *serekh* kraliyet ambleminin daha erken dönemlere ait önörneklerini taşıyan nesnelerde yansır. Bunlardan biri tuğla bir yüzeyin üstünde, gelişmiş biçimi Kralın Horus adının, üzerine yazılacak kadar boşluğu olan bir *serekh*'in tepesine konmuş şahin motifidir. Bu türden motifler Yukarı Mısır'da Memfis civarında ve deltada bulunmuştur. Bu motifin ortaya çıkması, Abidos yakınlarında belki bazı daha sonraki hanedan krallarının Hanedanlar Öncesi kral mezarlarını da içine alan mezarlığı ile aşağı yukarı aynı döneme aittir. Eğer durum böyleyse, Abidos'u merkez yaparak ülkenin büyük bir kısmına hükmetmiş hükümdarlar yaşamıştı.

Burada bulunan anıtsal mermer levhalar ve en son Hanedanlar öncesi kralların, özellikle Na'rmer'in asa başları daha sonraki kraliyet kabartmalarıyla benzer özellikler taşır ve bunlar delta bölgesinde ve Libya'da kazanılan zaferleri, tarımsal, dinsel etkinlikleri simgelemektedirler. Ama daha sonraki dönemlerde, bu türden görüntüler kesin tarihsel bilgiler vermezler; bu kabartmaların özelliği, kralın rolünün tanımlanması ve görsel bir biçimde sunulmasıdır. Simgelenen tarihsel olaylar muhtemelen daha erken dönemlere aittir.

Erken Hanedanlar Dönemi

I. Hanedan'ın başlangıcını iki önemli değişme belirler: yazı kullanımının yayılması ve muhtemelen o dönemden sonra siyasal başkent olan Memfis'in kuruluşu. Ayrıca, krallara verilen değişik adlardan da hükümdar ailesinin değişmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Yazı, özellikle yıl adlarında kullanılmakta, o yıl geçen önemli bir olay yılın adı olarak kaydedilmekteydi. Bu yıl adlarının oluşturduğu listeler, daha sonra ilk tarih yıllıklarını oluşturmuştur.

I. Hanedan daha sonraki Mısır listelerinden ve Klasik kaynaklardan adını bildiğimiz efsanevi Menes'le başlar. Kendi dönemlerinde bu krallar resmi unvanlarını oluşturan Horus adlarıyla tanınırlar, kral liste-

lerinde geçen doğum adları kullanılmazdı. Bu nedenle Menes'in kimliği ve hatta varlığı tartışma konusu olmuştur, ama muhtemelen Kral Aha ile aynı kişidir ve Sakkara'daki en erken mezarlar onun dönemine aittir. Bu dönemde en önemli iki güç merkezi Abidos ve Memfis'di, ancak çok eski bir bölge olan Hierakonpolis'de de Erken Hanedan Dönemi kalıntıları vardır. Mısır krallarının koruyucu tanrıları, Nehbet ve Vacit, Hierakonpolis'e ve kendisi de önemli bir merkez olmuş olan delta bölgesindeki Buto'ya (Tell el-Fara'in) aittir. I. Hanedan döneminin 150 yıl sürdüğü sanılmaktadır. Ülkenin birçok yerinde, delta da dahil olmak üzere bu döneme ait zengin gömüler içeren büyük mezarlıklar bulunmuştur, bunların en iyileri Den'in dönemine aittir. Bu tür mezarlıkların yayılması, bu dönemde önemli taşra mezarlarının ortadan kalktığı orta Eski Krallık dönemine göre daha az bir zenginlik birikimi olduğunu gösterir.

Mısır'ın I. Hanedan döneminde Yakındoğu ya da Libya ile ilişkileri olduğunu gösteren pek az dolaysız kanıt bulunmaktadır, ancak bu bir rastlantı olabilir. Nubya'da ikinci şelale bölgesinde yaklaşık bu döneme ait bir duvar yazıtı, düşmanlarını alteden bir kralı gösterir; bu da Mısırlıların buralara salt ticaret amacıyla gelmediklerini belirtmektedir.

Abidos'ta krallar çölün içlerinde bir mezarlığa gömülürlerdi, bu arada tarım alanına yakın bölgeler kralların geçici olarak gömülmeleri için kullanılmak üzere ayrılmış gibidir ve belki de, bu bölgelerde geçici işlevli, gerektiğinde yeniden yapılan tören binaları vardı. Kral mezarlarının kendileri oldukça mütevazi boyutlarda inşa edilmiş olup, sonraki çağlarda tümüyle talan edilmişlerdir. Kalan az miktarda buluntu ise, en üstün işçilik örneklerini sergilemektedir. Krallar ve saray halkı Abidos'ta gömülürken, yüksek devlet görevlilerinden bir grup da Sakkara'nın kuzeyinde çölün yanında kerpiçten yapılan farklı biçimli görkemli mezarlarda gömülürlerdi (bunlara benzeyen mezarlar başka bölgelerde de bulunmuştur). Mezarların kral mezarlarından biraz daha küçük oluşu ve uzun saltanatı olan krallar dönemlerinde daha fazla mezara rastlanması bu yüksek rütbeli memurların sayısının bir veya ikiyi aşmadığını gösterir. Bu mezarların bazılarının üzerindeki yapılarda bulunan depo odalarındaki parçalar günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların arasında çok çeşitli bakır eşya ve özellikle birçok çeşit taş malzemeden oluşan çeşitli biçimlerde kaplar dikkati çekmektedir. Bu tür taş kaplar Hanedanlar Öncesi dönemlerde ortaya çıkmış ve 3. Hanedan'a kadar ülkenin başlıca lüks üretim maddesini oluşturmuştur.

2. Hanedan başında kraliyet mezarlığı Sakkara'ya taşınmıştır. Hanedanın üçüncü kralı olan Ninetçer'den sonra kayıtlar çok belirsizdir; muhtemelen tahta rakip talipler vardı ve daha sonraki kayıtlarda iki taraftan da adlara rastlanmaktadır. Hanedanın ilk kralı, Abidos'ta adı bulunmuş ve Mısır tarihinde Horus değil de, Seth unvanını taşımış tek kral olan Peribsen'dir. Peribsen adını bir Horus adı olan Sehmehib'ten değiştirmişe benzemektedir. Horus ve Seth, Mısır efsanesinin toprağı geçirmek üzere çarpışan iki savaşçı tanrısıdır -ama bu efsane, 2. Hanedan Dönemi'nden sonra ortaya çıkmış olabilir- ve unvan değişikliği Seth'in zaferi kazandığı inancından ya da yerel sadakat bağlarındaki bir değişiklikten veya başka nedenlerden kaynaklanabilir. Peribsen'in eylemleri, sadece güneydeki Hierakonpolis'te kendisi ile ilgili bazı kanıtların elde edildiği kral Hasehem'in tepkisine neden olmuştur. Hanedanda bir sonraki kral Hasehemvi büyük bir olasılıkla Hasehem ile aynı kişiydi; bu kralın adına bütün ülkede Peribsen'in ölümünden sonraki döneme ait oldukları tahmin edilen nesnelerde rastlanmaktadır. Hasehem adı Horus anlamına gelen "güç"ü (*sehem*) ima ederken, Hasehemvi iki "güç", -Horus ve Seth'i- ima eder ve yazıtlarda bu iki tanrının tasvirleriyle birlikte gösterilir. Tasvirlerin yanında şu cümle de yer almaktadır: "İki efendi onun şahsında huzura ermiştir." Yazıt bir bütün olarak iki tanrının mücadelesinin son bulduğunu duyurmaktadır. Hasehemvi'nin saltanatı 3. Hanedan'ın habercisidir. Kraliçe Nima'atapi 3. Hanedan'ın ilk iki kralıyla akrabadır ve onun döneminin mimarisinde büyük ilerlemeler görülmektedir.

3. Hanedan'ın ilk kralı Zanaht (2649-2630) belirsiz bir kişiliktir ve Nebka adında bir kralla muhtemelen aynı kişidir. Onun halefi Coser (2630-2611), dünyada o büyüklükteki taş yapıların en eskisi olan Sakkara'daki Basamaklı Piramidi yaptırmıştır. Buna ek olarak onun krallık dönemine ait Heliopolis'te bulunmuş kabir kalıntısında en gelişmiş Mısır stili ve ikonografisi görülmektedir. Basamaklı Piramidi birçok bakımdan deneme amacıyla yapılmış bir bina olmasına ve birçok plan değişikliği geçirmiş olmasına karşın, hayret edilecek bir teknik ustalığın ve ekonomik gücün göstergesidir.

Daha sonraki dönemlerden geriye bakıldığında Coser'in zamanı bilgeliğin ve başarının altın çağı olarak görülmüştür. Basamaklı Piramid'in mimarı olduğu sanılan İmhotep'in adı -birçok unvanla birlikte baş heykeltraş unvanına da sahipti- özellikle saygıya değer görülmüş, Yunan-Roma Dönemi'nde şifa bahşeden bir tanrı olarak tanınmıştı. İmhotep'in adı Coser'in halefinin piramidinin duvarındaki bir yazıtta da geçmektedir. Belki de kendi zamanının işçilerince bir kahraman olarak görülmekteydi.

Coser'in binaları kuzey Sakkara'daki devasa kerpiç yapıların arasında kendini gösterir; başkaları ancak ondan sonraki Hanedan döneminde taş mezarlara sahip olabileceklerdi. Ancak kabartma sanatındaki üstünlük, kral mezarlarıyla sınırlı kalmamıştır, Coser ile aynı devirde yaşamış olan Hezire'nin mezarındaki ahşap kabartmalar da, antik ahşap kabartma sanatının en güzel örneklerindendir. Özel bir kişi için yapılmış olmalarına karşın, bir saray atelyesinden çıkmış olmaları muhtemeldir. Coser'in halefi Sehemhet'in (2611-2603) daha da görkemli anıtı toprak seviyesinden yukarı çıkamamış ve onun krallık dönemini belirsiz bir dönem izlemiştir. 4. Hanedandan hemen önceki bu ara dönem, hükümdarların kayıtlarda ve dolayısıyla bizim tarihe bakış açımızda nasıl belirleyici olduklarının bir göstergesidir. Kralın ve kurduğu düzenin güçlü olduğu dönemlerde ülkenin kaynakları -çoğunlukla angarya emeği kullanılarak- etkileyici biçimde devreye sokulurdu. Kralın güçsüz olduğu dönemlerde ise, normal üretim ve tüketim dengesi bozulmuyor, ancak ortaya kalıcı eserler çıkmıyordu.

Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında Mısır Nil'in birinci şelalesindeki geleneksel güney sınırına ulaşmıştı; bir yandan da Mısır yazısı, teknolojisi, yönetim düzeni ve sanatı klasik biçimlerine kavuşmuştu. Siyasal yapıda güç giderek merkezileşmiştir; ancak taşra mezarlarının azalmasından başka bununla ilgili bir kayıt yoktur. Bu merkezi iktidar öğesi 4. Hanedan yöneticilerinin atılımlarına gerekli önkoşulu oluşturmuştur.

Eski Krallık

4. Hanedan büyük piramidlerin dönemidir, ancak onların anıtsal boyutlarına gereğinden fazla önem at-

Tarihsel haritalar: yerleşim yerleri ve topografya.
Bu bölümdeki haritalar, İkinci Ayrımda belirtilen dönemlerden kalma yerlerin bulunduğu bütün noktaları, bazı başka yerlerle birlikte göstermektedir.
Bunlar, bölgelerin dönemlere göre ayrılmasına elvermemektedir, çünkü, unutmamalı ki, birçok yerleşim yeri, dönemler boyu kullanıldığından, eski kalıntılar yok olmuş ya da yenileri altında kalmıştır. Bu yüzden, buradaki dağılım, yerleşim biçimlerinin bir serimlemesinden çok, bulunmuş önemli yerlerin düzenini göstermektedir.
Nubyalı, çölde ve vahalarda bulunan yerler ötekilerden daha ayrıntılı olarak gösterilmektedir, çünkü bunlar çoğunlukla daha iyi korunmuştur ve belirtilip belirtilmemeleriyle ilgili karar vermek daha kolaydır.

Bu haritalar, eski zamandaki topografyanın varsayımsal olarak bir yeniden kurgulanmasını içermektedir. Bu topografya, şu bölgelerde, bugünkü durumdan farklılık gösterir: Nil vadisinin tarım yapılan bölgesi (bu fark yalnızca 27-29. sayfalardaki haritalarda vardır); Nil'in vadisi içinde, daha batıda kalan bölümleri (bunlarda Butzer'e uyulmuştur); Fayum Gölü'nün değişen yayılımı; deltadaki su yolları (bunlarda Butzer ve Bietak'a uyulmuştur); bir de, Süveyş Körfezi'nin muhtemelen daha geniş olması.

Siyah ve kahverengi olarak gösterilen simgeler yer belirtir. Adların yanına konmuş mavi simgeler, bu adları niteler, ama bunların yerlerini belirtmez.

Eski zaman topografyasının bazı yanları, burada içerilemeyecek derecede varsayımsaldır. Bunlar arasında, deltanın deniz kıyısının olanaklı değişimleri (örneğin, kara, Yunan-Roma döneminde, bugün olduğundan yaklaşık 2.5 metre daha yüksekti); ve amacı da tarihi de çok belirsiz olan "Doğu Kanalı" bulunur. Orta Krallık ile Geç Dönem arasında olması gereken "Doğu Kanalı"nın bazı izleri, Timsalı Gölü ile Tell el-Farama arasındaki bölgenin hava fotoğraflarında görülebilmektedir.

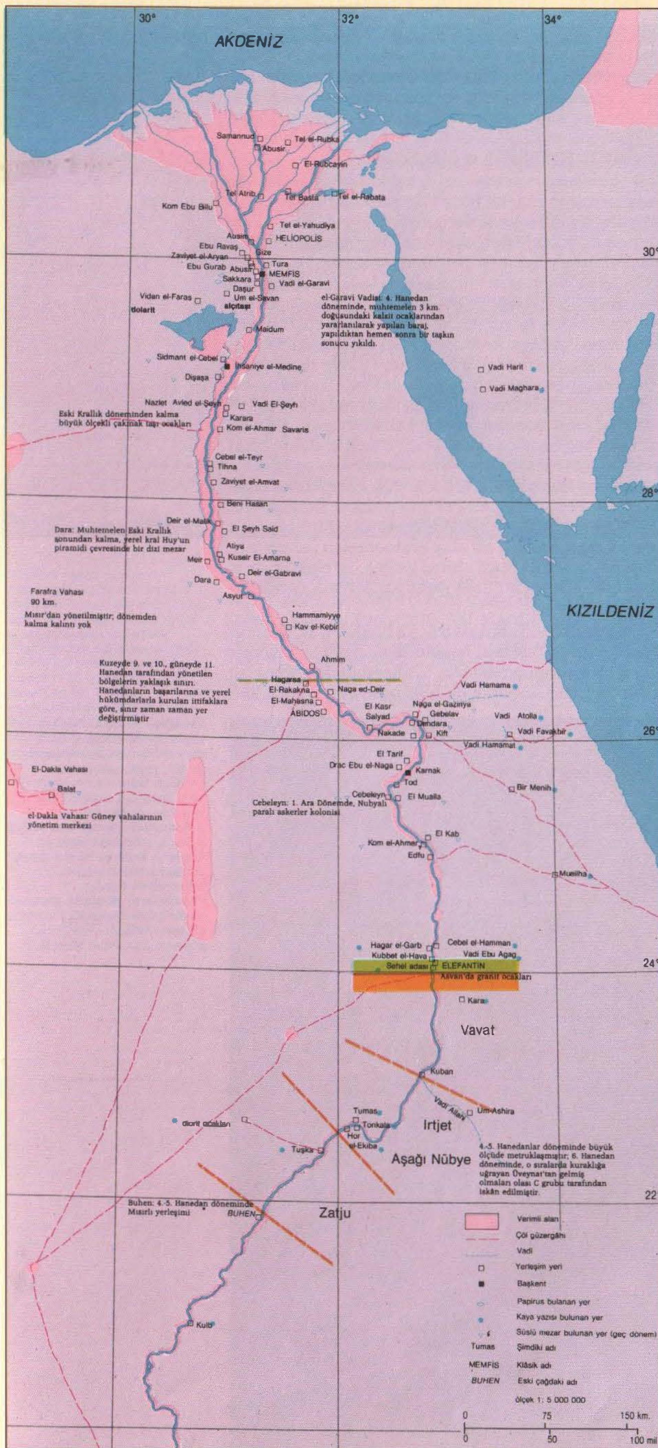
Eski Krallık ve İlk Ara Dönem sırasında Mısır

Papirus bulunmuş kazı yerleri. Eski Krallık'tan kalma pek az papirus vardır, ama sonraki dönemlerden farklı olarak, bunların hepsinin kaynaklandığı yerler bilinmektedir.

Süslenmiş mezarlar bulunan yöresel yerler, daha çok Eski Krallık ve İlk Ara Dönem'den kalma. Bu mezarların yaygınlaşması, o dönemde görülen, merkezden dışarıya doğru yayılmayı ve belki de refahın yaygınlaşmasını gösteriyor.

Eski Krallığın dış ülkelere ilişkin, daha çok madenlerle, Nubya'da ise ticaret ve talanla ilgili taş üzerine yazıların bulunduğu yerler. Metinlerin çoğu 6. Hanedan Dönemi'ne aittir.

Vavat, İrçet ve Zatuç, Geç dönem Eski Krallık'tan kalma devletlerdir. Bunlar II. Pepi döneminde birleşmişlerdi (belirtilen sınırlar Edel'den alınmıştır.)

fetmek yanlış olur. Bu dönem de diğerleri kadar bir değişiklik ve siyasal çekişme dönemidir.

Bu hanedanın ilk yöneticisi Snofru (2575-2551) Dahşur'daki iki piramidi yaptırmış ve Maydum piramidini tamamlatmış veya başından bizzat kendi inşa ettirmiştir. Bu yapım etkinliği, Snofru'nun haleflerininki kadar geniş kapsamlıdır ve onlar kadar düzenli bir ekonomik çerçeveye ve devlet düzenine işaret etmektedir. Piramidlere ek olarak, onun dönemine ait mezar kalıntılarına Maydum ve Sakkara'da rastlamaktayız. Bunlarda bulunan kabartma ve resimler daha sonraki dönemlerde sıklıkla rastlanılacak olan konuları işlemektedir (orta-dönem 4. Hanedan mezarları çoğunlukla süslenmemiştir).

Bu zamanın yönetimi hakkında bazı ayrıntıları Meçen'in Sakkara'daki mezarının duvar yazılarından biliyoruz. Yüksek rütbeli memurlara, belki de siyasal güç temeli oluşturmaması düşünülerek birbirinden çok uzakta topraklar bahşedilirdi. Meçen'in kendi topraklarının çoğu delta bölgesindeydi ve belki de sonradan tarıma kazandırılmış topraklardan oluşuyordu. Tarih malzememize damgalarını vuran diğer yüksek rütbeli memurlardan farklı olarak Meçen, kraliyet ailesinden değildi.

Snofru'nun saltanatı zamanında Nubya'ya önemli bir askerî sefer veya seferler düzenlenmiştir. Bu seferler dönemin resmî kayıtlarında (Palermo Taşı) gözükmektedir ve Nubya'nın kendisinde bulunan taş yazıtlarla da bağlantılı olabilirler. Bu seferler Buhen'de bir Mısır yerleşmesi kurulmasına yol açmış, burası yüzyıllar boyunca muhtemelen madencilik ve ticaret üssü olarak kullanılmıştır. 1. ve 4. Hanedanlar arasındaki dönemde belki iklim koşullarının etkisiyle "Nubya A Grubu" olarak tanınan bu yerleşmelerde Mısırlıların faaliyetleri kesintiye uğramış, İ.Ö. 2250 dolaylarında Mısır C grubunun oluştuğu görülmüştür.

4. ve 5. Hanedanların tarihinde önemli bir gelişme güneş dininin ortaya çıkışıdır. Gerçek bir piramid güneş sembolüdür, dolayısıyla Snofru'nun kendisi de güneş dininin öncülerindendir. Ancak kral isimlerine güneş tanrısının adı olan Re' takısının eklenmesi ve resmî unvan olarak "Re'nin oğlu" unvanının geçmeye başlaması Racedef'in saltanatına kadar görülmemiştir. (Bu bağlamda 2. Hanedan döneminde Re'neb adının geçişi rastlantısal görünmektedir.) 5. Hanedan döneminin ortalarına kadar güneş tanrısının etkinliği ve önemi sürekli artmışa benzemektedir. Değişik siyasal gruplar Re'ye bağlılıkta birleşiyorlardı.

4. Hanedanın hükümdarlarından Kufu (2551-2528) ve Kefren (2520-2494) bıraktıkları yapılarla sivriliyorlar. Menkaure' ise (2490-2472) bunlardan çok daha sönük kalmaktadır. Bu üçünün bıraktığı anıtların el-Gize'de birbirlerine yakın bir grup oluşturmaları onların aynı gruba ait olduklarının göstergesi olabilir. Buna karşın Ebu Rauş'da Ra'cedef'in (2528-2520) piramidi, Zaviyetü'l-Aryan'da (kimin yaptırdığı kesin olmayan) piramidin kazısı ve güney Sakkara'da Şepseskaf'ın (2472-2467) mezarı, daha geçici rakip gruplara aittir. Otoritenin merkezîleşmesi bu hanedanın iki başlıca kralının piramidleri çevresinde düzenli biçimde odaklaşan mezarlardan anlaşılabilir. Ancak bu siyasal güç odaklanması gücün nedeni değildir, çünkü bu hükümdarlardan önce yaşamış olan Snofru onlar kadar güçlü olmasına karşın aynı yöntemleri kullanmamıştır. Snofru'nun kendi zamanında sevilmiş, ölümünden sonra da tanrılaştırılmış olmasına karşın, Kufu ile Kefren'in folklora birer despot olarak geçmiş olmaları herhalde rastlantı değildir.

Binalardan başka 4. Hanedan Eski Krallık döneminin en parlak heykeltraşlık örneklerini bırakmıştır. Ayrıca elimizde kalan ender kabartma, yazıt ve mezar eşyaları da aynı sanatsal üstünlüktedir. Maddî kültür bakımından, bu dönem çağının doruğudur, ancak gündelik yaşam ve düşünsel kültürü ile ilgili günümüze hemen hemen hiçbir bilgi kalmamıştır.

Şepseskaf kendisine piramid yerine çok büyük bir *mastaba* (dikdörtgen biçiminde mezar binası) yaptırmış ve bu ondan sonraki Hanedan kralları tarafından sürdürülen bir gelenek olmuştur. Bunlardan ilki olan Userkaf (2465-2458) Sakkara'da Basamaklar Piramidi'nin doğusunda küçük bir piramid yaptırmış, buna Ebukir'e yakın yaptırdığı güneş tapınağını eklemiştir. Bu fikir ondan sonraki beş hükümdarca da benimsenmiştir. Tapınaklar piramidlerden ayrı bir kurumdu, fakat onları yaptıran kralla özdeşleştirilirlerdi.

4. ve 5. Hanedan dönemlerinde görülen mimarinin sürekliliği hükümdar ailelerinin sürekliliği ile koşuttur. Her iki açıdan da Şepseskaf Userkaf kadar önemli bir dönüm noktasıdır. Userkaf'la Sahure'nin (2458-2446) anneleri Hentkaus 4. Hanedanın kral ailesindendi. Bu kralların babası bilinmemektedir ancak aynı geniş kolun başka boyundan olabilir. Bu sürekliliğe karşın 5. Hanedan'ın iç politikası 4. Hanedan'ınkinden çok farklıydı. Piramidlerin boyutlarındaki küçülme, başka yapıların sayısının artmasıyla telâfi edilmemiştir. Bu değişiklik, ya ekonomik gerilemenin ya da iz bırakmayan maddelerin tüketiminin artışının göstergesidir. 6. Hanedan'ın sonlarında bariz bir gerileme görülmesine karşın, ancak önceki iki yüzyıl boyunca ekonomik gelişme düzeyi az çok aynı kalmıştır. Bu sürecin basit bir açıklaması yoktur ve belki de bunun yerine, 4. Hanedan döneminin olağanüstü imar faaliyetlerinin neden alışılmış kalıplardan ayrıldığını sormak daha yararlı olabilir.

5. Hanedan döneminde kral mezarı olmayan mezarlar, artık düzenli sıralar halinde dizilmemekte veya sınırlı bir mekâna sıkıştırılmamaktadır. Ayrıca içlerindeki süsleme sürekli artmaktadır. Bu da seçkinler tabakasına -sınırlı da olsa- daha geniş bir ifade özgürlüğünün tanındığına işaret olabilir. Ancak zorunlu olarak servetlerinin arttığı anlamına da gelmez. Bir diğer önemli değişiklik de hanedanın sonlarına doğru taşradaki bazı mezarların konumunda görülen değişikliktir. Taşra yöneticileri önceleri merkezden atanmış memur statüsündeyken, yavaş yavaş yerel yönetici sınıflara dönüşmüşlerdir. Eski Krallığın sonlarında büyük taşra mezarlıkları görülmektedir ve bu merkezî otoritenin zayıfladığının göstergesidir. Önce yüksek rütbeli memuriyetlerin kraliyet ailesinin mensubu olmayanlara verilmeye başlandığını ancak bunların evlilik yoluyla kral hanedanına katılabildiklerini görmekteyiz. Otokrasiye ve aile bağlarına dayanan bir yönetim düzeni, yerini belirlenmiş bürokrasiye benzeyen bir düzene bırakmaktadır.

Buhen'deki Mısır yerleşim bölgesinde görülen en son kral adı Neuserre'dir (2416-2392); bundan kısa bir süre sonra Nubya Mısır'ın denetiminden çıkmış gözüküyor. Birkaç kuşak sonra Mısır'dan güneye giden ticaret seferlerine kayıtlarda yer verilmektedir. Bu geçici seferlerin sürekli yerleşik ticaret merkezinin yerini almış olabileceği düşünülebilir.

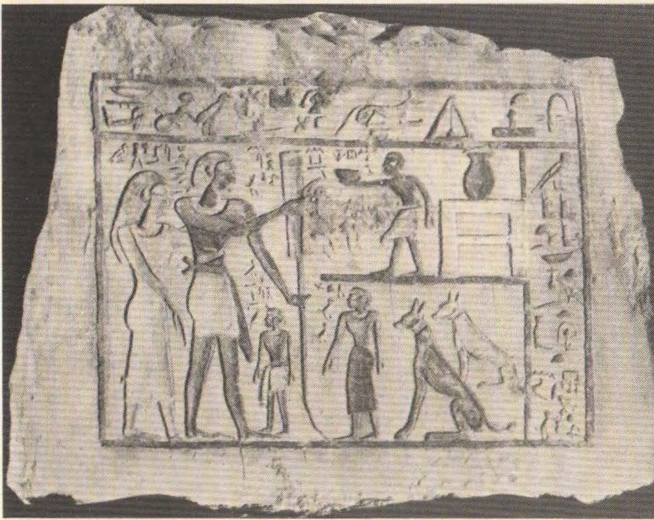
5. Hanedan'ın son kralları güneş tapınakları yaptırmamışlardır; bu da güneş dininin öneminde bir azalmaya işaret eder gibidir. Venis (2356-2323) 6. Hanedan'ın ortaya çıkışından hemen önceki geçiş döneminin kralıdır. Venis'in piramidi şaşılacak küçüklüktedir, fakat piramide giden yolun üzerindeki kabartmalar ve mezarın iç oda duvarlarındaki metinler açısından ilginçtir. Bu metinleri daha önceki kralların mezarlarında gördüğümüz için, Mısır inançlarında ille de köklü bir değişikliğe işaret etmemektedirler. Metinlerin mezar duvarlarına kazınması, Venis'den 8. Hanedan'a kadar görülen bir gelenek olmuştur; fakat değişik piramidlerde bu metinlerin seçiminde oldukça büyük farklılıklar görülmektedir.

6. Hanedan'ın siyasal tarihi hakkında daha eski dönemlere oranla daha fazla bilgimiz vardır. Ancak bu bilgilerin çoğu rasgele derlenmiş bilgilerdir ve bu dönemin tipik özellikleri olarak gördüğümüz birçok şey başka dönemlerde de görülmüş olabilir. Bu durum en açık şekilde, Mısır'ın askerî seferleri konusunda belirmektedir. Yüksek rütbeli bir subay olan Veni'nin anlattığı doğu seferlerinde, sefer düzenlenen bölgenin neresi olduğu kesin olmadığı gibi -delta'nın hemen doğusu olabildiği gibi, güney Filistin de olabilirkime karşı çarpışıldığı da açık değildir. Fakat bu seferlerin önemi bilinmese de yapılmış oldukları kesindir. Kral mezarlarında görülen kabartmaların gerçekle birebir bağlantıları da yoktur. Örneğin Sahure'nin (2458-2446) mezar külliyesinde tasvir edilen bir Libya seferi Neuserre'nin (2416-2392), I. Pepi'nin (2289-2255), II. Pepi'nin (2246-2152) ve nihayet Taharka'nın (690-664) mezarlarında görülmektedir. Dinî bir âyin olarak tekrar edilen bu olay muhtemelen Sahure'nin saltanatından da önce olmuş gerçek bir olaydır, ama onun dışında mezarlarda yatan kralların dönemleriyle ilgisi yoktur.

Ara sıra ortaya çıkan arkeolojik bulgular da, Mısır'ın Yakındoğu ile ilişkileri hakkında ne denli az bilgimiz olduğunu vurgulamaktadır. 5. Hanedan dönemine ait altın parçalar Anadolu'da bulunmuştur. Ayrıca Kef-

Bir Asyalı (?) tutsak heykeli, Sakkara'daki Cedkare' İzezi mezarlıklarında bulunmuştur. Bu tür, çeşitli uluslardan bireyleri konu alan heykeller 5. ve 6. Hanedan dönemlerine ait yerlerde çok sayıda bulunuyordu, ancak kazı yerleri öylesine talan edilmiştir ki, bunların nasıl bir düzen içinde yerleştirildikleri bugün bilinemiyor. Bunlar, düşmanların yenilişini gösteren duvar kabartmalarıyla bir bütün oluşturuyorlardı. New York, Metropolitan Sanat Müzesi.

Cebeleyn yakınındaki er-Rizeykat'da, Nubyalı Senu'nun mezar stellerinde bulunan, kaba biçimde işlenmiş resim. Yazılar mezar sahibinin ve hemen altında çizilen oğlunun Nubyalı olduklarını belirtiyor; ikisi de ayırdedici bir giysiyle gösteriliyorlar. Bunlar muhtemelen paralı askerdiler. Resmin yüksekliği 37 cm. Birinci Ara Dönem. Boston, Güzel Sanatlar Müzesi.

ren ve I. Pepi döneminden taş vazolar, İ.Ö. yaklaşık 2250 yıllarında ortaya çıkmış olan büyük Ebla devletinin başkenti, Suriye'nin Tell Mardih kentinde bulunmuştur. Bu buluntular Yakındoğu'yla bağlantı olduğunu göstermektedir, ama fakat bu ilişkilerin ne boyutlara ulaştığı konusunda ancak tahmin yürütebiliriz. Orta Krallık döneminde olduğu gibi Yakındoğu'yla bağlantının Biblos üzerinden kurulduğu sanılmaktadır ve bu bölgede bazı Eski Krallık buluntuları ele geçmiştir.

6. Hanedan dönemindeki güney ticaretine ait bilgilerimizi güneye düzenlenen keşif yolculuklarının komutanlarının mezar yazıtlarından ediniyoruz. Bu ticaretin önemli bir bölümü el-Harga ve ed-Dahla vahaları üzerinden yapılıyordu. Bu yazıtlarda Aşağı Nubya'nın C grubu olarak anılan yerleşim alanının Mısırlılarca önce üç ayrı prenslik ve sonra daha merkezî bir idare düzeniyle yönetildiği görülmektedir. Ancak daha geç tarihlerde Mısır'ın bu bölge ile ilişkileri olumsuz yönde gelişecektir.

Bu olumsuz gelişme, muhtemelen II. Pepi'nin olağanüstü uzunluktaki saltanatı sırasında Mısır'ın genelde bir zayıflama sürecine girmesinin parçasıdır. (II. Pepi 2246-2152 tarihleri arasında hükümdar olmuştur, ancak saltanatının son dönemleri zamanının kayıtlarında gözükmemektedir.) Gerileme dönemi, Memfis bölgesindeki mezarların önceki devirlere oranla mütevazi süslemelerinden de okunabilmektedir. Bu mezarların büyük kısmı, belki de güvenlik kaygusuyla, yeraltındadır. Bu tür ayrıntıların görülebilmesine karşın, II. Pepi'den sonra gelen çöküntü dönemini ve merkezî idarenin fakirleşmesini haber veren pek bir şey yoktur. Bundan sonraki 20 yıl sürecinde (geç 6. Hanedan ve 7.-8. Hanedan) Mısır krallarının buyruğu ülke çapında ancak sembolik düzeyde kalacaktır. Gerçekte merkezî idare yoktur. Taşrada valilik babadan oğula geçer hale geliyor, valiler atandıkları bölgeyi (*nome*'leri) mülkleri olarak görmeye başlıyorlar, çıkarlarını da, gerekirse, komşularına karşı çarpışarak koruyorlardı. Açlık sıklıkla görülür olmuştur. Açlık gerçeği bu dönemi anlamamız bakımından önemlidir, çünkü açlık ve beraberinde getirdiği siyasal çöküntünün Nil taşkınlarının o yıllardaki yetersizliğinden kaynaklandığı öne sürülmüştür. Aniden devreye giren bu iklim öğesi, genel çöküntüyü haber verici nitelikte bilgilerin neden az olduğunu kısmen açıklamaktadır. Fakat bir dizi zayıf hükümdar ve aksayan devlet düzeninden oluşan insan unsurunu da hesaba katmak gerekmektedir. Felâketin gerçekliği ölüm oranının bu dönemde artmasıyla doğrulanmaktadır.

İlk Ara Dönem ve II. Hanedan'da Merkezî Birliğin Yeniden Sağlanması

I. Ara Dönem (2134-2040), Mısır'ın bölündüğü dönemdir; bu bölümlerden biri Herakleopolis'den (Ihnasya el-Medina) 9., 10. Hanedanlar tarafından idare edilmiş, öbürü de Teb'i başkent yapan 11. Hanedanca yönetilmiştir. Ancak bu dönemin başlarında Herakleopolislilerin bütün ülkeye egemen olmuş olmaları muhtemeldir. Yeni hanedanlar kendilerini kral ilân eden valiler tarafından başlatılmış, bunlar komşularına krallıklarını kabul ettirebilmişlerdir. İlk zamanlarda ülkenin ikili egemenliği yönetim biçimini fazla etkilememiştir, çünkü her taraf da yerel politikayı etkileyemeyecek kadar güçsüzdür. Fakat her iki yanın gücü giderek artmış ve bu Abidos'un kuzeyindeki sınır bölgesinde sık sık çarpışmaların görülmesine neden olmuştur. Yukarı Mısır'da çok sayıda Nubyalı paralı askerin görülmesi, dönemin, kanlı bir dönem olduğuna işaret eder. Genelde hâkim olan fakirliğe rağmen, bu dönemde eskisine oranla daha çok sayıda fakat daha kaba ve eskisinden daha mütevazi sınıflarca yaptırılmış anıtlara rastlamaktayız.

Herakleopolis Hanedanı sık sık hükümdar değişikliğine uğramış ve önemli bir kral çıkarmamıştır. Daha oturmuş bir Hanedan olan Teb Hanedanı'nın çıkardığı en önemli hükümdar hanedanın dördüncü kralı Nebhepetre' Mentuhotpe'dir. (2061-2010 arasında yaşamıştır, değişik yazarlarca I. veya II. olarak anılır.) Bu hükümdar kuzey hanedanını yenmiş ve ülkeyi birleştirmiştir. Mentuhotpe'nin ilk unvanı Horus adından oluşan "İki ülkeye can katan"dır, bunun yerine önce, "Beyaz Tacın Kutsal Sahibi" (Beyaz Tac Yukarı Mısır'ın Tacıdır) ve sonra da "İki Ülkenin Birleştiricisi" unvanlarını benimsemiştir.

Bu unvan değişiklikleri, ülkenin yeniden birleştirilme sürecinin kralın unvanına yansıması olabilir. İkinci değişiklik önce ülkenin kuzeyine yeniden hâkim olunduğu anlamına gelebilir. Üçüncü unvan değişikliği de -ki Mentuhotpe bu geleneksel unvana yeni bir ikonografik boyut getirmiştir- hükümdarın bütün ülkeyi kendi buyruğu altına aldığının göstergesi olabilir. Mentuhotpe'nin zamanında Aşağı Nubya'da yeniden Mısır etkisi görülmüştür (fakat burada kral seleflerinin askerî seferlerinin birikiminden yararlanılmış gözükmektedir). Bu hükümdar ayrıca Deyr ül Bahri'de yeni tarzda etkileyici bir mezar külliyesi yaptırmış, bundan heykel ve kabartmalar günümüze kalmıştır. Bu buluntularda görülen üslûp, Eski Krallık döneminin tarzına bir geri dönüşten fazla 1. Ara Dönemin daha inceltilmiş bir yorumunu yansıtmaktadır. Buluntuların kendileri ve Teb'de bulunmuş olmaları kralın iktidarının yerel temelini vurgulamaktadır. Daha sonraki dönemlerde Mentuhotpe Mısır'ın kurucularından olarak tanınacaktır. Bu prestij kısmen kralın kendi haşmetini ve şanını ilân etmiş olmasından kaynaklanıyor olabilir, çünkü diğer Mısır krallarının çoğuna oranla kutsallığa çok daha yakın tasvir edilmiştir. Kralın otoritesinin böylesine altının çizilişi, kraliyetin geçirmekte olduğu kritik evreyi yansıtıyor olabilir ve Mentuhotpe'nin halefince de devam ettirilmiştir.

MISIR KRALLARI

Bu sayfalardaki listede Mısır'ın en önemli krallarının adları ve krallık dönemleri *yaklaşık* tarihler verilerek belirtilmiştir.

Bir kralın tam unvanı beş öğeden oluşmaktaydı; ilk üçü ortaya çıkış sırasıyla verilirdi. Bunlar: (1) Horus, (2) İki Hanımlar, (3) Altın Horus olup, kralın kutsal kişiliğiyle ilgiliydi. Dördüncüsü, kralın ilk dikey satırdaki hartuç adıdır. Buraya, kral sözcüğüyle eşanlamlı olan ülkenin iki yarısının adı yazılırdı ve kralın kendisiyle ilgili olarak güneş tanrısı Re'nin adını taşırdı. Beşinci unvan, ikinci dikey satır, genellikle kralın kendi doğum adıydı ve önünde "Re'nin oğlu" ibaresi yer alırdı.

Kralların adlarının söyleniş şekli bilinmediği için genellikle Manetho'nun (İ.Ö. 3. yüzyıl) tarihindeki Yunanca biçimler esas alınmıştır. Listede doğum adı genellikle önce verilmekte, bundan sonra hep *italik* ile yazılan birinci dikey satır adı geçmektedir. 20. Hanedan'ın kralları, Ramses adını ikinci dikey satırda hanedan adı olarak kullanmaktaydılar, aynı şekilde Ptolemaioslar Ptolemaios adını kullanmışlardır. Hanedanlar dönemlerinin örtüşen tarihleri, krallık makamının paylaşılmış olduğunu gösterir. İki veya daha fazla hanedanın örtüşmesi, ülkenin farklı bölgelerinde hüküm sürmüş olmaları demektir. Kesin olarak bilinen tarihler ( ) işaretini taşımaktadırlar. Bu tarihler eski listelere göre hesaplanmıştır. Listelerin oluşturulmasında Turin kral papirüsü özellikle kullanılmış, başka kaynaklarla da takviye edilmiştir, bunlara bazı astronomik kanıtlar da eklenmiştir. Tarihlerdeki yanılma payı, Yeni Krallık döneminde ve 3. Ara Dönemde on yıllık zaman dilimlerinden 1. Hanedanın başlangıcında 150 yıllık zaman dilimlerine kadar artabilmektedir. 12. Hanedanın tarihlerinin çoğu kesindir. 18. ve 19. Hanedanların tarihleri ise, astronomik olarak belirlenmiş üç seçenekten birine uyma durumundadır; burada ortada ve en altta olanların bileşimi kullanılmıştır. İ.Ö. 664'den beri olan tarihler kesindir. Bölüm İki'de adı geçen tüm yerli hükümdarlar listenin kapsamına alınmıştır.

Yukarıda, bir kralın adının tam yazılışına bir örnek görüyorsunuz. "Horus: Güçlü boğa, görkemli görünümlerde yetkin; İki Bayan: krallığı Atum [yaşlı güneş tanrısı] kadar dayanıklı; altın horus: kolu güçlü, Dokuz Yay'ı [geleneksel düşmanlar] yenen; *Nisut* ve *bity* [kral nitelikleri]: Menhepture' [Re' görünümlerinde dayanıklıdır]; Re'nin oğlu: Tutmosis [IV.], yüce görünen kişi; Amon-Re'nin sevglisi, Re' gibi yaşam veren [ya da verilmiş]." *Sağda*, bazı kralların adlarının hiyeroglif yazılışlarını görüyorsunuz. Birinci satırdakiler horus adlarıdır. Sonraki satırdakilerin çoğu, krallara çağdaşlarınca verilmiş adlar ve bugün bizim kullandığımız, doğuştaki adlarıdır.

GEÇ HANEDANLIK ÖNCESİ DÖNEM
YAK. 3000

Zehen Na'rmer

ERKEN HANEDANLIK DÖNEMİ 2920-2575

1. Hanedan 2920-2770
Menes (:'Aha?); Cer; Vac; Den;
Peripsen; Ha'sehem(vi)

2. Hanedan 2770-2649
Hetepsehemvi; Re'nep; Nineçer;
Acib; Semerhet; Ka'a

3. Hanedan 2649-2575
Zanaht (:Nebka?) 2649-2630
Coser (Neçeriliet) 2630-2611
Sehemhet 2611-2603
Ha'ba 2603-2599
Huni (?) 2599-2575

ESKİ KRALLIK 2575-2134

4. Hanedan 2575-2465
Snofru 2575-2551
Hufu (Keops) 2551-2528
Ra'cedef 2528-2520
Kefren (Rahaef) 2520-2494
Menkaure (Mikerinos) 2490-2472
Şepseskaf 2472-2467

5. Hanedan 2465-2323
Userkaf 2465-2458
Sahure' 2458-2446
Neferirkare Kakai 2446-2426
Şepseskare İni 2426-2419
Ra'neferet 2419-2416
Neuserre' İzi 2416-2392
Menkauhor 2396-2388
Cedkare İzezi 2388-2356
Venis 2356-2323

6. Hanedan 2323-2150
Teti 2323-2291
I. Pepi *(Merire)* 2289-2255
Merenre Nemtyemzaf 2255-2246
II. Pepi *(Neferkare')* 2246-2152

7./8. Hanedan 2150-2134
Kısa süre hüküm süren çok sayıda kral, bunlar arasında Neferkare

1. ARA DÖNEM 2134-2040

9./10. Hanedan 2134-2040
(Herakleiopolis'te)
Heti, Merikare', İti adlarını alan çeşitli krallar.

11. Hanedan (Teb'de) 2134-2040
I. İnyotef (Sehertavi) 2134-2118
II. İnyotef (Vah'anh) 2118-2069
III. İnyotef
(Nahtnebtepnufer)
Nebhepetre' 2061-2010
Mentuhotpe

ORTA KRALLIK 2040-1640

11. Hanedan (tüm Mısır) 2040-1991
Nephepetre' 2061-2010
Mentuhotpe
S'anhkare' 2010-1998
Mentuhotpe
Nebtavire 1998-1991
Mentuhotpe

12. Hanedan 1991-1783
I. Amenemhet 1991-1962
(Shetepibre')
1. Senvosret 1971-1926
(Heperkare')
II. Amenemhet 1929-1892
(Nubkaure)
II. Senvosret 1897-1878
(Ha'heperre')
III. Senvosret 1878-1841?
(Ha'kaure')
III. Amenemhet 1844-1797
(Nima'atre')
IV. Amenemhet 1799-1787
(Ma'aherure')
Nefrusobk 1787-1783
(Sebekkare')

13. Hanedan 1783-1640 sonrası
Bu hanedanın 70 dolayındaki kralından burada önemlilerin adları veriliyor. Adların sonundaki sayılar hüküm sürme sırasını belirtiyor.
Vegaf *(Hutavire')* 1783-1779
V. Amenemhet *(Sehemkare')* 4
Harnecheriotef *(Hetepibre')* 9
Amenikemau 11b
I. Sebehotpe 1750d.
Ha'anhre') 12
Hor *Avibre')* 14; VII. Amenemhet
(Secefakure') 15; II. Sebehotpe
(Sehemre) 16;
Hencer *(Userkare')* 17;
III. Sebehotpe 1745d.
(Sehemre-svactavi) 21
I. Neferhotep 1741-1730d
(Ha'sehemre') 22
Heti, Merikare, İti adalarını alan çeşitli krallar
IV. Sebehotpe 1720-1715d
(Ha'neferre') 24
V. Sebehotpe 1720-1715d
(Ha'hotepre') 25
Aya 1704-1690d
(Merneferre') 27
Mentuemzaf *(Ced'anhre')* 32c;
II. Dedumose *(Cedneferre')* 37;
III. Neferhotep *(Sehemre-s'anhtavi)* 41a

14. Hanedan
Muhtemelen hepsi 13. ya da 15. Hanedanlar ile çağdaş olan bir grup ikincil önemde kral

2. ARA DÖNEM 1640-1532

15. Hanedan (Hiksos'da)
Salitia; Şeşi;
Hian *(Svoserenre')*
Apofis 1585-1542d
('Avoserre' ve başka adlar)
Hamudi 1542-1532d

16. Hanedan
İkincil önemde Hiksos'lu çağdaş hükümdarlar, 15. Hanedan ile

17. Hanedan 1640-1550
Çok sayıda Teb'li kral; adların sonundaki sayılar hüküm sürme sırasını belirtiyor
V. İnyotef 1640-1635d
(Nubheperre') 1
I. Sebekemzaf *(Sehemre'-vacha'u)* 3; Nebireyav
(Svacenre') 6; II. Sebekamzaf
(Sehemre-şedtavi) 10; I. Ta'o
(ya da Cehudi'o) *(Senahtenre)* 13;
II. Ta'o (ya da Cehudi'o)
(Sekenenre') 14
Kamose 1555-1550
(Vacheperre') 15

YENİ KRALLIK 1550-1070

18. Hanedan 1550-1307
'Ahmose *(Nebpehtire')* 1550-1525
I. Amenofis 1525-1504
(Ceserkare')
I. Tutmosis 1504-1492
('Aheperkare')
II. Tutmosis 1492-1479
('Aheperkare')
III. Tutmosis 1479-1425
(Menheperre')
Hatşepsut 1473-1458
(Ma'atkare') K
II. Amenofis 1427-1401
('Aheprure')
IV. Tutmosis 1401-1391
(Menheprure')
III. Amenofis 1381-1353
(Nebma'atre')
IV. Amenofis/Ahenaten
(Neferheprure va'enre')
1353-1335
Smenhkare' 1335-1333
('Anheprure') (=Nefertiti K ?)
Tut'anhamun 133-1323
(Nebheprure')
Aya 1323-1319
(Keperheprure')
Haremhab 1319-1307
(Ceserheprure')

19. Hanedan 1307-1196
I. Ramses 1307-1306
(Menpehtire')
1. Setos 1306-1290
(Menma'atre')
II. Ramses 1290-1224
(Userma'atre' stepenre')
Merneptah 1224-1214
(Baenre' hotephirma'at)
II. Setos 1214-1204
(Userheprure' setepenre')
Amenmesse *(Menmire)*
II. Setos'un hükümdarlığı sırasında tahtı gaspetmiştir
Siptah 1204-1198
(Ahenre setepenre)
Tvosre 1198-1196
(Sitre' meritamun) K

20. Hanedan 1196-1070
Setnahte 1196-1194
(Userha'yure' meryamun)
III. Ramses 1194-1163
(Userma'atre' meryamun)
IV. Ramses 1163-1156
(Hekama'atre' setepenamun)
V. Ramses 1156-1151
(Userma'atre' seheperenre)
VI. Ramses 1151-1143
(Nebma'atre' meryamun)
VII. Ramses 1143-1136
(Userma'atre' setepenre meryamun)
VIII. Ramses 1136-1131
(Userma'atre' ahenamun)
IX. Ramses 1131-1112
(Neferkare' setepenre)

BAZI KRAL ADLARININ HİYOROGLİF YAZILIŞLARI

Na'rmer · 'Aha · Den · Peribsen · Ha'sahemvi · Coser · Snofru

Kufu · Sahure' · Venis · II. Pepi · Mentuhotpe · I. Amenemhet

I. Senvosret · III. Senvosret · I. Neferhotep · Apofis · Ta'o

'Ahmose · III. Tutmosis · Hatşepsut · III. Amenofis · Akhenaten (IV. Amenofis)

I. Sethos · II. Ramses · III. Ramses · IX. Ramses · I. Psusennes

I. Şoşenk · Piye · Taharka · I. Psammetikus · Amasis

Darios · II. Nektanebo · I. Ptolemaios Soter · IV. Ptolemaios Philopator · XII. Ptolemaios Auletes

VII. Kleopatra Philopator · Augustus · Domitianus · Traganus · Septimius Severus

X. Ramses 1112-1100
(Heperma'atre setepenre)
XI. Ramses 1100-1070
(Menma'atre setepenptah)

3. ARA DÖNEM 1070-712

21. Hanedan 1070-945
Smendes 1070-1044
(Hecheperre' setepenre)
Amenemnisu 1044-1040
(Neferkare')
I. Psusennes 1040-992
(Akeperre' setepenamun)
Amenemope 993-984
I. Osorkon 984-978
(Userma'atre' setepenamun)
Siamun 978-959
(Necerkeperre' setepenamun)
II. Psusennes 959-945
(Titkeprure' setepenre)

22. Hanedan 945-712
I. Şoşenk 945-924
(Heckeperre' setepenre)
II. Osorkon 924-909
I. Takelot 909-
(Userma'atre' setepenamun)
II. Şoşenk -883
(Hekakeperre' setepenre)
III. Osorkon 883-855
(Userma'atre' setepenamun)
II. Takelot 860-835
(Heckeperre' setepenre)
III. Şoşenk 835-783
(Userma'atre' setepenre'/amun)
Pami 783-773
(Userma'atre' setepenrc'/amun)
V. Şoşenk 773-735
('Akheperre')
V. Osorkon 735-712
('Akheperre' setepenamun)

23. Hanedan 828-712d
Teb'de, Hermopolis'te, Herakleipoles'de Leontopolis'te ve Tanis'de birbiriyle çağdaş çeşitli krallar tanınmıştır; bunların tam sırası hâlâ tartışılmalıdır.
I. Pedubaste 828-803
IV. Osorkon 777-749
Peftoau'ibast 740-725
(Neferkare')

24. Hanedan (Sais'de) 724-712
Tefnakte *(Sepsesre'?)* 724-717
Bokkhoris *(Vahkare')* 717-712

25. Hanedan 770-712
(Nubya ve Teb bölgesi)
Kaşta *(Nima'tre')* 770-712
Piye 750-712
(Userma'atre' ve başkaları)

GEÇ DÖNEM 712-332

25. Hanedan 712-657
(Nubya ve tüm Mısır)
Şabaka *(Neferkare')* 712-698
Şebitku *(Cedkaure)* 698-690
Taharka 690-664
(Kure' nefertem)
Tantamani *Bakare')* 664-657
(Hanedanın sonradan Nubya'da sürmüş olması muhtemel)

26. Hanedan 664-525
(I. Nekho *672-664)
I. Psammetikus *664-610
(Vahibre')
II. Nekho *(Vehemibre)* *610-595
II. Psammetikus *595-589
(Neferibre')
Apries (Ha'a'ibre') *589-570
Amasis *(Kinemibre')* *570-526
III. Psammetikus *526-525
('Ankikaenre)

27. Hanedan *525-404
(Persli)
Kambises *525-522
I. Darios *521-486
I. Kserkses *486-466
I. Artakserkses *465-424
II. Darios *424-404

28. Hanedan *404-399
Amirtaios *404-399

29. Hanedan 399-380
I. Neferites *399-393
(Baenre' merinetceru)
Psammutis *393
(Userre' setepenptah)
Hakoris *393-380
(Kinemma'atre')
II. Neferites *380

30. Hanedan *380-343
I. Nektanebo *380-362
(Keperkare')
Teos *(Irma'atenre')* *365-360
II. Nektanebo *360-343
(Seneçemibre' setepenanhur)

2. PERS DÖNEMİ *343-332
III. Artakserkses Okhus *343-338
Arses *338-336
III. Darios Kodoman *335-332
Dönem yerli bir hükümdarla kesilir: Hababaş *(Senentanen setepenptah)*

YUNAN-ROMA DÖNEMİ *İ.Ö.332-İ.S.395

Makedonya Hanedanı *332-304
III. Aleksandros (Büyük İskender) *332-323
Philippos Arrhideaos *323-316
IV. Aleksandros *316-304

Ptolemaios Hanedanı *304-30
I. Ptolemaios I. Soter *304-284
II. Ptolemaios Philadelphus *285-246
III. Ptolemaios I. Euergetes *246-221
IV. Ptolemaios Philopator *221-205
V. Ptolemaios Epiphanes *205-180
VI. Ptolemaios Philometor *180-164, *163-145
VIII. Ptolemaios II. Euergetes (Physkon) *170-163, *145-116
VII. Ptolemaios Neos Philopator *145
III. Kpeopatra K ve IX. Ptolemaios II. Soter (Lathyros) *116-107
III. Kleopatra K ve X. Ptolemaios I. Alexander 107- 88
IX. Ptolemaios II. Soter *88-81
Kleopatra Berenice K *81-80
XI.Ptolemaios II. Alexander *80
XII. Ptolemaios Neos Dionysos (Auletes) *80-58, *55-51
IV. Berenice K *58-55
VII. Kleopatra K *51-30
XIII. Ptolemaios *51-47
XIV. Ptolemaios *47-44
XV. Ptolemaios Caesarion *44-30
Bu hanedandan, adları Arsinoe, Berenice ve Kleopatra olan kraliçelerin naipliğinde bazı yönetimler oldu, ancak bunların bağımsızlığı yoktu. Yerli taht gaspçıları: Harvennofre (205-199), 'Anhevennofre (199-186), Harsiese (131)

Roma İmparatorları İ.Ö.30-İ.S. 395 (adları hiyeroglif ve demotik yazılarda geçenler, Dörtlüler yönetimine kadar)
Augustus *İ.Ö.30-İ.S.14
Tiberius *14-37
Gaius (Caligula) *37-41
Claudius *41-54
Nero *54-68
Galba *68-69
Otho *69
Vespasianus *69-79
Titus *79-81
Domitianus *81-96
Nerva *96-98
Trajanus *98-117
Hadrianus *117-138
Antoninus Pius *138-161
Marcus Aurelius *161-180
Lucius Verus *161-169
Commodus *180-192
Septimius Severus *193-211
Caracalla *198-217
Ceta *209-212
Macrinus *217-218
Diadumenianus *218
Severus Alexandrus *222-235
III. Gordianus *238-244
Philippus *244-249
Decius *249-251
Gallus ve Volusianus *251-253
Valerianus *253-260
Gallienus *253-268
Macrianus ve Quietus *260-261
Aurelianus *270-275
Probus *276-282
Diocletianus *282-305
Maximianus *286-305
Calerius *293-311

KRALLAR GALERİSİ

Bir Mısır kralının görüntüsü, bir portreden çok bir idealin dile getirilişidir. Bunların içinde sadece IV. Amenofis ile IV. Ptolemaios kuralın dışına çıkmakta, birçok stilize edilmiş uslubu sergilerken, diğeri Helenistik portre sanatının etkilerini göstermektedir.

Yüzler genel kişilik özelliklerini tasvir ediyor olabilir. Bazı erken figürler etkileyici bir gücü simgelemekte, ancak zamanla yüzler daha incelmektedir. 1. Neferhotep 12. Hanedan'ın "acı çeken kral" geleneğini izler. Daha sonraki dönemlerin büstleri, çoğunlukla daha yumuşaktır. Krallar genellikle taç, uraeaus (alnında kobra yılanı motifi) ve takma sakal takarlar. Birçok tacın arasında en önemlisi yüksek beyaz tacdır, erken dönemlerde kraliyet kurumunun başlıca simgesi olan bu tac *nisut*'la (kral anlamına gelen sözcük) ve Yukarı Mısır'la ilgilidir; basık mavi tac ise, 18. Hanedan ile ortaya çıkmıştır. Mavi eski Mısır'da en prestijli renktir. Büstlerde görülen diğer taclar, Orta Krallık Dönemi'nde görülen *nemes* (baş sargısı), kasket ve takke olabilmektedir. Merenge, genç ve açık başlıdır.

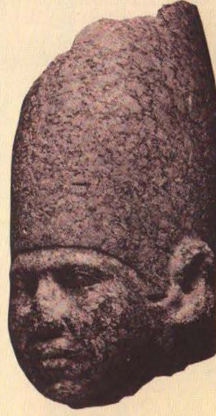
Na'rmer'ı gösteren levha, geç Hanedanlar Öncesi Dönem (yak. 2950) Şist.

1. Hanedan'dan bir kral, yak. 2850. Fildişi.

Ha'sehem, 2. Hanedan (yak. 2670). Kireçtaşı.

3. Hanedan'dan bir kral, yak. 2600. Pembe granit.

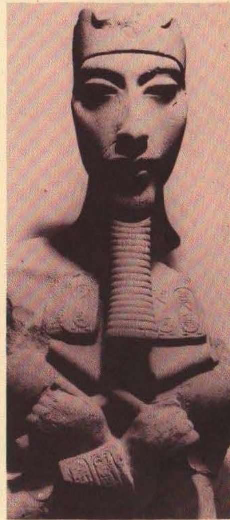
Şepseskaf, 2472-2467 (?) Diorit.

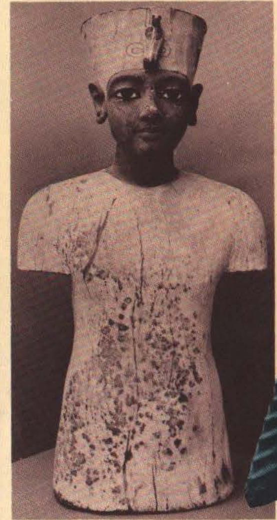
Merenre' Nemtyemzaf, yak. 2255. Bakır.

I. Neferhotep yak. 1741-1730. Siyah bazalt.

IV. Amenofis (Ahenaten) yak. 1350. Kumtaşı.

Tut'ankamon, 1333-1323. Odun ve gesso.

II. Ramses, 1290-1224.
Siyah granit.

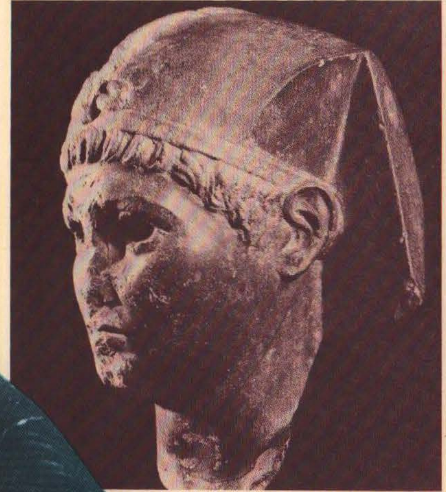
I. Sethos, 1305-1290. Siyah bazalt.

3. Ara Dönemden bir kral, yak. 1000-800. Kuvartzit.

Amasis 570-526(?) Kuvartzit.

IV. Ptolemaios Philopator
221-205(?). Şist.

II. Hanedan'ın son iki kralı Teb'i başkent olarak korumuşlardır. İkinci kral Nebtavure' Mentuhotpe gayrimeşru bir hükümdar sayıldığı için geç dönemin listelerinde yer almaz. Bu iki kralın dönemlerinde ülke çapında yapı etkinlikleri görülmüştür. Çoğunlukla Hammamat Vadisi'nde olmak üzere taş ocakları açılmış, Kızıdeniz yolu canlandırılmıştır. Bütün bunlar Mısır'ın gücünün olduğunun işaretidir, ancak bu siyasal düzen uzun sürmemiştir. Nebtavure' Mentuhotpe'nin veziri Amenemhet aynı zamanda 12. Hanedan'ın ilk kralıdır, ama iktidarın ona geçiş biçimi belirsizdir; Amenemhet Elafantin'in önde gelen ailelerinden birine mensuptur.

I. Amenemhet'in (1991-1962) en önemli siyasal eylemi başkenti Teb'den Memfis yakınlarında kendi kurduğu İçtavi'ye taşımasıdır. Kentin adının anlamı: "[Amenemhet] İki Ülkeyi ele geçirendir." Bu bölge muhtemelen, I. Amenemhet ve I. Senvosret'in piramidlerinin de bulunduğu bir idari merkez olmuş, esas kent Memfis'de kalmıştır. Başkent Eski Krallık geleneklerine geri dönüşün izlerini taşımakla ve bunları sanata yansıtmakla birlikte aynı zamanda yeniliğe de yer vermiştir.

Dış politikada Amenemhet Nubya'da Nebhepetre' Mentuhotpe'nin geleneğini sürdürmüş, saltanatının son yıllarında kendinin bizzat katılmadığı birkaç seferde ikinci şelaleye kadar uzanan toprakları fethetmiştir. Bu seferlerin düzenleyicisi I. Senvosret'tir. (1971-1926) ve Amenemhet'le saltanat sürelerinin on yıllık örtüşmesi bir diğer yenilik olup, ortak krallık kurumunun ilk örneğidir. Ortak iktidar yıllarının daha etkin kralı I. Senvosret'tir. I. Amenemhet muhtemelen oğlunun Libya'da seferde olduğu sırada öldürülmüş, fakat ortak krallık nedeniyle karışıklık çıkmamıştır.

I. Amenemhet ile I. Senvosret'in saltanatlarında Mısır'da geniş çaplı imar hareketleri görülmüş, Aşağı Nubya'daki büyük kaleler dizisi başlatılmıştır. Aynı zamanda bazı önemli edebiyat eserleri yazılmıştır. Bu hanedanın maddi ve kültürel başarıları, sonraki Mısır tarihinde olduğu gibi, günümüzde de klasik değer taşımalarına yol açmıştır. Bunun bir örneği Karnak'ta I. Senvosret'in mabedindeki kabartmalardır ve bunlar erken 18. Hanedan Dönemi'nin sanatkârlarına model oluşturmuşlardır. Ama bu hanedanın ilk krallarının başarılarına karşın, III. Senvosret (1878-1841) III. Amenemhet ve sonraki dönemlerden, 2000-1900 yılları arasındaki döneme oranla çok daha fazla arkeolojik malzeme günümüze gelebilmiştir.

12. Hanedan'ın en kalıcı üne sahip kralı III. Senvosret olmuştu. Nubya'daki seferlerde Mısır'ın güney sınırını Semna'ya kadar uzatarak Mısır egemenliğini ikinci şelalenin güneyine dek genişletmiş, yeni kaleler yaptırmış ve eskilerini büyütmüş olmakla tanınır. Daha sonraki dönemlerde bir tanrı olarak görülmüş, Semna'daki tapınak ona ve yerel bir tanrı olan Dedu-en'e adanmıştır. Askeri etkinliklerinin başlıca nedeninin güneydeki Kerma hükümdarlarının artan nüfuzuna set çekmek olması mümkündür. Aynı dönemde Filistin'e bir sefer düzenlenmiştir. Ancak Filistin'de Mısır etkisinin arttığı bir dönemde gerçekleşen bu hareket o bölgeyi fethetmek amacıyla düzenlenmişe benzememektedir. Bölge o dönemlerde tümüyle yerleşik düzene geçmemiş, göçer bir nüfusa sahipti ve 12. Hanedan Dönemi'ne kadar yerleşik tarıma geçilmemişti. III. Senvosret oldukça büyük düzenli bir ordu kurmuş ve bu düzen ancak en son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır.

III. Senvosret Mısır'ın idari düzeninde de önemli reformlar yapmıştır ve eyalet valilerinin gücünün azaltılması sürecini tamamlamışa benzer. Ülke dört idari "bölge"ye ayrılmıştı ve bunların her biri yaklaşık Nil vadisinin veya deltanın yarısına tekabül etmekteydi. Geç 12. ve 13. Hanedan Dönemi'nin özellikle el-Lahun'da bulunan belgelerinden ülkeyi kendi ivmesiyle yöneten kapsayıcı bir bürokrasinin varlığını sezinliyoruz.

III. Senvosret'in Mısır'daki en göze çarpıcı kalıtı, onun krallık heykelleridir. Bunlarda yaşlı, yıpranmış bir yüz görülmekte ve böylelikle, daha önceki gelenekten farklı olarak, o dönemin edebiyatına da yansıtıldığı gibi, krallığın ağır sorumlulukları vurgulanmak istenmektedir. Aynı biçim III. Senvosret'in halefi III. Amenemhet'in heykellerinde de görülmektedir. Yönetimi barış içinde geçmiş olan III. Amenemhet daha sonra Fayum bölgesinde tanrılaştırılmıştır, burada iki piramid ve başka anıtlar yaptırmıştır; ayrıca bu bölgede tarıma elverişli toprak kazanmaya yönelik bir program başlatmış olabilir. Ancak onun selefleri de bu bölgeye ilgi duymuşlardı ve böylelikle Amenemhet daha uzun zaman önce başlatılmış çalışmaların meyvesini toplamış olabilir.

IV. Amenemhet (1799-1787) ve kraliçe Nefrusobk (1787-1783) dönemlerinde bu ülkedeki refah düzeyinde bir azalma olmamıştır, fakat bir kadının tahta çıkmış oluşu kral ailesinin soyunun tükendiğini gösterir. 12. ve 13. Hanedanlar Dönemleri'nden kalan ar-

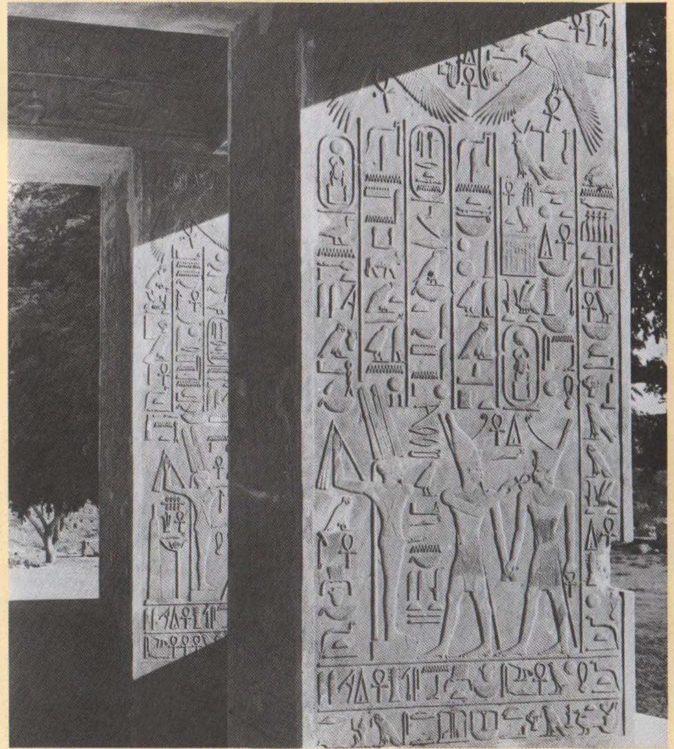
Sağda: Orta Krallık ve İkinci Ara dönemlerde Mısır:

İ.Ö. 18-17. Yüzyıllarda, Filistin Orta Bronz kültürlerine ait kalıntılar bulunan kazı alanları.

İkinci Ara Dönem'in "mezar" kültürüne ait kazı yerlerinden bazıları. Bu dönemin insanları, doğu çölünün göçebeleriydi, birçoğu çeşitli hükümdarların yanında paralı askerlik yapardı. Onların yaptıklarına benzer çanak-çömlek, Kızıldeniz tepelerinde ve güneydoğu Sudan'daki Kassala'da bulunmuştur. Yeni Krallık dönemine dek, bunlar Mısır içinde yerleşik hale gelip erimişler; bu arada adları *Madcay* da, güvenlik kuvvetlerinin adı haline gelmiştir.

En sağda: Orta Krallıkta, ikinci Şelâle kaleleri

Şelâle bölgesi 30 km. uzunluğunda, çavlanlarla dolu ve gemi ulaşımı büyük çapta olanaksız bir bölgedir. 12. Hanedan'dan kalma sınır kaleleri zinciri, Nasır Gölü'nün suları altında kalana dek, dünyanın en eski kale zinciriydi. Kuzey kalelerinin yapımına I. Senvosret döneminde başlandı; Semna ve Kumma III. Senvosret tarafından yaptırıldı.

Aşağıda, Karnak'taki I. Senvosret tapınağının röliyefleri. Bunlar 3. pilon'da bulunmuş taş bloklarından restore edilmiştir. Resimde Atum'un, kralı Amon-Re' Kamutef'in önüne getirişi görülüyor. Buradaki işlemeli ve ince üslup, 18. Hanedan sanatçılarını esinlendirmiştir.

keolojik buluntularda büyük bir süreklilik görülmesine karşın, krallığın özelliklerinde hatırı sayılır farklar görülmektedir.

13. Hanedan boyunca 150 yıllık bir dönemde 70 kral gelip geçmiştir. Kuşkusuz zaman zaman tahtın rakipler arasında çekişme konusu olmuş olması, kuraldan çok istisnaydı. Sıklıkla değişen kralların yerine kimin geçeceğini belirleyen resmî bir kural olmamasına karşın, ülkenin düzeninin aksamadığını görmekteyiz ve bu bize kralların kişiliklerinin görece önemsizleştiğini düşündürmektedir. Bu dönemde en önemli kişiler vezirler olmuştur. İ.Ö. 18. yüzyılın tümü boyunca etkinliğini sürdürmüş bir vezirler ailesi bilinmektedir. Pek muhtemeldir ki, bürokrasinin büyümesiyle koşut olarak, resmî devlet makam ve mansablarında bir çoğalma sözkonusu olmuştur ki, bu, dünyanın başka yerlerinde de yavaş gelişen çöküntü dönemlerinde görülmüş bir olgudur.

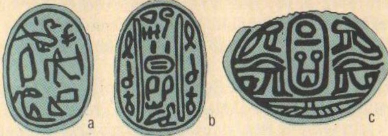
1720 kadar geç bir tarihte dahi Mısır'ın içte ve dışta prestijinden az şey yitirdiği görülür. Özel kişilerin yaptırdığı anıtların sayısını ölçü olarak alırsak, ülkedeki refah düzeyinde bir yükselme olduğunu, hatta kral anıtları sayısındaki görece azalmayla birlikte genel dağılımda daha eşit bir görünümle karşılaşıldığını söyleyebiliriz.

Filistin'den göç edenler barışçıl yollarla Mısır toplumunun en alt tabakaları içinde özümsenmişler, ancak içinden biri Hencer adıyla Mısır'a kral olmuştur. Bunların gelişi, muhtemelen 1800 dolaylarında Yakındoğu'da görülen nüfus kaymalarının bir sonucuydu ve 2. Ara Dönem'de Mısır'daki yabancı egemenliğinin habercisiydiler. Geç 13. Hanedan'da doğu deltası yoğun bir Asyalı göçüne ve iskânına sahne olmuş-

tur. Buna 12. Hanedan'da tümüyle Mısırlı olmuş bölgeler de dahildir, bunların arasında daha sonra Hiksosların ve Ramseslerin başkenti olacak olan Kantir de vardır. 13. Hanedan'ın sonuna kadar Aşağı Nubya'da Mısır egemenliği sürmüş, ancak oradaki ordu birlikleri giderek bağımsızlaşarak buralara yerleşmişler, bir kısmı da Hanedanlar döneminde buraları güneyden istilâya uğrayınca da orada kalmıştır.

İkinci Ara Dönem

1640 dolayında, adı bir Mısır teriminden Yunancalılaştırılan ve "yabancı ülkelerin hükümdarı" anlamını taşıyan Hiksos diye bir yabancı grubu, 13. Hanedan'ın yetkilerini, hangi yöntemle olduğu pek açık olmayan bir biçimde gasp etti. 15. Mısır Hanedanı olan Hiksos bütün ülke çapında kral sülâlesinin ana damarını oluşturmuş, ama taht üzerinde hak iddia eden diğer gruplara da müsamaha göstermiştir. 13. Hanedan varlığını sürdürmüş olabilir, kuzeybatı deltasındaki yöneticiler sülâlesini oluşturan, ama varlığından pek emin olunmayan 14. Hanedan da. Hiksos

yöneticilerine koşut olarak 16. Hanedan diye bilinen ve bir yerlerde kendilerini kral ilân eden bir başka Asyalı hükümdarlar grubu daha vardı. Bu hanedanlar içinde en önemlisi, Nil vadisini ilk şelâleden kuzeye doğru el-Kusiya'ya kadar ellerinde tutan ve yönetimi Teb'den yürüten yerli Mısır sülâlesi 17. Hanedan'dır. Güneyde Aşağı Nubya, Kerma'nın Nubyalı yöneticileri tarafından fethedilmiştir. Bu yüzden de 12. ve 13. Hanedanların ellerinde tuttukları bölge üç ana bölümden oluşuyordu. Neredeyse bir yüzyıl boyunca bunların birarada barış içinde yaşadıkları sanılmaktadır.

15. Hanedan'ın krallarının adları, Yakındoğu'da birbirinden oldukça uzak bölgelerde bulunmuş küçük nesneler üzerinden öğrenilmiştir; bu da, çok geniş bir alan üzerinde, aralarında diplomatik ya da ticarî ilişkilerin olduğunu gösterir. Denizaşırı ilişkiler, daha sonraki dönemlerde önemli olacak bazı temel teknik yenilikleri beraberinde getirdi. Yeniliklerin bir kısmı büyük bir olasılıkla Asyalı göçmenler tarafından getirilirken, bir kısmı da, özellikle askerî alandaki bazı yenilikler, 18. Hanedan'ın ilk dönemlerindeki seferler sırasında kazanılmıştır. Bu zamana kadar Mısır, Yakındoğu ile karşılaştırıldığında, teknolojik olarak geriydi; Yeni Krallık döneminde ise aşağı yukarı aynı düzeye gelmişlerdi. Yeni tekniklerin arasında hazır bronz alaşımının ithaline ve arsenikle işlenmiş bakırın kullanımına son veren bronz işçiliği; çömlek yapımında kullanılan geliştirilmiş tekerlek ve dikey tezgâh; hörgüçlü sığır (zebu) ve yeni sebze ve meyve tohumları; at ve savaş arabası, ayrı ayrı maddelerden yapılan yaylar ve yeni biçimde kılıçlar ve diğer silâhlar vardır. Ayrıca yeni bazı müzik âletleri moda olmuştur ve 18. Hanedan'ın dansları, daha erken dönem danslarından farklıdır.

17. Hanedan'dan II. Sekenenre' Ta'o ile Teblilerin Hiksosları yönetimden uzaklaştırma mücadeleleri başladı. Savaşın ilk evrelerini veren tek kaynak, bir Yeni Krallık öyküsü olan "(Hiksos kralı) Apofis ile Sekenenre'nin kavgası"dır, ama Sekenenre'nin mumyasından şiddet yoluyla, büyük bir olasılıkla da savaşta öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Halefi Kamose adına dikilen iki kitabede Tebliler ile Nubya kralları tarafından desteklenen Hiksoslar arasında çok büyük çatışmaların olduğu yazılıdır. Kamose neredeyse Hiksos başkenti Avaris'e kadar gelmiş ve güneyde Buhen'e ulaşmaya çalışmıştır, ama onunla ilgili bildiklerimiz krallığının üçüncü yılını aşmaz.

Yeni Krallık

Kamose'nin halefi Ahmose (1550-1525) Kamose'nin girişimlerinden yıllarca sonra 1532 dolayında nihayet Hiksos yöneticilerini uzaklaştırdı. Bu olayın evreleri çok kısa bir biçimde el-Kablı asker Ebena'nın oğlu Ahmose tarafından kaydedilmiştir. Bu zaferinden sonra, Ahmose Hiksosların yandaşlarının olabileceği ya da hâlâ denetimi ellerinde tutabilecekleri Filistin'e birkaç yıl daha seferler düzenledi. Nubya'da güneyde üçüncü şelâlenin yakınındaki Say adasına kadar indi, bu arada Mısır'da ortaya çıkan bir ayaklanma ile de uğraşmak zorunda kaldı. Ülkenin çeşitli yörelerinde krallığına ait kitabeler vardır, bunlardan Abidos'ta bulunanı büyükannesine gösterilen ailevî saygıyı içerir; bu dönemlerde kral ailesi içinde kadınlara çok önem verilirdi.

Ahmose ardında epey gelişmiş bir ekonomiye sahip, birlik içinde bir devlet bıraktı. Sınırları ikinci şelâlenin güneyinden Filistin yakınlarına kadar genişlemişti ve zamanında Yakındoğu'da en önemli gücü oluşturuyordu. Oğlu I. Amenofis (1525-1504) Mısır etkisini daha güneye götürmüş olabilir, ama onun dönemindeki Asya ilişkileri hakkında pek fazla bir şey bilinmiyor. 18. ve 20. Hanedanlar döneminde Amenofis, kraliyet mezarlarını oluşturan büyük bileşimi kurduğu için annesi Ahmose' Nofretari ile birlikte Deyr el-Medine halkı tarafından saygıyla anılmıştır. Ama Krallar Vadisindeki ilk gömülme olayı ve kentin kuruluşu da bir sonraki krallık devrine rastlamaktadır.

I. Tutmosis (1504-1492) geride erkek vâris bırakmadığı tahmin edilen selefinin evlilik yoluyla akrabasıydı. Askerî kahramanlıklarıyla Mısır kralları içinde ayrı bir yere sahiptir. Krallığının ilk yıllarında kuzeyde Fırat'a ve güneyde Nil'in dördüncü şelâlesi civarında Kurfus'a kadar ulaşmıştır. Bu başarılar Mısır tarafından fethedilen toprakların sınırlarını çizer, ama göründükleri kadar da ileri bir adım değildirler. Suriye-Filistin bölgesine daha önceki krallıklar döneminde bazı ön savaşlar yapılmış olabilir ve Mısırlıların bölgede başka bir güç olmadığı dönemlerde oralara el koydukları anlaşılmaktadır. I. Amenofis'in krallığı döneminde kuzey Suriye'de Mısır'ın bir yüzyıl boyunca en önemli rakibi olan Mitanni krallığı kurulmuştu ve bu krallık da I. Tutmosis'in Fırat boylarındaki düşmanı olmuştu.

Suriye ve Filistin'in Mısır "krallığı"nı oluşturan küçük devletleri Mısır kralına sadakat yemini ile bağlıydılar ve ona vergi öderlerdi, ama kendi kendilerini yönetme yetkisine sahiptiler ve yerel siyasal amaçlarını seçmekte serbesttiler. Mısır varlığını oldukça küçük bir ordu ve birkaç yüksek rütbeli subay ile koruyordu. Oysa Nubya bir sömürge olarak idare edilmiş ve Mısır kralına karşı sorumlu olan bir genel vali aracılığıyla Mısırlılar tarafından doğrudan doğruya yönetilmiştir. Her iki bölge de, üzerinde Mısır kurumlarının bazı vakıflarının, örneğin tapınakların bulunduğu toprakları içeriyordu; ama Nubya'daki katı uygulamalar 19. ve 20. Hanedanlar sırasında yaygın bir biçimde nüfus azalmasına neden olmuş gözükmektedir. Hem Yakındoğu'da hem de Nubya'da Mısır varlığının sürmesinin ana nedeni, uzak yol ticaretinin yollarını elde tutmak ve hammaddelere sahip

Sağda: Yeni Krallık ve Üçüncü Ara Dönem'de Mısır. Gösterilen siyasal bölümlenme, Üçüncü Ara Dönem'e aittir. Bu dönemde, el-Hiba dahil, Asvan'a dek güneye uzanan bölge, Tebli yüce rahiplerce yönetilmiştir. Bunlar, kuzeydeki 21-23. Hanedan krallarına yalnızca biçimsel olarak bağlıydılar. El-Hiba'nın kuzeyinde 21-23. Hanedan kralları dolaysız olarak hüküm sürerlerdi, bölgeleri sonradan neredeyse tam bağımsız bölümlere ayrılmıştır (bkz. s.43'teki harita).

Solda, İkinci Ara Dönem'den iki ad *skarab*'ı (kutsal bokböceği biçimli tılsım) ve bir *kovroid*. (bir deniz hayvanı kabuğu biçimli tılsım). Bunlar zamanlarının tipik yapıtlarıdır ve bu dönemin tarihi ve yönetimi üzerine bilgimizin ana kaynaklarıdır.
a) Kralın en büyük oğlu İpek, adı 40'tan fazla *skarab*'da geçer; 15. Hanedan dönemi.
b) Yabancı Ülkelerin Hükümdarı ("Hyksos") Hian, 15. Hanedan'ın 4. hükümdarı.
c) Kral Nikare'nin *kovroid*'i, muhtemelen 16. Hanedan'dan, üzerine az şey bilinen bir hükümdar. Steatitten yapılma, en yüksek yeri 17.5 mm. Frazer-von Bissing koleksiyonu, Basel Üniversitesi.

Aşağıda, 15. Hanedan'dan Nebhopeşre' Apofis (muhtemelen Avoserre ile aynı kral) dönemine ait bir hançer kabzası. Geyik avlayan adam, "Efendisi [Apopfis]'in hizmetçisi Nahman" (bir semitik ad). Sakkara'da bulunmuştur, kabza uzunluğu 11.4 cm., Kahire, Mısır Müzesi.

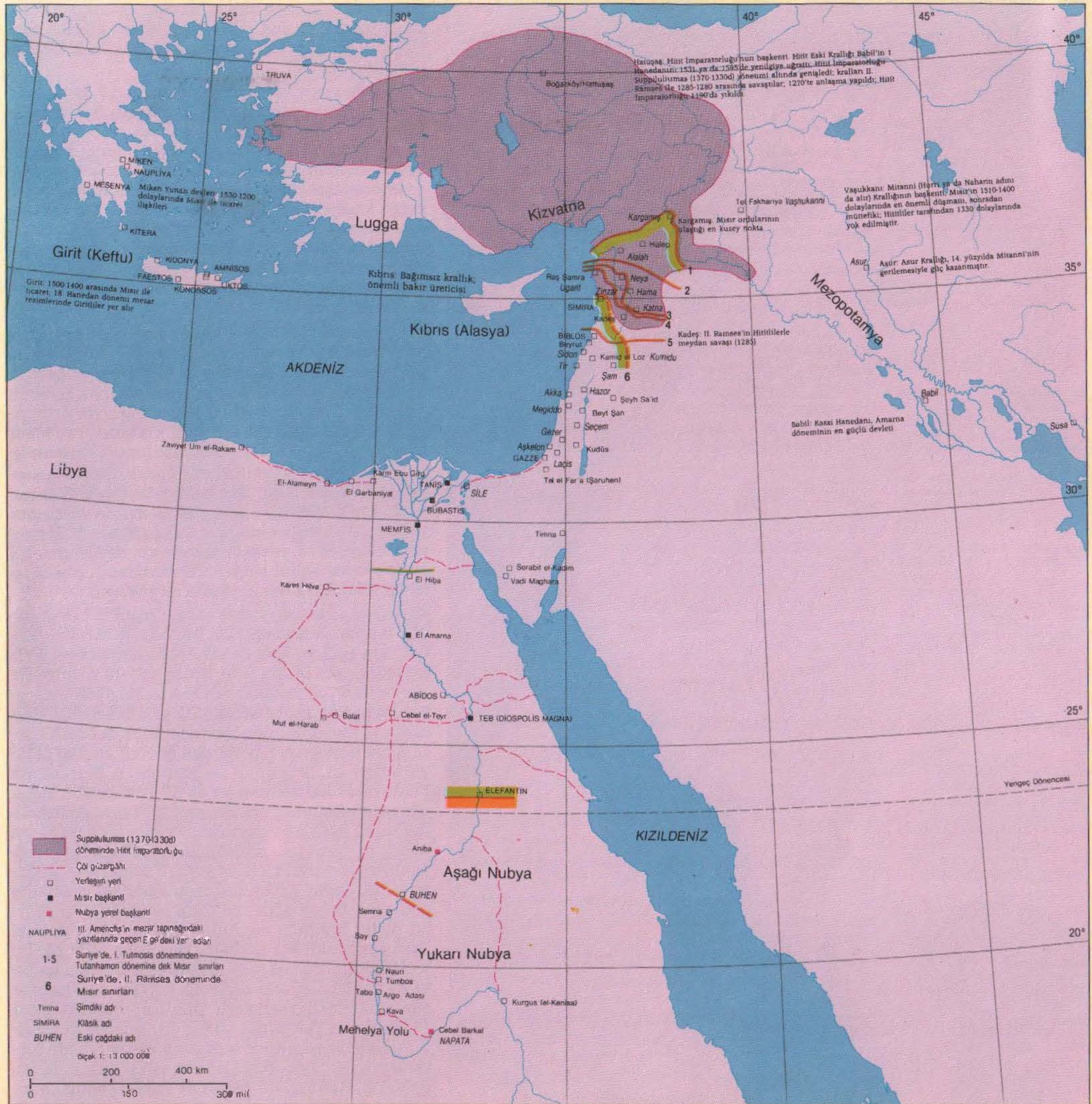
olmak idi, savunma büyük bir olasılıkla ikinci plânda geliyordu. Ticaret ve Nubya altınları ülkenin zenginliğini artırdığı gibi, uluslararası ilişkilerde de güçlülüğünü sağladı.

Mısır'da genişleme için yapılan sürekli savaşların sonucu olarak geniş bir ordu oluşmuştu. Sonunda ülkenin iç siyasetinde iki yeni güç ortaya çıktı, rahiplik ve ordu. Bunlar sonraki dönemlerde daha da önemli oldular, ama daha 18. Hanedanlık döneminde bile savaşta başarı kazanmak için tapınaklara sunulan kraliyet armağanlarında -özellikle Karnak'taki Amun tapınağında- ve bazı kralların tanrılar tarafından kehanetle seçilmelerinde dinin etkisi açıkça görülür. Askerî yönde dönemin en önemli kişileri eski ordu subaylarıydı ve ordunun kendisi de yapıcı işlerde kullanılıyordu.

II. Tutmosis (1492-1479) döneminin izleri pek siliktir ve yerine ikinci derecede eşlerinden birinden olma küçük oğlu III. Tutmosis (1479-1425) geçmiştir. II. Tutmosis'in dul karısı Hatşepsut ise naiblik görevini üstlenmiştir. III. Tutmosis'in saltanatının ilk yirmi yılında askerî alanda çok az etkinlik olmuştur ve Mısır özellikle de Asya'da önemli ölçüde toprak kaybetmiştir. III. Tutmosis'in krallığının yedinci yılında Hatşepsut kendini dişi "kral" ilân etmiş (Mısır'da kraliçe saltanatına yer yoktu) ve ölümüne kadar da yeğeninin yanında söz sahibi olmuştur. O öldüğünde III Tutmosis krallığının 22. yılını doldurmuştu; bu durumu bir ölçüye kadar kabul ettiği anlaşılmaktadır, çünkü istediği takdirde karşı koyabilecek yaştaydı.

Hatşepsut yönetimi altında babası, Mısır'ın birkaç büyük sıradan vatandaşından biri olan Senenmut kızının hem eğiticisi hem de vekilharcı olarak devlet yönetiminde söz sahibi oldu. Senenmut'un yirmiye yakın heykeli Teb yakınlarındaki kazı bölgelerinden çıkarılmıştır ve ayrıca kendini Deyrel-Bahri'deki tapınağın kabartmalarında tasvir ettirerek de özel bir yere sahip olmuştur. Kayıtlardan önemli bir kişi olduğu anlaşılan, Senenmut'un yardımcısı Nefrura'nın ilerde ortak naib olması ya da III. Tutmosis'in karısı olması düşünülmüş olabilir, ama III. Tutmosis'in krallığı kendi başına ele almasından kısa bir süre sonra ölmüştür. Hatşepsut döneminde Asya'ya sefer düzenlendiğini gösteren bir kayıt yoktur. Beni Hasan yakınlarındaki Speos Artemidos tapınağındaki yazıtlarda onun Hiksoslara olan kini uzun uzun anlatılır ve iyi bir düzen kurduğu belirtilir — kovulmalarından iki nesil sonra oldukça garip bir sav. Daha önce hiç bu kadar alçaltılmamış olan Hiksosların dışlanması Asya'da onun haleflerinin izlediği politikayı izlememesini sanki haklı çıkarmıştır. Onun ölümünden sonra III. Tutmosis Yakındoğu'ya bir dizi seferler düzenledi ve kısa bir süre önce Mısır'dan kopan Filistin topraklarını geri aldı. Bunu izleyen yirmi yıl içinde Mısırlıların Mitanni'nin başarıyla karşı koyduğu Suriye'de savaştılar ve sonunda Tutmosis Fırat üzerinde daha fazla ilerlemekten vazgeçti. Bu çatışmalar bir nesil boyu daha sürecekti. III. Tutmosis krallığının son dönemlerinde Nubya'da da savaştı ve bölgenin dördüncü şelâle yakınındaki başkenti Napata'yı ele geçirdi.

III. Tutmosis birçok yapılar yaptırdı ve önemli özel mezarların çoğu onun zamanından kalmadır. Bütün bu etkinlikler genişlemenin ekonomik yararlarının işaretidir. Krallığının son dönemlerinde Hatşepsut'un anısına karşı gelerek kabartmalardan onun görüntülerinin silinmesini, yerine kendisinin ve önceki iki selefinin görüntülerinin yapılmasını ve heykellerinin kırılmasını emretti. Bu tutum değişikliği zamanın iç politikasından ileri gelmiş olabileceği kadar, Hatşep-

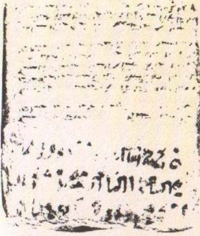

sut'un kendi eylemlerinden dolayı da ortaya çıkmış olabilir.

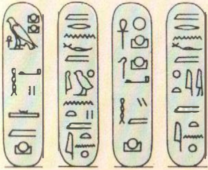
III. Tutmosis son yıllarında oğlu II. Amenofis'i (1427-1401) naib seçti. Amenofis hem babasının ölümünden önce, hem de sonra birçok seferler düzenledi ve diğer krallar gibi o da küçük yöneticilerin genel olarak Mısır'dan çok kralın kendisine sadakat ve saygı göstermeleri sorunu ile karşı karşıya kaldı. Yeni kralların çoğunlukla otoritelerini tazelemeleri gerekir. Askerî seferleri Suriye'ye kadar ilerleyen güç gösterileri halindeydi, herhangi stratejik bir özellikleri yoktu, kendini müthiş bir sporcu olarak takdim ediyordu. Gösterilerle yabancı güçlere bir mesaj gönderiyordu; krallığının dokuzuncu yılındaki seferin sonunda Amenofis zamanın üç büyük gücü Hititler, Mitanni ve Babil'den diplomatik ilişkinin normal biçimi olan armağanlar aldı. Hititliler ve Babil oldukça zayıf bir dönemden çıkıyorlardı, oysa Mitanni gücünün doruğundaydı.

IV. Tutmosis'in (1401-1391) ve III. Amenofis'in (1391-1353) saltanatları hem dışarda hem de içerde tek bir dönem oluşturur. IV. Tutmosis döneminde Mısır'ın bazı toprakları Mitanni'nin eline geçti, ama her iki taraf Tutmosis'in ölümünden önce barış imzaladılar ve bunu bir Mitanni prensesinin IV. Tutmosis'in eşlerinden biri olması ile perçinlediler. Evliliklerde Mısır'ın dışardan kadın almasına karşılık, vermemesi ya Mısır'ın daha güçlü olması ile ya da III. Ameno-

Mısır ve Yakındoğu (İ.Ö. y.1530-1190)
Mısırlıların Suriye ve Filistin'de ele geçirdikleri toprakların sınırları, kuzeyden güneye doğru ve tarih sırasıyla (Helck'e uyulmuştur):
Mısır yayılmasının sınırları I. Tutmosis döneminde
III. Tutmosis'in geç döneminde
II.Amenofis'in 7. yılında
IV. Tutmosis döneminde
Tutanhamon döneminde
II. Ramses Döneminde.
III. Amenofis'in mezar tapınağında bulunan bir listeden, Ege bölgesinde saptanabilen yerler.

Yukarıda, Mitannili Tuşratta'nın III. Amenofis'e gönderdiği çiviyazısı mektup. Tabletin altında, Amenofis'in 36. yılını belirten hiyeratik yazı ve mürekkeple bir kayıt notu var. Mektup, Ninevalı İştar'ın, bir iyileştirici tanrıça olarak Mısır'a gönderilmiş heykeline refakat etmiş. Bu heykel daha önce de bir kez, Tuşratta'nın selefi II. Suttarna zamanında Mısır'a gönderilmişti. el-Amarna'da bulunmuştur, Londra, British Museum.

Yukarıda, IV. Amenofis/Ahenaten'in güneş tanrısının kartuşları. Soldaki çift, sağdakinin ilk biçimi; bunların çevirileri metinde veriliyor.

fis'in Babil kralına söylediği gibi "çok eski çağlardan beri hiçbir Mısır kralının kızı dışarıya verilmemiştir" ilkesi ile açıklanabilir. Bu arada III. Amenofis birden fazla Mitanni prensesi ile evlenmiştir.

Barış beraberinde ülkeye zenginlik getirdi. III. Amenofis döneminde yapılan binaların sayısı ve büyüklüğü, ancak II. Ramses dönemindekilerle karşılaştırılabilir, öte yandan kraliyet ve özel heykel yapımı hiçbir dönemde olmadığı kadar yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Yapılan eserlerin birçoğu çok niteliklidir. Bütün Teb bölgesini (muhtemelen Memfis'i de) yeniden düzenleme plânı içinde ana tapınakları birbirine birleştiren sfenksli yollar düşünülüyordu. Batı yakasındaki büyük yapay göl Birket Habu'nun çevresi el-Malkata'da yapılacak kral sarayını ve mezarını da içine alacak yeni bir merkez olacaktı. Bu yolla kral kendini daha yaşarken tanrılaştırıyordu. Saltanat içinde kraliyet ailesinden olmayan en önemli kişi, Hapu'nun emekli bir subay olan oğlu Amenhotpe idi. Yapıların birçoğunun yapımcısı olan bu kişi kendisine de bir mezar tapınak verilerek onurlandırılmıştı. Daha sonraki dönemlerde tanrılaştırılan Amenhotpe'nin ölümünden sonraki ünü yaşarken sahip olduğu konumu üzerine kuruldu.

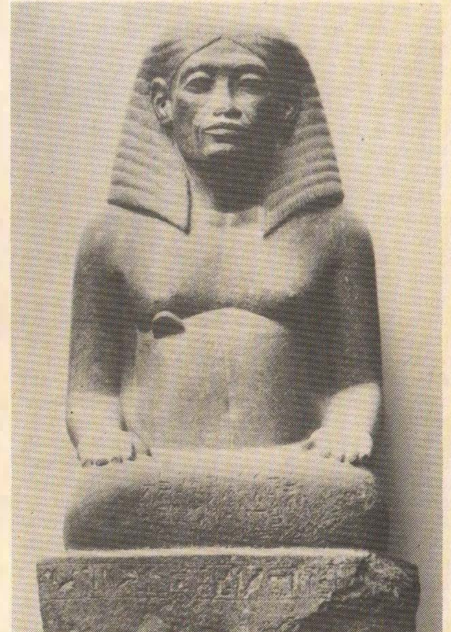
IV. Amenofis (1353-1335) prens Tutmose'nin ölümünden sonra veliaht prens oldu. Saltanatına kendini güneş tanrısının yüksek rahibi unvanını vererek başladı. Bu, Mısır kralları için geleneksel bir rol idi, ama hiçbir zaman unvan olarak kullanılmamıştı. Daha sonra güneş tanrısına yeni bir resmi dinsel ad verdi, "Şu [ışık] adıyla ve güneş kuşu [Aten] olarak ufukta şenlenen Re'-Harahti." Kısa zamanda bu bir çift dikey satırın üzerine işlenerek tanrıya bir kral özelliği verildi ve tanrının yeni bir temsil biçimi ortaya çıktı; burada, kral ve kraliçeye 'yaşam' için hiyeroglifi tutan bir elde son bulan ışınların kaynağı bir kurs tasviri vardır. Güneş tanrısı dışında başka hiçbir geleneksel dindarlığa yer bırakmayan bu yeni kültün gelişmesi, kendini yüceltme ile birlikte kralın hayattaki ana amacı haline geldi. Baş karısı Nefertiti'nin de bu gelişmelerde aynı ölçüde rolü olmuştur. Krallığının ilk altı yılı içinde Karnak'ta ve birkaç başka kentte geniş bir imar programı uygulanmıştır. Hepsi yeni bir sanat anlayışı ve ikonografi üslûbu içinde kabartmalarla süslenmiştir. Karnak'taki tapınaklardan biri bir kısmı kraliçenin olmak üzere bir dizi büyük kraliyet heykelleri ile doludur. Saltanatın daha sonraki dönemlerine ait el-Amarna'daki tapınak süslemeleri ise hem kralın hem de kraliçenin heykellerini içerir.

Tahminen krallığının beşinci yılında IV. Amenofis adını Ahenaten ("kursun hayırlısı") olarak değiştirdi ve el-Amarna'nın el değmemiş bölgelerinde yeni bir başkent kurmaya girişti. Kentin kalıntıları bir sonraki dönemde bütünüyle parçalandığı halde geriye bazı çok değerli deliller kalmıştır. Ahenaten'in büyük güneş ilâhisi baş görevlisi Aya'nın mezarı üzerine kazınmıştır. Diğer kabartmalar ve küçük nesneler de dininin gelişimini ortaya koyabiliyor. Krallığının 9. yılında tanrının resmî dinsel adı daha püritan olan ve güneş kursu olarak geri dönen baba Re'nin adına, ufukta şenlik kuran "Re" (ufukların yöneticisi) ile değiştirildi, ama bundan sonra pek bir ilerleme görülmedi ve krallığının son dönemlerine ait anıtlar da çok küçüktür. İkinci resmî dinsel adın öne sürülmesiyle birlikte, Ahenaten'in ülke içinde diğer tanrıların tapınaklarını kapattığı, Amun ve "tanrılar" sözcüklerini sildirdiği ve bunları da büyük askerî bir destek ile yaptığı sanılmaktadır. Bu değişiklikler halk tarafından çok fazla bir onay görmemiştir.

Ahenaten'in Nefertiti'den altı kızı olmuş, hiç oğlu olmamıştır. İkinci selefi Tutankamun'un ikinci derecede karılarından biri Kiya'dan olduğu sanılmaktadır. Hemen hemen aynı dönemlerde Nefernefruaten adını ve Hatşepsut gibi krallık özelliklerini kullanan Nefertiti'nin bazı heykelleri anıtların üzerinde görülür. Nefernefruaten unvanı hemen değişmiştir; son biçimde asıl adının yerini Smenhkare'nin aldığı görülür, bu dönemin Ahenaten'in ölümünden sonra ilk Nefertiti'nin kısa bir süre yönetimi eline aldığı döneme rastladığı sanılmaktadır. Adı Tutankamun olarak değişen Tutanhaten daha sonra yedi yaşında başa geçti (1333-1323). Krallığının ilk dönemlerinde, tümüyle ortadan kaldırılması daha sonraki tarihlere rastlayan yeni din terk edildi ve uzunca bir süredir önemli kentlerden biri olan Memfis başkent oldu.

Tutankamun'un krallığı döneminde güç Aya'nın ve general Haremhap'ın elindeydi. Tutankamun'un yazıtlarında tapınakların onarımından söz edilir, ama dış politika ile ilgili ayrıntılara girilmez; Hitit kralı Suppiluliumas'ın seferlerinden sonra Mısır'ın Yakındoğu'daki topraklarında karışıklık baş göstermiştir. Aya (1323-1319) kısa bir süre için krallığa el koymuş, normal olarak 18. Hanedan'dan sayılan ama bir sonraki yüzyılın Mısırlıları tarafından kendi çağlarının, yani bizim 19. Hanedan dediğimiz dönemin kralı olarak kabul edilen Haremhab (1319-1307) onun yerine geçmiştir.

Haremhab, Karnak'taki IV. Amenofis tapınaklarını söktürmüş ve orada birçok yapılar yaptırmıştır. Ayrıca Tutankamun'un birçok yazıtlarına da, belki bunların kendi kahramanlıklarının kayıtları olduğunu düşündüğü için ilâveler yapmıştır. İkinci halefi I. Setos (1305-1290) onun restorasyonlarını daha da ileri götürmüş, sayısız anıtı onarmış, Ahenaten'in anısını yok ederek onun ve diğer üç selefinin adlarını resmi kayıtlardan silmiştir. Yakındoğu'ya birkaç sefer düzenlemiş, Hititler'in zayıf bir döneminden yararlanarak başarılı olmuş, Suriye'deki bazı eski Mısır top-

Sağda, Hapu'nun oğlu Amenhotpe'nin oturan heykeli. Hafif toplu, yaşlıca bir adam olarak gösterilmiş (Amenhotpe 80 yaşına dek yaşamıştır); Karnak'ta 7 pilon'un yanında bulunmuştur. Bu heykel sonradan bir tapınma konusu edilmiş ve burnu eski zamanlarda yeniden biçimlendirilmiştir. Yükseklik 1 42 m. III. Amenofis dönemi. Kahire, Mısır Müzesi.

raklarını geri almıştır. Bu seferlerle ilgili temel kayıtlar, daha gerçekçi olan bazı kabartmalarda bulunur.

I. Setos krallığının son dönemlerinde oğlu II. Ramses'i (1290-1224) tacına ortak etmiştir. Yeni kralın ilk işi babasının Suriye'deki sorunlarını üstlenmek olmuştur. Dört yıl süren başarılı muharebelerden sonra beşinci yılda, Ramses'in büyük bir zafer olarak ilân edip birçok rölyefe kazıttığı Kadeş savaşında Hitit kralını yenmiştir. Birkaç yıl sonra karşılıklı antlaşma yapılmış, Ramses'in krallığının yirmibirinci yılında resmî antlaşmaya varılmıştır. Bu antlaşmanın metni II. Ramses'in mezarının kabartmalarında Mısırca ve Hitit başkenti Boğazköy'deki (eski Hattuşaş) çiviyazısı tabletlerde de Akadça olarak kalmıştır. Barış 50 yıldan fazla sürmüş ve II. Ramses ile Hitit prensesleri arasındaki evliliklerle de perçinlenmiştir.

II. Ramses bütün Mısır krallarından daha çok anıt ve heykel yaptırmış ve eski bazı yapıtların üzerlerine de kendi adını kazıtıp kabartmalarını yaptırmıştır. III. Amenofis gibi o da yaşarken tanrılaştırılmış ve kişiliğini yansıtarak yüzyıllar boyu Ramses adını krallık ile özdeş kılmıştır. Ama resmî yapım programına, III. Amenofis'inkine olduğu kadar özel kişilere ait yapılar eşlik etmemiştir. Yapılanların birçoğu krallığının ilk dönemlerine rastlar, daha sonraki yapılar ustalık yönünden bir düşüş gösterir. Daha sonraki yıllarda ekonomik alanda bir gerileme olduğu sanılmaktadır.

II. Ramses'in en önemli icraatlarından biri, başkenti bugünkü el-Hata'na ve Kantir bölgesinde olduğu sanılan, deltadaki Pi-Ri'amsese ("Ramses'in Mülkü") adlı yeni bir bölgeye taşımak oldu. Kraliyet ailesi bu bölgeden geliyordu, ama taşınma işleminin ana nedeni ülkenin ekonomik ve uluslararası merkezinin deltaya kaymış olmasıdır. Geç Dönem ile ilgili, Yeni Krallık hakkında olduğu kadar bilgi sahibi olamayışımızın nedenlerinden biri de bu değişikliktir.

II. Ramses'in yerine 13. oğlu Merneptah (1224-1214) geçti. Krallığının ilk dönemlerinde Merneptah daha I. Setos döneminde karşı konulan ve II. Ramses'in Akdeniz kıyısı boyunca batıya doğru cephe kurmasına neden olan Libya saldırıları ile karşılaştı. Batı deltasında istilâcı Libyalılara ve adlarından Akdeniz kökenli oldukları anlaşılan "deniz insanları"na karşı savaşıldı. İstilâcılar karılarını ve çocuklarını da beraberlerinde getirip oraya yerleşmek niyetindeydiler. Ama savaş onların aleyhine döndü, bir kısmı kaçarken bir kısmı da savaş esiri olarak alıkonuldu.

Merneptah'ın ölümünden sonra, genç yaşında ölen II. Setos'un (1214-1204) dul eşi Tvosre'nin (1198-1196) kraliçe olması ile sonuçlanan hanedan kavgaları oldu. Bu süre içinde ülkenin en güçlü kişisi Suriye kökenli olduğu sanılan, Bay adında yüksek bir devlet görevlisi olmuştur. Bu kişi daha sonraki bazı kayıtlarda dönemin kötü ruhlu dâhisi olarak gösterilmektedir.

20. Hanedan'ın ilk kralı Setnahte (1196-1194) bir yazıtta kendi dönemine rastlayan ve ihtilâlcilerin yenilmeleriyle son bulan bir iç savaştan söz eder. Kendisi tahta çıkmadan önce ülkede kargaşanın yaygın olduğunu ima eder, ama Merneptah'ın krallığından III. Ramses'in krallığına kadar yaşamış bazı yüksek görevli subayların olduğu düşünülürse, çatışmaların saray ve askerî çevreler ile sınırlı olduğu görülür. III. Ramses (1194-1163) dengeli bir iç düzeni devraldı ve bazı yapımcılık girişimleri oldu ama kuzeyden gelen iki ayrı Libya istilâsı ve "deniz insanları"nın bu iki istilâ arasındaki yeni saldırıları ile ciddi bir duraklama dönemi geçirdi. Bütün bu istilâlar ve saldırılar geri püskürtüldü ve Mısır aynı zamanda Sina ve güney Filistin üzerinde de denetimi sağladı.

III. Ramses'in unvanı hemen hemen II. Ramses'inkiyle aynıdır ve Medinet Habu'da bulunan mezarı II. Ramses'inkinden esinlenerek yapılmıştır. O ve 20. Hanedan'ın diğer kralları kendilerini ortaya koymada, sanki kendi kendilerine yeterliklerine yeteri kadar güven duymuyorlarmış gibi alışılmışın dışında tutucu davranıyorlardı. Ama III. Ramses'in yaptıkları düşünülürse, onu izleyenlerin aynı durumda olmadıkları görülür. 90 yıl içinde sekiz kral başa geçti ve bunların her biri kendi adlarının dışında Ramses adını aldı. Hepsi aslında III. Ramses'in soyundan geliyordu, ama III. Ramses'in ölümüyle taht bir rekabet alanı haline geldi, zaten ölümünden önce de karıları arasında oğullarından birini başa geçirmek için gizli dolaplar döndürülüyordu. Bu hanedanın egemenliği sırasında, Mısır Filistin üzerindeki denetimini kaybetti ve son dönemlerde de Nubya elden çıktı. III. Ramses'in döneminden sonraki en önemli anıtlar Karnak'taki Hons tapınağıdır, bu da Ptolemaioslar Dönemi'ne kadar tamamlanamamıştır.

19. ve özellikle de 20. Hanedanlar döneminde ülkenin yönetimi ile ilgili olarak, papirüs kayıtlarından ve çanak parçalarından bilgi edinilebilir. En önemli uzun dönemli değişiklik, önemli miktarda toprağın tapınaklara geçmesidir, özellikle de Karnak'taki Amun tapınağına. Devlet ve tapınak ülke yönetiminde biraraya gelmişler, ama Amun tapınağı zamanla Yukarı Mısır'ın gerçek denetimini ele geçirmiştir. Dinsel görevler babadan oğula geçmeye başlamış ve böylece de krallardan bağımsızlaşmışlardır, giderek de yüksek düzeydeki rahipler krala rakip olan bir hanedan kurmuşlardır. Diğer önemli bir eylem de, savaş esirlerinin askerî kolonilere yerleştirilmesi olmuştur. Bu gruplar içinde en önemlileri Libyalılardı. Kısa bir süre içinde tümüyle Mısırlılaştıkları halde kendi özelliklerini korudular, kabile adları Meşveş (genellikle Ma olarak kısaltılırdı) ile anıldılar ve zamanla ülkedeki ana politik güç haline geldiler.

Bu öğeler Mısır'ı parçalayıp, neredeyse feodal bir toplum haline dönüştürürken, hanedanın ilk yıllarında Yakındoğu Demir Çağı yaşanmaya başlıyordu. Bütün doğu Akdeniz alacakaranlık bir döneme girerken Mısır bundan pek etkilenmiyordu. Ama Yakındoğu teknolojik olarak daha ileri gitti ve Mısır üstün konumunu tümüyle kaybetti.

XI. Ramses'in (1100-1070) krallık döneminde Nubya genel valisi Panehsi Teb bölgesini ele geçirmek için savaştı, ama yenilerek Aşağı Nubya'da Aniba'ya çekildi ve orada gömüldü. Onun bu müdahalesinden sonra, daha önceki yüksek düzeyli rahipler sınıfı kamu görevlerinden ayrıldı ve Ramses'in yönetiminin 19. yılında bunların yerini Herihor adlı bir asker aldı. Rahip ve komutanlığı kimliğinde birleştirerek son derece güçlendi ve konumunu kendinden önce gelenlerden daha da yükselterek resmini kral olarak yaptırdı ve kralın kullandığından başka bir takvim kullanmaya başladı, bu yolla da ülkede sanki iki tane kral varmış gibi bir görünüm ortaya çıktı. Ancak beş yıl sonra öldü. Onu izleyen Pi'anh da XI. Ramses'ten önce öldü, ama o zamana kadar da ülke gerçekten bölünmeye başlamıştı; daha sonraki dönemlerde yüksek düzeyli rahipler ancak zaman zaman kral unvanını talep ettiler. Bir sonraki dönemin biçimi çizilmişti.

Üçüncü Ara Dönem

XI. Ramses'in 21. Hanedan'ın ilk kralı Smendes (1070-1040), Pi'anh'ı da I. Pinucem izledi. Krallar ku-

Geç Üçüncü Ara Dönem'de Mısır
Haritada, Piye'nin harekâtları zamanında (y. 730) Mısır'ın siyasal bölümlenmesini gösteriyor.

■ Bir kralca yönetilen kent; biliniyorsa Hanedan numarasıyla

• Piye'nin zafer stela'sında hükümdarlarıyla birlikte belirtilen kentler; bu listedeki bazı kentlerin yeri saptanamamıştır. Bu haritayı, s.45'teki, Assurbanipal'ın haritasıyla karşılaştırınız.

Hermopolis ve Herakleopolis kentlerinin yönetim sınırları içine giren alanlar son derece varsayımsaldır.

Sais: "Batının Reisi" Tefnahte'nin başkenti; Tefnahte ancak sonradan kendisine kral demiştir (24. Hanedan)

el-Hiba: Teb bölgesi ile kuzeyin krallarının arazileri arasındaki geleneksel sınır.

730 dolaylarında Piye'ye bağlanan Teb bölgesi. Tefnahte'nin Memphis ile Hermopolis arasındaki bölgeyi ele geçirmesi, Piye'nin seferine yol açmıştı.

- 22. Hanedan (Tanis'de)
- 23. Hanedan (Leontopolis'de)
- 22.-23. Hanedanların prensleri
- "Ma(şveş)in Büyük Reisleri"
- Sais arazisi (Şela)
- Çatışma nedeni olan bölgeler
- Herakleopolis'in arazisi
- Hermopolis'in arazisi
- Teb arazisi

- Bataklık
- ■ 22 Başkent ve Hanedan sayısı
- □ kentler (bulundukları yer)
- 730'dan önce Tefnahte tarafından elindiği söylenen kentler
- • Piye'nin zafer stela'sında hükümdarlarıyla birlikte adları sıralanan kentler
- Piye'nin aldığı başka şehirler
- Konosso, Şimdiki adı
- KOPTOS Klâsik adı
- *NAPATA* Eski çağdaki adı

ölçek 1: 3 300 000

0 50 100 km

0 25 50 mil

zeydoğu deltasında Tanis'ten yönetiyorlar, el-Hiba'nın kuzeyindeki toprakları denetimlerinde tutuyorlardı. Bunların, 20. Hanedan'ın kraliyet ailesinin ikinci kuşak torunları oldukları sanılmaktadır. Başkentleri önceleri önemli bir merkez değildi ve anıtlarının çoğu deltanın başka yörelerinden getirilmişti. Tanis, Ramses'in başkentine yakındı. Bu taşınmaya, su yollarının kum ve çakıllarla dolmasından dolayı mecbur kalınmış olabilir.

El-Hiba'dan Asvan'a kadar Nil vadisi Tebli yüksek düzey rahiplerinin denetimi altındaydı. Bunlar Tanisli kralları tanımışlar, aileler arası evlilikler yapmışlar, ama yine de ayrı bir devletin yöneticileri olmuşlardı. Tebliler askeri kökenlerine geri döndüler; adlarından da anlaşılacağı gibi, içlerindeki "Libya" öğesi ağır basıyordu. Libyalılar ana yerleşim bölgeleri olan ülkenin kuzey kısmında da etkindiler ve Tanis Hanedanı'nın hakkında pek az şey bilinen beşinci kralı I. Osorkon (984-978) onların grubunun bir üyesiydi. Son kral II. Psusennes (959-945) da Amun'da yüksek rahiplerinden biri olmalıydı, iki alanı kişiliğinde birleştirmiş, ama ikisini tek bir birim haline dönüştürmemişti.

22. Hanedan'ın ilk kralı I. Soşenk (945-924) Bubastis'ten (Tell Basta) Libyalı bir aileye mensuptu. Aynı dönemde rahipler sınıfının ortadan kalkmasından yararlanarak oğlunu Teb'e yerleştirmeye ve böylece Mısır'ı bir kez daha merkezîleştirmeye çalıştı. Seleflerinden bazıları da bu yolu izlediler. Ama, Teb'te hiçbir zaman tam bağımsız bir yönetici olmadığı halde, bölgenin ülkeye katılması için bir 300 yıl geçmesi gerekti.

I. Soşenk Filistin'e bir sefer düzenledi, geniş yapım işlemlerine giriştiği bu yerlerle ilgili savaş Karnak'taki kabartmalarda kaydedilmiştir. Asya'da, Siamun'un (978-959) yaptıklarını kendine örnek seçmiş olabilir, ama bu işe daha ihtirasla sarılıyordu. Aynı zamanda, Mısır'ın geleneksel ticaret ortağı olan Fenike kıyılarındaki Biblos'la da ilişkileri canlandırdı. I. Soşenk'in eylemlerinin temelinde zenginliğin artması yatıyordu, bu da, hanedanlığın ilk dönemlerinde yeniden canlanan yapım etkinliklerinde görülür.

Hemen hemen yüzyıl süren bir barış döneminin ardından II. Takelot'un (860-835) yönetimi altında 22. Hanedan'ın çatışma ve çöküş dönemi başladı. Huzursuzluğun ana nedeni, Takelot'un oğlu ve varisi Osorkon'un askerî işlevlerle birleştirdiği Amun yüksek rahipliğine atanmasıydı. Osorkon Tebliler tarafından reddedildi, Karnak'ta ayrıntılarıyla anlatılan uzun bir iç savaş başladı.

Kardeşi yüksek rahip Osorkon'un hakkı olan krallığı onun elinden zorla alan III. Soşenk (835-783) ile başlayarak, krallık farklı talipler arasında bölündü. İlk rakip III. Soşenk'in yanında krallığı onaylanan 23. Hanedan'dan I. Pedubaste idi (828-803). Bundan itibaren, daha küçük hükümdarların kendilerini kral ilân etmeleri ve yerel halktan kabul görünce de bunu sürdürmeleri yolu açıldı. Bu yüzden de 8. yüzyılın sonuna gelindiğinde, ülkede birçok kral vardı; 22. ve 25. Hanedanlar arasında her bir kral diğerinden ayrı olarak kendi yönetimini kurdu. 770 dolayında bu karmaşaya önemli bir güç katıldı. Başkenti Cebel Barkal'da olan Nubyalı kral Kaşta (770-750) Yukarı Mısır'da kuzeyde Teb'e kadar olan bölgede yönetici kabul edildi ve bu da Mısır'da 25. Hanedan'ın gelişinin işareti oldu.

Krallığın zayıflamasıyla birlikte, Amun yüksek rahipliği de zayıflıyordu. 23. Hanedan'dan Osorkon (777-749) kızı Şepenvepet'i Teb'de "Amun'un kutsal tapıcısı" unvanıyla eski bir göreve atadı. Evlenmesi yasak olan ve görevini "evlât edinme" yoluyla devreden tapıcı bundan sonra kraliyet ailesinin bir üyesi ve Teb bölgesinde ana dinî şahsiyet oluyordu. Sonraki dönemlerde daha küçük görevlerdeki erkek görevlilerin gerçek gücü ellerinde bulundurduklarını biliyoruz, ama Şepenvepet'in durumunda bu pek açık değil. 23. Hanedan'ın bu tür denetimi uzun ömürlü olmadı. Şepenvepet kısa bir süre sonra, büyük bir olasılıkla daha güçlü Nubyalılar tarafından zorlanarak, Kaşta'nın kız kardeşlerinden birini I. Amenirdis adıyla evlât edindi. Bunun kışkırtıcısı, Kaşta'nın kardeşi ve ardılı Piye idi (önceleri Pi'anhi olarak okunuyordu, 750-712).

8. yüzyılın sonlarında Mısır'daki en önemli gruplar 24. Hanedan'ın batı deltasında, Sais'de yönetici olan atalarıyla 25. Hanedan'dı. 730 dolayında, Saisli etkisinin geleneksel Teb bölgesi olan Nil vadisinde yayılmasıyla ve 25. Hanedan'ın bunların talibi olmasıyla aralarında çatışma çıktı. Piye Napata'dan yola çıkarak yerel yöneticilerden, özellikle de Saisli Tefnahte'den teslim olmalarını isteyerek Memfis'e kadar geldi. Bu olay Napata'daki Amun tapınağında çok büyük bir dikilitaş üzerine kaydedilmiştir; hem metni açısından hem de adları dikey satırlara yazılı dört kralı Piye'ye saygı sunarken gösteren kabartmaları açısından, bu yazıt çok ilginçtir. Kendisini kral olarak adlandırmayan Tefnahte kuramsal olarak Piye'ye boyun eğmeye zorlanmıştır, kendisi bizzat Piye'ye gelmemiştir. Bu olayın etkileri hemen ortaya çıkmadı, çünkü Piye amacını yerine getirmekten memnundu ve Napata'ya kendini Mısır'ın yegâne kralı ilân etmeden döndü. Yazıtlarda Piye Mısırlılar'dan daha Mısırlı olarak sunulur, çünkü düzenlediği sefer ülkeyi kötülüklerden temizlemek adına yapılmış kutsal bir görev olarak görülür. Napata kutsal Amun tapısının eski bir merkeziydi. O yüzden bu doğru olabilir; ama Piye politik bir eylem için dinî bir gerekçe kullanmış da olabilir.

Geç Dönem

Şabaka (712-698) ile Mısır'da Geç Dönem başlar. Krallığının ilk yılında Napata ile Sais arasındaki çatışma yeniden ortaya çıkmış ve 24. Hanedan'ın kralı Kral Bokkoris (717-712) iki güç arasındaki muharebede öldürülmüştü. Şabaka'nın eylemi, sonunda ülkedeki diğer kralları yok etti. Onun yönetiminden başlayarak Nubyalılar Mısır'ın bütünüyle çok daha fazla ilgilenmeye başladılar, Memfis'i başkentleri yaptılar ve bir zaman Mısır'da yaşadılar. Diğer kralların bertaraf edilmeleri siyasal yapıyı çok fazla değiştirmedi, çünkü yerel krallar büyük ölçüde bağımsızlıklarını korudular ve hatta 40 yıl sonraki Mısır istilâsı ile ilgili Asur kayıtlarında onlardan "krallar" olarak söz edildi. Ama bu değişimin sağladığı ekonomik kazanç kayda değerdi. Yukarı Mısır'daki yarım-yüzyıllık Nubya yönetimi sırasında hemen önceki iki yönetim devrindeki kadar anıt yapıldı ve kaynağını daha önceki dönemlerden alan sanatsal bir canlanma oldu.

Şebitku (698-690) ve Taharka'nın (690-664) yönetimleri sırasında ekonomik gelişmeler devam etti. Adı, daha sonra başkent yapılan Meroë'de bulunan Taharka, ardında Mısır'ın büyük bir kısmında ve Nubya'da anıtlar bıraktı. Bazı yazıtlar ve ayrıca Karnak'taki rıhtımın su seviyeleri ile ilgili kayıtlar, yönetiminin 6. yılındaki bir taşkının sağladığı yararlı etkilerden söz ederler. O devirde, zenginliğin artmasına katkıda bulunan bir dizi taşkın olmuş olabilir.

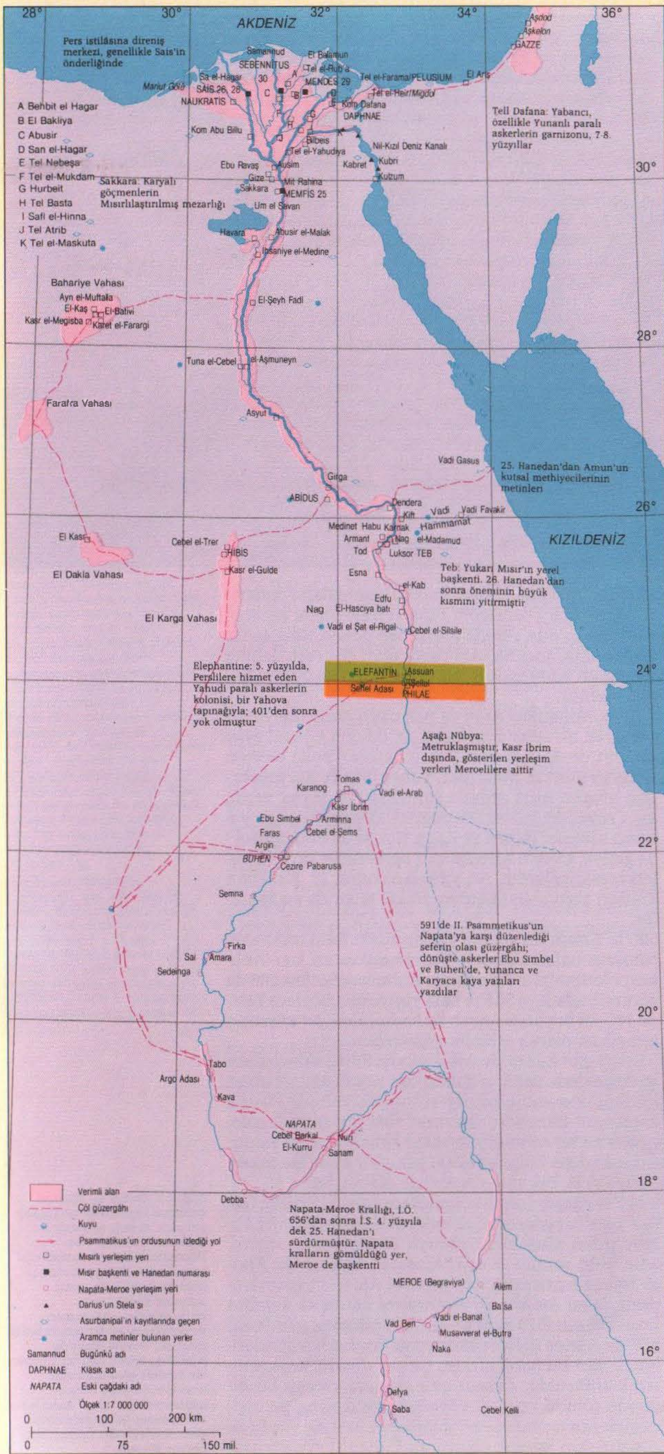
Teb'de Şebitku'nun kız kardeşi II. Şepenvepet I. Amenirdis tarafından evlât edinilmiş ve Nubya kral ailesinin üyeleri tapı (kült) içinde önemli görevler yüklenmişlerdi. Taharka'nın yönetimi sırasında II. Şepen-

Geç Dönem'de Mısır ve Napata-Meroye devleti (İ.Ö. 712-İ.S. 4. Yüzyıl)
Mısırlıların yerleşim yerleri siyahla gösterilmiştir.

"Krallar"ı Asurbanipal'ın kayıtlarında belirtilen kentler (listede bulunan bazı Asurlu adlı kentlerin Mısır'daki yerleri bulunamamıştır). Bu haritayı Piye'nin harekâtlarıyla ilgi, s.43'teki haritayla karşılaştırınız.

Pers İmparatorluğu'nun resmî dili Arapçayla yazılmış metinlerin bulunduğu yerler, bunlar arasında papirus, ostraka ve taş metin parçaları vardır. II Psammetikus tarafından İ.Ö. 591'de yapılan Nubya seferinin yolu tahminidir, bu seferde bulunanlar Grekçe ve Karyaca bazı yazı parçalarını, Buhen ve Ebu Simbel'deki ve muhtemelen Cebel Silsile'deki taşlara yazmışlardı.

Kızıldeniz'e uzanan Nil kanalı bu haritada gösterilmiştir Kanalın yapımına II. Nekho başladı, I. Darius döneminde bitirildi. Darius, burada ▲ ile işaretlenen yerlere dikili taşlar koydurdu. Kanal sonradan II. Ptolemaioa Philadelphos döneminde, Trajan ve Hadrianus dönemlerinde ve Mısır'ın Müslüman fatihi Amr (Ömer) İbn ül-'Asi dönemlerinde onarım gördü. Uzunluğu, Tel el-Mastuka ile Süveyş arasında, 85 km kadardı. Napata-Meroë devletinin yerleşim yerleri kahverengiyle belirtilmiştir.

vepet II. Amenirdis'i evlât edindi. Ama yine de, bölgedeki gerçek gücü bir ya da iki yerel aile elinde tutuyordu. Teb'deki en önemli kişi, Amun'un dördüncü rahibi, "kentin prensi" ve Yukarı Mısır'ın büyük bir bölümünde etkili bir yönetici olan ve 26. Hanedan dönemine kadar yaşayan Montemhet idi. Mezarı, heykelleri ve yazıtları, Yeni Krallık mezarlarından çok daha büyük boyutlarda olup, Geç Dönem'in bilgi ve teknik üstünlüğünü içeren ilk büyük özel anıtlarıdır.

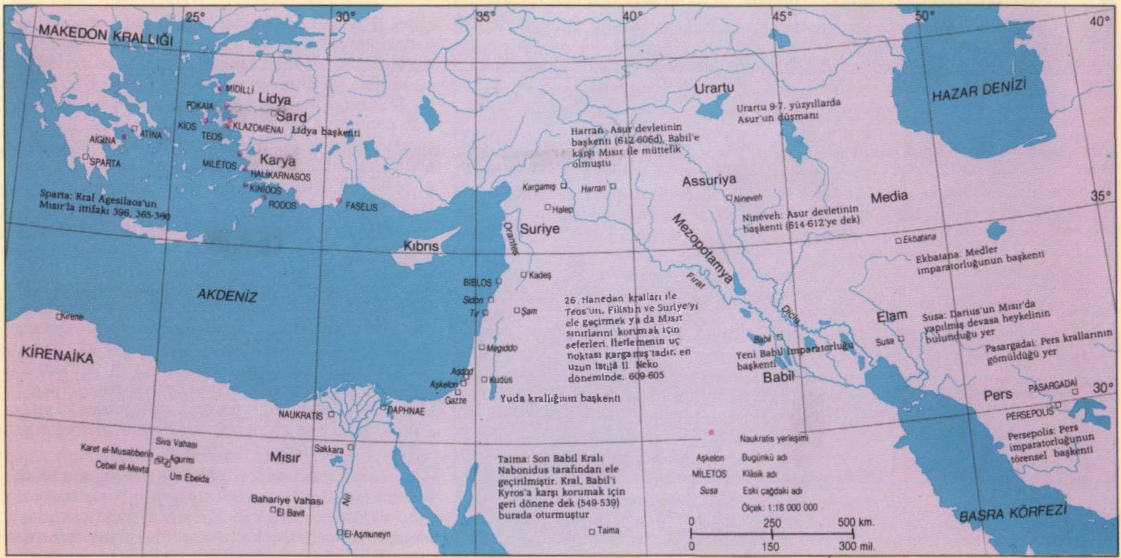
Birleşik güçlü Mısır ve Nubya devletinin Yakındoğu'daki tek rakibi, 9. yüzyıldan beri genişlemekte olan Asur idi. Asur imparatorluğunun güneybatıdaki en uzak uzantısı Filistin idi, ama Filistin'deki küçük devletler de sürekli olarak, Asur yönetiminden kurtulmak için Mısır'ın yardımını talep ediyorlardı. Önceleri Nubya kralları bu yaklaşımlara pek cevap vermediler, ama 701'de bir Mısır birliği Filistin'de Yahudiye krallarının yanında Asur kralı Sennakerib'e (704-681) karşı savaşa girdi. Anlaşmaya varılmadı ve 30 yıl boyunca bu iki ana güç, aralarında küçük devletlerden oluşan bir tampon bölge bulundurdular.

Asur kralı Esarhaddon (681-669) 674 yılında Mısır'ı fethetmeye girişti, ama Sile uç boyunda yenilgiye uğradı. 671'de tekrarlanan bir saldırı başarıya ulaştı; Memfis ele geçirildi ve bütün ülke savaş tazminatı ödemekle yükümlü kılındı. Taharka güneye kaçtı, fakat iki yıl sonra Memfis'i geri almak için döndü. Mısır'a karşı bir saldırı düzenleyen Esarhaddon yolda öldü ve bir sonraki sefer 667 dolaylarında oğlu Assurbanipal (669-627) tarafından düzenlendi. Assurbanipal Asur yönetimini yeniden kurmada, kendini artık kral olarak gösteren Sais'in yöneticisi I. Neko (672-664) ve oğlu Psamtik'i (daha sonraları I. Psammetikus) baş müttefikleri olarak kullandı. 664'te Taharka'nın halefi Tantamani (664-657 Mısır'da, muhtemelen daha sonra Nubya'da) ve bütün Mısır boyunca deltaya kadar olan bölgeyi içine alan bir sefer düzenledi (bu konuyla ilgili anlatımında Asurlulardan söz bile etmez). Nubyalıların baş düşmanı, savaşta öldüğü tahmin edilen I. Neko idi. Geri kalan yerel yöneticiler Tantamani'yi oldukça kolay kabul ettiler.

663 ve 657 arasında bir tarihte Assurbanipal bir misilleme harekâtına girişti ve Tantamani Nubya'ya kaçarken o da bütün ülkeyi yağma etti. Bu, Asur istilâsının son evresiydi; Assurbanipal Babil'de bir isyanla uğraşmak zorunda kaldı ve I. Psammetikus (664-610) 653 yılından önce ondan bağımsızlığını elde etmeyi başardı. Bu olaylarla Mısır'ın dünyadaki yalnızlığı son bulmuş, bundan sonra eski çağların bütün imparatorlukları ile ilişkiye girmiştir.

664 ve 657 arasında I. Psammetikus Aşağı Mısır'daki bütün yerel yöneticileri bertaraf etmiş ve 656'da II. Amenirdis'i atlayarak, Şepenvepet tarafından evlât edinilen kızı Nitokris'i Teb'de tapınıcı olarak görevlendirmiştir. Bir önceki yıla kadar Teb'de takvimler Tantamani'nin hükümdarlık yıllarına göre düzenlenirdi.

I. Psammetikus'un birleştirme girişimleri bir başka açıdan da önemlidir. Yunan ve Karya paralı askerleri kullanan ilk kral odur ve böylece de 300 yıllık bir geleneğin ilk adımını atmıştır. 4. yüzyıla gelindiğinde, bütün ana güçler, uluslararası savaşlarda onsuz edilemeyen ve çoğunlukla çatışmaların seyrini belirleyen Yunan birlikleri kullanmaya başlamışlardı. Bunların bir kısmı Mısır'da yerleşerek ülkede bir yabancı çekirdeği oluşturdular. Ticaret ve savaş konularındaki uzmanlıkları nedeni ile tarihte sayılarıyla orantılı olmaktan çok daha büyük bir rol oynadılar. Yunanlılar ayrıca bizim o zamanla ilgili tarih görü-

şümüzü de etkilerler, çünkü yerli Mısır kaynakları Klâsik kaynaklardan daha azdır.

Geç Dönem'de Mısır ekonomisi daha önceki dönemlere oranla daha az kendine yeterliydi, çünkü en önemli maden olan demir Nubya yerine Yakındoğu'dan ithal ediliyordu. Mısır'ın, bunun karşılığında satabileceği ürünleri vardı -özellikle tahıl ve papirüsama Yunanistan ve Anadolu'dan farklı olarak para basamıyordu ve daha hantal değiş-tokuş sistemleri kullanmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalıyordu.

Mısır'ın birleştirilmesi ve yerel yönetimler yerine merkezî bir yönetimin kurulması 25. Hanedan boyunca süren ve 26. Hanedan dönemine de sarkan bir zenginlik sürecini beraberinde getirmiştir, ama bu zenginlikten bugüne görülecek çok az şey kalmıştır; çünkü, bunlar daha çok delta bölgesinde yoğunlaşıyorlardı. Tek büyük istisna, Teb'deki 7. yüzyıldan kalma devâsa özel mezarlar grubudur. Sanatsal canlılık da sürmüştür, fakat bazı başlıkların ve dinsel metinlerin kullanımında arkaik bir lezzet sezilse de, bunun birçok durumda yapay bir olgu olduğu bellidir. Dönemin kralları tapınakların gücünü ülkenin siyasetine aktarmayı düşünerek, eski, daha güvenli dönemlere dönmeyi arzulamış olabilirler, ama bunu başaramamışlardır.

Yakındoğu'da 26. Hanedan döneminde izlenen siyasetin iki ana özelliği vardı: rakip güçlerden hangisi daha belirleyici ise onu destekleyerek bir güçler dengesi oluşturmak ve Filistin ile Suriye'de Yeni Krallık dönemindeki zaferleri tekrar etmek. Böylece I. Psammetikus, Asur'un 620 yılından sonraki gerileme dönemine kadar, Asur'a karşı Lidya'yı ve daha sonra da Babil'i destekledi; 6. yüzyılda İran ana güç haline gelene kadar Babil'in düşmanlarını desteklemeyi sürdürdü. II. Neko (610-595), II. Psammetikus (595-589) ve Apries (589-570) I. Psammetikus'un yolunu izleyerek saldırıya geçtiler. II. Neko, muhtemelen Psammetikus'un başlattığı bir savaşı 610 ve 605 yılları arasında Suriye'de sürdürdü, ama geri çekilmek zorunda kaldı. 601'de Babil kralı II. Nebukadnezzar'ı (604-562) Mısır'a yaptığı seferde geri püskürttü. Ayrıca, bir yandan Nil ile Kızıldeniz'i bir kanalla birleştirmeyi düşünürken, bir yandan da hem Kızıldeniz'de hem de Akdeniz'deki Mısır donanmasını kadırgalarla donattı. 5. yüzyılda bu denizyolu uluslararası önem kazanacaktı. Neko'nun yaptığı işlerinden dolayı daha sonra suçlanarak, anısına kara çalındığını gösteren deliller var, onun adını taşıyan anıtların azlığı da bunun işareti olabilir.

II. Psammetikus Asya'ya pek uzun dönemde etkisi olmayan bir sefer düzenledi. En önemli siyasal eylemi, 591'de 60 yıllık barış dolu ilişkileri sona erdiren Nubya seferidir. Mısırlılar, Yunanlılar ve Karyalılar'dan oluşan istilâ ordusu sonunda Napata'ya vardı, ama niyetleri fethetmek değildi. Dönüş yolunda yabancı askerler Buhen ve Aşağı Nubya'da Ebu Simbel'de geriye, seferin süreçlerinin öğrenildiği kaya çizimleri bırakmışlardır. 591 yılından sonra, 25. Hanedan kralları yaptıkları işlerden dolayı Mısır'da suçlandılar.

595'te Amun'un yetmiş yaşlarındaki ilâhi tapınıcısı Nitokris, halefi olarak II. Psammetikus'un kızı 'Anhnesneferibre'yi evlât edindi. 'Anhnesneferibre 586'da göreve başladı ve 525'te hâlâ yaşıyordu. Böylece Teb'de 130 yıl boyunca ancak iki kadın, kraliyet ailesinin temsilcisi olarak etkinlik gösterebilmiştir.

Selefi gibi Apries de Babil'e karşı Filistin devletlerini destekledi. Babil'in Yahudileri tutsak alması onun krallığı dönemine rastlar ve birçok Yahudi Mısır'a kaçmıştır. Elimizde, Elefantin'deki bir Yahudi kolonisine ait bir sonraki yüzyıldan kalma yazıtlar vardır. Ülkenin diğer bölgelerindeki bazı Yahudiler ise, İskenderiye'deki Yahudilerin ataları olabilirler.

570'te Apries Yunan kolonicilere karşı Kirene'de Libyalı yerel bir yöneticiyi destekledi. Bütün askerleri Mısırlılardan oluşan bir orduyu üzerlerine gönderdi, ama ordu yenildi ve erler arasında isyan çıktı. Apries isyanı bastırması için general Amasis'i görevlendirdi, fakat Amasis de isyancılara katılarak kendini kral ilân etti (570-526) ve Apries'i sürgüne gönderdi. 567'de Apries II. Nebukadnezzar tarafından gönderilen istilâcı bir Babil ordusu ile geri döndü, ama yenilerek öldürüldü. Amasis onu krallara yaraşır bir biçimde gömdü ve bütün öyküyü, gücü eline geçirişini gizleyen terimlerle bir dikilitaşın üzerine yazdırdı.

Bizim için kaynak oluşturan Yunanlıların görüşü-

Sağda, I. Darius'un Susa'da bulunan heykelinin tabanında yer alan Mısırlı ve Persli figürleri. Tabanda Pers İmparatorluğu'nun eyaletlerini temsil eden 24 figür bulunur. Dizlerinin üstünde, krala tapınma konumunda çizilmişlerdir; altlarındaki yuvarlak çerçeveler içinde adları yazılıdır. Heykel Mısır'da yapılmış, ancak figürler yabancı bir modele göre çizilmiştir. Heykelin bütünü, bütün imparatorluğu temsil edecek bir uluslararası üslup denemesi görünümündedir. Tahran, İran Bastan Müzesi.

Solda: Geç Dönem'de Mısır, Ege ve Yakındoğu

Asur İmparatorluğu, 9. yüzyıldan başlayarak yayılmağa başladı, 8. yüzyılda Suriye ve Filistin'i istilâ etti, 671-657 dolaylarında Mısır'a hâkim oldu, 614-612 arasında da Medler ve Babilliler tarafından yıkıldı.
Yuda Krallığı, Asur ve Babil'in Filistin'deki yerel düşmanıydı, 586'da esarete düştü, genellikle Mısır'dan yardım bekledi, ama elde edemedi.
Lidya, I. Psammetikua ile Asurlulara karşı ittifak kurdu, 653 dolaylarında Kimerliler tarafından yenilgiye uğratıldı.
Karya ve İyonya, I.Psammetikus döneminden başlayarak Mısır ordularında yer alan paralı askerlerin yurtları. Yeni Babil İmparatorluğu (612-539), Asurluların devamı olan devleti 605 dolaylarında yenilgiye uğrattı, 591 ve 567'de Mısır'a saldırdı, Pers Kralı Cyrus tarafından 539'da yıkıldı.
Pers İmparatorluğu, Medlerden sonra 549'dan başlayarak yayıldı, en geniş döneminde Sind, Anadolu, Kyreneika ve Mısır'ı sınırları içine aldı, 336-323 arasında, aynı bölgeye sahip olan ve buna Makedonya ile Yunanistan'ı da katan Büyük İskender tarafından yakıldı. Atina, Perslere karşı sık sık Mısır ile ittifak kurdu, 460'da Batı Delta'daki Mısırlı âsilere yardım için 200 gemilik bir sefer düzenledi, filo 454'de yok edildi; 385-375 dolaylarında Atinalı general Khabrias Perslilere direnen Mısır ordularına karşılık Yunanistan'a tahıl verdi.
Kyreneika, 630' dolaylarında yerel bir Hanedan kuran Yunanlı göçmenlerce iskân edildi, 570'deki içsavaş Amasis'in Mısır tahtını ele geçirişi ile sonuçlandı, sonradan Amasis ile müttefik oldu, 515 dolayında Pers İmparatorluğuna katıldı.
Kıbrıs, 567-526 dolaylarında Amasis'in yönetiminde bulundu. 389-380 arasında Kral Euagoras Mısır ile Perslere karşı ittifak kurdu.
Naukratis, geç 7. yüzyılda kurulmuş Yunanlı ticaret kolonisi Amasis, tarafından Mısır'daki tek Yunanlı yerleşim yeri haline getirildi. İlk Yunanlı göçmenler belirtilen kentlerden geldiler.

ne göre, Amasis'in en dikkate değer siyaseti, yabancı askerler Memfis'te karargâhta tutulurken, ticarî etkinlikleri bir delta kenti olan Naukratis ile sınırlı kalan Yunanlılara karşı tutumuydu. Yunanlılar Naukratis'in özel konumunun kendileri için lûtuf olduğunun farkındaydılar, ama güdülen siyaset Yunanlılar ile Mısırlılar arasında herhangi bir ilişki kurulmasını engelliyor ve dolayısıyla bir sürtüşme çıkması olasılığını ortadan kaldırıyordu. Amafis aynı zamanda sefahat düşkünü bir kişi olarak da biliniyor; hem Herodotos hem de daha sonraki dönemlere ait Mısır kaynakları, onun bu özelliklerini ortaya koyarlar.

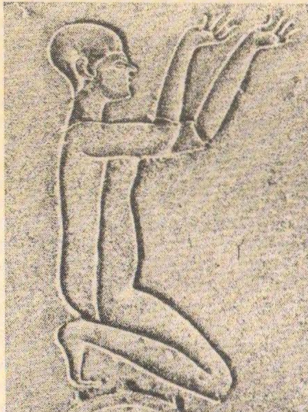
Amasis'in krallığının son dönemleri Perslerin gittikçe büyüyen gücü ile gölgelendi, ama başarı ile sonuçlanan Pers istilâsı, kısa ömürlü halefi III. Psammetikus (526-525) döneminde gerçekleşti. 27. Hanedan'ın ilk kralı Kambises (525-522) aynı zamanda ana ilgi alanı Mısır ile sınırlı olmayan yabancı ilk Mısır kralıydı. Mısır ve Nubya içlerine ve Siva'nın batı vahasına kadar olan bölgeye seferler düzenledi, ama her ikisinde de başarısızlığa uğradı. Daha sonraları yönetimi kızgınlıkla anılmış, bunun nedeni de kısmen siyasal etkileri olan tapınakların gelirlerinin kısılması girişimlerine bağlanmıştır. I. Darius (521-486), daha uzlaştırıcı bir yol izledi; 1100-300 arası dönemden geriye kalan tek tam tapınak olan el-Harga vahasındaki Hibis tapınağı da dahil, çeşitli tapınak binaları yaptırdı. Vahanın bu dönemdeki önemi, devenin ilk kez Perslerle gelmesine de bağlanabilir. Darius II. Neko'nun Nil-Kızıldeniz kanalını tamamladı ve bunu Yakındoğu ve Mısır stilinin karışımı bir anıt dikilitaş ile süsledi. Kanal kum ve çamurla dolana kadar İran ile Mısır arasında doğrudan bir deniz bağlantısı oluşturuyordu. İlk Kez Darius'un heykellerinde kullanılan karışık stil ise, Darius'un imparatorluğunun kozmopolit yapısını serimlemekteydi.

Darius'un krallığı bir refah dönemiydi, ama Mısır'da Pers yönetimine gerçek bir kaçış olanağı olmadığı zaman ancak müsamaha gösteriliyordu. 490'da Marathon muharebesinde Perslerin bozguna uğratılması, 80 yıl sürecek Mısır direnişinin başlangıcı oldu; bu dönemde Mısırlı isyancılar Yunan devletlerine tahıl satarak onlardan karşılığında askeri yardım aldılar. Direnişin merkezi batı deltasıydı; Kızıldeniz yoluyla ulaşılan Nil vadisinde Pers yönetimi daha güçlüydü. Persler yabancı birlikleri de kullanıyorlardı, bunların içinde Elefantin'deki Yahudi cephe karargâhı da vardı. Burada ve başka bölgelerde Pers İmparatorluğu'nun yönetim dili olan, Aramca ile yazılmış bazı papirüsler bulunmuştur. 480-400 arası dönemden geriye hemen hemen hiçbir Mısır belgesi ya da anıtı kalmamıştır. Bu, güvensizliği, Perslere duyulan nefreti ve ülkenin fakirleştiğini gösterir.

404'de Saisli Amirtaios deltayı Pers yönetiminden kurtardı ve 400 yılına gelindiğinde bütün ülke onun eline geçmişti. Perslere karşı ayaklanan daha önceki isyancılar gibi o da kendini kral ilân etti, ama onlardan farklı olarak 28. Hanedan'ın tek hükümdarı olarak resmî kayıtlara geçti. 399'da Mendesli I. Neferites (399-393) tahtı ele geçirdi ve 29. Hanedan'ı kurdu. O, Psammutis (393) ve Hakoris (393-380) çeşitli bölgelerde yapılar yaptırdılar ve 385-383 arasında bir Pers saldırısını önlediler. Bu muharebelerde Mısırlılar Yunanlı paralı askerlere güveniyorlardı. Bu askerlerin 4. yüzyıldaki nesillerinin Mısır'a yerleşmeye hiç niyetleri yoktu ve sadakatleri de, birçok kez ortaya çıktığı gibi, pek tutarlı değildi.

Deltadan Sebennitoslu general I. Nektanebo (380-362) tahtı II. Neferites'in elinden aldı (380) ve 30. Hanedan'ı kurdu. Yazıtlarında kral hanedanından olmadığını açıkça dile getirir. Onunla birlikte bir refah dönemi başladı; bütün ülke çapında yapım hareketleri hızlandı ve 26. Hanedan'ın sanat geleneğiyeniden benimsenerek geliştirildi. 373'te bir Pers istilâsı önlendi ve 360'larda I. Nektanebo Pers eyaletleriyle bir savunma ittifakına katıldı. Onun halefi Teos (365-360 bir naible birlikte) Filistin'de bir saldırıya geçti, ama Mısır'da yeğeni II. Nektanebo'nun (360-434) tahta çıkarıldığı bir isyanla ve Spartalı müttefikinin yeni krala katılmasıyla hıyanete uğramıştı.

II. Nektanebo 350'de Persli III. Artakserkses Okhus'un bir istilâ girişimine karşı koydu, fakat 343 yılındaki saldırı başarıya ulaştı. On yıllık İkinci Pers Dönemi (aynı zamanda 31. Hanedan da denilir) yıllarca anılacak yerel kral Kababaş tarafından iki yıllık bir kesintiye uğratıldı; bu kralın bütün Aşağı Mısır'ı denetimi altına aldığı anlaşılmaktadır. Yeni Pers yönetimi bir baskı dönemini başlattı ve ülkeyi herhangi bir seçeneği kabul edecek duruma getirdi.

332'de Büyük İskender Mısır'ı mücadelesiz ele geçirdi. Burada geçirdiği kısa dönem içinde amacı İskenderiye'yi kurmaktı ve Mısır tanrılarına kurbanlar ve Siva vahasında Ammon (muhtemelen Mısır'ın Amun'u değil) kâhinine şükranlarını sundu. Ölümünden sonra Lagus'un oğlu Ptolemaios Mısır'ı kendi eyaleti haline getirdi ve İskender'i Memfis'e gömdü (naaşı daha sonra İskenderiye'ye götürüldü). 305 yılının sonlarına doğru ya da 304 yılının başlarında öteki eyalet önderlerine uydu ve kendini Mısır'ın bağımsız kralı ilân etti. Bundan sonraki 250 yıl boyunca, Mısır Yunanlılar tarafından yönetildi, ama bu çıkarlar her zaman yerli halkın çıkarları olmasa da, kendi çıkarlarını güden ayrı bir ülke olarak yönetildi. Ptolemaios yönetimi bazı yönleriyle bir baskı rejimiydi -ama yerli yönetimlerden çok da fazla değildi- ve yer yer milliyetçi çıkışları tahrik ettiği oldu, fakat selefinden ve halefinden farklı olarak bu hareketler Mısır'da odaklanmıştı. Bunun en iyi işareti de, Mısır topraklarını geleneksel yollarla genişletmeye çalışmasıdır, örneğin Filistin'i ilhak etti, daha sonra Aşağı Nubya içlerinde biraz ilerledi, bu arada Meroil devletiyle bir tür ortak yönetim uygulanıyordu. Buna ek olarak, Kirene, Kıbrıs (daha önce Amasis tarafından kısa bir süre ele geçirilmişti) Anadolu'nun bazı bölgeleri ve bazı Ege adaları bir süre için Ptolemaioslar'ın idaresi altına girdi.

İlk üç Ptolemaios'un saltanatı Mısır'da bir gelişme dönemini başlatmıştır. Bu dönemlerde ülke tarım, ticaret ve Yunanlı nüfusun da eğitim ilişkileri açısından Helen dünyasına sokulmuştur. Tarımda en önemli yenilik yılda iki kez tahıl ekiminin ülke çapında yaygınlaştırılmasıydı. Ekonomik birçok değişim, devlet tekelleri eliyle gerçekleştirildi; Ptolemaioslar'ın bu yolda daha önceki Mısır krallarını izleyip izlemedikleri pek kesin değil. Ayrıca yabancı askerleri hükümdara ait topraklar üzerine yerleştirerek hizmetlerinin karşılığını ödemek için o toprakları ekip biçmelerine izin veren bir siyaset güdülüyordu. Birçok bölgelerdeki Yunan yerleşim alanları büyüyüp genişledi ve Fayum'da olduğu gibi toprağı tarıma elverişli hale getirme projeleri yapıldı. Yerli halk ile Yunanlılar arasındaki ilişki sınırlı olduğu halde, bu yeni etkinlik ve ekili toprak alanının genişlemesi ülkenin bütününe refah getirdi. Ama yine de ana gelişmenin odağı yabancıydı: Yunan dünyasının en önde gelen kenti haline gelen İskenderiye'nin kurulması. Daha sonraları İskenderiye Mısır'ın içinde değil, yanında diye anılmıştır. Ülkenin zenginliğini çeken bir mıknatıs görevi gördüğü ve kralların temel ilgi alanını oluşturduğu için, büyük ölçüde de iyice kuzeydoğuda olmasından dolayı, İskenderiye diğer bölgelerin gelişmesini engelledi.

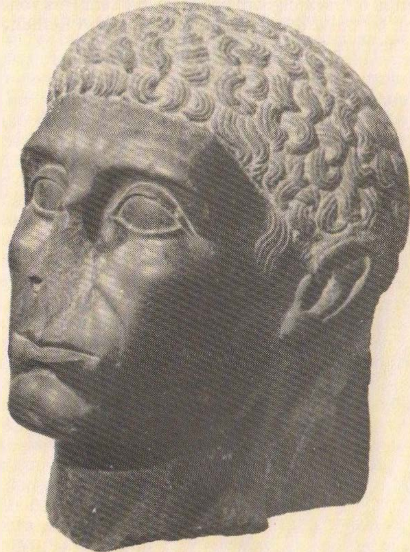
2. yüzyıl, ekonomik alanda ve siyasal mücadelede bir gerilemenin yaşandığı dönemdir. Kral ailesi içinde fesat almış yürümüştü, bu arada IV. Ptolemaios Philopator döneminde (221-205) yerel isyanlar Yukarı Mısır'ı sarsmaya başlamıştı; bunların içinde en ciddi olanı 85'e kadar sürdü. Mısır dış kaynaklarının birçoğunu kaybetti ve hatta 168'de kendini kral ilân eden Suriyeli IV. Antiokhos Epifanes tarafından bile fethedildi. I. yüzyılda devlet zayıflamaya devam etti, bu da bazı açılardan yerli halkın işine yaradı. Ama Roma'nın gücünün gölgesi Mısır'ın bağımsızlığının üzerine çökmüştü bile.

Ptolemaioslar ve Roma imparatorları yerli anıtların üzerinde geleneksel Mısır kralları olarak yer aldılar ve krallar yaptıkları birçok işin yerli halkın çıkarına olduğunu gösteren yazıtlar yazdırdılar. Halka yapılan tebliğlerde üç çeşit yazı kullanılıyordu: Mısır hiyeroglifi, Mısır halk yazısı ve Yunanca. Bunlardan en ünlüsü, 196'da V. Ptolemaios Epifanes (205-180) tarafından yazdırılan Rosetta taşı üzerindeki resmî emirdir.

Hanedanlık süresinde geleneksel Mısır tapınakları inşa edildi. Tapınakların günlük gelirlerini sağlayan tapınak arazileri anlaşılan eski dönemlerden pek farklı değildi ki, yapım işlemleri ile ilgili ek kaynakları krallar sağlıyorlardı. Ekonomik dalgalanmalar tapı-

Yunan-Mısır terrakota heykeller. *Solda*, Mısırlı Tanrı Bes bir bıçak ve Romalı kalkanıyla. *Sağda*, Herakles-Harpokratis'in (Çocuk Horus'un) kabartma heykeli, elinde bir kornukopia (boynuz biçimli kap) var, bir Anka kuşuna binmiş. Terakkota heykel yapım geleneği Mısırlı olmaktan çok Yunanlıdır, ancak ilk heykel Mısırlı üslûbuna yakın, ikincisi ise hemen bütünüyle klâsik üslûpta. Roma dönemi, Kahire, Mısır Müzesi.

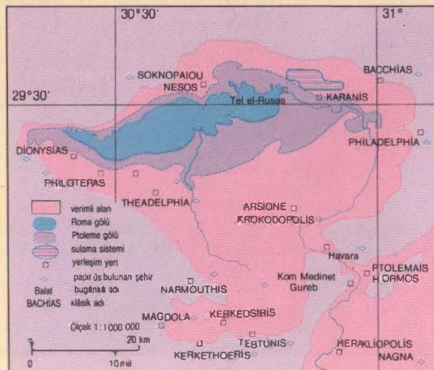
Solda, Mit Rahina'da (Memfis'de) bulunan, İ.Ö. 1. yüzyıla ait büyük ölçekli bir Mısırlı heykelinin dioritten yapılma başı. Bu görkemli parça, Geç Dönem çizim geleneklerini sürdürüyor, ancak saç biçimi Yunan etkisi taşıyor. Brooklyn Müzesi.

AKDENİZ

KIZILDENİZ

Verimli alan
Ptoleme Fayyum gölü
başkent
yerleşim yeri
Roma yol istasyonu
papirus bulunan şehir
Granit maden
Roma yolu
çöl yolu
Sakkara bugünkü adı
ANTEOPOLİS klasik adı
Ölçek 1:5 000 000
0 75 150 km
0 50 100 mil

Yukarıda: Yunan-Roma döneminde Mısır
Önemli Yunan papirus ve ostraka buluntuları
Romalı konaklama yerleri, doğu çölündeki yollarda, düzenli aralıklarla kurulmuştur, bunlar da genellikle bir kuyu bulunurdu
Yollar, dönem boyunca Doğu Afrika ve Hindistan ile ticaretin yapıldığı Kızıldeniz'deki dört limana ulaşırdı

Sağda: Yunan-Roma Döneminde Fayum
Moeris gölünden elde edilen topraklar ile çölde sulama yoluyla kazanılan ekilebilir arazi, Fayum'u (Arsinoe Nome'si) Yunanlıların en zengin tarımsal yerleşim yeri haline getirmişti.
Önemli Yunan papirüs buluntuları. Yerleşim yerlerinden birçoğu sonradan çöl içinde yer almış ve papirusların korunması kolaylaşmıştır

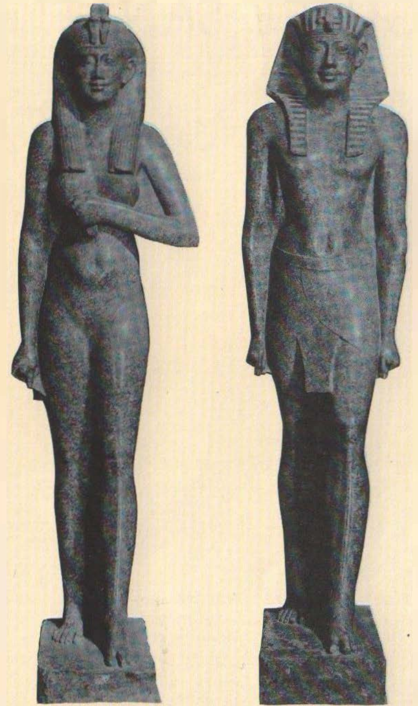
Yunan-Roma Döneminde Mısır ve Doğu Akdeniz

İ.Ö. 3. yüzyılda Yakın Doğu'daki başlıca devletler, Makedonya, Seleukos İmparatorluğu ve Ptolemaios Krallığı'ydı. Bu harita, III. Ptolemaios I. Euergetes ve IV. Ptolemaios Philopator'un hükümdarlık dönemlerinde Ptolemaios egemenliğinin yaklaşık olarak en geniş sınırlarını göstermektedir. İ.Ö. 30 yılına gelmeden önce, bunların hemen hepsi elden çıkmış ve burada gösterilen Akdeniz bölgesi Roma İmparatorluğu'na katılmıştı.

□ Ptolemaios'ların denetim üssü olan şehirler. Bu, bir bölgeler krallığı değil, şehirler krallığıydı. Sarı renkle gösterilen alanın, kenarları onların denetiminin yaklaşık sınırlarını belirtmektedir; ama bunlar siyasal sınırlar değildir.

▵ İ.Ö. 3. yüzyılda Ege Birliği'ne üye olan adaların adları; üyelikleri muhtemel adaların yanına soru işareti konulmuştur. Bu birlik, Ptolemaios etkisi altında kurulmuştu. Bağımsız bir devlet olan Sakız (Khios) ise, Ptolemaios'ların bağlaşığıydı.

Sağda, Ptolemaios Philadelphos ve Kraliçe II. Arsinoe Philadelphos'un büyük boyutlu çifte heykelleri. Kraliçe sol elinde, gerdanlığının ağırlığını taşıyan bir kabza tutuyor. Heykellerin üslûbu ve simgelem biçimi tamamiyle Mısırlı; kişilerin yüzündeki "gülümseme"ler bile yerli yapıtlarda bulunan cinsten. Heykeller 1710'da bulunmuşlar, daha önce de, İmparator Domitianus ya da Hadrianus döneminde, Roma'daki Pincio Dağı'ndaki Sallustus Bahçelerine dikilmişlerdi, aslında Heliopolis'den kaynaklanmaktadırlar. Yoğun olarak cilâlanmış pembe granit, Roma, Vatikan Şehri, Gregoriano Egizio Müzesi.

Aşağıda, Artemidorus'un sandukası, üstündeki portresiyle birlikte, Fayum'daki Havara kentinde bulunmuştur. Sanduka Geç Dönem modellerinin üslubunu taşıyor. Resimli kayıtların en üst sırasında, Anubis'in mumyayı meshedişi, ortada, Horus ve Tot'un bir osiris simgesini koruyuşları, altta da, ölüyü dirilten Osiris'in, İsis ile birlikte ölünün üstünde uçuşu görülüyor. Portre, yüzlercesi yapılmış ancak artık sandukalarının üstünde bulunmayan resimlerdendir. Bunlar, Klâsik Dönem boyalı resim sanatından kalma biricik örneklerdir. İ.S. 2. yüzyıl, Londra, British Museum.

nak yapımlarını pek etkilemiyordu, yerli halkın desteğini sağlamak ve belki de yerli tanrıları memnun etmek için izlenen tutarlı bir krallık politikasıydı bu. Oysa, geleneksel kültü yaşatmaya çalışan kral tapınağının içinde tümüyle yapay bir nesne olarak yer alıyordu. Kararsızlık dönemlerinde kralların görüntülerinin tapınak kabartmalarında yer almaları geleneği sürdü, ama üzerine isimlerinin yazıldığı dikey satırlar boş bırakıldı.

O dönemde geleneksel özel heykel yapımında büyük bir gelişme vardı, bu da, hareket alanları daralmakla birlikte, yerli yüksek tabaka halkın canlılığının ve zenginliğinin devam ettiğine işaret eder. Ancak I. yüzyıla gelindiğinde, anıtlarında Yunan etkisi görülmeye başlar. Buna karşılık Yunanlı halk Yunan-Roma döneminde, artan bir oranda Mısır dininin etkisi altında kalmıştı.

Mısır dininde hayvanlara tapınmanın en çok geliştiği dönem, Ptolemaioslar dönemidir. Bu kültler hem Yunanlıların hem de Mısırlıların ilgisini çekiyordu. Hayvan mumyalarının yapıldığı birçok ölüler kenti kuruldu, buralara dinsel ziyaretler yapıldı ve kehanet için başvuruldu.

Roma yönetimi altında (İ.Ö. 30'dan sonra) refah düzeyinde bir artış oldu, ama geliştirilmiş idarî düzenin amacı, Mısır'ı kalkındırmak yerine Roma için zenginlik kaynakları aramaktı. Bu amaçla İ.S. I. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan aşırı vergi yükünün getirdiği sorunlar ve resmî baskılar, ciddi boyutlara ulaşmıştı. Bazı imparatorlar, özellikle de Hadrianus (117-138) Mısır'a özel bir ilgi gösterdi, ama Mısırlıların çıkarlarına yönelik bir siyaset değişikliği olmadığı gibi, yerel Yunanlı halk için de hiçbir şey yapılmadı. İmparatorluğun diğer eyaletlerinden farklı olarak Mısır'a herhangi bir düzeyde yerel özerklik tanınmadı, imparatorun yetkesine bağlı bir vali tarafından idare edildi.

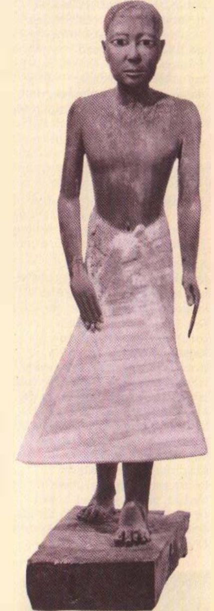
Mısır'ın daha sonraki dönemlerde sahip olacağı ünü bakımından, Yunan-Roma dönemi çok önemliydi. Ptolemaioslar yönetimi dönemlerinde Mısır kültleri Akdeniz ülkelerine yayıldı, ama asıl rağbet gördükleri dönem, yerli Mısır rahiplerinin ve aynı zamanda Mısır'a özgü birçok nesnenin Roma'ya geldiği ilk imparatorluk dönemidir, oysa kültler ülkenin diğer bölgelerinde yaygınlık kazanıyorlardı. Bunların içinde en önde geleni Ptolemaioslar hanedanının başlarında kasten ortaya çıkarılan Sarapis adlı melez bir Yunan-Mısır tanrısıdır. Mısır kendi başına egzotik bir ülke olarak görülüyor, Roma resminde ve mozaiğinde düşsel bir görünüm içinde yer alıyordu.

Roma döneminde Mısır'da yerli tarzdaki tapınakların yapımı sürerken yerli din de işlevini korudu. İ.S. I. yüzyıldan sonra ülkenin genel fakirleşme sürecine bağlı olarak yeni yapım işleri yavaşladı, ama varolanların süslenme işlemlerine devam edildi, hatta kraliyet tahtı uğruna dikey satırlarda kullanılan isim savaşımına bile ayak uyduruldu. Hiyeroglifi yazılmış en son yazı İ.S. 394 tarihine aittir, oysa Mısır halk dilinde yazılan belgeler ve edebî metinler, ancak 3. yüzyıla kadar gelir.

Geleneksel Mısır kültürünü en sonunda yıkan ve anıtları tahrip eden güç Roma yönetimi olmayıp, başarısı büyük ölçüde Roma kökenli olmamasına bağlı olan Hıristiyanlıktı. Yerli Mısır'ın da Hıristiyanlığa katkısı olmuş olabilir: Meryem Ana'nın rolü ve Meryem ile Çocuk ikonu, çarpıcı bir biçimde İsis ve çocuk Horus efsanesine ve tasvirine benzer. Eski Mısır'ın tarihte kavram olarak sona ermesi, o zamana kadar koyu bir Hıristiyan olmuş olan Roma İmparatorluğu'nun doğu (Bizans) ve batı diye kesinlikle ikiye bölünmesi ve Mısır'ın doğuya ait kalması İ.S. 395 yılına rastlar.

GÜZEL SANATLAR VE MİMARİ

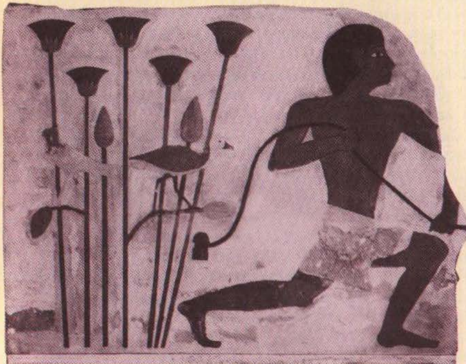
Sağda, Ptah'a bir Hator simgesi sunmak üzere dizçökmüş Amenopemhat'ın şistten heykeli. Dizçökme anında kasılan baldır kası belirgin (kolun dirsek altı kasları da gergin); buna benzer bir biçimlendirme geleneği daha Eski Krallık döneminde görülür. Yaklaşık İ.Ö. 630, New York, Metropolitan Sanat Müzesi.

Yukarıda, Meçeçi'nin tek bir ahşap bloktan yapılmış heykeli. Malzeme, mevcut geleneksel örneklerden epey farklı bir biçimde, ince bir anlayışla kullanılmış. Eteklliğin ucunu tutan sağ el, dikkat çekici. Yükseklik 61.5 cm. Venis dönemine ait, Sakkara'da bulunmuştur. Brooklyn Müzesi.

Mısır tasviri sanat biçimleri -heykel, kabartma ve resim- Hanedanlar Döneminin başlarında belirgin bir özelliğe sahipti. Aynı dönemde, örneğin boyalı desen işçiliği, taş vazo yapımı, fildişi oymacılığı, mobilya ve madeni eşya yapımı gibi süslemeli ve işlevsel sanat dallarının düzeyi de yüksekti; bu arada, mimari yeni malzemenin kullanılması ve yeni biçimlerin ortaya çıkmasıyla o tarihten sonra hızla gelişti. başlangıçtan beri, çeşitli türlerdeki sanat eserleri Mısır'dan geriye kalan şaşılacak derecede homojen en önemli tek miras oluştururlar. Çeşitli dönemler boyunca sanattaki değişimler toplumsal değişimleri yansıtır ve onlara ışık tutar; oysa sanat, ilhamını dünyadan çok diğer sanatlardan alır. Mısır sanatı yüzeysel bir biçimde anlaşılır kılınabilir, ama başka bir düzeyde Batı sanatına son derece yabancı kalır.

Mısır eserlerinden pek azı "sanat sanat için"dir ilkesiyle üretilmişlerdir. Herbirinin ya gündelik kullanımda ya da daha genel olarak din ve gömülme işleri bağlamında bir işlevi vardır. Bunlara sanat eserleri denilmemesi gerektiği zaman zaman ileri sürülmüştür, ama bir nesnenin sanatsal özelliği ile işlevi arasında zorunlu bir çelişki yoktur. Denilebilir ki, bir nesnenin sanat niteliği, işlevsel özelliğine ek bir ögedir. Mısır sanatının "sanat" olarak Mısırlıların kafasındaki yeri, Batılıların kafasındaki Batı sanatının yerinden farklıydı, ama aralarında temel bir tür farklılığı yoktur. Tersine, Mısır ve Batı sanatları şaşılacak derecede birbirlerine benzerler. Mısır'da da, Batı toplumunda olduğu gibi sanat önemli bir itibar odağıydı.

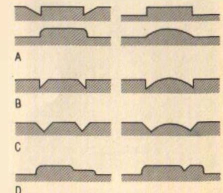
Solda, Maydum'da, İtet'in anıt mezarından gömme rölyef. Gömmenin büyük bölümü restore edilmiştir. Ancak adamın etekliği ile sağ bacağının üzerinde ilk sıvamanın önemli bölümleri durmaktadır. Erken 4. Hanedan dönemi. Oxford Ashmolean Müzesi.

Kabartma ve resim

Kabartma benzetme, ışık ve gölge yoluyla etkili olurken, resim çizgi ve rengi kullanır, ama her ikisinde de kullanılan tasvir teknikleri aynıdır; ayrıca her ikisi de renkliydi. Kabartma oyuntulu ya da çıkıntılı olabilir. Çıkıntılı kabartmada şekilleri çevreleyen yüzey 5 milimetre kadar gömük olur, böylece şekiller onun üzerinde dışarıya doğru dururlar; girintili kabartmalarda şekillerin dış çizgileri yüzeyin içine oyulur ve şekiller işlenir. Dışa çıkık kabartmalar, daha çok yapıların içinde, güneşte daha iyi gözüken içeri girik kabartmalar ise, yapıların dışında kullanılırdı. Ama yine de çeşitli dönemlerde farklı uygulamalar olmuştur: içeri girik kabartmalar aynı zamanda daha da ucuzdu. başlıca dinsel yapılar ve önemli özel mezarlar kabartma ile süslenirdi. Kabartma yapımına elverişli olmayan kalitesiz taşın kullanıldığı mezarlarda ya da ucuza mal etmek için ya da kalıcı olmayan yapılarda ve özel evlerin ve kral saraylarının kabartma yapmaya elverişli olmayan çamur biriket yüzeylerinde resim kullanılırdı. Resim ikinci derece önemdeyse de, bu alanda ortaya konulmuş çok büyük eserler vardır, ayrıca kullanılan teknikler sanatların bu alanda kabartmaya oranla daha özgür çalışmalarına olanak sağlamıştır.

Ender rastlanan bir tasvir biçimi de kakmacılıktır. Maydum'da 4. Hanedan'a ait küçük bir grup mezar süslemesi, taşın içine yerleştirilmiş renkli çamurla yapılmıştı, daha sonraki dönemlerde, özellikle küçük nesnelerde ve büyük kabartmalarda ayrıntıları oluşturmak için cam ve renkli taşlar kullanılmıştır; bu Amarna dönemine özgü bir yöntemdir.

Aşağıda, Schaefer'in çizimleriyle kabartma ve gömme rölyef kesitleri. A'da kabartma B'de gömme rölyef yapımının aşamaları görülüyor. C, yuvarlatılan köşeli gömme rölyef; D, iki ve tek kalınlıklı kabartma rölyefler.

Mısır'da yazma ve tasvir birbiriyle çok yakından bağlantılıdır. Hiyeroglif işaretleri kendileri birer resimdir ve dile getirdikleri, dizilişlerini belirleyen dilsel ve süslemeye yönelik olanları dışında, tasvirinkinden pek farklı değildir. Tersine, birçok resim, hiyeroglif metinleri içerir, bunlar görüntüyü açıklayan bilgiler verebilir ya da bazı tapınak kabartmalarında olduğu gibi, görsel öğeyi tümüyle biçimleyebilirler, Mezar kabartmalarında ana biçim iyice büyütülmüş bir hiyeroglifti, bu da kişinin adını veren ve metin dışında bırakılan işaretin yerini alır. Biçim ve metin karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdırlar.

Tasvir yöntemleri

Batı sanatının, fotoğrafçılığın ve filmlerin görsel hünerin tersine, Mısır tasvirleri perspektifin, uzaktaki nesnenin boyunun kısa gösterilmesi ve bütün bir resim için tek, birleşik bir bakış açısının kullanılması diye tanımlanabilecek her iki ana ilkesine de dayanmaz. Onun yerine, amaçları bilgi vermek olan figürler, gösterdikleri şeylerin daha çok taslakları gibidirler. Resim yapılan düzey hayali bir mekândan çok, özelliksiz bir öge olarak görülür; mekansal özellikler küçük figür gruplarında daha çok kullanılır. Bu özellikler dünyada evrenseldir; perspektifin, tasvirin kuralı haline gelmesi zamanla olmuştur ve hemen hemen her yerde benimsenmesinin temelinde de Yunanlıların dolaylı ya da dolaysız etkisi olmuştur.

Mısır "taslakları"nı anlayabilmek için, dile getirdiklerine aşina olmak gerekir; bir haritayı okumayı öğrenirken yaptığımız gibi. Kuramsal olarak dile getirdikleri, bir haritadaki kadar keyfi olabilir, ama aslında değildirler ve perspektifli görüntülere benzerliklerinden ötürü modern gözlemci kendini bütün eserleri perspektif içinde görüyormuş sanır. Perspektif dışı tasvir sistemleri içinde Mısır'ınki görsel görüntüye en yakın olanıdır. İnsan figürlerinde görüldüğü gibi, nesnel ve kesin matematiksel tasvir yöntemini kullanır. Ve erken Çin ve Orta Amerika sanatının karmaşık dile getirişlerine benzemeyen bir biçimde, anlaşılması ve aktarılması kolaydır. Bu görsel özelliğin şimdiye kadar belirlenmemiş başka bazı nedenleri olabilir. Bazı kaynaklara göre, kökleri, Mısırlıların tasvirin yaratıcı gücüne olan inançlarında yatmaktadır, ama bu inancın gücü biraz abartılmış olmalı. Böyle bir düşünce en uç anlamı içinde ele alındığında, Mısırlıların yazıya düşünüldüğünden daha çok yatkın olduklarını gösterir. Başka bir açıdan bakıldığında ileride göreceğimiz gibi, sanat tasvirlerinde dile gelenler Mısır değerlerinin genel topluluğudur.

Mısırlılar bir nesneyi onun en belirgin yanlarının biraradalığı içinde tasvir ederlerdi, bu da gerekli bilginin büyük bir kısmını ortaya koyan bir taslağın içinde yer alırdı. Çeşitli görünüşler, boyları kısaltılmadan verilirdi, bu da tek bir doğru üzerindeki biçimlerin tam olarak görülmesini sağlardı. Bu tür şekil içinde örneğin, bir kutunun önü ve yanı birbiriyle yan yana durabilir. Eğri yüzeyli nesnelerde uygulanan yöntem daha da karmaşıktı ve sistemin bütünü için geçerli olmamakla birlikte, çok seyrek de olsa önden kısaltma yöntemi uygulanıyordu (gerçek perspektif yöntemi içinde bile bu tür nesneler en büyük zorluğu yaratırlar). Temel ilkelerden çıkan daha birçok dile getiriş biçimi vardır. Böylece, bir nesnenin gerçekte görülmeyen bir parçası, "sahte şeffaflık" içinde gösterilir, ya da bir şeyin içeriği onun tepesinde yansıtılır. Gösterilen parçaların sayısı ya da seçimi, görsel kaygılardan çok, dile getireceği bilgiye bağımlıdır.

Tek bir nesnenin tasviri en iyi, kapsamlı bir bütün oluşturan insan figürü ile örneklendirilebilir. Burada ayakta duran bir figür tarif edilmektedir; duruşun ve ayrıntıların olanaklı birçok türü vardır. Temel tip sağa bakanlardır. Baş yandan alınır, içine yarım bir ağız yerleştirilir, bu aslında tam bir ağızın yarısından daha küçüktür. Yüzün üstüne tam bir göz ve kaş konur. Omuzlar tam genişlikleri ile verilir, ama vücudun ön tarafında koltuk altından bele kadar olan çizgi göğsü de içine alarak yandan verilir. Geniş göğüs kafesi üzerinde giysilerle ilgili ayrıntılar yer alır, daha çok kolyeler ve giysilerin omuz bantları gibi, ama dönen ya da garip şekillerde duran bazı figürler dışında, vücudun belirgin bir parçası tasvir edilmez. Arka koltuk altından bele inen çizgi bağlayıcı bir çizgiden başka bir şey değildir. Bel, bacaklar ve ayaklarla birlikte yandan verilir. Göbek belin biraz çıkıntılı olan ön çizgisine yakın bir yere konur (bu yandan gösterilemez). Ayakların çevrilişi figürün tek bir görüntü olmaktan çok bir topluluk olduğunu gösterir. 18. Hanedanın ortalarına kadar ve daha sonraları da tek bir baş parmak ile ve ayak kemeri de belirgin bir biçimde çizilerek her iki ayağın içten görünüşü verilirdi. Ayak kemerleri derinlik verilmeden gösterilemeyeceğinden biçimi verebilmek için ayak yerden kesilirdi, ikinci ayak da ayak kemerinin arasındaki boşluktan gözükürdü. Bu, sistemin kendi kendine gelişen sayısız ayrıntılarından biridir.

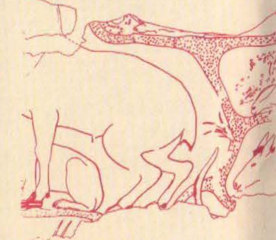
Mısır dilinde renk, deri ve doğa birbirleriyle ilişkili sözcüklerdir. Renksiz bir biçim tamamlanmamış demektir ve bilerek renk katılmaması çok ender rastlanan bir durumdur. Renk, üzerine uygulandığı figür kadar şekilseldir. Görüntü amacı olmadığı için ışık ve gölgeye yer yoktur. Bütün figür tek bir renktir. Bu tek bir ton ya da tahta parçaları veya bazı hayvanların derileri kullanılarak elde edilen bir dokuma ya da şekildir. Yararlanılan temel renkler çok fazla değildir: siyah, beyaz, kırmızı, sarı, mavi ve yeşil. 18. Hanedanla birlikte renk sayısı artar, ama hâlâ basit ve belirgindir. Renkler birbirlerine karıştırılmaz ve ender olarak bir renkten diğerine geçilir. Renk her zaman kullanıldığı halde, onu belirleyen çizgidir ve hiçbir zaman bilgi aktarmanın tek aracı değildir. Dış çizgiler zıt renklerden, seçilir genellikle de siyah kullanılır.

Toplu görüntü oluşturmada ve bütün bir duvarı kaplamada iki yaklaşımdan hareket edilir: ögeleri özelliksiz bir yüzey üzerinde düzenlemek ya da haritalarda olduğu gibi, yüzeyi, tasvir edilmiş düz bir alan olarak kullanmak. İlki hemen hemen evrenseldir, ikincisi ancak özel durumlarda ve dönemlerde kullanılırdı.

Birinci yaklaşımın resmin ögeleri arasında bağlantı kuran eklemlendirmesinin yöntemi, kayıt tutmadır. Figürler, yeri temsil eden temel çizgisi denilen yatay çizgiler üzerinde dururlar, ama çoğunlukla böyle olmaz ve duvarın üzerine aralıklarla dizilirler. Konu açısından birbirleriyle bağlantılı olan toplu görüntüler tek bir çizgi içinde yan yana yer alırlar, ya yukardan aşağı ya da yana doğru ya da bazı durumlarda her iki türlü de duvardan olayları okumak olanaklıdır. Bir dizi toplu görüntünün farklı iki ifadesi -örneğin saban sürmekten ekin biçmeye kadar bir süreç- birbirine karşıt bir tarzda düzenlenebilir, bu da duvarın üzerindeki durumun kendi içinde bir bilgi ortaya koymadığını gösterir.

Diğer seçeneği oluşturan "harita" yönteminin örnekleri, ev plânları ve çöl alanlarıdır. Her iki durumda da haritayı tanımlayan dış çizgiler -çok ender olarak belirli bir bölge gösterilir- aynı zamanda tasvir edilen figürler için temel çizgisi olarak da kullanılır. Çok ender olarak, "harita" yönteminde bir grup biçim dikey

Teb'de, Kenamun'un anıt mezarındaki avlanma sahnesinden detay (No.93). Noktalı resmin düzeyi çölü simgeler ve hem resmin üzerine yapıldığı zemin hem de arkaplan görevi görür. Boş bırakılan alanlar hayvanların biçimleriyle bütünleşiyor, bazılarının da yuvalarını simgeliyor; çizgiler yeri ya da patikaları gösteriyor. II. Amenofis dönemi.

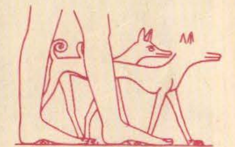

Sahte şeffaflık. Bir adam kaynayan bir kazana bir kepçe daldırıyor, kazanın içindeki sıvı ile kepçe gerçekte olamayacağı biçimde görülüyor III. Ramses'in anıt mezarı.

Bir nesnenin içindekilerin üstünde resmedilmesi. Bir adam bir mücevher kutusunun kapağını açıyor. Kutunun içinde krallık çekmecesi biçiminde iki kutu daha var, bunlar da ilk kutunun kenarında gösterilmiş. Teb, mezar no.181. III. Amenofis dönemi.

Çizim dizgesinin iç ayrıntılaştırılması. Ayakların tabanları çizim düzeyinin üstünde aralıklı çizilmiş, köpeklerin pençeleri de bu aslında varolmayan "delikler"in içinden gözüküyor. 12. Hanedan stela'sı, (Doğu) Berlin Müzesi.

katlar halinde verilir, bu da görsel alandaki geri plan imgesini karşılar. Ama bu, perspektifte olduğu gibi, birleştirici bir bakış açısı varsayımına götüren tek özelliktir. Böyle bir varsayım başka özellikler tarafından çelinir.

Bütün Mısır tasvirlerinin en önemli özelliği, ikenografi ile birlikte ideolojik ifadenin ana aracını oluşturan ölçektir. Bir biçimin parçaları doğal oranları içinde verilir, bu bütün görüntü için de geçerlidir, ama bütün görüntü ana figürler çevresinde bir ölçek içinde verilir. Biçim ne kadar büyükse, o kadar önemlidir. Özel mezarlarda sahibinin figürü bir duvarın bütün kabartma alanını kaplar. Ayrıca bu kişi kollarıyla onun baldırlarına sarılmış olan karısından ve çocuklarından da bir kaç misli büyük yapılırdı. Kral tebasının üzerinde yükselir. Yeni Krallık döneminde ki savaş kabartmalarında kral ve arabası alanın neredeyse yarısını kaplar, geri kalan kısımlar Mısır askerleri, yenilmiş düşmanlar, ve kralın yakalamak için elini uzattığı minik insanları barındıran tepe üstünde bir düşman cephesi ile doldurulur. İç görsel mantık ve ilettiği ideolojik mesaj, gerçeğe yakınlık ögesine ağır basar. Tapınaklardaki belli başlı kabartmalarda çok az ölçek farkı görülür, kral ve kutsal kişiler normal boyutları içinde gösterilir, diğerleri de bunlarla orantılı bir büyüklükte olurlar. Ölçek kullanımı, aynı zamanda stil açısından da gerekli olabilir. Böylece bütün dönemlerden kalan sunu taşıyıcısı tasvirlerinde genellikle kucaklarında oturan küçük boylu hayvan tasvirleri vardır. Bu tür bir düzenleme mekânda bir yandan tasarruf sağlarken, bir yandan da düzenli bir gruplaşma da oluşur. Bunun tam karşıtı, 4. yüzyıl sunu taşıyıcısı tasvirlerinde görülür; bunlar omuzlarında olağanüstü büyüklükte kazlar taşırlar. Bunun nedeni, stilde bir coşkunluk istemine bağlanabilir.

Mısır sanatının bir başka ideolojik özelliği de tasvirî olmamasıdır; ama neredeyse tasvir sanatı kadar temel bir yapıya sahiptir. Korunmuş birçok eserde yaygın bir idealleştirme sezilir; şeyler oldukları gibi, değil, olmaları gerektiği gibi gösterilirler. Ama idealleştirme, ölçek kullanımı kadar seçicidir. Ana biçimler ideal bir görüntü içindedirler; çoğunlukla olgun bir gençlik tasvir edilir, bu arada kadınlar genç ve ince yapılıdırlar. Bunlar genellikle hareketsizdirler. İkinci derecedeki biçimler buruşuk yüzlü, kel, vücutça çarpık çurpuk tasvir edilirler ve bunlar tartışıp kavga ediyor olabilirler. Bu tür ayrıntılar, en güzel Eski Krallık mezarlarında görülür, bunlar kısmen görüntüyü ilginçleştirmek ve kişilik katmak için eklenirler. Zaman dışı, soyut bir dünyayı tasvir eden tapınak kabartmalarında bu tür tasvirlere rastlanmaz.

Bir kap taşıyan hizmetçi kız, tahta heykel. Bir ağırlık taşıyan gövdenin denge biçimi başarılı bir biçimde temsil edilmiş; bu heykel, Mısır heykellerinin çoğunda görülen yatay-dikey çizim kısıtlamalarının hemen tamamiyle dışında kalan bir üslûpta yapılmış. Yükseklik 15 cm. III. Amenofis dönemi, Durham, Gülbenkyan Doğu Sanatı Müzesi.

Heykel

Heykel ve kabartma ile resim arasında görülen stil benzerliği, kısmen, hepsine ortak olan tekniklerden kaynaklanır. heykelin dik eksenini açıklamaya yarayacak daha başka temel nedenler olabilir, çünkü bu özellik neredeyse iki boyutlu perspektif dışı tasvir kadar dünyada yaygındır; ama bu nedenlerin ne oldukları açık değildir. Bu geniş sorunun yanıtı ne olursa olsun, iki form arasındaki süreklilik ve koşutluk kayda değer.

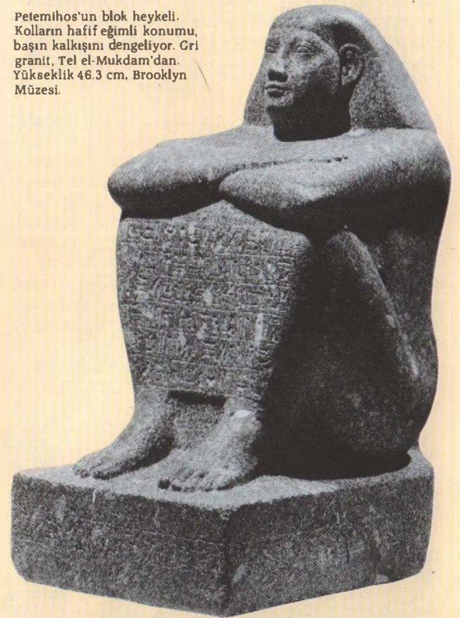
Hemen hemen bütün belli başlı heykeller başı, omuz düzlüğüne dik açı oluşturan bir çizgi üzerinde duran ve kol ve bacakları aynı düzlem içinde yer alan bir figürü tasvir ederler. Çoğunlukla ya ayakta duruyor ya da oturuyordur ve herhangi bir iş ile meşgul değildir. Vücudun kısımlarının organik etkileşimi çok ender verilir, bu yüzden de heykeller farklı parçaları biraraya toplayan iki boyutlu bir "taslak"a benzerler. Bu benzerlik, bunun tasvirin temel bir özelliği olabileceğine, bir stil ögesi olmadığına işaret eder. Türler arasındaki benzerlik, kısmen heykeltraşın normal iki boyutlu Mısır tasvirlerin çizimlerine bağımlı kalmasından ileri gelmektedir.

Katı geometrik kurallara aykırı olan belli başlı istisnalar, belki de güneşi görmek için yukarı doğru bakan başlar ya da kâtip heykellerinde kucağındaki papirüslere bakmak için aşağı eğilmiş başlardır. Çömelen biçimlerin bazen kasılmış baldır kasları gözükür; böyle yapılması belki de, bu pozlarının, anlık bir saygı hareketi olduğunu vurgulamak içindir. Bu tür ayrıntılar ve vücudun organik birliğini imâ eden küçük belirtiler, muhtemelen estetik kaygılarla katılığın biraz yumuşatıldığı en güzel eserlerde görülür. Kuralların dışına çıkan bazı küçük eserler, özellikle tahta kullanılarakyapılan eserler de vardır, 18. Hanedan dönemine ait eserlerde dönüşler ve arkadan görüntüler verilir. Bunlar Mısırlılar'ın yalnızca katı formları kulanmadıklarını göstermeleri bakımından önemlidir.

Resim, kabartma ve heykelde kullanılan teknikler

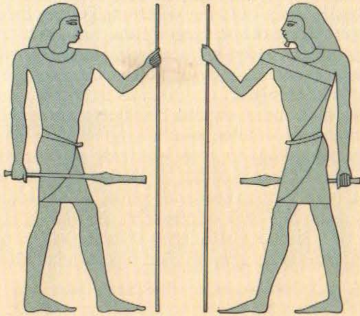
İki ve üç boyutlularda sanatçının eserinin temelini hazırlık çizimleri oluştururdu. Tam ve doğru bir tasvir elde edebilmek için, kare ıskaralar ya da bir dizi öncü çizgi kullanılırdı. 26. Hanedana kadar yapılacak insan figürünün yumruğunun büyüklüğü temel ölçü olarak alınarak kare ıskaralar oluşturulurdu, vücudun diğer kısımları bununla orantılı olarak çizilirdi. Kuramsal olarak ıskaranın farklı büyüklükte her biçim için yapılması gerekirdi, ama pratikte daha az önemli olanları akıldan çizilirdi. İlk çizimler ıskaraların içine yerleştirilir ve daha sonra düzeltme ve bitirme süreçlerinden geçirilirdi. Sanatçılar gruplar halinde çalışırlardı ve muhtemelen yaptıkları işte uzmanlaşırlardı.

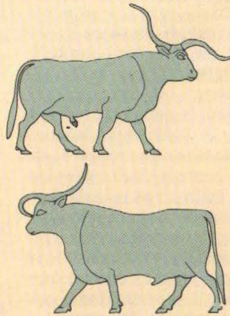
Petemihos'un blok heykeli. Kolların hafif eğimli konumu, başın kalkışını dengeliyor. Gri granit, Tel el-Mukdam'dan. Yükseklik 46.3 cm, Brooklyn Müzesi.

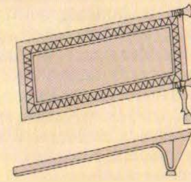

Tasvir Yöntemleri

Mısır temsili resim sanatı Mısır kültüründen kaynaklanır. Perspektif kullanan sanatların tersine, bilimsel yasalara dayanmaz, ama tanınma kolaylığı açısından bir "en küçük bölen" gözetir. Gösterilen bizim için tanıdık olduğunda, resmi anlamakta güçlük çekmeyiz, gene de yanılmak kolaydır. Gösterilen nesne ya da sahne bizim için tanıdık değilse, bunun ne olduğunu bulmak olanaksız hale gelebilir, ya da anlayamadığımız bir noktanın gizini çözecek kuralı bulamayabiliriz. Bu sayfada farklı tasvir yöntemleri örneklerle açıklanıyor, aynı zamanda bu yöntemlerin kuralları anlatılıyor.

Yönelme
Figürler sağa dönük olarak çizilir, sağ ile sol arasındaki ilişki de simgesel olarak önemlidir. Bir figür sola dönük olacaksa, elinde tuttuğu simgelerle ilgili "doğru" eller yine de korunurdu. Yukarıdaki iki figürde, değnek (sağ kol gibi duran kolun eli de olsa) sol elle, asa ise sağ elle tutuluyor. Bu durumun yarattığı görsel aykırılık yüzünden olacak, sola dönük figürlerde bu sorun için çeşitli çözümler aranmıştır. Aynı durum boynuzları yapay olarak eğilmiş öküz figürlerinde de görülür. Aşağıya eğik olan hep sol boynuzdur, ancak figür sola dönükse, sol boynuz "sağ" gibi görünür. Bu öylesine doğal bir etki yaratır ki, bu ayrıntı kolaylıkla yanlış anlaşılabilir.

Parçaların biraraya getirilişi: dönüşlerin ve durumların tasviri

Kadın heykellerinde, elbise giyip giymeme, omuz askılarının göğüslerini kapamasıyla belli edilir.
Kabartma olunca, bu kez bir çıplık göğüs gösterilirdi, çünkü figürün ileriye dönük profilinde göğüs ön çizgiyi oluştururdu; omuz askıları ise gövdenin üstünde çizilirdi.
Figür dönüyorsa, alışılmış biçem değiştirilebilirdi. Bir hareketin ortasında gösterilen bazı çıplak figürlerin her iki göğüsleri de, hem profilden hem önden gösterilirdi. Bunlar çoğunlukla, vücut güzelliklerine önem verilen çalgıcı kızlardı. Karmaşık gruplar içindeki figürlerden pek enderi önden gösterilirdi, ama bunlar da karmaşık resimlerdi.
Serbest çizimlerde, burada bir fırına üfleyen kadın resmindeki gibi, figürler (göz dışında) tam profilde olabilirdi. Burada kadının ağzından çıkan nefesin çizilmesi alışılmamış bir ayrıntıdır. Bir kısmı kırık bir hiyeratik metinde, kadının "başının odaya (oda kapısına.) dönük" olduğu ve "fırının içine üflediği" söyleniyor.

Bazı arslan heykellerinde pençeler biribirinin üstünde ve baş gövdeye dik açı yapacak biçimde gösterilir. Çizimde ise arslanlar ileriye bakar gibi çizilirdi; heykelin biçimini resminkinden çıkarmanın da bir yolu yoktu.

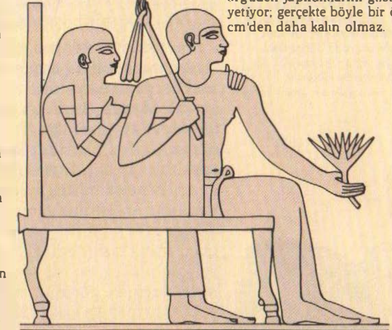

Parça ilişkileri; malzeme
Mobilya resimlerini açıkça yapmak özellikle zordu, çünkü mobilyalar hem üç boyutlu hem de köşegendir.

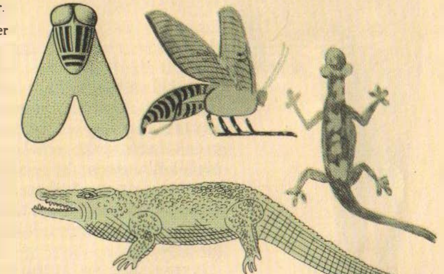
Bu erken zaman resmi, iki ayaklı ve yüzeyleri yere doğru eğilen sedirlerin resmi. Yan profilden görünüyorlar ve yüzeylerini hem belli ediyorlar hem de 90 derecelik olmaktan çıkararak, belirsiz kılıyorlar. Görünürde iki sedir var, ama bunlar aynı sedirin iki ayrı resmi olabilir.

İki insan oturduklarında, aralarındaki önem farkı belli edilirdi. Buradaki adam kadının önünde, kadın da onun sol, yani önemsiz yanında. Oysa bu konumda, kadının sağ kolunu adamın omuzunda, sol kolunu da koltuğunun kolunda göstermek olanaksız. Koltuğun görünür derinliği muhtemelen genişliğini temsil ediyor, adam da, koltuğun kolu gövdesini kapamasın diye aykırı bir biçimde yerleştirilmiş.

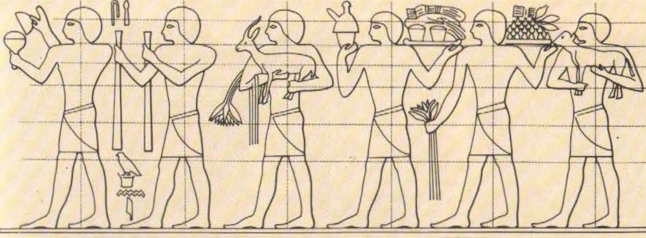
Bir nesnenin yapıldığı malzeme beklenmedik yollarla belli edilebilir. Bu adamın içinde oturduğu korunak taze saz örgülerinden yapılmış (yeşile boyalı), sandalyesi de bir halının üstünde. "Duvar"ların kalınlığı, örgüden yapıldıklarını göstermeğe yetiyor; gerçekte böyle bir örgü 2 cm'den daha kalın olmaz.

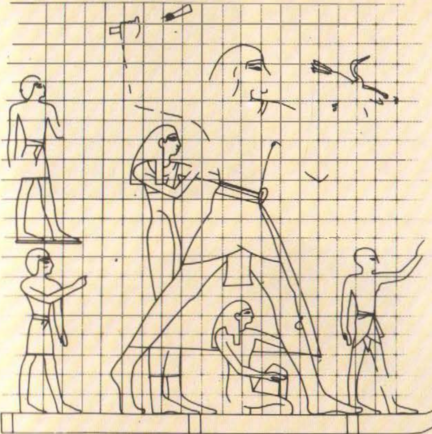
Saf uzlaşım ya da niteleyici görünüşler
Bazı durumlarda gelişigüzel kurallar benzer biçimlerin ayırdedilmesinde yardımcı olur. Timsahlar her zaman yan profilden, kertenkeleler ise yukarıdan gösterilir. Bu kurallar, hayvanın büyüklüğünü, dolayısıyla da görüldükleri açıyı hesaba katar. Oysa sinekleri ve arıları ayırdeden çizim biçimleri tamamiyle uzlaşundır.

Kabartma Yapımı

Kabartmaların ve resimlerin yapımı büyük çapta önçizimlere dayanırdı, bunlar eskiz çizgileriyle, Orta krallıktan başlayarak da, kareler oluşturan planlara göre çizilirdi. Kareleme yöntemi mevcut resimlerin kopyalarını çıkarmak için de kullanılırdı.

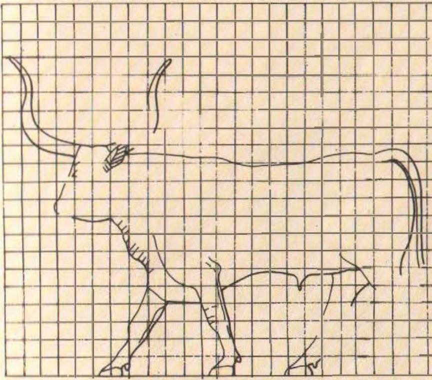

İlk biçimlerde, altı tane yatay çizgi, figürlerin ortalarından geçen dikey çizgilerle kesişerek gövdenin oranlarını belirlerdi. Yatay çizgiler uzun figür dizileri boyunca sürdürüldü. İnsan figürlerinde, hem çizgiler hem de kareleme yöntemi, Mısır'da yerleşik ölçü birimlerine göre düzenlenirdi. Geç Dönem'de ölçü birimleri değişince, resim eskizlerinin boyutları da değiştirildi. Burada, mevcut çizgiler kırmızıyla, tahmin edilen çizgiler sarıyla gösterilmiştir.

İlk kareleme yöntemlerinde, yerden saç kesimine kadar olan uzunluk 18 kareye ayrılırdı, bunun üstündeki bölüm ise, figürün kafasında bulunacak giysi parçasına göre ayarlanırdı. Kareleme yöntemi aslında tek tek figürlerin çizimi için kullanıldıysa da, aynı sistem çoğunlukla bütün bir sahneyi kaplardı. Bu, sahnenin daha küçük bir mekanik bir yolla yapılmasını sağlardı. Bazen kareleme alt bölümlere de ayrılırdı.

Sonraki kareleme yönteminde, bu kez göz hizasına kadar, 21 kare vardır.
İki sistem arasında oran farkları son derece küçüktür.

Kareleme yöntemi hayvan çizimlerinde de kullanılmıştır. Buradaki örnekte öküzün üstündeki kareler mevcuttur, ancak figür kayaya oyulduğundan, üstündeki yüzey kazınmıştır.

Resimler bu süreç içinde, taştan ya da alçı ile sıvanmış çamurdan oluşan bir arka plan üzerinde üretilirdi. Kabartmalar önce oyulur, sonra boyanırdı. Bunun için boyamanın temelini oluşturan ilk çizimler, oyma ve yeni çizimler gerekliydi.

Heykel çalışmaları ilk önce kare bloklarla başladı, bu blokların ana yüzleri ıskaralar ve çizimler için gerekli yüzeyi sağlıyordu. Daha sonra çizimlerin rehberliğinde taşın yeri değiştiriliyordu. Çalışma ilerledikçe, çizimler durmadan yenileniyordu; bazı öyle bitmiş heykeller vardır ki, yüzün ortasından aşağıya inen dikey eksenin izleri hâlâ görülür. Kabartmada olduğu gibi, en son evre yüzeyin düzlenmesini, âlet edevat izlerinin giderilmesini ve boya sürülmesini içerir.

Heykelde görülen teknik zorluklar, kullanılan farklı malzemeye göre değişiyordu, Mısırlılar en basit âletlerle, ele geçirdikleri en sert maddelerin bile üstesinden geliyorlardı. Bunda durmaksızın çalışmanın rolü çoktu, ama bu tek başına ürünlerin sanat değerini ve inceliğini açıklayamaz.

Bütün temel teknikler Hanedanlar döneminin başlarında kazanılmıştı, bu yüzden de sanatsal gelişme, kendini daha çok tasvir tarzlarının, ikonografinin ve kompozisyonun gelişmesinde gösterdi. Kullanılan belli başlı âletler, kesme işleminin büyük bir bölümünde aşındırıcı işlevi olan ıslak kum ile birlikte kullanılan bakır (daha sonra bronz) testereler, matkaplar ve keskilerden ve çok sert taştan yapılan çekiçlerden oluşuyordu. Çekiçlerin farklı biçimleri olabiliyordu, Büyük Piramit'ten alınan bir örnek bir tenis topu büyüklüğünde ve biçimindedir. Tahta heykellerde, marangozluk için gerekli olan aletler ve teknikler kullanılırdı. Demir âletler 659 dolaylarında kullanılmaya başlandı.

Büyük heykellerin yapımı ile birlikte mühendislik sorunları ortaya çıkmaya başladı. Büyük bir heykelin yapımında ilk evreler sanat ile ilgili olmaktan çok taş ocağı işçiliği ile ilgiliydi. Bu tür heykeller muhtemelen taşınması kolay olsun diye çıkarıldıkları yerde yapılmaya başlanıyor, daha sonra gidecekleri yere götürülerek orada bitiriliyorlardı. Bir yerden bir yere taşınmaları için özel olarak açılmış yollar, gemiler kullanılıyor ve yerine oturtulması için hafriyat yapılıyordu.

Mimari

Ayakta kalan mimari eserlerin büyük bir kısmını dinsel yapılar oluşturur. Bu yapıların hepsi çok sınırlı bir işleve sahip olup çok sembolikti. Kabir türü yapılardaki piramitler, mastaba ve kaya mezarlarda sembolizmin kesin yapısı tam olarak belirlenmemiştir, ama konu tapınaklar açısından oldukça açıktır. İlkelerin, her ikisi için de benzer olması gerekir: evren ya da bir parçası yeniden yaratılmaktadır. Bu, arınmış ve gündelik dünyadan uzaklaştırılmış ideal bir evrendir ve gündelik dünya ile ilişkisi bir benzerlikten öteye gitmez. onun dolaysız tasviri değildir. Amacı tapınak (ya da mezar) sâkininin, yaratılış sürecinde ya da evrene ait dönüşümlerde, özellikle güneşindekinde, sembolik olarak rol olmasını sağlamaktır.

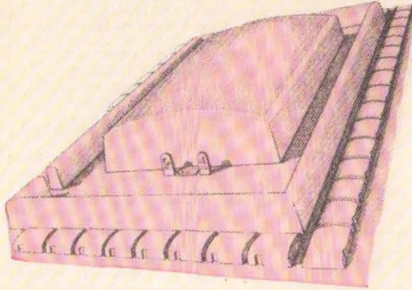
Bu sembolizm tapınakların bulundukları alan ve biçimleriyle ve duvarların süslemeleriyle dile getirilir. Bütün bunlar, Yeni Krallık'taki öncülerinden anlamca pek farklı olmayan Yunan-Roma tapınaklarında kolayca görülür. Ana yapı dış dünyadan kalın, çamur-biriket karışımı bir duvarla ayrılır, bu evrenin yaratılıştaki sulu dönemin takliti olabilir. Bunun içinde ana kapı ya da dış yüzünde kralın düşmanlarını öldürüşünün tasvir edildiği giriş duvarı yer alır; bunlar ta-

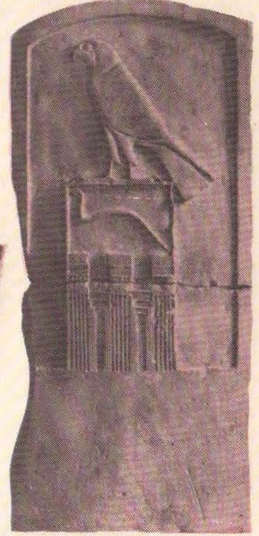
Mezar Taşları

Basit mezarların tersine, mezar taşları ve mumyaların içine konduğu tabutlar, Mısır mezarlarının en önemli ögeleriydi.

Taşın üzerinde ölünün adı ve ünvanı bulunurdu (Mısırlılar bu yolla ölünün "adının yaşadığına" inanırlardı) ve ölü bir masa başında oturup da ailesine sunular veriyor ya da onlardan sunular alıyor olarak gösterilirdi. Daha sonraki mezar taşlarında ölü, tanrılar ile biraradа tasvir edildi. Bu, herkesin kendi *ka*'sı için arzuladığı ideal durumdu; taş böylece onun ebedileşmesine yardım ediyordu. Erken dönemlerde *ka*'nın yanında istediği bazı şeylerin listesi ya da tasvirleri olması, taşın önemli bir ögesiydi. Değişmeyen bir özellik olan *hotep-di-nesu* formülü, bu malların sağlanacağını güvenceliyordu: "Kralın Osiris'e sunduğu bir lütuf, ki böylece o da bir tanrının yaşam için gerek duyduğu ekmek, bira, sığır, kümes hayvanları, mermer, kumaş ve iyi ve saf herşeyi ölünün *ka*'sına versin." Bu eski formül mezarın erzağının nasıl temin edileceğini gösteriyor: kral, yeraltının yöneticisi Osiris'e sunular veriyor ve onun aracılığıyla ölünün *ka*'sı payına düşeni alıyor. Ziyaretçilerden ve gelip geçenlerden formülü tekrar etmeleri istenir ve içinde taşıdığı dileğin böylece yerine geleceği umulurdu.

Gömülme odasından farklı olarak, mezar taşı herkese açıktı. Taşlar gömülme kültünün odak noktasıydı ve belirli günlerde bunların önünde bulunan sunu masalarına sunular getirilip konulurdu.

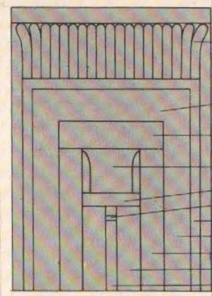

1. Hanedan kral mezar taşları (sağda), Abidos'tan. Bu ikisi, üstleri yuvarlanmış, simetrik olarak desenlenmiş ve dik olarak, mastabanın bir yüzünün önüne konmuştu, (aşağıda). Üzerlerinde yalnızca kralın adı yazılıydı.

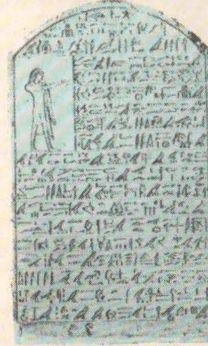

Sahte kapı (solda) Eski Krallık döneminin tipik mezar taşıydı ve daha önceki dönemlerin "saray alınlığı" ile girintili mezar taşı oyuğundan gelişmişti. Sahte kapının yüzünde taş biçimi hâlâ belirgin olarak görülebilirken, "saray alınlığı" sahici kapıların girinti ve çıkıntılarına benzer bir karmaşık yapı almıştır, (*aşağıda*) Bu sahte "kapı"nın, yaşayanların dünyalarını ölülerin dünyasına bağladığına ve *ka*'nın bunun içinden rahatlıkla geçtiğine inanılırdı. Sahte kapı çoğunlukla taştan, bazen de ahşaptan yapılırdı ve gömü tapınağının batı duvarının bir parçasını oluştururdu.

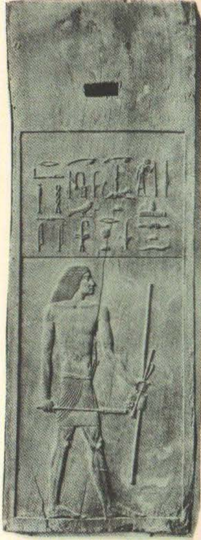

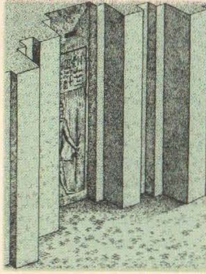

1. Ara Dönem taşra mezar taşları (solda) sahte kapının karmaşık biçiminden vazgeçerek, düz dörtgen biçimlere ve yalın süslemelere döndü, sanki eski taş oyma mezar taşları geleneğine geri dönmek istedi. Bunların üzerindeki resimler genellikle kaba, yazıları da beceriksizdi, ancak bu özellikler, mezar taşlarını olanganüstü bir doğrulukla Mısır'ın bölgelerine göre sınıflandırmamızı sağlar.

Orta Krallık mezar taşları (solda ve sağda) 1. Ara Dönem taşlarından gelişti. Bunlar düz ya da yuvarlak başlıklı olabilirler. Konularında ve metinlerinde çok büyük farklılık gösterirler, ancak tarihlerinin saptanması için birçok ölçüt konmuştur (örneğin *hotep-di-nesu* formülünün biçimi gibi) ve hangi nekropolisten geldikleri de yine bazı ölçütlerle (örneğin çağırıda bulunulan tanrılar) saptanabilmektedir

İlk üç hanedanın tuğladan yapılma mezar yapılarının bir "saray alınlığı" olurdu. Bu, çeşitli girintilerden (nişlerden) oluşurdu (*yukarıda*). Bunların arka duvarlarından birinde, mastabanın güneydoğu köşesinde, taştan ya da ahşaptan bir niş mezar taşı (*solda*) bulunurdu."Saray alınlığı" bazen de mastaba içindeki tapınak ya da duaevinde bulunurdu, bu durumda niş mezar taşlarının sayısı artardı.

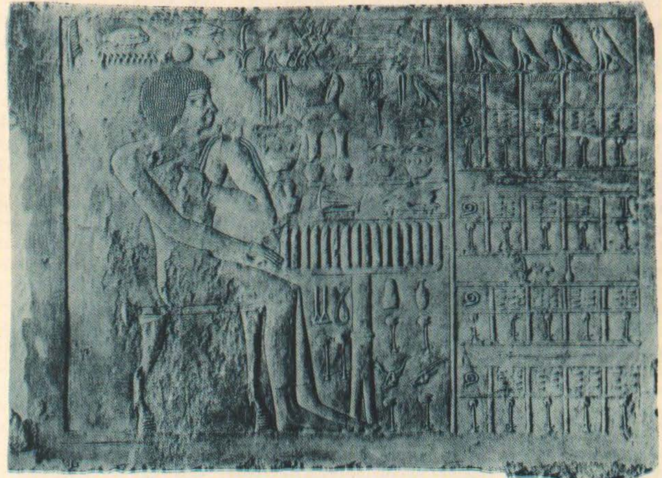
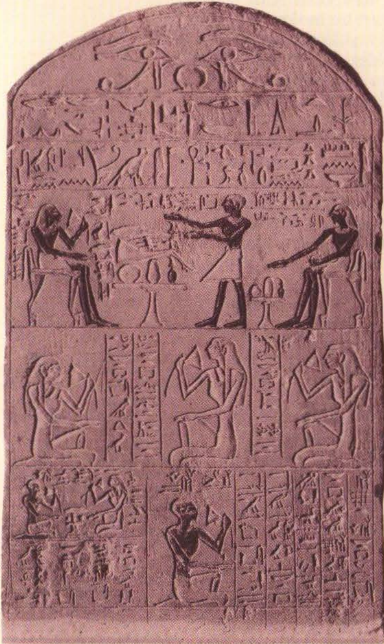

Tabla mezar taşları (yukarıda) 4. Hanedan döneminde Giza'da taştan yapılma ilk mastabaların niteleyici özelliğiydi Bu taşlar mastabanın doğu yüzüne yerleştirilir ve mezarların kendileri gibi, kralın kendisi tarafından sunulur, en iyi zanaatkârlarca işlenirdi.

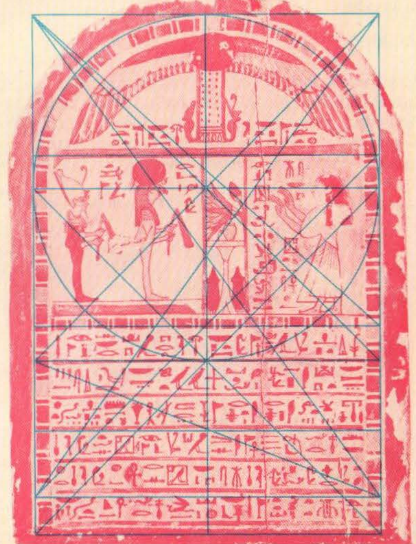

Yeni Krallık mezar taşlarının (yukarıda) bazı yeni biçimler dışında en çarpıcı yanı, üzerindeki ana sahnelerde tanrıların (özellikle Osiris'in) görünmeğe başlamasıdır.

Biçim ve süslerdeki muazzam çeşitliliğe karşın, yapımcılar bazı yalın yapım yöntemleri izlerlerdi. Aşağıda bir Geç Dönem mezar taşında görüldüğü gibi, bunların oranti ilişkileri, gizemli "sistemlerin" değil, böylesine yapım yöntemlerinin sonucuydu.

pınağa düzensizliğin girmesini engelleyen güveni sağlarlar. Ana kapı tapınaktaki en büyük ögedir; kısmî olarak bakıldığında, yüksekliği ile arkasındaki alanı kapatır. Aynı zamanda aralarındaki açıklık ile iki kütlesi "ufuk" anlamını taşıyan hiyeroglife benzer. Bir çok tapınağın dinsel konumu doğu-batı yönüne göre ayarlanır (bu, ana yönlere değil Nil'in akışına göre ayarlandığı için tapınakların konumları arasında epey geri olabiliyordu); böylece de güneş ana kapının üstüne "doğar", ışınlarını eksenin tam üzerine yerleştirilen mihrabın üstüne düşürür ve tapınak içinde dönenir.

Ana tapınağın en önemli kısmı sütunlu salondur, burada bütün tapınağın süslemesinin küçük bir örneği sunulur. Sütun başları suda yaşayan bitkileri gösterir ve duvarların en alt kısımlarında da kabartmalarda benzer bitkiler vardır; salon suların yaratılışını simgeler. Taban ve tavan gökyüzü kabartmalarını taşır, böylece süsleme bütün dünyayı içine almış olur. Duvarlarda gösterilenler, bu dünyada olup bitenlerdir. En alt kısımlarda, kralın hizmetinde çalışanların tapınağın geçimini sağlamak için ürün sunuşları vardır. Bunlardan hiçbiri daha soyut olan ana görüntünün parçası değildir; burada dama tahtası gibi düzenlenmiş birkaç dizi sahne vardır, kralın yüzü mihraba dönüktür, tanrıya sunular veriyor ve âyin düzenliyor olarak gösterilir. Tapınakta yaşıyan Tanrı'nın yüzü dışarı dönüktür; tapınak kabartmalarında yer alan kutsal kişiler her zaman onlara tapanlardan daha fazla yer kaplarlar. Birçok görüntüde tapınakta yapılan âyinlere yer verilir, ama diğer görüntülerin anlamları o kadar belirgin değildir. Tapınak açısından kral ile tanrı arasındaki alış veriş dünyevî etkinliklerin odak noktasını oluşturur. Tapınaktaki kabartmaların birçoğu bu özelliği taşır.

İç mekânlarda taban sütunlu salona göre daha yüksek, tavan daha alçaktır. Bu mekânlar dış alanlar tarafından korunur ve daha kutsaldırlar. Mihrabın çevresinde oldukça küçük birkaç oda vardır, bunların dış duvarları, yapı içinde ikinci bir yapı oluşturarak tapınağın dışına benzetilir. Mihrap, toprağın yaratılışını simgeler ve sütunlu salondaki su ile bağlantı kurar. Mihraba doğru gidildikçe, yaratılışın süreçlerinden geçilir.

Teknikler

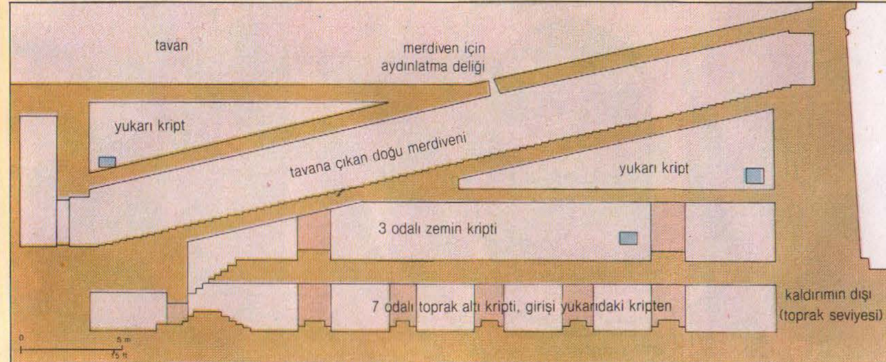
Mısır'da taş işlemeciliği ile, taş ocaklarında kullanılan tekniklere benzer teknikler kullanılarak taştan oyma yapılar yaratılmıştır. Bunlar masif taştan tepeler -piramitler- ve daha alışılmış biçimde kurulmuş yapılardı. Burada ikinciler konusunda bazı bilgiler veriliyor.

Yapı bölgesinin plânlamasının ve incelenmesinin nasıl yapıldığıyla ilgili pek fazla bir şey bilmiyoruz; yapım süreçlerinin işleyiş biçimi konusundaki bilgimiz neredeyse tamamen spekülatiftir. Ama, büyük bir piramitin oluşturulmasında ya da ana kapının eğimli duvarlarının yapımında tam bir plan elde edebilmek için uzmanlık isteyen çok geniş çalışmalar yapıldığı biliniyor.

Mısır yapılarının temelleri çoğunlukla şaşılacak kadar zayıftır; içi kum dolu bir çukur ve birkaç tabaka kaba taş parçalarından oluşur. (Kumun kullanılmasına işlevsel bir amaçtan çok sembolik bir amaç güdülmüş olabilir). Ancak Yunan -Roma döneminde düzgün duvar işçiliğinin ürünü olan yekpare temeller yapıldı, bu temellerde kullanılan taşların birçoğu da eski yapılar tahrip edilerek elde ediliyordu.

Duvar işçiliğinde harç pek ender kullanılıyordu. Bir tabaka iri taş diziliyor, bunların üst kısımları aynı düzeye getiriliyor, yüzeyler kayganlaştırmak amacıyla ince bir harç tabakası ile sıvanıyor ve ikinci tabaka taş bunların üzerine kaydırılarak sıralanıyordu. Alt yüzeyler ve belki de taşların kabarık bağlantı yerleri, kullanılmadan önce düzleştiriliyordu. Her bir taş tek tek yan yana yerleştiriliyordu, çünkü kabarık bağlantı yerleri her zaman yüzeye dikey gelmiyor ya da dik açıyla inmiyordu. Tek bir taştan bir iç köşe oluşturulabilirdi ve yatay mesnetler de ancak belli bir uzunlukta aynı seviyede tutulabilirdi. Genellikle yüzeyin arkasından yatay bağlantı yerlerine ek bir sıkılık sağlaması için ya da harç kurmadan bir kaymayı önlemek için tahta mengeneler sokulurdu. Karmaşık bağlantı tekniklerinin amacı, artık malzemeyi en aza indirgemek ve olanaklı en büyük taşları kullanabilmek olmuş olmalı. Taşın kenarları, çıkarıldıktan sonra düzleştiriliyordu, ama ana yüzey pürüzlü haliyle bırakılıyordu.

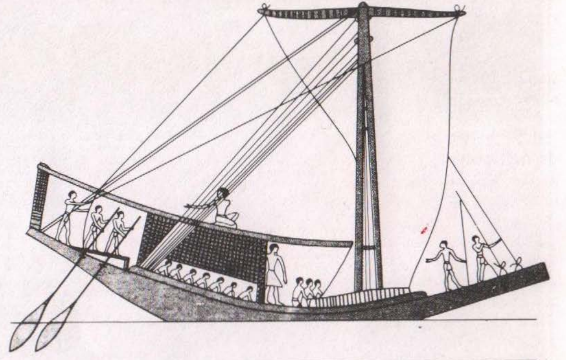
Mısırlılar muhtemelen mekanik kaldıraçlar kullanmamışlardır; yük kaldırmak için kullanılan temel yöntem, yapılmakta olan duvarı bir moloz yığınının altına gömmekti. Duvarlar tam yüksekliklerine ulaşana kadar bunun üzerine ekler yapılıyordu. Daha sonra taşlar, ya yığınlardan ya da sonraki evrelerde kabartma süslemelerini oymak için kullanılacak olan tahta iskelelerden yararlanılarak işleniyordu. İşin çeşitli süreçleri hep birarada oluşuyor, böylece de taş ustaları, taslakçılar, sıvacılar, kabartma ustaları ve ressamlar hep birlikte çalışıyordu. Bu tür bir işlem el Amarna'daki özel mezarlarda ve Krallar Vadisi'ndeki Haremhab'ın (1319-1307) mezarında görülebilir. Mısır mezarları ya da tapınaklarından çok azı tam olarak bitebildiği için, ortaya çıkan karmaşa, işin doğal gidişi olarak görülmüş olabilir.

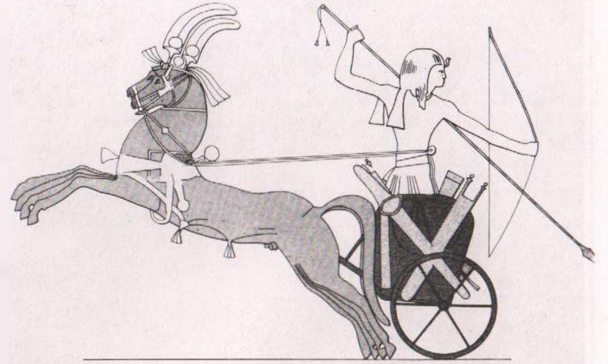

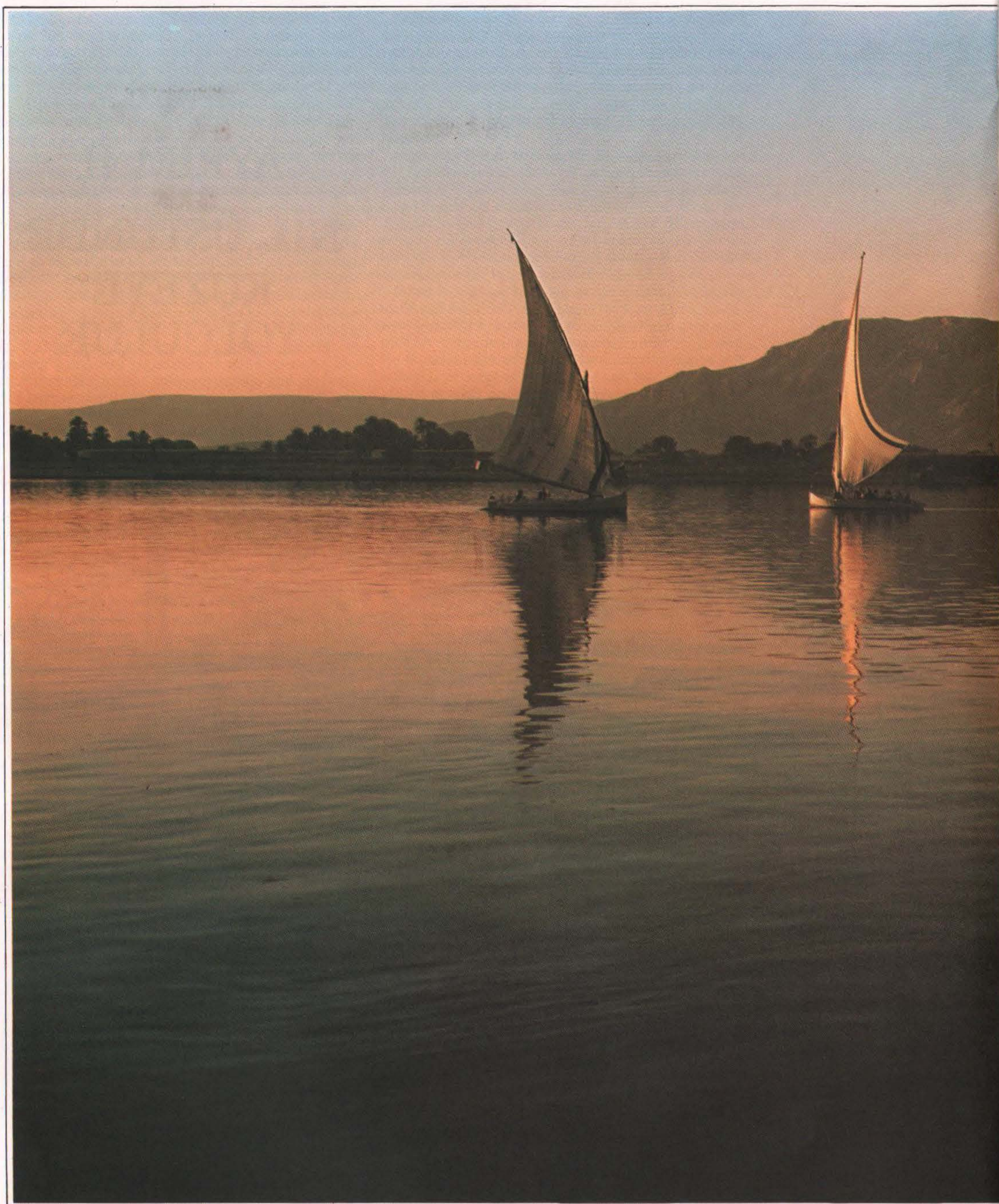
Dendara tapınağının doğu duvarına kesiti. Son derece kalın olan duvarın içinde kript adı verilen oda dizileri ve bir merdiven bulunuyor. En alt kriptler toprak seviyesinin altında, yaklaşık 10 metre derinliğinde temeller içindedir. Çatı bölümü de görkemlidir; soldaki çatı çizgisinin üstünde bir bölüm oluşturan dış duvar burada 8.5 metrelik bir çıkıntı meydana getirir. Zemin katındaki ve yukarıdaki kriptlerde, mavi karelerle gösterilenler, tapınağın içinden kriptlere ulaşan deliklerdir. Yukarı kriptteki delikler zeminden 4 metre yüksekteydi. Bu deliklerin hepsi, içinde bulundukları odanın duvar süsleri içinde gizlenmişti. İ.Ö. 1. yüzyıl.

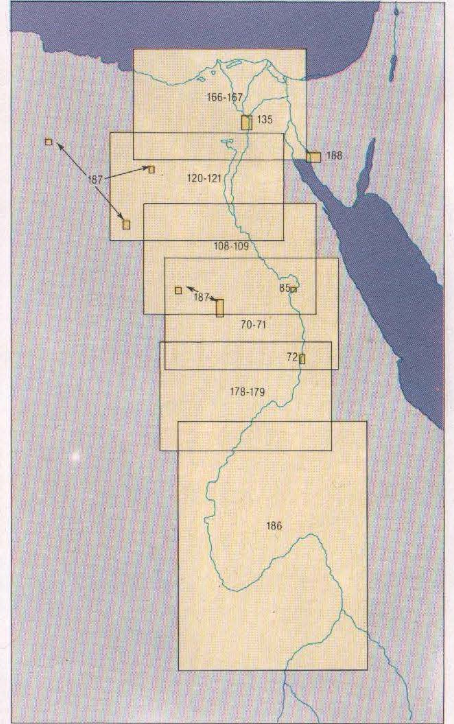
AYRIM II

NİL ÜSTÜNDE KUZEYE YOLCULUK

Mısır toprakları Nil vadisinin uzun ve ince sapı üzerindeaçan büyük delta çiçeği ve yavrusu Fayyum goncası ile bir nilüfere benzer. Batıda nehre koşut bir biçimde sıralanan vahalar zinciri dışındaki çevre topraklar, kıraç ve yabani olduğu için, yerleşmeye elverişli değildi.

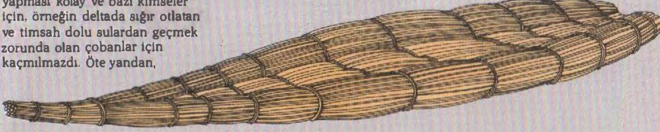
19. Hanedan döneminde yerleşim alanları kuzeye kayana kadar, iki kent Mısır tarihinde kilit noktası olarak önemli rol oynadı: Deltanın uç kısmına yakın olan Memfis ve onun güneyindeki karşılığı Teb. Bunlar, eski Mısır'daki hayalî Nil yolculuğumuzu kestiğimiz iki durağı oluşturuyor. Güneydeki ilk Nil şelâlesi bizim en akla yakın hareket noktamız.

Nubya, vahalar ve Sina hiçbir zaman Mısır'ın parçaları sayılmamış olmakla birlikte, ilk ikisi öylesine sömürgeleştirilmiş, üçüncüsüne ise öyle çok gidip gelinmiştir ki, onları da içine katmak zorunludur. Yukarıya Nubya'ya doğru gitmek ile Nil'de kuzeye doğru gitmek birbirinden farklı olgular; Vahaya ve Sina'ya yapılacak yolculuklarda tekne yerini bir eşeğe bırakmak zorunda.

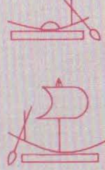
Nil Tekneleri

Nil üzerinde kullanılmış ilk tekne, papirüs dallarından demetlerin birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuş basit bir saldı. Ömrü ve kullanımı sınırlıydı, ama ucuz, yapması kolay ve bazı kimseler için, örneğin deltada sığır otlatan ve timsah dolu sulardan geçmek zorunda olan çobanlar için kaçınılmazdı. Öte yandan, bataklıklarda kuş avlayan avcılar için de bir keyifti. "Bağlamak" anlamına gelen *sepy* sözcüğü, sonradan ahşap teknelerin yapımını nitelemek için de kullanıldı.

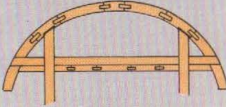
Coğrafi olarak, Eski Mısır'ın biçimi kadar saçma bir biçim düşünmek zordur. Uzunluğu ve darlığıyla, bir ekspres karayolunun iki yanına dizilmiş uzayıp giden bir şehiri andırır. Gerçekten de, bu durumun tek avantajı, iletişim kolaylığıydı; Nil (yani ekspres yol), bütün önemli yerleşim yerlerini birbirine bağlardı. Bu yüzden de, en önemli ulaşım aracı teknelerdi.

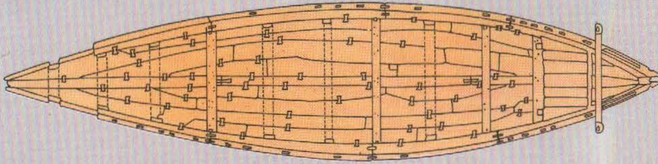

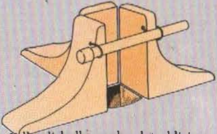
Nehrin yukarısına doğru yelkenle gitmeyi sağlayacak kuzey rüzgarları Nil Vadisi'nde sık eserdi, ama nehirden aşağıya gidiş genellikle kürek gerektirirdi. Bu durum, hiyeroglif yazıya öylesine belirgin bir biçimde geçmişti ki, "kuzeye gitmek" anlamına gelen "akıntıdan aşağıya gitmek" ile "güneye gitmek" anlamına gelen "akıntıdan yukarı gitmek" durumlarını gösteren kayık simgeleri, karadan yapılan yolculuklar için bile kullanılırdı.

Küçük teknelerin ana gövdelerinin yapımı, yörede nitelikli kerestenin bulunmayışını yansıtırdı. Tekne yapımcıları, pek küçük parçaları birbirine yapıştırmak, kaynaştırmak ve bağlamak zorundaydılar; daha büyük teknelerin ve açık deniz gemilerinin kerestesi ithal edilirdi. En azından Yeni Krallık dönemine kadar, Mısır teknelerinin en belirgin yapımsal özelliği, omurgalarının olmayışıdır.

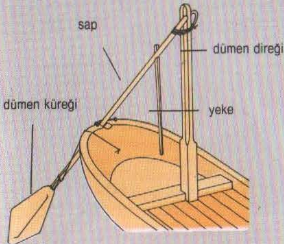

Yelkenli kullanımdan kürekliye çok sık geçildiği için, yelken direğinin indirilip kaldırılması için yalın ama etkili bir mekanizma kullanılırdı.

Dümen tertibatı, bir dümen direğine bağlı ve teknenin kıçından geçen uzun saplı bir dümen küreğiydi. Dümen sapına bağlı bir yekenin yana hareket ettirilmesiyle sap ve dolayısıyla dümen küreği dönerdi.

Eski Mısır'ın gemiciliği konusundaki bilgilerimiz, rölyef ve resimlerdeki çizimsel malzemeden, mezarlarda bulunan tekne modellerinden ve tek tük, (Giza ve Dahşur'da) bulunmuş, gömülü cenaze teknelerinden çıkmadır. Metinsel kaynaklar az ve pek bilgilendirici değildir. Eski Mısır'ın Nil tekneleri amaçlarına (yolculuk, yük, tören tekneleri, v.b.) göre bir hayli farklılık gösterirlerdi, ama bazı yapısal özellikleri, teknenin ait olduğu dönem konusunda güvenilir bilgi verirdi: Bunlar, (1) gövde biçimi, (2) dümen tertibatı, (3) yelken ve direğinin türü, (4) kürekler, (5) kabinlerin konumu ve (6) olağanüstü özelliklerdir.

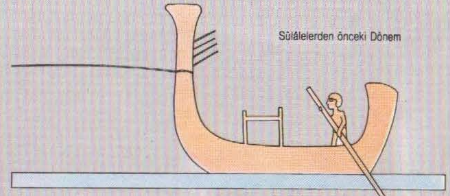
Hanedanlık Öncesi Dönem: (1) bazen, ama her zaman değil, teknenin burnunun ve kıçının keskin bir biçimde yükselmesi (büyük Nil tekneleri bile çoğucası papirüs ya da benzer malzemeden yapılırdı; (2) bir ya da daha fazla dümen küreği; (3) dikdörtgen yelkenler; (4) ve (5) teknenin ortasında kabin, bunun iki ucunda, önde ve arkada iki grup bağsız kürek; (6) teknenin burnunda ağaç desenlerinden süsler (?); kabinin yakınında bandıra.

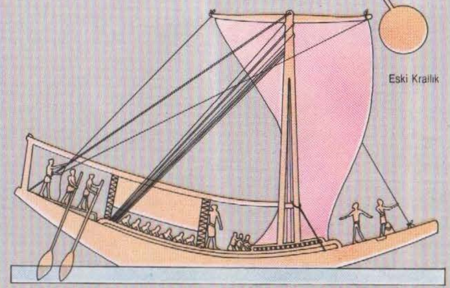
Eski Krallık: (1) "klasik" gövde yapısı (artık ana yapım malzemesi ahşaptır), burnu çoğunlukla bir hayvan başı biçiminde; (2) birkaç dümen küreği, ama 6. Hanedan'dan sonra özel dümen tertibatı; (3) genellikle iki parçalı yelken direği, muhtemelen çokkenar yelkenler, genellikle yüksekliği genişliğinden fazla; (4) 5. Hanedan'dan başlayarak çekme kürekler.

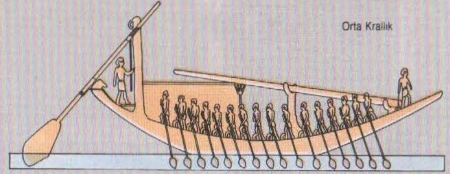
Orta Krallık: (1) yüksek küpeşte; (2) dümen tertibatı büyük dümen direği ile genellikle bir tane olan büyük dümen küreği arasında duran dümenci tarafından kullanılır; (3) tek yelken direği, nehirden aşağıya gidilirken indirilir ve çatallı desteklere oturtulurdu; (5) dümen direğinin önünde kabin.

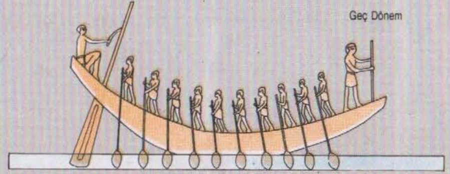
Yeni Krallık: (özelleşmiş geniş tür çeşitliliği): (2) dümen tertibatı genellikle iki dümen kürekli, dümen direğinin önünde duran dümenci tarafından kullanılır; (3) yelken genişliği yüksekliğinden fazla; (5) önde ve arkada köşkler, ortada kabin.

Geç Dönem: (1) yüksek küpeştelere eğilim.

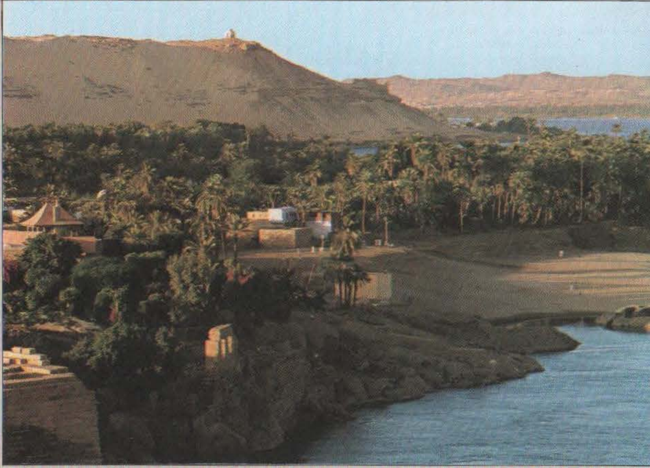

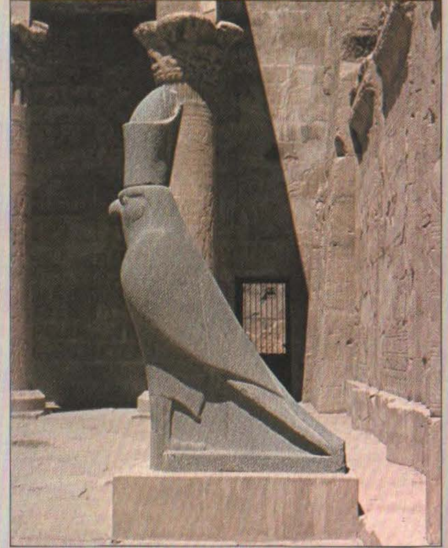

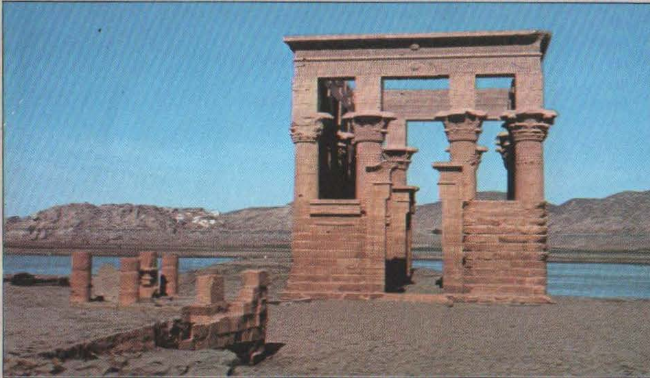

Yeni Krallık

GÜNEY YUKARI MISIR

Mısırlılar daha çok güneye yöneldikleri için Asvan, ülkenin asıl sınırı olan Biga Adası'nın kuzeyindeki "ilk" kentiydi.

Ülkenin en güney kısmı, Biga'dan Cebel üs-Silsile'nin kuzeyine kadar 1'inci, Teb'e kadar da 2'nci ilâ 4'üncü Yukarı Mısır eyaletlerinin doğal bölümlerini içine alır. Bu iki bölüm nehir boyunca aşağı yukarı aynı büyüklüktedir, ama madenler açısından zengin olan birincisi Nubya'nın kumtaşı kemerinin içinde kalır ve çöl koşullarının egemen olduğu çorak araziyi dışarda bırakır. Bu, bugüne kadar Nubyalı özelliğini korumuştur.

Kom el-Ahmar ilk kent merkezlerinden biriydi, ama tarih döneminde önemini yitirdi. Büyük ölçüde Teb'in egemen konumundan dolayı, güneye doğru yer alan bütün bölgeler Yeni Krallık döneminde Nubya arazisinin Genel Valisine bağlıydılar. Nehrin bu kısmında vadi biraz daralır ve Teb bölgesindeki kadar geniş bir nüfus yükünü kaldıramaz. Ama yine de ticaret için kullanılan çöl yolları yapılmış ve birçok dönemde de görülen doğu ve batıya yapılan maden sevkiyatı sürmüştür.

İlk zamanlardaki önemine yaraşır bir biçimde Güney Yukarı Mısır'da Hanedanlar öncesi ve İlk Hanedanlık dönemine ait kalıntılar vardır. En iyi temsil edilen daha geç dönemler, geç Eski Krallık ve I. Ara Dönem, erken Yeni Krallık ve Yunan-Roma Dönemi'dir. Bunların hepsi yönetimin çok güçlü bir biçimde merkezîleşmediği dönemlerdir, bu yüzden de geniş bir alan yararlanabilmiştir. En iyi nehirden görülen harikulade doğal manzaradan başka en etkileyici anıtlar, Cebel üs-Silsile'nin Mısır için taşkınların önemini hatırlatan kutsal yapılar ve ant mezarları ile Philae, Kom Ombo, Edfu ve Esna gibi belli başlı Yunan-Roma tapınaklarıdır.

En üstte solda, nehrin doğu yakısında Elefantin adasının görünümü. Önde, restore edilmiş Roma duvarları ve Nil ölçüm noktası.

Yukarıda solda, Philae'de Trajan'ın köşkü ve ön planda küçük bir tapınağın temelleri; 1964'de, Büyük Baraj'ın yapımından önce çekilmiş bir fotoğraftan.

En üstte sağda, Edfu tapınağının hipostil salonunun girişindeki büyük gri granit kartal; muhtemelen Ptolemaios'lar döneminden.

Yukarıda sağda, Asuan'ın kuzeyinde, Papinakt ve başkalarının, Kubbet el-Hava'daki mezarlık külliyesi; geç 6. Hanedan dönemi. Giriş avlusu, sütunlar ve merdivenler, kumtaşı yamaç oyularak yapılmıştır.

Elephantin ve Asuvan
Elephantin'de kent ve tapınaklar. Kubbet el-Hava'daki Eski Krallıktan Yeni krallığa kadar kaya oyma mazarları. Asuvan'ın doğusunda bitmemiş obelisk ve mumya biçiminde anıt.

Philae
Yunan-Roma hac merkezi, Isis'in, Arensnupsis'in, Mandulis'in, Hathor'un ve başka tanrıların tapınakları.

Kom Ombo
Sobek ve Haroeris üçlü tanrı grubunun Yunan-Roma döneminden tapınakları, kerpiç tuğla avlu içinde yapılar.

Gebel el-Silsile
18. Hanedan'dan Yunan-Roma dönemine dek kumtaşı ocakları. Haremhap'ın (Büyük Speos) kaya oyma tapınağı. Kralların ve Yeni Krallık devlet görevlilerinin kaya oyma simgesel mezarları.

Edfu
Horus'un iyi korunmuş, Ptolemaios döneminden kalma tapınağı ve doğum evi. Çoğunluk dönemlerde kullanılmış yerleşim yeri, Eski ve Yeni Krallıktan kalma mezarlar. III. Ramses'in dikilitaşının temeli.

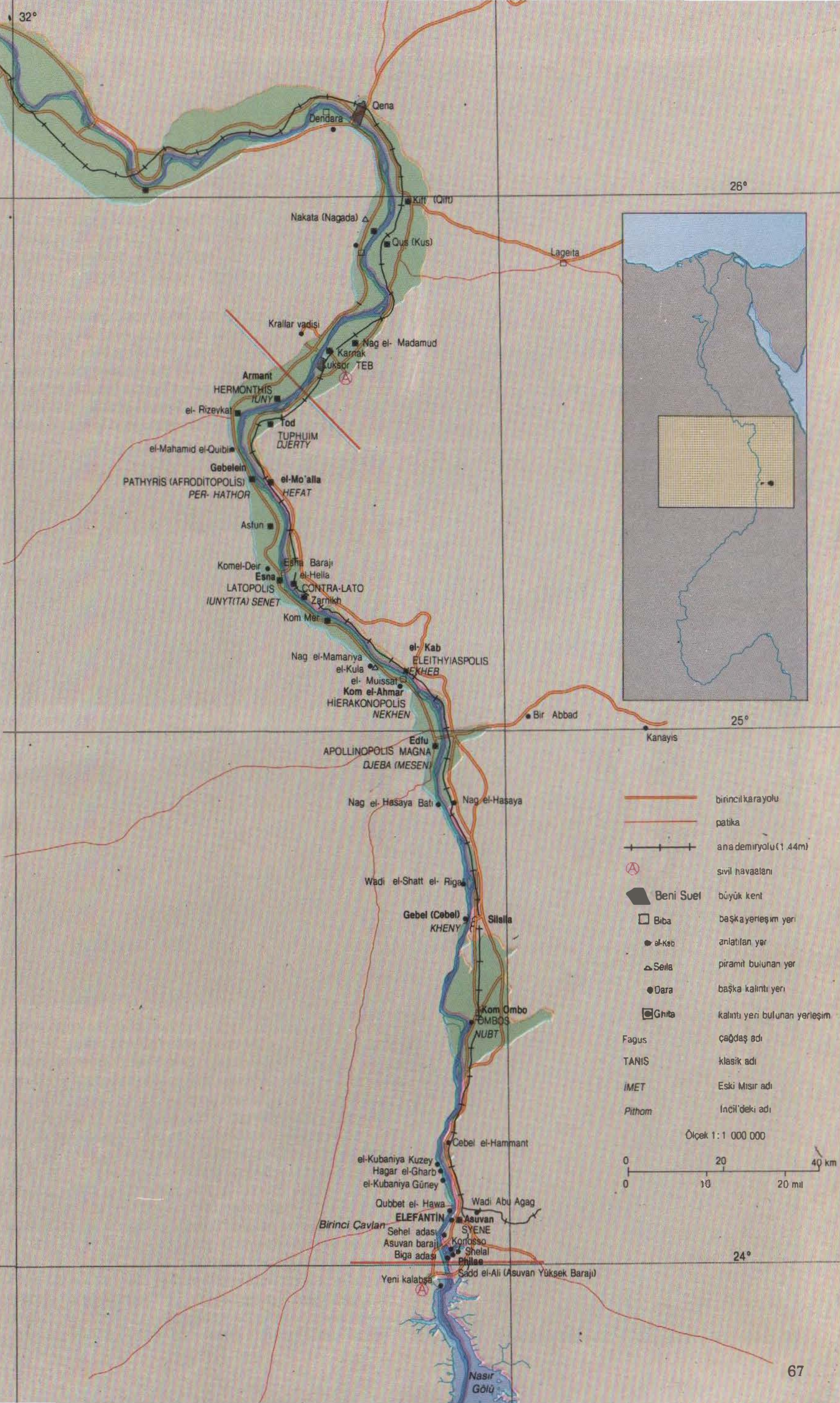
Kom el-Ahmar
Hanedanlık öncesi yerleşim yerleri ve mezarlıklar. Kent ve tapınak külliyeleri, bütün dönemlerden kalıntılar, özellikle Erken Hanedanlık döneminden. 6.dan 18. Hanedan'a dek kaya oyma mezarlar.

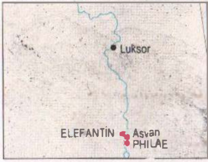
el-Kab
Kent çevrim alanı, Nekbet'in tapınağı ve bütün dönemlerden ikincil yapılar, bazıları çevrim alanının dışında. Şesmetet'in 'Hathor'un ve başkalarının "çil tapınak"ları. Daha çok 18. Hanedan döneminden kaya oyma mezarlar.

Esna
Kentin içinde Yunan Roma döneminden Knum'un tapınağı. Orta krallık ve daha sonraki dönemlerden mezarlıklar. Kentin hemen dışında tahrip edilmiş Yunan-Roma tapınakları.

el-Mo'alla
1. Ara Dönemden kaya oyma mezarlar.
Gebeleyn 1. Ara Dönemden mezarlar. Hathor'un tapınağı, bütün dönemlerden.
Tod
Montu tapınağı ile 5. Hanedan'dan Yunan-Roma dönemine dek kalıntılar.

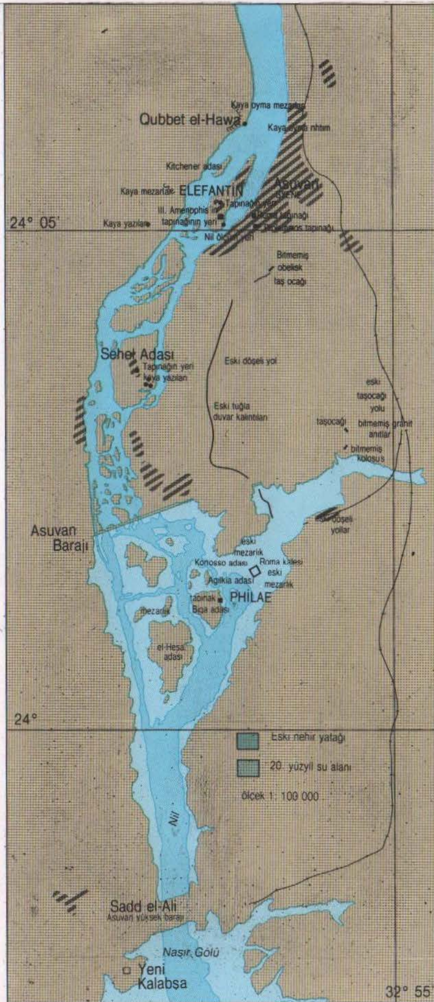
Armant
Montu Tapınağı, II. Hanedan ve sonrası, şimdi büyük bölümü tahrip edilmiş halde. Bucheum (boğa mezarlığı).

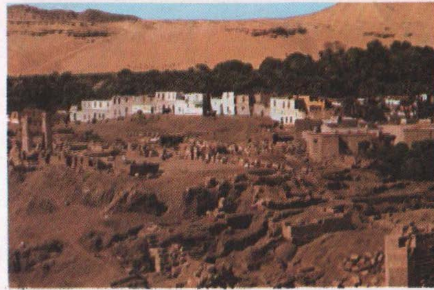

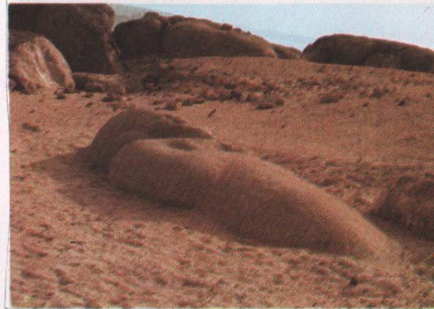
Elefantin ve Asvan

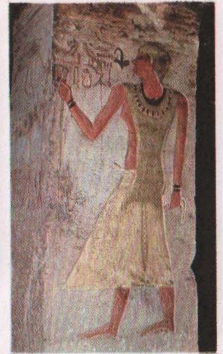
Elefantin Hanedanlar dönemı başında Mısır'a bağlanan I. Yukarı Mısır eyaletinin başkentiydi. Bölge, hemen güneydeki ilk şelâlenin doğal sınırından ve sahip olduğu maden depolarından dolayı stratejik bir öneme sahiptir, ama neredeyse tamamen kıraç bir alan üzerine kurulmuştur. Kentin yiyecek ihtiyacı her zaman kuzeyden sağlanmıştır. Kent geçimini garnizon olarak ve ticaret ile sağlıyordu. Asvan adının türetildiği eski Mısır sözcüğü *svenet*'in anlamı "ticaret"-tır.

Ana kent ve tapınak alanı Elefentin Adası'nın güney ucuna düşer. Burası Erken Hanedanlar Dönemi'nden itibaren sürekli olarak yerleşim yeri olmuştur. Şimdi, uzun dönemli bir kazı programının kapsamına alınan kent ile ilgili pek söylenecek bir şey yok. Gönderilen heyetler burada Kom el-Ahmar (Hierakonpolis)'dakine benzeyen Erken Hanedan Dönemi'ne ait adak için sunulan küçük heykelcikler bulmuşlardır, bu da dolaylı bir biçimde, o tarihlerde orada bir tapınak olduğunun işaretidir. Eski Krallık Dönemi'nden, mezarları nehrin karşı kıyısında bulunan 6. Hanedan'ın ünlü kişilerinin anısına yaptırılmış bir kutsal yapının girişini örten tahta kabartma bölmeler kalmıştır. Buna benzer bir anıt da ölümünden sonra tanrılaştırılan ve Orta Krallık Dönemi'nde yerel bir kültün temel ögesi haline gelen 6. Hanedan'ın resmî görevlilerinden Hekaib'in anıt mezarıdır. Daha geç dönemlerden Roma dönemine kadar yerel kutsal üçlü Hnum, Satis ve Anukis'in tapınaklarına ait kabartmalar kalmıştır, ama tam bir yapı yoktur ve *in situ* (özgün) yerlerinde pek az kalıntı vardır. Yine de III. Amenofis'in küçük kemerli tapınağı 1820'ye kadar ayakta kalabilmiştir, aynı şekilde III. Tutmosis'e ait bir yapı da. IV. İskender'in tapınağının yakınlarında Yunan Roma döneminden Hnum'un kutsal koçlarının me-

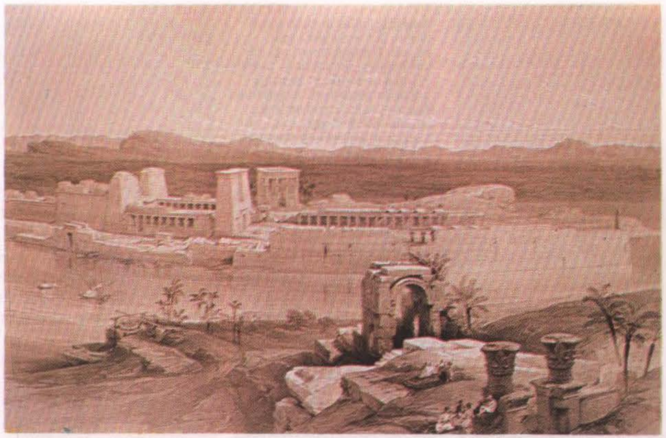

Yukarıda solda, Elephantin Adası'ndaki kutsal bölgenin kalıntılarının kuzeybatıya doğru görünümü, arkaplanda çağdaş kasaba. Görünen taş duvarlar birçok farklı dönemden kalmadır, ayakta duran ana kapı restore edilmiştir

Solda, Asuvan'ın doğusundakı taş ocaklarında terkedilmiş Mumya biçimli anıt muhtemelen 19 Hanedan döneminden. Kaya yapıaı şelale bölgesinin özellilerini göateriyor, heykelın hemen arkasındaki parça da işlenme izleri taşıyor. Heykel önemli ölçüde aşınmaya uğramış, yüzü de yıllar boyu "el süren" ziyaretçiler tarafından cilalı gibi bir hale getirilmiştir

Yukarıda, Kubbet el-Hava'da Setka'nın mezarındaki süslü sütun; geç 6. Hanedan. Bu belki de Asuvan'da bulunan en güzel rölyef işlemesidir. Ölünün çizimi, yaşlı bir rahibi niteleyen leopar derisi, geniş eteklik ve yer yer traş edilmiş saçlara sahip; bu kişi "Efendi, Yukarı Mısır'ın *phylesi*nin [rahip grubu] başı" olarak anlatılıyor. Setka mezarını ziyaret edenleri karşılıyor. sütunun sol yüzünde de bir bölümü görünen hayvan ve sunu veren figürlerin çizimleri ona doğru geliyorlar

zarları bulunmuştur. Bunların mumyaları yaldızlarla süslü karton başlıklarla donatılmıştır. Bir kısmı bulundukları yerdeki taş lahidlere konularak yakındaki bir müzeye alınmıştır. Adada şimdi görülebilen en iyi bilinen anıt, kenarında nehrin doğu yakasındaki yüksekliğini ölçmekte kullanılan işaretler taşıyan Nilometre'dir. Üzerinde görülen taşkın seviyeleri Roma Dönemi'ne aittir.

Batı yakasında, kentin kuzeyine doğru Kubbet ül-Hava, Arapçada "rüzgârlı kubbe" anlamına gelir, Eski Krallık akıncılarının, Orta Krallık valilerinin ve bazı Yeni Krallık görevlilerinin kayaya oyma mezarları vardır. Bazıları aile zinciri oluşturan 6. Hanedan mezarları önemli biyografik metinler içerirler, ama süslemeler seyrek ve taşravârîdir. Yaşlı Sarenput'un 12. Hanedan mezarı ise, bunda da ancak yer yer kabartmalar olmasına rağmen, hem mimarî açıdan hem de süslemelerinde çok daha etkileyicidir.

Elefantin'in güneyindeki şelâlenin granit kayalarının bir çok yerinde taş çıkarılmış olduğunu gösteren işaretler vardır ve taş ocağı alanı kent merkezinden 6 kilometre doğuya kadar yayılır. Buradaki en çarpıcı kalıntılar, metruk bir obelisk ile hemen hemen tam olan mumya biçimli bir anıt heykeldir. Obeliskin üstünde çatlaklar oluşmuş, ama anıt heykelin neden dikilmeyi düşünülen yere taşınmadığı bilinmiyor. Hem nehirde hem de karada sanat değeri olmayan taşa kazınmış birkaç eski resim var, bunlar ya taş çıkarılışını anmak için ya da daha genel bir amaç için yapılmışlar. En büyükleri bütün halinde Elefantin'in 3 kilometre güneyinde Sehel Adası'nda bulunur.

Eski yapıların üzerlerine yeni yapılar yapıldığı için, Asvan kentinde görülebilir çok az kalıntı vardır. Yunan-Roma Dönemi'ne ait iki küçük tapınak, asıl kutsal bölgenin olsa olsa ancak küçük bir kısmını oluşturuyordu.

Philae

I. şelâledeki heybetli çevresi içinde bereketli Philae Adası 19. yüzyıl Mısır'ında turistleri çeken en romantik bölgeydi. Ama I. Asvan barajının yükselmeye başlamasıyla yılın çoğunda suların altında kaldı. Şimdi, Yüksek Baraj'ın inşaatıyla tapınaklar söküldü ve yakındaki Agilkia Adası üstüne yeniden kuruldu.

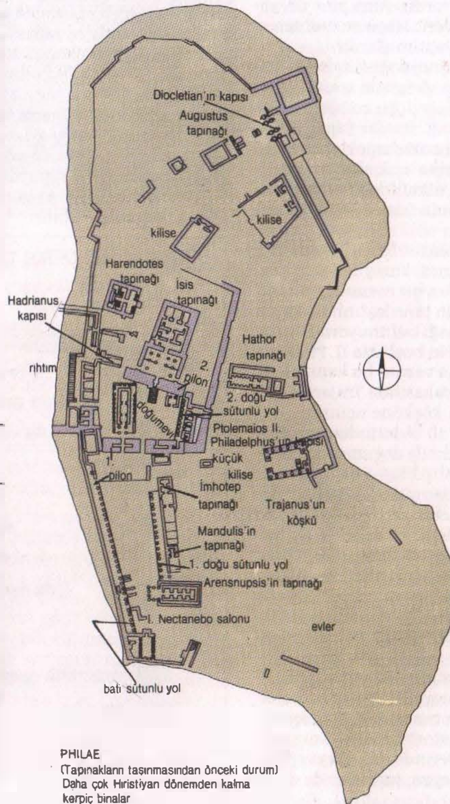
Bölgedeki en eski anıtlar I. Nektanebo Dönemi'nden, ama temellerde bulunan bloklar adanın tarihini Taharka'nın krallığına kadar geri götürüyor. Philae en son hiyeroglif yazıtlarının (İ.S. 394) ve daha sonraki demotik kaya resimlerinin (en sonuncusu İ.S. 452) bulunduğu bölgedir.

Mısırlılar Philae'ye sözcük anlamı olarak "[Re] zamanın[ın] adası"nı atfederler, bununla da, güneş tanrısı yeryüzünü yönetirken bölgenin eski dünyayı yeniden yarattığı ima edilir. Komşu Biga Adası üzerinde Osiris'in ülkedeki birçok mezarından biri olan Abaton ya da "saf höyük" vardı. Buraya yüzü Philae'ye dönük olan küçük Biga tapınağı yoluyla ulaşılmıştı. İsis tapınağı Philae'nin mimari sanatının doruğunu oluşturuyordu, böylece de dönemin en önemli bir çift azizinin her birinin birer adası olmuş oluyordu. İsis daha ünlüydü, kuzeyde ve güneyde taraftarları var-

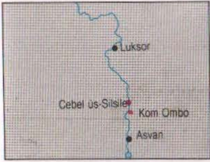

Üstte, Philae'deki tapınak bölgesinin yakınındaki Biga'dan görünümü; David Roberts tarafından yapılmış suluboya resimden (yayınlanışı 1846). Önplanda, kısmen bir kiliseye dönüştürülen Biga tapınağı görülüyor. Batı sütunlu yolunun arka duvarı Philae'nin kenarını oluşturur; bu, sola doğru, bir rıhtım ve Hadrian kapısına giriş olarak devam eder. Arkada, sağdan sola doğru, 1. Doğu sütunlu yolu, Trajan'ın köşkü, 1. pilon, doğumevi ve 2. Doğu sütunlu yol, 2. pilon ve İsis tapınağı görülebiliyor. İsis tapınağı üzerinde yapılmış çağdaş evlerin kalıntıları 19. yüzyılda kaldırılmıştır.

Yukarıda, Philae'de, Hathor tapınağının ana salonunun girişinde bulunan, Ptolemaios VI. Philometor'un hükümdarlığını simgeleyen figür. Bu sistrum figürü, çoğunlukla bir sütun başlığıdır ve altının simgesi (Hathor'un madeni) üzerinde duran bir Hathor başı ile iki yanında bir çift urae ve yukarıda bir naos biçiminden (asıl sistrum'dan) oluşur.

PHILAE
(Tapınakların taşınmasından önceki durum)
Daha çok Hıristiyan dönemden kalma kerpiç binalar

Aşağıda, Philae'de Hadrianus kapısı: İsis'nin (inek başlı) rölyefi, Biga'nın kutsal ağaçlar koruluğuna süt döküyor, Osiris'in "ölümden dönmüş" ruhu da yukarıda gözüküyor. Arkalarında Biga'nın kayalı "manzara"sı, içinden çıktığı mağara ve kayaların üstünde bir kartal ve akbaba figürü.

Sağda, Kom Ombo'daki Sobek ve Haroeris tapınağının, doğudan görünümü. Önplanda kerpiç tuğla dış duvarlar var, bunlardan sonra dış ve iç çevirim duvarları geliyor; kolosus figürleri Roma dönemindendir.

Adanın kuzey ucunda Augustus'un bir tapınağı ve "Diocletianus Kapısı" (İ.S.284-305) olarak bilinen bir kapı vardı. Bunlarla İsis tapınağı arasında iki kilise vardı; İ.S. 4.yüzyıldan başlayarak bunlar pagan kültleri ile beraber varoldular, ama kültler sonunda Bizans İmparatoru Justinianos (İ.S. 527-565) tarafından yasaklandı. İsis tapınağının sütunlu salonu kiliseye dönüştürüldü ve birçok başka bölgede olduğu gibi, tapınaktaki tanrı ve kral figürlerinin yüzleri kazındı.

dı. Ptolemaioslar döneminde Mısır ile Meroit kralları arasında kısa bir süre için ortak yönetim kuruldu. Bunun izleri, IV. Ptolemaios Philopator ve Meroit kralı Arkamani (İ.Ö. y.220-200) adına yapılan Arensnufis tapınağının süslemelerinde görülür; ayrıca İ.Ö. 3. yüzyıl ile İ.S. 3. yüzyıl arasını kapsayan döneme ait Meroit kaya resmi örnekleri de vardır. Ama yine de, yapılar tümüyle Mısır'ın özelliklerini taşır ve muhtemelen de Mısır kaynakları ile yapılmışlardır.

Yerleşim alanları adanın güneydoğusundaydı. Hacılar güneyde I. Nektabo'nun girişinde konaklarlar, oradan anıtsal batı kemeri ve ilk doğu kemeri ile çevrelenmiş açık alana ilerlerlerdi. Bunlar yapı gruplarını çevrelemek maksadıyla sonradan eklenen yapılar olup, Klâsik dünyanın halka açık alanları süsleme geleneğinden esinlenmiş olabilirler. Batı kemerinin süslemeleri daha çok Roma Dönemi'nin izlerini taşır.

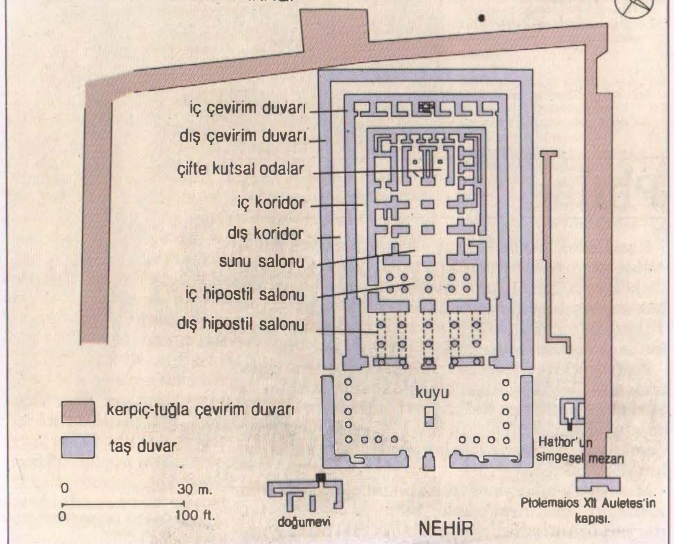
Doğuda Nubya tanrıları Arensnufis ve Mandulis'e adanmış tapınaklar vardı; ayrıca, kuzeyde Sehel Adası'ndaki Ptolemaioslar kayadan bir mezar taşında da sözü edilen Coser yönetiminin tanrılaştırılmış kamu görevlisi Imhotep'in de tapınağı bulunuyordu. Birinci doğu kemerinin kuzeyindeki boşlukta II. Ptolemaios Philadelphos'a ait bir kapı vardır; bu kapı küçük bir mabede ve adanın doğu yakasında Trajan'ın çok sonraki dönemlerde yapılan köşküne açılırdı.

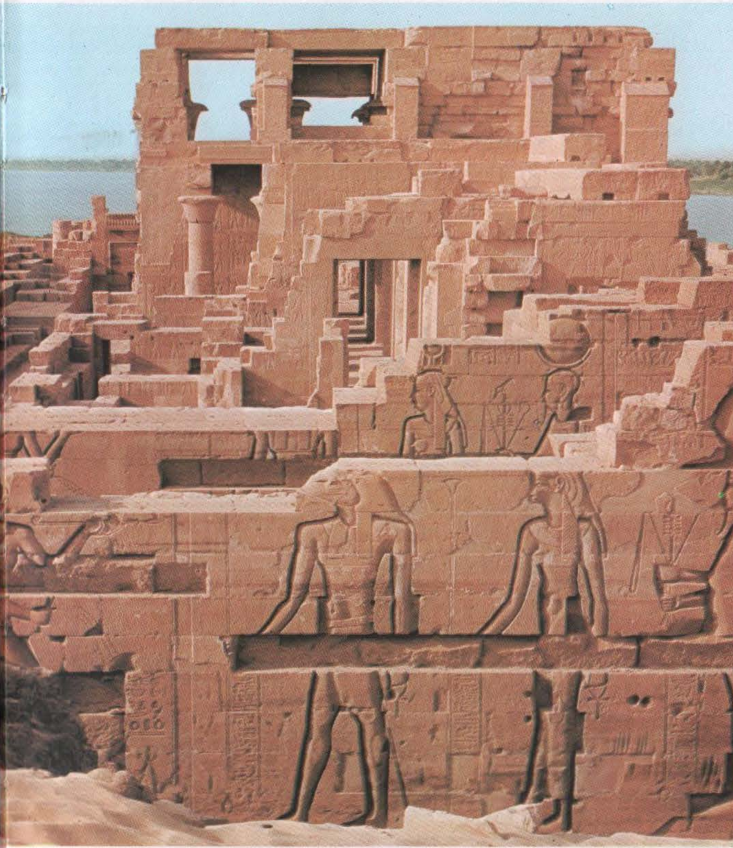
İsis'in tapınağının ilk bölümü birbirinden ayrı öğelerden oluşur. İlk sütunun ardında doğumevini de içine alan bir avlu vardır, bu alışılmışın dışında tapınağın eksenine ve bir dizi odanın açıldığı ikinci doğu kemer altına koşut bir biçimde yerleştirilmiştir. Bu alanların süslemeleri geç Ptolemaios ve erken Roma'nın izlerini taşır. İlk süslemeleri II. Ptolemaios Philadelphos dönemine ait olan gerideki ana tapınak kapının, avlunun ve sütunlu salonunun küçültülmüş bir modelini içerir ve dönemin diğer büyük tapınaklarından daha küçük ölçeklidir. Çatıda Osiris'e adanmış tapınma yerleri vardır.

Geriye kalan tapınaklar içinde en önemlisi, efsanenin kızgın tanrıçası olup, güneye Nubya'ya kadar etrafı harab ederek giden ve dönmesi için Tot tarafından yatıştırılması gereken Hator'unkidir. Tapınağın giriş avlusunun sütunları üzerinde, tanrıçayı eğlendirmek için temsiller düzenleyen, tanrı Bes de dahil müzisyen figürleri vardır.

Kom Ombo

Kom Ombo Cebel üs-Silsile'nin güneyinde en geniş tarım alanının kuzey ucunda Nil'in bir kıvrımı üzerindeki dağlık bir burunda yer alır. Gelişmiş tarım teknikleri sayesinde, buradaki hemen hemen bütün anıtların yapıldığı Ptolemaioslar Dönemi'nde önem kazanmıştı. Ama, Champollion güney duvarının içinde 18. Hanedan dönemine ait bir geçit görülmüş ve çevrede Yeni Krallık Dönemi'ne ait birkaç iri taş bulunmuştur. Tapınağın ön avlusunun bir kısmı nehrin sularıyla aşınmış, duvarın arkasında kalan alan da pek araştırılmamıştır. Bu yüzden de daha erken dönemlere ait bazı bulgular ya gömülüp gitmiş, ya da sularla sürüklenmiş olabilir.

Önünde sunularla oturmuş bir tanrı figürü, aralarında muhtemelen ameliyat araç gereci içeren uzun bir kutu, bir ayaklığın üstünde duruyor. dış koridor, Roma dönemi

temlerini sezinleyebilmeye yardımcı olur. Dış koridorun iç yüzünde bazı ender rastlanan garip görüntüler vardır ve ayrıca öteden beri bir cerrahın olduğu tahmin edilen âletlerin tasviri yer alır.

Birinci sütunlu salonda bulunan Haroeris figürü kabartma süslemelerinde kullanılan eski bir tekniği canlandırır: göz yerinde bir delik vardır; bunun içine, tanrının figürüne özel bir zenginlik ve canlılık katmak için eskiden bir cisim yerleştirilmiş olmalı.

Hathor'un avlunun güneyindeki küçük Roma türbesi, şimdi yakındaki bir mezarlıktan çıkarılan kutsal timsahların mumyalarını saklamakta kullanılıyor. Tapınağın kuzeyindeki kuyunun karmaşık bir yapısı var ve tapınağın yüksekliğinden dolayı çok derin. Diğer tapınaklardaki kuyular gibi, bundan da saf su gelirdi; kuramsal olarak bu suyun eski zamanlardan kaldığı, dış dünyanın kirliliğinden korunarak yalnızca kutsal alanlarda elde edildiği kabul edilirdi.

Ön avluda, sütun üzerindeki kralın iyi korunmuş figüründen renkli detay; Tiberius dönemi. Tacın biçimi kralın Onuris-Şu ile ilişkisini kuruyor; arkasındaki işaret korumayı simgeliyor.

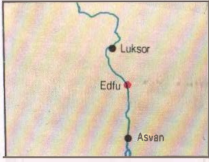
Tapınakta adı geçen ilk kral VI. Ptolemaios Philometor'dur; süslemelerin çoğu XII. Ptolemaios Auletes tarafından tamamlanmıştır. Erken Roma Dönemi'nde avlu süslemeleri yapılmış ve dış koridor eklenmişti. Tapınak bir çift ünlü tanrıya adanmıştır: Sobek, Hator ve Hons ile Haroeris (yaşlı Horus), Tasenetnofret (iyi kızkardeş) ve Panebtavi (iki ülkenin efendisi). Son ikisinin adları yapaydır, bu tanrıçanın grup içindeki yoldaşlık ve genç tanrının krallık işlevini dile getirir. Sobek ve onun üçlüsü birincil tanrılardır, bu da onun güney kısımlarını elinde tutmasından anlaşılır, çünkü Mısır düzeninde güney kuzeye göre daha öndedir.

Nehre en yakın olan doğumevinin batı yarısı yok olmuştur. Belki, daha eski çağlarda bile yer darlığı olduğu için, doğumevi ana tapınağın kapısına bitişiktir (tapınağın arka kısmı da aynı biçimde dış duvara bağlıdır). Kapının iki geçidi vardır, bu karmaşık bir planın ilk işaretidir. Her ana geçit için ayrı bir eksen ve sonunda iki mihraba varan alışılmışın dışında büyük birkaç ara oda vardır. Birinci sütunlu salondan başlayan bir koridor tapınağın bütün iç kısmını içine alır ve genişliği, arkadaki birkaç tane küçük odayı kapsar. Bu ayrıca bir ikinci duvar ve koridor ile çevrilidir ve avluyu da içine alır. Böylece çift eksen başka ikili özelliklerle birlikte bulunur. İç koridordaki ve küçük odalarındaki kabartmaların bazıları tamamlanmamıştır, böylece o dönemdeki sanatçıların yön-

Cebel üs-Silsile

Asvan'ın 65 kilometre kadar kuzeyinde, Cebel üs-Silsile'de dik kumtaşı uçurumları nehri daraltır ve nehir trafiğinde doğal bir engel oluşturur. Bölgenin "kürek çekme yeri" olarak çevrilen eski adı Heni (ya da Henu) bu olguyu yansıtıyor olmalı. Taş ocakları, özellikle doğu yakasındakiler 18. Hanedan Dönemi'nden Yunan-Roma Dönemi'ne kadar kullanılmıştır.

Batı yakasında Haremhab'ın Büyük Speos'u (kayaya oyma tapınak) vardır. Tapınağın kendilerine adandığı yedi tanrı, mihrabın arkasındaki girintide oturmuş olarak temsil edilirler. Aralarında yerel timsah tanrı Sobek ve Kral Haremhab da vardır. Speos'un güneyinde, krallar tarafından (I. Sethos, II. Ramses, Mer-

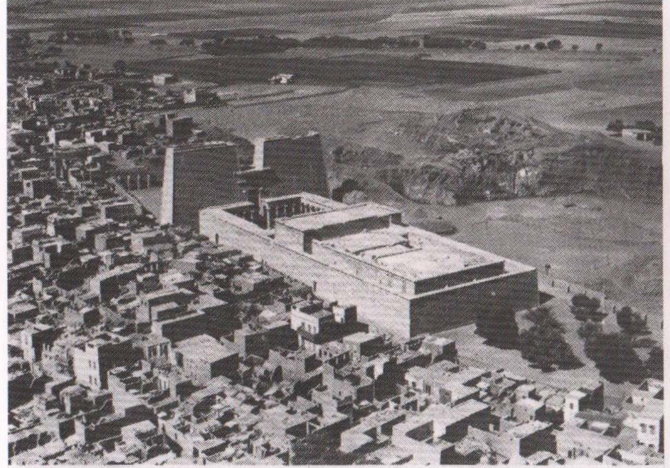
neptah) ve aynı zamanda yüksek görevliler özellikle de 18. Hanedanınkiler tarafından yaptırılan ve boş mezar olarak işlevleri olan bazı kayaya oyma hücre mezarlar yapılmıştı.

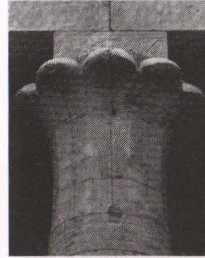
Nehrin her iki yakasındaki kayaların yüzlerine kitabeler yazılmış ya da basit çizimler yapılmıştır.

Edfu

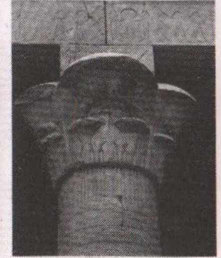
Edfu bölgesi nehrin yakınında ve çevredeki geniş vadinin üzerinde olup, taşkınlara maruz kalmadığı ve çöle yakın bir alanda yalıtlanmadığı için yerleşim bölgesi olarak ideal bir konuma sahiptir. Ptolemaios tapınağı, modern kentin alt kısımlarında doğuya ve batıya doğru genişleyen daha geniş bir alan üzerinde kuruluydu, böylece doğuya doğru geniş bir alanı kaplayan kalıntılar ile bir denge oluşturuyordu. Batı kısmında Eski Krallık'tan kalma bir iç ve dış çevre duvarı var. Daha sonra yapılan bir duvar dış duvarın dışından dolanır ve I. Ara Dönem'e ait olduğu tahmin edilmektedir. Duvarların arasında ve üstlerinde Eski Krallık ve Yunan-Roma kalıntıları var. Daha sonra yapılan duvar, daha batıya uzanan Eski Krallık ve I. Ara Dönem alanlarını içine alır. Buralarda 2. Ara Dönem'den ve yeni krallıktan kalma çok büyük mastabalar, orda burda yazılı dikili taşlar, heykeller ve sunak masaları vardır.

III. Ramses'e ait bir tapınak sütununun yalnızca tabanı kalmıştır. Geleneklere uygun olarakNil'e dönüktür ve ondan sonra yapılandan çok daha küçük bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra yapılan tapınak birinci avlusunda eski kapının direkleri arasındaki geçide bir geçit daha ekleyerek kendinden önceki tapınağın varlığını belirtir. Güneye açılan bir geçit ve kapının hemen güneyindeki ana tapınak ile dik açı içinde bulunan doğumevi bir bütün oluşturur. Tapınak Mısır'da neredeyse tam olarak korunan tek tapınaktır ve biçimi türünün ilk örneğini yansıtır. Dış mekânlara yatay bantlar halinde yazılan yazıtlar, yapımcısı ile ilgili bazı ayrıntıları anlatır. Yapım 237'de başladı (II. Ptolemaios, I. Euergetes). İç kısımları 212'de bitti (IV. Ptolemaios Philopator) ve süslemeleri 142'ye kadar sürdü (VII. Ptolemaios, II. Euergetes). Dış sütunlu salon ayrı olarak yapıldı ve 124'de tamamlandı (VIII. Ptolemaios, II. Euergetes). Buranın ve diğer kısımların süslemeleri 57 yılında bitti. Çalışmalar genellikle siyasal olaylardan etkilenmeden sürdü, ama IV. Ptolemaios ve V. Ptolemaios Epiphanes dönemlerinde Yukarı Mısır'daki karışıklıklar sırasında 20 yıldan fazla bir süre askıya alındı.

Tapınağın güneye doğru alışılmışın dışındaki yönelme konumu, bölgenin yapısından dolayı olabilir. Kapının arkasında korunmuş tek geniş avlusunun, dönemin diğer yapılarındaki gibi, belirgin biçimli çift başlıklı sütunları vardır. Böylelikle tek düze olan şekillere bir çeşitlilik verilir. Kapılar tapınağın arkasında sur duvarları ile sınırlı bir alana açılır, burası avlunun dış duvarlarının bir devamıdır. Buradaki ve sur duvarın dış yüzündeki görüntüler ve yazılarda halk kaynaklarından aktarıldığı tahmin edilen tapınağa bağışlanmış toprakların listesi, efsanevi kuruluşunun öyküsü ve Horus'un, düşmanı Seth'i yenişini anlatan "dramatik" bir metin ile büyük kabartmalar yer alır.

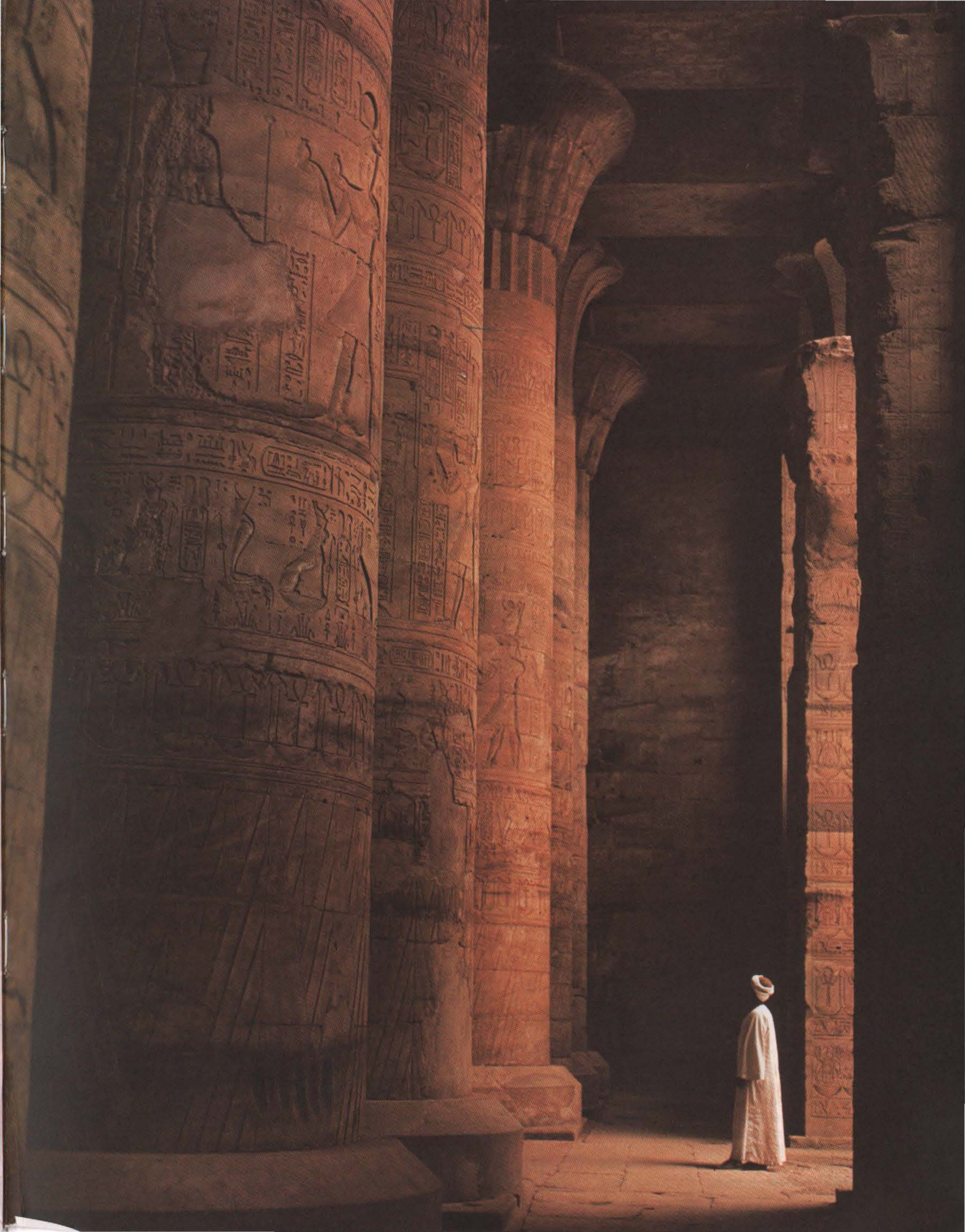
Tapınağın iç kısmının çarpıcı bir özelliği, ışığın ya da karanlığın ustalıklı bir biçimde kullanılmasıdır. Bazı odalar tümüyle karanlıktır, bazı yerler ise, ışığı sütunlu salonun sütunları arasından ve tavandaki açıklıklardan ya da tavanla duvarın birleştiği köşe açıdan alır. Genel gelişme ışıktan karanlığa doğrudur, mihrap ışığı yalnız eksenden gelmektedir. Kabartmaların gerçek renklerini korudukları dönemlerde bütün bunların etkileri çok daha zengin olmuş olmalı.

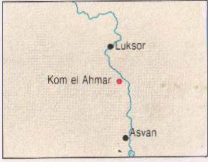
Mihraptaki iyice cilâlı siyenitten yapılmış (kırmızı Mısır mermeri) yekpare *naos* tanrının külte uygun imajını taşıyan tahta bir tabutu da içeriyor olmalıy-

Üstte, 1932'de kuzeyden çekilmiş hava fotoğrafı. Tapınağın yerleşim yerine hakim konumu ve kentin üzerine kurulu olduğu tepenin büyük bölümü görülebiliyor. Dış duvarların üzerindeki anıtsal rölyefler bu uzaklıktan bile anlamlı olarak tanınıyor.

Yukarıda, Ön avludaki sütun başlıkları dizilerinden örnekler. İkisi bileşik türde; biri çoğul papirus dalı (?), öteki tek bir dalın damarları biçiminde. Palmiye dalı biçimindeki sütun başlığı, güneşle ilgili çağırışımları olan eski bir motiftir, ancak bunun suyla da ilgili yanı vardır, çünkü palmiye genellikle su birikintilerinin kenarlarında yetişir. Başlıkların üzerindeki rölyefler güneşle ilgili görünümler içeriyor.

Sağda, Edfu'daki hipostil salonunun doğuya doğru görünümü. Sütunların yüksekliği ve sıklığı mekan duyumunu sınırlıyor; sonuç olarak, odanın taşıdığı sık bataklık bitkileri ya da koruluğu simgelemini yansıtıyor. Sütunların alt bölümlerinde bitki biçimleri ve ana sunu görünümlerinin altında ve üstünde simgesel anlatı dizileri var.

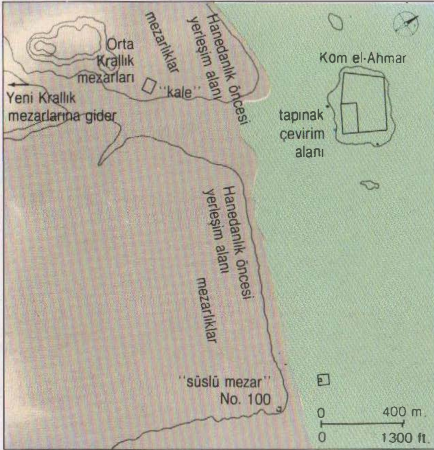

dı. Tahta munafazanın ıçindeki Tanrı imajı herhalde, 60 cm. uzunluğunda, tahtadan yapılmış ve altın ve yarı değerli taşlarla bezenmişti. Bu *naos*, II. Nektanebo dönemine ait olup tapınaktaki en eski nesnedir.

Doğumevinin dışındaki alan çok harap olmuştur, ama sunak ve gezinti yeri iyi korunmuştur. Güney gezinti bölgesindeki kabartmalar kuzey rüzgârına karşı korunmuştur. Bazılarının renkleri bozulmamıştır, böylece o dönemde kullanılan renklerin etkilerini geniş bir alan üzerinde gözlemek olanaklıdır.

Geç dönemlerde yapılan diğer tapınaklar gibi, kullanılmamaya başlanınca Edfu'nun da bütün eşyaları ve donanımları boşaltılmıştır. Bu yüzden, giriş tarafındaki bir çift anıtsal şahin heykeli ve sütunlu salonun girişindeki tek şahin heykeli geriye kaldığı için şanslı sayılırız. Şimdi avluda yatan insan boyutlarının üstünde bir grup çıplak oğlan heykeli -muhtemelen genç tanrı İhi ya da Harsomtus- de tapınağın anıtsal süsleri arasında yer alıyor olmalıydı; ve onu herhalde şimdiki sade görünüşünden kurtarıyordu.

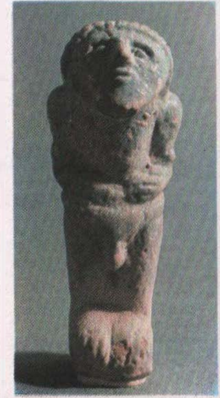
Kom el Ahmar

Eski adı Nehen olan Kom el Ahmar ("Kırmızı Höyük") Nil'in batı yakasında, el Muissat kentinin bir kilometre kadar güneybatısında yer alır. Nekhen, karşı yakadaki Neheb (el-Kab) ile birlikte Mısır efsanesi içinde önemli bir yere sahipti. Deltadaki Yukarı Mısır ikiz kentleri *Pe* ve *Dep* (şimdiki Tell el-Fara'in)'e benzerler. "Nehen'in Ruhları" olarak bilinen çakal başlı figürler, Nehen'in ilk yöneticilerinin tasvirleri olabilir. Kentin en önemli tanrısı başında iki uzun tüy bulunan ve *(Neheni, Nehenliu)* ilk zamanlarda Horus ile özdeşleştirilen ("Nehenli Horus") bir şahindir. Kentin Yunanca adı, Hierankopolis de bunu doğrular. *Nehen* 3. Yukarı Mısır eyaletinin ilk merkeziydi. Yeni Krallık döneminde onun bu görevini el-Kab yüklendi ve kent, Kuş genel valisi tarafından idare edilen toprakların arasına katıldı.

Güneye doğru çölün kenarından üç kilometre gidildiğinde ve el Muissat'ın güneybatısında, Hanedanlar Öncesi Dönem'e ait geniş yerleşim alanları ve mezarlık kalıntıları vardır. Bu kalıntılar, karşısında Kom el-Ahmar'ın yer aldığı vadinin doğusunda daha da yoğunlaşırlar. Yapılma nedeni bilinmeyen ve Erken Hanedanlık Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilen tuğla bir yapı ("Kale") 500 metre kadar vadinin içlerine girer. Ünlü "Süslü Mezar 100" geçen yüzyılın sonlarında yerleşim-mezar alanının doğu ucunda ortaya çıkarılmıştı, ama şimdi kayıp. Mütevazi boyutlardaki (4,5×2×1,5 m) bu tuğla yeraltı mezarının batı duvarında tekneleri, hayvanları ve insanları gösteren çok güzel resimler vardır. Geç Hanedanlar Öncesi dönemden yerel bir reise ait olduğu sanılmaktadır ve bir yandan Mısır toplumunda gelişen toplumsal sınıfları göstermesi bakımından bir yandan da Mısır sanatının gelişme süreci içindeki gelenekleri ve motifleri gös-

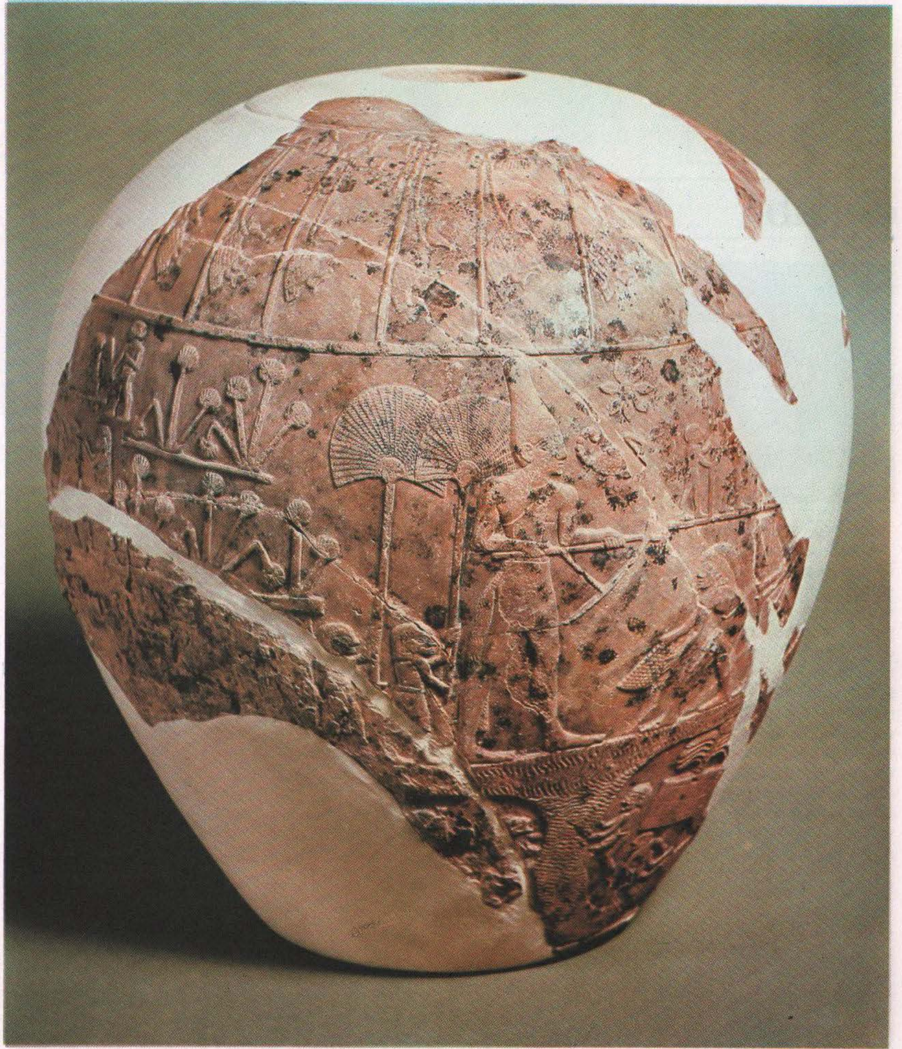

Yukarıda, Erken Hanedanlık döneminden fildişi ve fayanstan iki küçük heykel, Kom el-Ahmar'daki tapınağın "ana deposu"ndan. Oxford Ashmolean Müzesi.

Solda, Oturan arslan, parlak kırmızı kaplamalı toprak, muhtemelen 3. Hanedan döneminden. Bu heykelin bazı özellikleri olağandışıdır, özellikle kulakların şematik bir biçimde olması ve yelenin, hayvanın göğsüne bir başörtüsünün ucunu taklit eden bir biçimde düşmesi. Yükseklik 42.5 cm. Tapınakta bulunmuştur. Oxford, Ashmolean Müzesi.

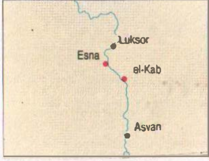
Kral "akrep"in (kralın başına yakın bir yerde bulunan akrep figüründen dolayı bu adı almıştır), muhtemelen Na'rmer'in, işlemeli kireç başlığı. Rölyeftn ana görünümü, bu tapınak temel atma töreninde kralın ilk hendeği kazmasını gösteriyor. Yükseklik 25 cm. "Ana depo"dan, Oxford, Ashmolean Müzesi.

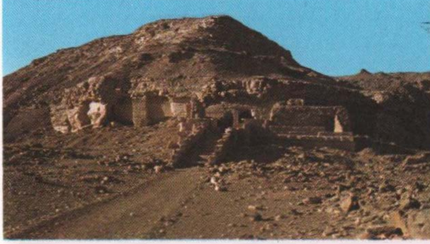
termesi bakımından önemlidir.

I. Hanedan'ın başlarında çölün kenarındaki eski yerleşim alanının yerini, düzensiz bir kent alanı olan Kom el-Ahmar aldı. Güney ucunda, tüm alanın altı da birini kaplayan tapınak yapıları bulunmaktadır. Burası 1897-99 yılları arasında Hierakonpolis'te yürütülen kazılarda kısmen ortaya çıkarılmıştır. Kazıyı yürüten J.E. Quibell ve F.W. Green, Mısır arkeolojisi henüz yeteri kadar teçhizatlı olmadığı için büyük zorluklarla karşılaşmışlardı. İlk haliyle tuğla tapınak taşlarla beslenen kum bir höyük içeriyordu; bu, belki de *Nehen* adının yazıldığı hiyeroglif işaretinin ilk haliydi. Kral Na'rmer, Ha'sehem/Ha'sehemri ile birlikte tapınağın başlıca yaptırıcısıydı. Daha sonraları, tapınağa sunulan adakların birçoğu biraraya toplanıp gizli bir köşede ("Ana Depo'da") depolanmıştı. Bunun ne zaman ve hangi nedenden dolayı yapıldığı bilinmiyor: nedeni tapınağın yeniden yapımına ya da dönemin siyasal çalkantılarına bağlanabilir. "Ana Depo"daki bir çok nesne (paletler, asa tokmakları, taş kaplar, fildişinden oyma figürler vb.) daha önce sözü edilen iki Erken Hanedanlık kralı dönemine aittir, yazısız bazı parçaların daha sonraki dönemlere ait oldukları da ileri sürülmüştür. Tapınakta hemen hemen bütün daha sonraki dönemlere ait anıtlar vardır, ama bunlar sayıca pek fazla olmadıkları gibi, gösterişli de değildirler. Yalnızca 6. Hanedan dönemine ait olanlar bir istisna oluşturur, (I. Pepi ve Merenre'yi tasvir eden iki büyük bakır heykel, bir Pepi kralını Horus ve Hathor ile birlikte gösteren granit bir dikili taş, II. Pepi'ye ait bir heykelin kaidesi ve belki de altından bir şahin başı imajı); o dönemlerde yapısal açıdan değişiklikler yapılmış olabilir.

"Kale" vadisinde ve yan kollarında, 6. Hanedan ile 18. Hanedan arasındaki dönemden kalma süslemeli ve yazılı kayaya oyma mezarlar vardır.

el-Kab

Solda, el-Kab'daki çöl tapınaklarından birisi olan, Ptolemaios döneminden Tanrıça Şesmetet'in kaya oyma simgesel mezarı, güneyden görünümü.

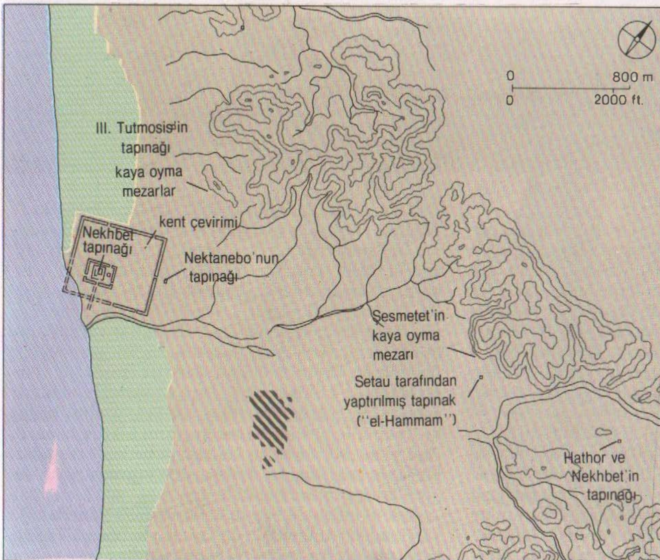
el-Kab bölgesinde insan etkinliğinin ilk izleri İ.Ö. 6000 yılına kadar iner: Kab'lı olarak adlandırılan mikrolitik yapı geleneği, Yukarı Mısır'ın bilinen Neolitik kültüründen daha önceki tarihlere rastlar. Nil'in doğu yakasındaki antik Neheb ve nehrin karşı yakasındaki Nehen (Kom el-Ahmar) Hanedanlar Öncesi Dönem'de ve Erken Hanedanlık Dönemi'nde çok önemli iki yerleşim merkeziydi. Bu, Neheb'in akbaba tanrısı Nehbet'in Mısır krallarının koruyucu tanrıçalığına yükseltilmesinde de yansır (Aşağı Mısır'ın kobra tanrıçası Vacit ile beraber). Nehbet Yukarı Mısır'ın eşsiz tanrıçası olarak kabul edilirdi. "Hehen'in Beyazı" olarak da bilinen tanrıça, krallık ve tanrılık doğumlarda yardımcı olurdu, bu yüzden de kentin Eileithyiaspolis olarak adlandırıldığı Yunan-Roma Dönemi'ndeki Yunanlı Eileithyia ile eş görülür. En azından 18. Hanedan'ın başından itibaren Neheb 3. Yukarı Mısır eyaletinin başkenti olarak hizmet görmüş, daha sonraları bu görevini Esna'ya bırakmıştır.

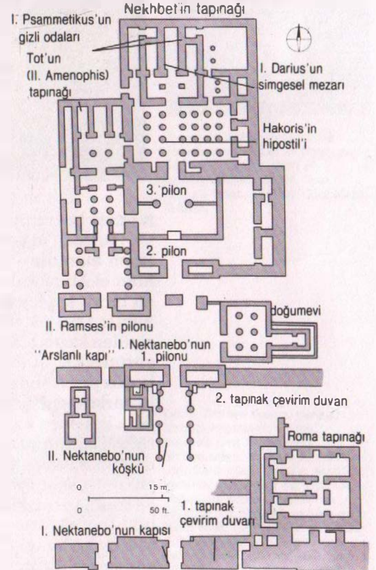
550×550 metrelik el-Kab kent suru, onu çevreleyen masif tuğla duvarlarla birlikte, çok etkileyicidir. Sur Nehbet'in ana tapınağı ile birkaç yan yapıyı içerir, bunların arasında bir doğumevi, daha küçük tapınaklar, kutsal bir göl ve bazı erken dönem mezarları vardır.

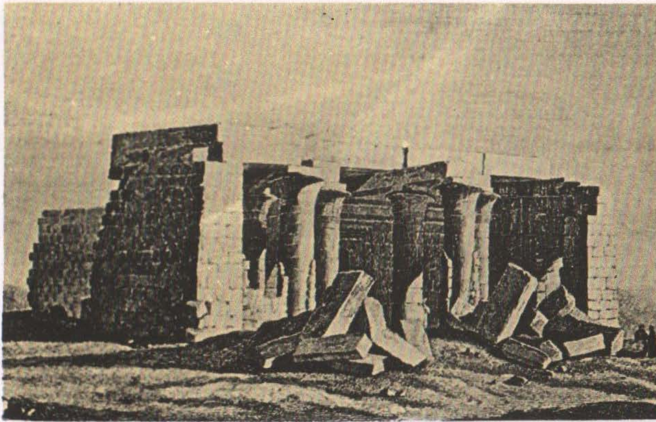
el-Kab'taki gösterişsiz tapınakların yapımının Erken Hanedanlar Dönemi'ne kadar indiği sanılır. Bu, Ha'sehemvi'nin adını taşıyan granit bir kütlenin varlığıyla da desteklenir. Orta Krallık Dönemi'nde Nebhepetre' Mentuhotpe, III. Sebehotpe (*sed*-bayram tapınağı) ve III. Neferhotep (Sehemre'-s'anhatavi) bölge ile yakından ilgilendiler. Nehbet tapınağındaki önemli yapım etkinlikleri 18. Hanedan Dönemi'nde başladı. Dönemin hemen hemen bütün krallarının az ya da çok bu etkinliklere katkısı oldu, ama III. Tutmosis ve II. Amenofis'in çabaları hepsininkinden önde gelir. Amarna Dönemi'ndeki aradan sonra Ramsesler tapınağı genişleterek Nehbet'i onurlandırmayı sürdürdüler. 25. Hanedan'dan Taharka, 26 Hanedan'dan I. Psammetikus ve 27 Hanedan'dan I. Daryus da buna katılmışlardır, ama şimdi çok harap olmuş olan tapınağın arkeologların ilk gördükleri hali büyük ölçüde 29. ve 30. Hanedan'ın krallarının eseriydi (Hakoris ve I. ve II. Nektanebo).

Şimdi yok olmuş olan iki küçük tapınak, surların dışında yer alıyordu. Surların 750 metre kuzeybatısında yer alan birincisi III. Tutmosis tarafından yaptırılmıştı; diğeri kuzeydoğu surunun dışındaydı ve Nektanebo'lardan birinin eseriydi. Surun 2.2 kilometre kadar kuzeydoğusunda, Hellal Vadisi'nin girişinde "çöl

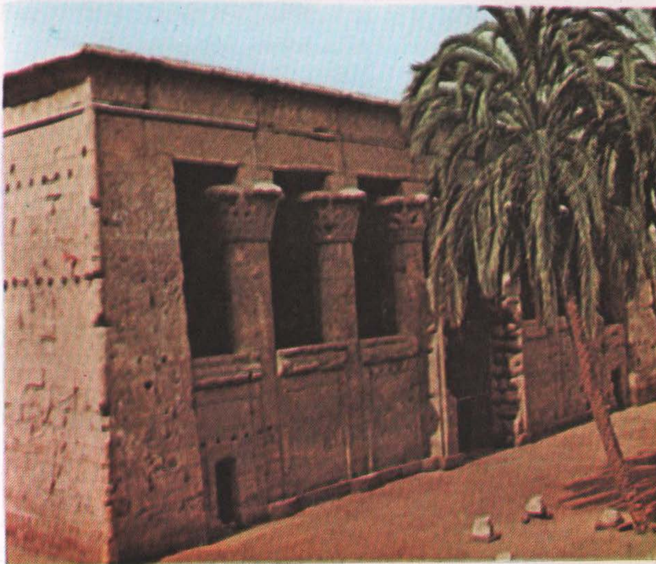
"Caab denen bir yerde... çok eskiden kalma gibi görünen bir şey bulduk... eski bir tapınağın kalıntılarına geldik. İki sıra halinde altı sütundan oluşuyordu ve tavanı sağlamdı. Bunların biraz kuzeyinde birçok başka kırık sütunun kalıntıları ve birçok başka yıkıntı vardı, hepsi de garip hiyerogriflerle işlenmişti, v.b.". (C. Perry, *A View of the Levant*, 1743, s.361, Nekhbet tapınağındaki Hakoris hipostil salonundaki sütunları anlatırken).

Esna'nın kuzeybatısındaki Kom el-Deyr'de Knum tapınağı, bugün tahrip edilmiş haldedir, Napolyon'un 1798-1800 seferi sırasında yapılmış gravür.

Esna'da Knum tapınağının ön yüzü, İ.S. I. Yüzyıl. Hipostil salona giren yan kapıların çevresinde önemli mitolojik metinler vardır; bunlar rahiplerin giriş kapılarıydı.

tapınağı" olarak adlandırılan tapınakların ilki yer alır; tanrıça Şesmetet'in (Smithis) kısmen yalnız başına duran, kısmen kayadan oyma sunağı. Büyük ölçüde Ptolemaios II. Euergetes ve IX. Ptolemaios II. Soter tarafından yaptırılmıştır. Onun 70 metre güneydoğusunda II. Ramses döneminde Kuş Setau valisi tarafından yaptırılan ve Ptolemaios döneminde onarılan günümüze dek iyi korunmuş bir mabed ("el-Hamman" olarak bilinir) vardır. Re'Harahti'ye, Hathor'a, Amun'a, Nehbet'e ve II. Ramses'in kendisine adandığı sanılmaktadır. Daha ötede, kent surunun 3.4 kilometre dışında IV. Tutmosis ve III. Amenofis'in "Vadi Girişinin Hanımı" Hathor'a ve Nehbet'e adanmış bir tapınakları vardır.

Kent surlarının 400 m. kuzeyinde, özellikle 18. Hanedan'ın ilk yarısına, daha sonra, Orta Krallık Dönemi'ne ve Ramsesler Dönemi'ne ait kayaya oyma mezarlar vardır. Bunlardan ikisi, Ahmose Pennehbet'inki (No.2) ve Ebena'nın oğlu 'Ahmose'ninki (No.5) biyografik metinleriyle ünlüdürler. Hiksos'un başkenti Avaris'in zaptedilmesi, Filistin'deki Şaruhen'in kral 'Ahmose tarafından kuşatılması ve 18. Hanedan'ın ilk krallarının Suriye ve Nubya'ya düzenledikleri seferler, burada sözü edilen tarihî olaylardan birkaçıdır. Neheb kent yöneticisi Paheri'nin mezarı da kabartmalarıyla ünlüdür. III. Ptolemaios I. Euergetes'e ait olduğu tahmin edilen ve nehre daha yakın, diğerlerinin kuzeybatısında kalan süslemeli bir tapınak daha vardır.

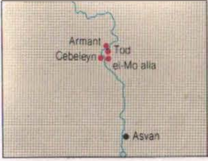
Esna

Antik Mısır'ın Yunit ya da (Ta)senet'i Esna, Yunancada, kentin batısındaki bir mezarlıkta gömülü olan kutsal Lates balığına izafeten Latopolis olarak adlandırılır. Aynı bölgede Orta Krallık Dönemi'nden Geç Dönem'e kadar bazı insan mezarları da vardır.

Esna tapınağı modern kentin ortasında, nehirden 200 metre uzaklıktadır. Enkaz ve kum birikmesinden dolayı şimdi yol seviyesinin 9 metre altında kalır. Tapınak ile rıhtımı birleştirdiği tahmin edilen tören yolu kaybolmuştur. Hâlâ kullanılan rıhtımda Marcus Aurelius'un kabartmaları vardır. Tapınaktaki metinler tapınağın o bölgedeki dört başka tapınak ile bağlantısını kuruyor, bunlardan üçü kuzeyde, biri de doğu yakasındaydı. 19. yüzyılda bazı parçaları hâlâ duran bu tapınaklardan bugüne hiçbir şey kalmamıştır. Son zamanlarda 12 kilometre güneyde, Kom Mer'de yapılan bir kazıda aynı döneme ait bir tapınak ortaya çıkarılmıştır.

Tapınak Hnum ile birlikte birkaç tanrıya adanmıştır; bunların içinde en ünlüleri Neit ve adı "büyülü güç" anlamına gelen çocuk tanrı Heka'dır. Yalnız sütunlu salonu ayakta kalmıştır, batı duvarı iç tapınağın başlangıcını oluşturur. Bu duvar hepsinden daha eskidir, üzerinde VI. Ptolemaios Philometor ve VIII. Ptolemaios, II. Euergetes'e ait kabartmalar vardır. Sütunlu salonun geri kalan kısımları korunmuş olarak günümüze kadar gelen büyük tapınakların en sonuncusudur. İçi ve dışı İ.S. 1. ve 3. yüzyıllara ait süslemelerle bezelidir. Bazı sahneler, özellikle de tanrılar ve ağ ile kuş avlayan kral çok etkileyicidir.

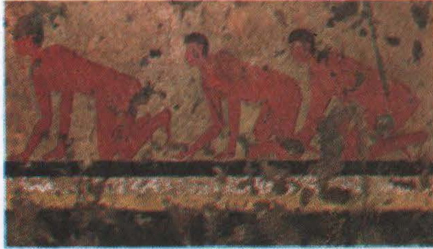
Süslemelerin en belirgin özelliği sütunların üzerlerine yazılı metinlerdir. Bunlar, Esna'daki kutsal yılda yapılan bazı festivallerin bir takvim şematikliği içinde tam ve zengin bir resmini çizerler. Buna ek olarak Hnum için bir çift kriptografik ilâhi vardır. Bunlardan biri neredeyse tamamen koç, diğeri ise timsah hiyerogliflerıyle yazılmıştır.

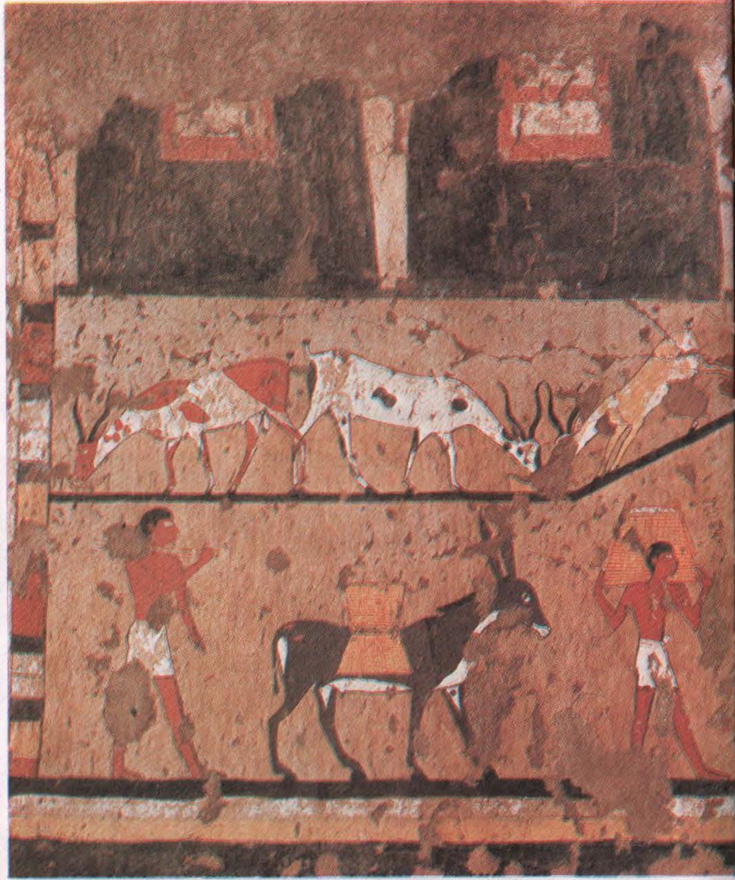

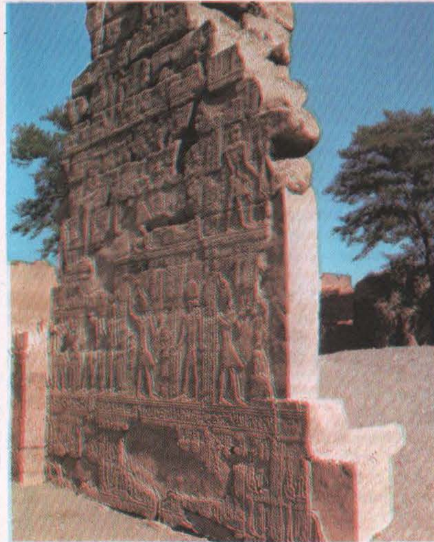
el-Mo'alla (Muallâ)

I. Ara Dönem'in başlarında 'Anhtifi ve Sebehotbe'-ye ait iki kayaya oyma süslemeli mezar, el-Mo'alla'daki en önemli anıtlardır (burası antik Mısır'ın Hefat'ı olsa gerek). Alışılmışın dışındaki resimlerinden başka, Anhtifi'nin mezarında Eski Krallığı izleyen dönemde güney eyaletlerindeki durumu anlatan ilginç biyografik metinler vardır.

En solda üstte, el-Mu'alla'da Anktifi'nin mezarından: mezarın sahibi bir papirus kayık içinde zıpkınla balık avlıyor. Arkasında duran karısının ve kızlarının figürleri son yıllarda mezar hırsızları tarafından tahrip edilmiştir. Boyama, I. Ara Dönem.

Yukarıda ve en solda altta, Gebeleyn'de, İti'nin mezarından: Dizlerinin üstünde üç çıplak genç, belki jimnastik yapıyorlar ve tahılların depolara taşınmasını gösteren bir sahne. Boyama, I. Ara Dönem, Torino, Egizio Müzesi

Solda, Tod'daki Ptolemaios tapınağı.

Cebeleyn

Bölgenin Arapça adı ile eski Mısır dilindeki adı aynı anlamı taşır: "İki Tepe". Nil'in batı yakasında, 3. ve 4. Yukarı Mısır eyaletlerinin birleştiği noktada yer alır.

Yunanca adı, Per-Hator'dan türetilmiş, "Hathor'un Arazisi" (Pathyris ya da Afroditopolis) bir tapınağı ise dogu tepesi üzerinde yükselir. Tapınağın 3. Hanedanlık Dönemi'ne ait olduğu tahmin ediliyor, ayrıca Nebhepetre' Mentuhotpe döneminden, 13. Hanedan'ın bazı krallarından (II. Cedneferre' Dedumose, Ced'anhre' Mentuemzaf ve Sehemre'-s'anhtavi, III. Neferhotep) ve 15. Hanedan'ın bazı krallarından (Hian ve Avoserre' Apofis) kabartmalar, dikili taşlar ve yazıtlar da bulunmuştur. Tapınak Yunan-Roma Döne-

2. Ara Dönem krallarından birinin kayınbiraderi olan Ulak Sebekemsauf'un siyah granit heykeli. Geçen yüzyılın ilk yarısında Arınant'da John Gardner Wilkinson tarafından görülen heykel, bugün Viyana Sanat Tarihi Müzesi'ndedir, ancak kaidesi ile ayakları (burada görülen bir kalıptır), Dublin'deki İrlanda Milli Müzesi'ndedir. Yüksekliği 1.50 m.

ıni'nde de işlevlerini sürdürmüştür, bölgede bazı halk dilinde ve Yunanca papirüsler bulunmuştur. Kent doğu tepesinin alt kısmındaki düzlükte kurulmuştu.

Tod

Daha 5. Hanedan'dan Userkaf Dönemi'nde Nil'in doğu yakasında eski Mısır'ın Çerti bölgesinde (Yunan-Roma Dönemi'nin Tuphium'u) tuğladan yapılmış bir mabet vardı. Tanrı Montu'nun kültü ile bağlantılı belli başlı yapım etkinlikleri Orta Krallık'ta, Nebhepetre' Mentuhotpe, S'anhkare' Mentuhotpe ve I.Senvosret dönemlerinde başladı, ama onların tapınakları şimdi yok olmuştur. Yeni Krallık'ta, III. Tutmosis Montu'nun kayığı için bir kısmı hâlâ ayakta duran bir kutsal yapı yaptırdı, daha sonra II. Amenofis, I. Sethos, Amenmesse ve III. ve IV. Ramses'ler döneminde bu yapı onarıldı. VIII. Ptolemaios, II. Euergetes, I. Senvosret'in tapınağının önüne kutsal bir göl ile birlikte kendi tapınağını ve yanına da Roma stili bir köşk yaptırdı.

Arınant

Nil'in batı yakasında, 4. Yukarı Mısır eyaletinde yer alan eski Yuni, savaş tanrısı Montu'ya tapılan en önemli yerlerden biriydi ve aynı zamanda 18. Hanedan'ın başlarına kadar Teb de dahil bütün eyaletin başkentiydi. Modern Armant adı Yuni-Montu'dan türetilir, Kıptî dilinde Ermont, Yunanca Hermonthis.

Daha 11. Hanedan Dönemi'nde Arınant'ta Montu'ya adanmış bir tapınak vardı. Bu dönemdeki yöneticilerin o bölgeden çıktıkları tahmin ediliyor, ama kesin olarak bilinen Nebhepetre' Mentuhotpe'nin ilk yapımları başlattığı. 12. Hanedan Dönemi'nde ve Yeni Krallık'ta önemli bazı eklemeler yapıldı, bunların içinde III. Tutmosis'in yaptırdığı kapı hâlâ ayakta duran tek parçadır. Tapınağın süslemeleri Geç Dönem'de yapıldı; tarihi ile ilgili bilgiler, yeniden kullanılan ya da terk edilmiş taş parçalarından öğrenilebilir. II. Nektanebo döneminde yeni bir tapınağın yapımına başlanmış, bu Ptolemaios döneminde de sürmüştü. Bölgeye en önemli katkı VII. Kleopatra Philopator ve bir göl ile doğumevi yaptıran XV. Ptolemaios, Sezaryon (Ceasarion) tarafından yapılmıştır. Yapı geçen yüzyılın ilk yarısında hâlâ ayakta duruyordu, ama şimdi tamamen yok olmuştur. Biri Antoninus Pius tarafından yaptırılan iki kapı da bulunmuştur. Arınant'ın kutsal Buhis boğalarının gömülü olduğu Bucheum (eski Mısır dilindeki beh'ten türetilmiş) Arınant'ın kuzeyinde çölün kenarında kurulmuştur. İlk gömülmeler II. Nektanebo dönemine rastlar, Bucheum'un Diocletianus dönemine kadar 650 yıl boyunca kullanıldığı bilinir. "Buhis'in Anası" ineklerin de gömülü olduğu yerler buradadır. Armant'ın çevresinde her döneme ait geniş mezarlıklar vardır.

TEB

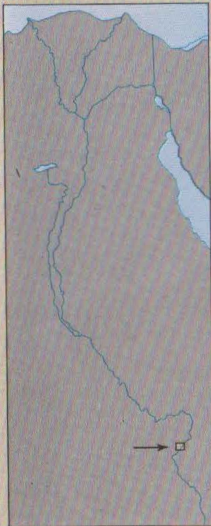

Eski Mısır'ın Vaset'i Yunanlılar tarafından Teb (Thebai) olarak adlandırılmıştı. Amam bunun nedeni araştırıldığında pek aydınlatıcı bir sonuca varamayız. Mısır dilindeki Ta-ipet (*İpetresit* Luksor tapınağıydı) ya da Ceme Medinet Hubu sözcüklerinin söylenişinin Yunanlıların Beeotia'daki bu adı taşıyan kentlerinin söylenişine benzediği ileri sürülür, ama bu kanıtlama yeterince inandırıcı değildir.

Vaset, iyice güneyde, 4. Yukarı Mısır eyaletinde yer alırdı. Coğrafi konumu, kentin tarihi önemini artırmıştır: Değerli maden kaynaklarına ticaret yollarına sahip Nubya'ya ve doğu çölüne yakın olup kuzeydeki kısıtlayıcı güç merkezlerinden uzaktır. Mısır tarihinin ilk dönemlerinde Tebli yerel yöneticiler büyük çaplı bir genişleme siyaseti güttüler, özellikle de I. ve 2. Ara Dönemlerde; ama 2. Ara Dönemde bu hareket yabancı (Hyksos) istilâcılara karşı bir Mısır tepkisi olarak sürdürüldü. Eski Krallık Dönemi'nin son zamanlarından daha eski döneme ait ancak birkaç anıt vardır. Veset o dönemlerde bir taşka kentinden biraz daha büyüktü. Önemi II. Hanedan Dönemi'nde arttı; 12. Hanedan'ın başlarında başkent İtitevi'ye taşındığı halde tanrısı Amun ile birlikte Teb güney Yukarı Mısır'ın idarî merkezi olarak kaldı. Doruk noktasına, 18. Hanedan Dönemi'nde ülkenin başkenti olmasıyla ulaştı. Toprakları ülkedeki en önemli ve en zengin tapınakları, batı yakasında üst tabaka halk için hazırlanan mezarlar da Mısır'ın gördüğü en lüks mezarlardı. 18. Hanedan'ın sonlarına doğru ve Ramsesler Dönemi'nde krallık etkinliklerinin merkezi ve yerleşim yerleri kuzeye taşındığı halde (el-Amarna, Memfis ve Pi-Ri'amsese) Teb tapınakları gelişmelerini sürdürdü; Krallar hâlâ Krallar Vadisi'ne gömülüyordu ve kent ülkenin idarî yönetiminde hâlâ söz sahibiydi. 3. Ara dönemi boyunca Teb Amun Yüksek Rahibi'nin başkanlığında deltadaki Tanis'ten ülkeyi yöneten 21. ve 22. Hanedan krallarına karşı bir güç oluşturdu. Teb'in güçlü etkisi ancak Geç Dönem'de son buldu.

Kentin ama, belki de ilk yerleşim alanları ve belli başlı tapınakları doğu yakasında yer alır. Nehrin öteki yanında, batı yakasında kentin hem batı bölümü, hem de nekropolisi ve gömü işlemlerinin yapıldığı tapınaklar vardır. III. Amenofis'in sarayı el-Malkata'daydı ve Ramsesler Dönemi'nde Teb'in merkezi onun kuzeyindeki Medinet Habu'ya kaydı.

"Aşağı Mısır'daki piramitler, katakomplar ve görülecek başka bazı şeylere büyük harikalar diye bakılır ve bunlar haklı olarak dünyanın başka yerlerinin gurur duyduğu şeylere tercih edilir. Ancak, bunlar Mısır dışındaki bütün dünyada en üstün olma iddiasını taşısalar da, öte yandan, Saaide'deki [Yukarı Mısır] birçok eski tapınak, v.b.'larına da üstünlük şanını teslim etmek zorundadırlar." (C.Perry, *A View of the Levant*, 1743, Önsöz).

Luksor
Amun'un tapınağı, daha çok III. Amenophis, II. Ramses ve Büyük İskender dönemleri.

Karnak
Amun, Montu ve Mut yöreleri, Khon'ların tapınağı ile başka birçok küçük tapınak, 12. Hanedan'dan Yunan-Roma dönemine dek.

Batı Yakası: Tapınaklar
Deyr el-Bahri: Nebhepetre' Mentuhotpe ve Hatşepsut'un mezar-tapınakları, III. Tutmosis'in Amun tapınağı.

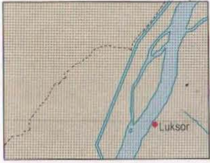
Ramseseum: II. Ramses'in mezar-tapınağı.

Medinet Habu: 18. Hanedan ve sonraki dönemden Amun tapınağı ve III. Ramses'in mezar-tapınağı.
Başka mezar-tapınaklar, özellikle I. Sethos'unki Kurna'da ve III. Amenophis'inki ile yakınında "Memnon Kolossus'ları".

Kral Mezarları
el-Tarif: 11. Hanedan.
Dra'Abu el-Naga': 17. Hanedan.
Krallar Vadisi: 18.'den 20.'ye kadarki Hanedanlar, Tut'ankamon'unki dahil.
Deyr el-Medina: işçi kasabası.

Özel Mezarlar

6. Hanedan'dan Yunan-Roma dönemine dek mezarlar.

Luksor

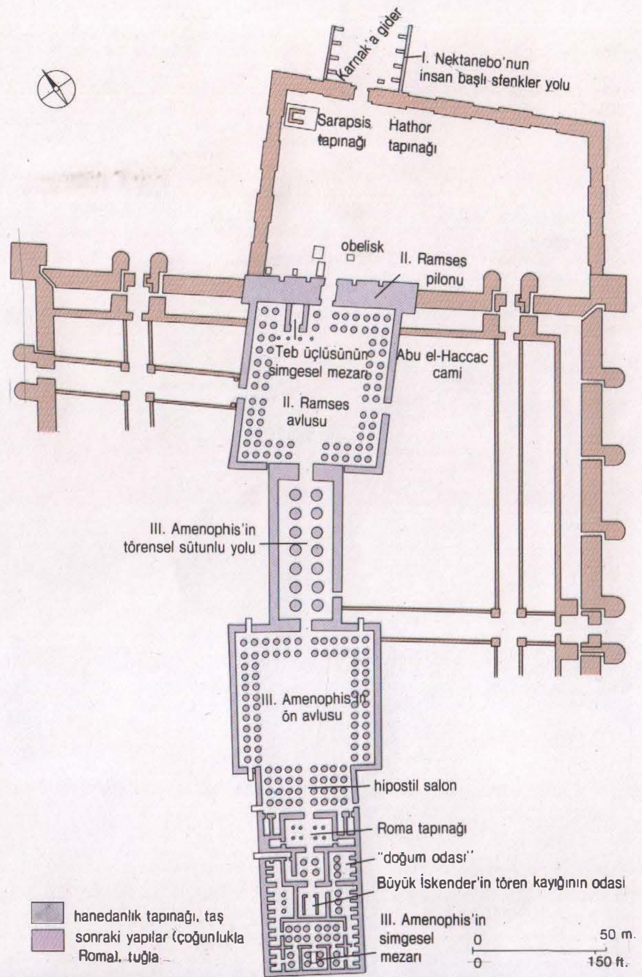
Metinlere ve arkeolojik bulgulara dayanılarak, 18. Hanedan Dönemi'nde ya da hatta daha erken dönemlerde, Luksor tapınağının olduğu yerde ya da onun civarında bir kutsal yapının yükseldiği bilinir. Ama, bugün gördüğümüz tapınak büyük ölçüde iki kral, III. Amenofis (iç kısımları) ile II. Ramses (dış kısımları) tarafından yaptırılmıştır. Birkaç başka kral daha kabartma süslemelerine ve yazılarına katkıda bulunmuşlar, büyük yapılar ekletmiş ya da değişiklikler yaptırmışlardır; bu kralların başında Tutankamun, Haremhab ve Büyük İskender gelir. Teb üçlüsünün daha eski bir simgesel mezarı, II. Ramses'in avlusuna bitiştirilmiştir. Tapınağın kapıdan arka duvarı kadar, boydan boya uzunluğu 260 metredir.

Tapınak, Luksor'da erkeklik organı dikilmiş Min biçimini alan Amun'a (Amenemope) adanmıştır. Karnak'taki Amun Tapınağı ile yakın bağları vardır, yılda bir kez, taşkın mevsiminin ikinci ve üçüncü aylarında Luksor'da uzun bir dini festival düzenlenir, Karnaklı Amun'un görüntüsü İpet-resit'ini, "güneyli İpet"ini (tapınak bu adla bilinirdi) ziyaret ederdi.

Roma İmparatoru Diocletianus'un dönemin sonunda, İ.S. 300'den hemen sonra, tapınağın iç kısmındaki ön odalar askerî garnizona ve kente hizmet amacıyla imparatorluk kültürü ibadethanesine dönüştürüldü. Birliğin sancakları ve nişanları burda saklanırdı. 19. yüzyılda hâlâ görülebilen çok ince süslemeleri vardı, ama şimdi hemen hemen tamamen kaybolmuşlardır. Eyyubîler Dönemi'nde (13. yüzyıl) Ebu el-Haggag [Haccac] adına II. Ramses avlusunda yaptırılan küçük bir cami hâlâ durmaktadır.

I. Nektabo'nun insan başlı sfenksler yolu, 3 km. kuzeye doğru Karnak ile Luksor'u birbirine bağlardı ve ziyaretçi tuğladan bir sur ile karşılaşırdı. Tapınağın önünde, ön avluda daha sonraları yapılan bazı başka yapılar da vardı; surların arasında Şabaka'nın Kemeri (daha sonra sökülmüş) ve Tharka tarafından yaptırılan Hator tapınağı ve Hadrianus tarafından yaptırılan Sarapis tapınağı sayılabilir. Tapınağın doğusunda ve batısında görülen yanık tuğla duvarlar, krallık tapınağı ile aynı dönemlerdeki geç dönem Roma kentinin kalıntılarıdır.

Tapınağın önünde, dış yüzünde Suriye'de Hititlere karşı İ.Ö. 1285'te yapılan ünlü Kardeş savaşını anlatan kabartma ve metinlerin bulunduğu II. Ramses'e

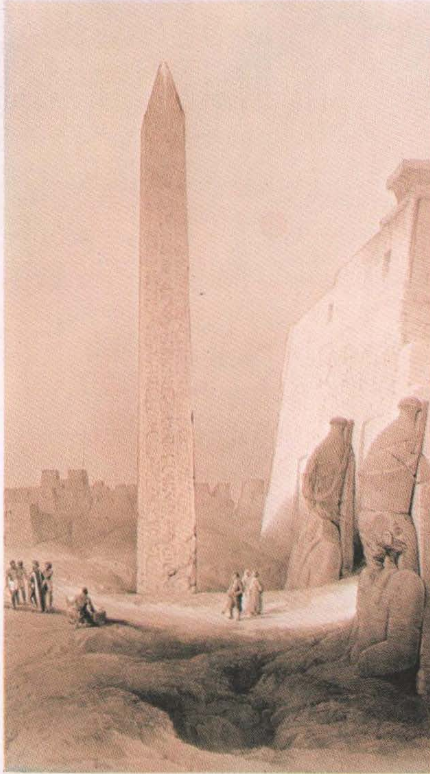
En solda, III. Amenophis'in sütunlu yolunun güneybatıdan görünümü. Arkada II. Ramses'in pilon'u ve Abu el-Haccac Cami görülüyor.

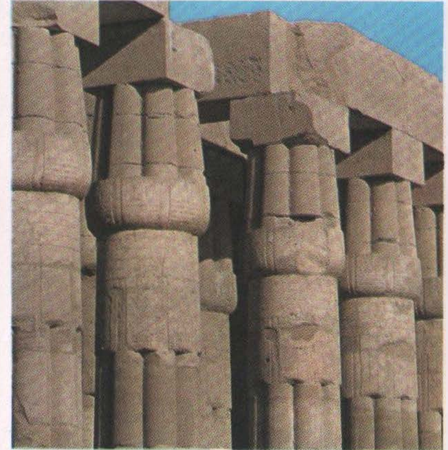
Solda, pilonun kuzeyden görünümü. II. Ramses'in ayakta kalmış kolossus heykelleri avluya giden yan kapının dışında ve sağda III. Amenophis'in törensel sütunlu yolunun papirus biçimindeki sütunları görülüyor.

Sağda, pilon'un 1838'de, kuzeydeki obelisk'in kaldırılmasından kısa bir süre sonraki görünümü, İskoç ressam David Roberts'in (1796-1864) bir resminden Pilon'un dışındaki II. Ramses'in kolossus oturan heykelleri o zamanlar yarı yarıya molozlara gömülüydü.

En sağda üstte, Hipostil salonun, açılmamış papirus dalları biçimindeki başlıklı sütunları, abakusları ve arkitravlarının üzerinde III. Amenophis'in adları ve metinler.

Yukarıda ve en sağda altta, Roma *sacellum*'unun duvarlarındaki resimler: doğu duvarının bir bölümü ile eski tapınağın 1. ve 2. ön salonlarının dönüştürülmesiyle oluşturulan yarım daire bölümün solundaki resimler. Sir John Gardner Wilkinson tarafından 1856'da (özel incelemelerde bu tarih verilir) ya da daha önce kopya edilmiştir. Bugün hemen tamamiyle yok olmuştur.

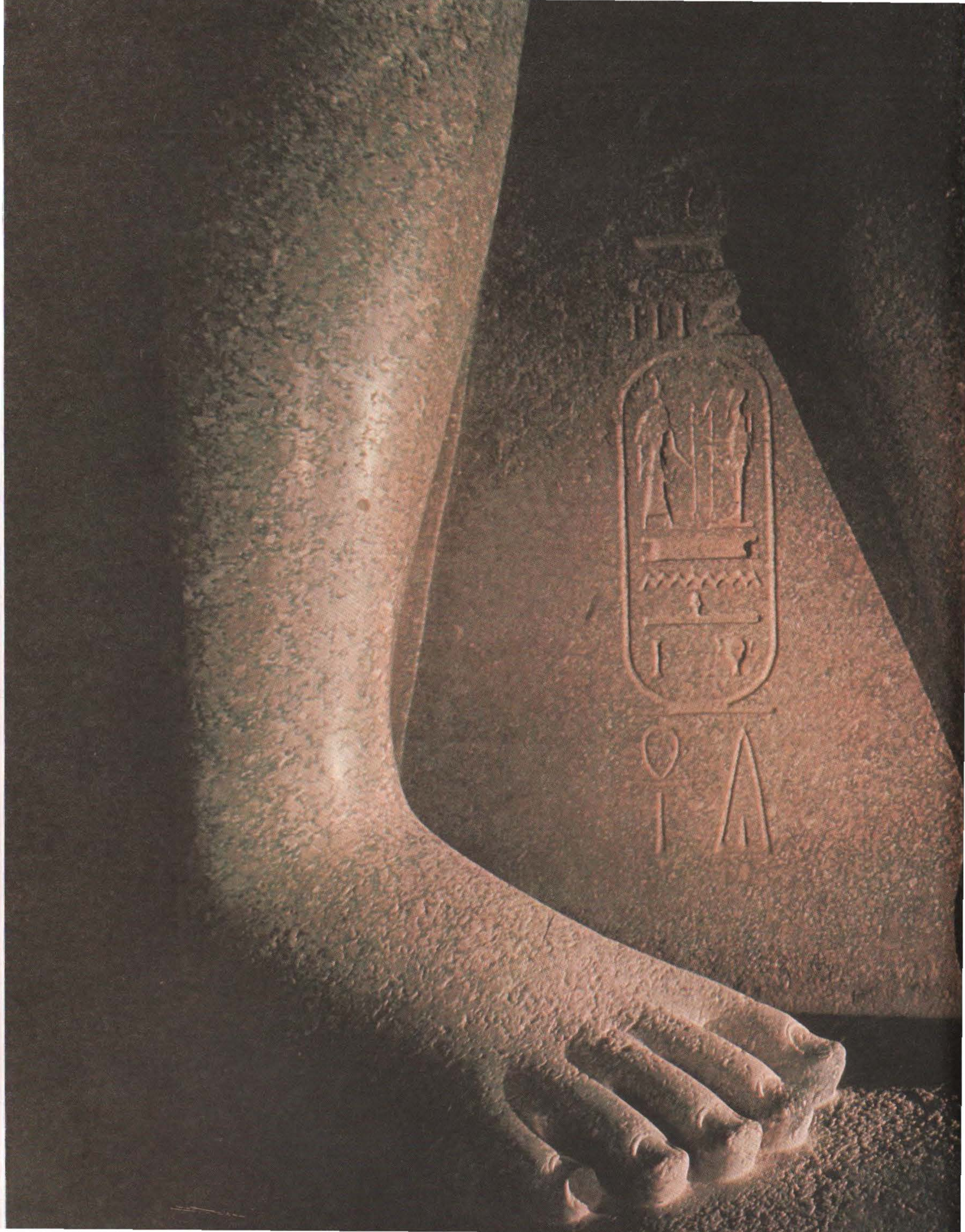
İleriki sayfalarda, muhtemelen III. Amenophis'e ait bir granit heykelden detay ile sonradan eklenmiş, Merneptah'ın hartuc'u, Luksor'dan. "Krallık mevkii soylu bir mevkiidir. Anıtlarını sürdürecek oğlu ya da kardeşi olmayınca, birinin işlerini öteki görür; kişi kendinden önce gelen için bir şeyler yapar ve umar ki kendinden sonra gelen yaptıklarına önem verecektir." (Papirus Leningrad 1116 A ön yüzü, 116-18)

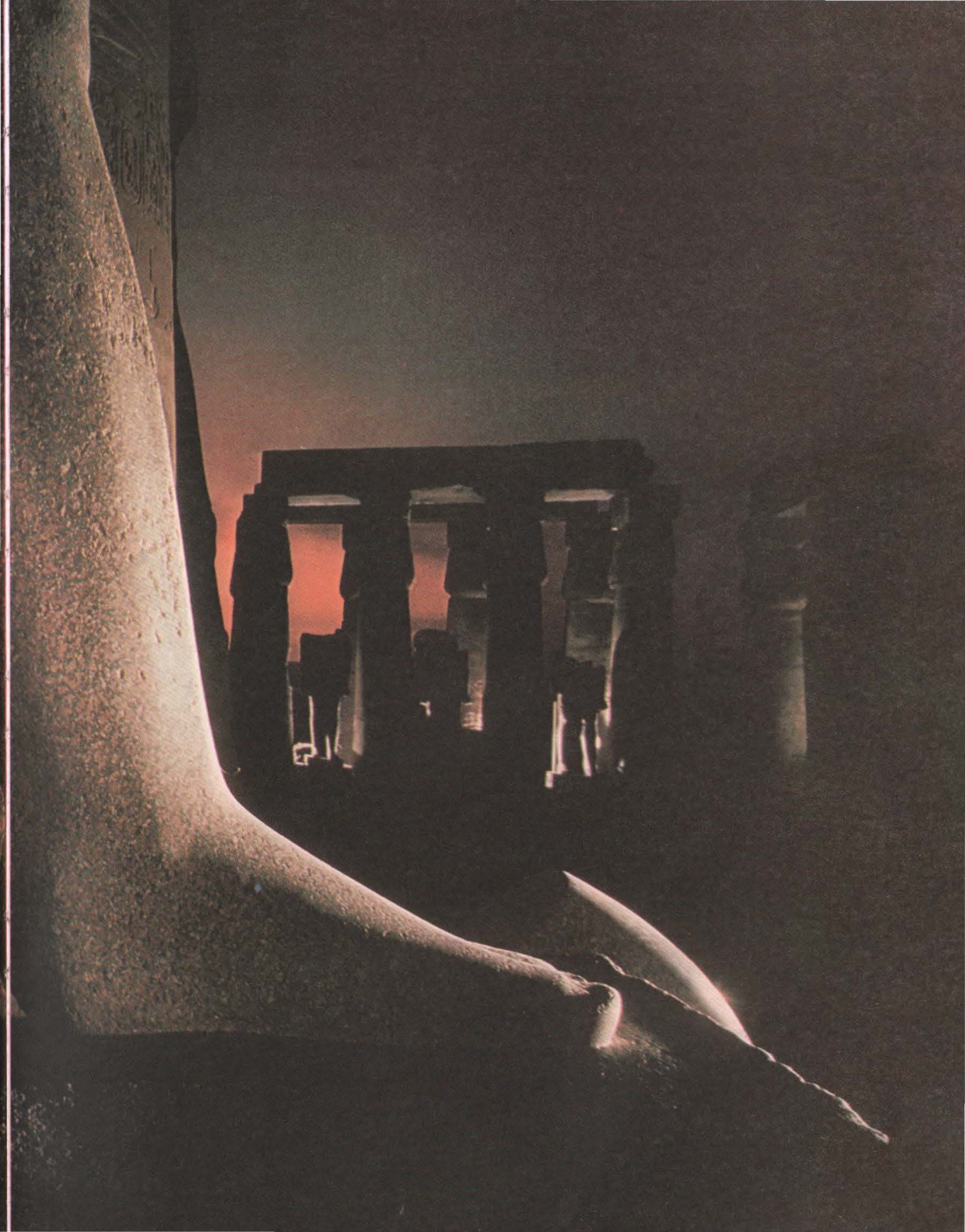
ait bir ana kapı vardır. Kapının önünde iki adet kırmızı granit obelisk vardı, ama bugün 25 metre yüksekliği olan bir tane obelisk yerinde durmaktadır; diğeri 1835-36 yılları arasında Paris'teki Place de la Concorde'a taşınmıştır. II. Ramses'e ait, ikisi oturur durumdaki birkaç anıt heykel girişi süsler. Kapının ana geçidinin süslemelerinin bir kısmı Şabaka tarafından yapılmıştır.

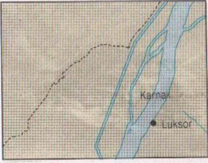
II. Ramses'in sütunlarla çevrili avlusu kapının arkasındaki alandadır ve kralı çeşitli tanrılar önünde görüntüleyen 74 tane papirüs biçimli sütunu içerir. Sütunlar avlunun kenarları boyunca çift sıra olarak düzenlenmiştir ve Amun'un (ortada), Mut'un (solda) ve Hons'un (sağda) olmak üzere üç küçük tapınaktan ya da kayıkhaneden oluşan Hatşepsut ve III. Tutmosis tarafından yaptırılıp II. Ramses tarafından onarılan bir simgesel mezar ile kesintiye uğrar. II. ramses'in yapılarının ekseninin daha önceki III. Amenofis tapınağından iyice farklı olmasının nedeni, bu mezara bağlanabilir. Avlunun güney ucundaki ön sıra sütunlarının arasında kalan boşluklara kralın ayakta duran anıtsal heykelleri yerleştirilmiştir.

III. Amenofis'in kemerli tören geçitinin her iki yanında yedi sütun vardır, girişinde II, Ramses ve kuzey yönende sağ ayağının tarafında Kraliçe Nefertari'nin oturur durumda anıtsal heykelleri, güney yönünde ise yine oturur durumda Amun ve Mut'un çifte heykelleri yer alır. Tutankamun ve Haremhab tarafından süslemeleri yaptırılan sütunların duvarlarda Opet Festivali anlatılır: Batı duvarları üstündekiler Karnak'ta Luksor'a kadar sal törenini gösterir, doğu duvarındakiler ise, bunların eve dönüş yolculuğunu tasvir eder.

III. Amenofis'in sütunlarla çevrili ön avlusu, sütunlu salona bitişiktir. Burası tapınağın iç kısmında, aslında tavanı olan ilk odadır. Burası yan odaları olan *dört ön odaya* açılır. İkinci ön odanın doğusuna düşen "Doğum Odası" III. Amenofis'in, annesi Mutemvia'nın tanrı Amun ile birleşmesiyle gerçekleşen sembolik "kutsal doğumu"nu gösteren kabartmalarla süslüdür. Büyük İskender ön odalardan üçüncüsünde bir kutsal kayıkhane yaptırmıştır. *III. Amenofis'in tapınağı,* ana tapınağın merkezî ekseni üzerindeki en son odadır.

Karnak

Yakındaki modern bir köyden (el-Karnak) adını alan Karnak, 1500'e 800 metrelik bir alanı kaplayan, çeşitli dönemlere ait büyük ve küçük tapınak dua odaları ve diğer tür yapıların kalıntılarının bulunduğu bir alandır. Burası eski Mısır'ın *İpet-isut*'u idi: "Bütün Yerlerin En Seçkini". Başlarında tanrı Amun'un bulunduğu Teb'li üçlüye tapınılan bu yer, aynı zamanda çeşitli "konuk" tanrıların da yuvasıydı. Mısır'da hiçbir bölge, ilk bakışta bir kargaşa gibi görünen bu duvarlar, obeliskler, sütunlar, heykeller, dikili taşlar ve süslemeli bloklar kadar etkileyici değildir. Orta Krallık Dönemin ve özellikle 18. Hanedan'ın başlarında Teb Kralları ve tanrı Amun etkili olmaya başladıktan ve Teb Mısır'ın başkenti olduktan sonra 2000 yıl boyunca Karnak tapınakları yapılmış, genişletilmiş, yıkılıp eklerle yeniden yapılmış ve onarılmıştı. Amun tapınağı hem ideolojik açıdan hem de ekonomik açıdan bütün Mısır'da en önemli tapınak kurumuydu.

Bölge üç gruba bölünebilir, bunların her biri coğrafî olarak, tapınağın sınırlarını çevreleyen tuğla duvar kalıntıları ile belirlenebilir. En büyüğü ve en önemlisi Amun'un tapınağını içine alan orta surdur. Kuzey suru, Teb bölgesinin kendi yerel tanrısı Montu'ya aittir. Mut suru ise güneye düşer ve Amun'un sınırı ile koç başlı sfekens geçitiyle birleşir. İki yanı sfenksli bir cadde, Karnak ile Luksor tapınağını birleştirirken Amun'un ve Montu'nun tapınakları kanallarla Nil'e bağlanıyordu.

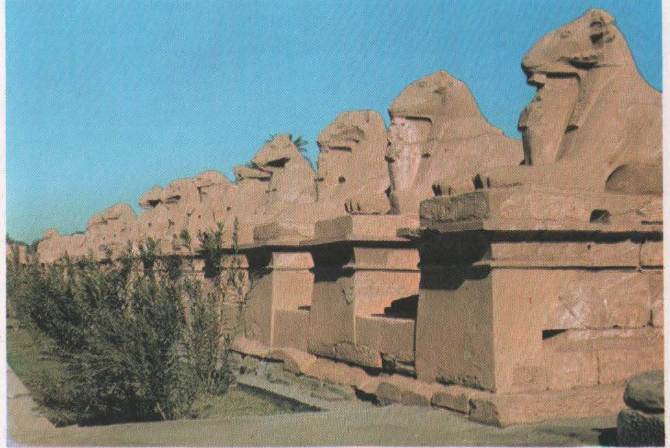
Amun Bölgesi

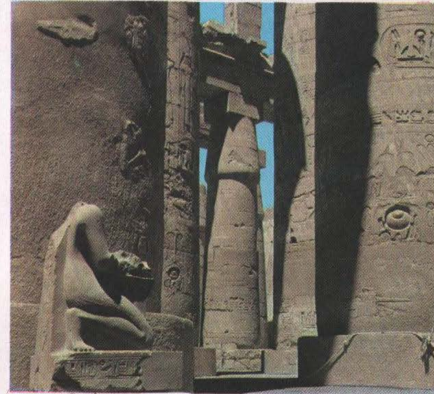
Trapez biçimli orta sur iki eksen boyunca kurulmuş olan (doğu-batı ve kuzey-güney) Amun'un Büyük Tapınağını, birkaç küçük toprağı ve kutsal bir gölü sınırları içine alır. Surun doğusunda şimdi tamamen yok olan IV. Amenofis (Ahenaten) tapınağı vardı, bu çok büyük ölçekli yapının çevresinde bugün yine yıkılmış olan Ptolemaioslardan kalma iki küçük yapı yer alıyordu. Karnak'ta I. Senvosret dönemine kadar inen en eski bazı yapıların kalıntıları, özgün yerlerinde, Tapınağın doğusunda, VI. kapının arkasındaki Orta Avlu'da ortaya çıkarılmıştır.

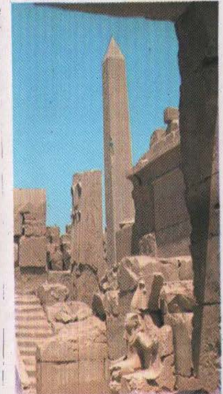
Büyük Tapınağın plânı, çeşitli dönemlerde yapılmış ama kapılar, bunların arasında ana mabede açılan avlu ya da geçitler olarak tarif edilebilir. İlk önce I. Tutmosis tarafından IV. ve V. Ana Kapı'lar yapılmış, ondan sonra batıya ve güneye doğru yapılan eklerle tapınak genişletilmiştir.

I. Ana Kapı'dan önce bir rıhtım (bu haliyle 25. Hanedan döneminde yeniden yapılmış olabilir) ve 21. Hanedan'ın Yüksek Rahip Amun'un adını taşıyan kralı I. Pinucem'i koruyan koç başlı sfenks caddesi vardı. Caddenin güneyinde birkaç küçük yapı daha vardı, bunların içinde Psammuthis ve Hakoris'in kutsal kayıkhaneleri, 25. ve 26. Hanedanlar Döneminden, üzerinde Teb üçlüsünün çanaklarını yeniden doldurma töreni ile ilgili metinler bulunan duvarlar sayılabilir. Kapının yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyor; 30. Hanedan Dönemi'ne ait olduğu tahmin ediliyor. Onun arkasında yer alan ön avlu Amun, Mut ve Hons'a adanmış üç küçük tapınağı içeren I. Sethos'un üçlü kayıkhanesini içine alır. Ön avlunun ortasında Taharka'nın garip yapılarından biri olan bir köşk kalıntısı vardır, sütunlarından biri hâlâ ayaktadır. III. Ramses'e ait küçük bir tapınağın yüzü güneyden avluya dönüktür.

Haremhab'ın eseri olduğu tahmin edilen II. Kapı'nın yapımında daha önce kullanılmış bloklar kullanılmış. Kapının önünde II. Ramses'in anıtsal heykelleri yer alır, bunlardan birinde (kuzeyde) Ramses Prenses Bent'anta ile beraberdir. Kapının arkasında, bütün tapınak grubunun en etkileyici bölümü, sütunlu salonun şimdi yok olmuş olan çatısı, 134 tane papirüs biçimli sütun tarafından taşınıyordu. Bunlardan orta geçitte yer alan 12 sütunun başlıkları diğerlerinden farklıydı. Sütunlu salonun kabartma süslemeleri I. Setos ve II. Ramses'in yaptırdığı eserlerdir.

Üstte, I. pilon dışındaki koç başlı Sfenksler ("kriosfenks"ler). Koç, Amun'un kutsal hayvanıydı; iki ve üç boyutlu Mısır heykellerinde, bir kralı ya da sıradan bir kişiyi "koruyan" hayvan motifleri, kuşlar ya da yılanlar yaygındı.

Yukarıda solda, II. Sethos'un elinde bir sunu tepsisiyle diz çöken başsız heykeli, bugün restore edilmiş ve hipostil salonun orta koridorunun kuzey yanındaki 4. sütunun kuzeyine yerleştirilmiştir.

Yukarıda, Amun'un Büyük Tapınağı'nın arka bölümünün doğudan görünümü.

insan başlı sfenksler bulvarı
Osiris tapınağı Pededcankh
Montu tapınağı
Harprec tapınağı
MONTU YÖRESİ
Mat tapınağı
I. Tutmosis tapınağı
Ptah tapınağı
Amun'un Büyük Tapınağı
Osiris Hekadcet tapınağı
hipostil salon
mevcut obeliks
kutsal salon
iç avlu
koç başlı sfenksler bulvarı
IV. Amenophis (Akhenaten) tapınağına gider
Amon-Re-Herakti tapınağı
Psammutis ve Hakoris'in kayık mezarları
'hazine avlusu'
III. Tutmosis'in festival tapınağı
skarab
AMUN YÖRESİ
III. Ramses tapınağı
kutsal göl
Opet tapınağı
Khons
II. Amenophis'in sed festivali tapınağı
koç başlı sfenksler bulvarı
koçlar bulvarı
III. Tutmosis ve Hatşepsut'un kayıkhaneleri
Amun Kamutef'in kutsal salonu
Konspekrod tapınağı
Mut tapınağı
II. Nektanebo tapınağı
göl
MUT YÖRESİ
III. Ramses tapınağı
insan başlı sfenksler yolu
Luksor'a gider
0 125 m
0 400 ft

III. Ramses'in 1. ve 2. pilonlar arasındaki küçük tapınağı: tapınak girişinden avlunun batı yanındaki Osiris biçimli sütunların görünümü. Sütunların yanındaki rölyefler kralı çeşitli tanrılarla birlikte gösterir.

Dış duvarlarda II. Ramses'in Kadeş muharebesi de dahil, bu kralların Filistin ve Suriye'ye düzenledikleri seferler tasvir edilir.

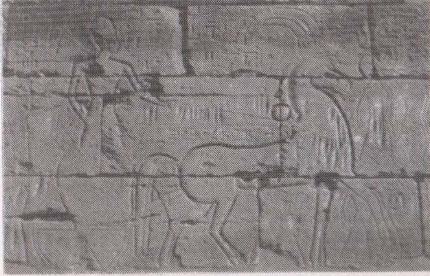
III. Ana Kapı III. Amenofis tarafından önündeki sundurmanın süslemeleri de I. Sethos ve II. Ramses tarafından yaptırılmıştır. Kapının yapımında eski yapılardan kalma taşların kullanıldığı görülür; I. Senvosret'in *sed* festivalinde kullanılan kutsal yapının ("Beyaz Mabed", şimdi sütunlu salonun kuzeyine yeniden yerleştirilmiş), I. Amenofis'in ve II. Hatşepsut'un ("Kırmızı Mabed" adı kullanılan kırmızı kuartz taşından alır) ve IV. Tutmosis'in anıt meydanı aynı krala ait sütunlu bir revak. Kapının arkasında yer alan dört obelisk asıl tapınağın girişini belirlemek için I. ve III. Tutmosis tarafından dikilmişti; I. Tutmosis'e ait sütunlardan yalnızca biri bugün hâlâ ayaktadır.

Her ikisi de I. Tutmosis tarafından yaptırılan IV. ve V. Ana Kapılar arasında tapınağın bugün hâlâ korunan ilk bölümleri yer alır; bu bölümde asıl hali yaldız kaplamalı 14 papirüs sütunu ve Hatşepsut'a ait iki obelisk vardır (biri ayakta, diğeri yatar durumda).

VI. Ana Kapı ve önündeki avlu, III. Tutmosis tarafından yaptırılmıştır. Bunların arkasında, her ikisi de hâlâ ayakta duran, üzerlerinde Yukarı ve Aşağı Mısır'ın amblemleri bulunan ihtişamlı iki granit sütun yer alır. Kutsal kayıkhanenin yapılışı Philip Arrhidaios dönemine rastlar ve III. Tutmosis tarafından daha önce yaptırılan simgesel mezarın yerinde kuruludur.

Orta Avlu'nun arkasında II. Tutmosis'in Festival tapınağı vardır. Tapınaktaki odalardan biri "Botanik Bahçesi" olarak adlandırılır, çünkü burada ekzotik çiçek, kuş ve hayvan tasvirleri vardır.

Amun'un Büyük Tapınağı'nı güney yönünde genişleten yeni bir geçit üzerine dört kapı daha eklenmiştir. VII. Ana Kapı'nın kuzeyindeki avlu "Mühür Avlusu" olarak bilinir; bu yüzyılın başında, aslında tapınakta duran binlerce heykel bu avluda bulunmuştur. Bu avluda ayrıca daha eski dönemlere ait yapıların kalıntıları da bulunmuştur. Bunların arasında I. Sen-

vosret'in sütunları ve I. Amenofis'in bazı küçük tapınakları sayılabilir. VII. ve VIII. Kapılar III. Tutmosis tarafından yaptırılmıştır. Bunların arasındaki avluda Tutmosis'in sal durağı bulunur.

IX. ve X Ana Kapılar Haremhab'ın eserleridir. IV. Amenofis'in (Aktenaten) yapılardan birçok "talatat" blok bunların el-Amarna'ya taşınmasından önce bu kapıların yapımında kullanılmıştır. II. Amenofis'in *sed* festivali tapınağı Ana kapıların arasındaki avluda yer alır.

Tapınağın kutsal gölünün kuzeybatı ucunun yakınında kutsal bokböceğinin III. Amenofis Dönemi'nden kalma anıt heykeli vardır.

Hons'un tapınağı surlardır, güneybatı ucunda yer alır. Surun içinde yer alan tek-kapısı, III. Ptolemaios I. Euergetes tarafından yaptırılmıştır ve Bab el-Amarra olarak adlandırılır. Buraya güneyden II. Amenofis'i koruyan koçların bulunduğu caddeden geçerek ulaşılır. Kapının süslemeleri I. Pinucem tarafından, ön avlununkiler Herihor tarafından ve iç kısımlarınkiler de çeşitli Ramses'ler tarafından (en azından tapınağın bir bölümü III. Ramsesce inşaa ettirilmişti) yaptırılmıştır, ayrıca bazı Ptolemaioslara ait kabartma işleri de vardır.

Su aygırı tanrıçası Opet'in tapınağı, sonuncusuna yakın, daha çok VIII. Ptolemaios II. Euergetes tarafından yaptırılmıştır. Süslemeleri, Augustus da dahil daha sonraki dönemlerde başka bazı yöneticiler tarafından tamamlanmıştır. Tapınağın arkasında, mihrabın altında sembolik bir "Osiris bodrumu" vardır.

Amun'un sınırları içinde yirmiye yakın küçük dua evi ve tapınak vardır, bunların arasında III. Tutmosis, Şabaka, Ptolemaios ve Tiberius tarafından yaptırılan (Büyük Tapınağın kuzeyinde, surlara yakın) Ptah Tapınağı ve "Zamanın Yöneticisi" IV. Osorkon ve Şebitku tarafından yaptırılan Osiris Hekacet Tapınağı (Büyük Tapınağın kuzeydoğusunda, surlara yakın).

Montu Kutsal Çevresi

Kare biçiminde kuzey surları üç sınır içinde en küçüğüdür. Burada Montu'nun ana tapınağı, birkaç küçük yapı (özellikle Harpre've Maat'ın tapınakları) ve kutsal bir göl vardır. 1970'te, doğu surların dışında, Montu'nun I. Tutmosis tarafından yaptırılan ilk tapınaklarından biri ortaya çıkarıldı.

Montu Tapınağının önünde bir rıhtım ve tapınağa kuzeyden ulaşan insan başlı sfenkslerin yer aldığı bir cadde vardır. Bab el-Abd olarak adlandırılan ön kapı III. Ptolemaios, I., Euergetes ve IV. Philopator tarafından, tapınak ise III. Amenofis tarafından yaptırılmıştır, ama daha sonraki krallar, özellikle de Taharka asıl plan üzerinde bazı değişiklikler yapmışlardır.

Mut Kutsal Çevresi

Güney surları, hilâl biçiminde bir göl ile çevrili bulunan Mut Tapınağını ve ilk kez 18. Hanedan Döneminde yapılmış olan Honspehrod Tapınağı ile III. Ramses'in tapınağını ve başka bazı ikinci derecede yapıları sınırları içine alır.

Mut Tapınağı, III. Amenofis tarafından yaptırılmış, ama burada da surun içindeki tek-kapı Ptolemaioslara aittir. (II. Ptolemaios Ailadekolokos ve III. Ptolemaios I. Evergetes.) Tharka ve I. Nektanebo ve başka bazı krallar tarafından daha sonra eklemeler yapılmıştır. III. Amenofis, dışı-arslan tanrıça Sahmet'in yüzlerce siyah granit heykelini tapınağa adamıştır. Bunlardan bir kısmı hâlâ Karnak'ta görülebilir.

En solda, II. Ramses bir Filistin seferinden dönüyor, önünde tutsak aldığı "Retcenu Reisleri"ni sürüyor: hipostil salonun güney dış duvarının alt kayıtlarında, 2. pilonun yakınında.

Sağda, bir prenses, belki Bent'anta; babası II. Ramses'in bir kolossus heykelinin ayakları arasında duruyor (bir yanda da VI. Ramses ve 21. Hanedan'dan Yüce Rahip 1. Amun Pinudcem'in hartucları). Restore edilmiş ve Amun'un Büyük Tapınağı'nın 2. pilonunun önüne, girişin kuzey yanına yerleştirilmiştir.

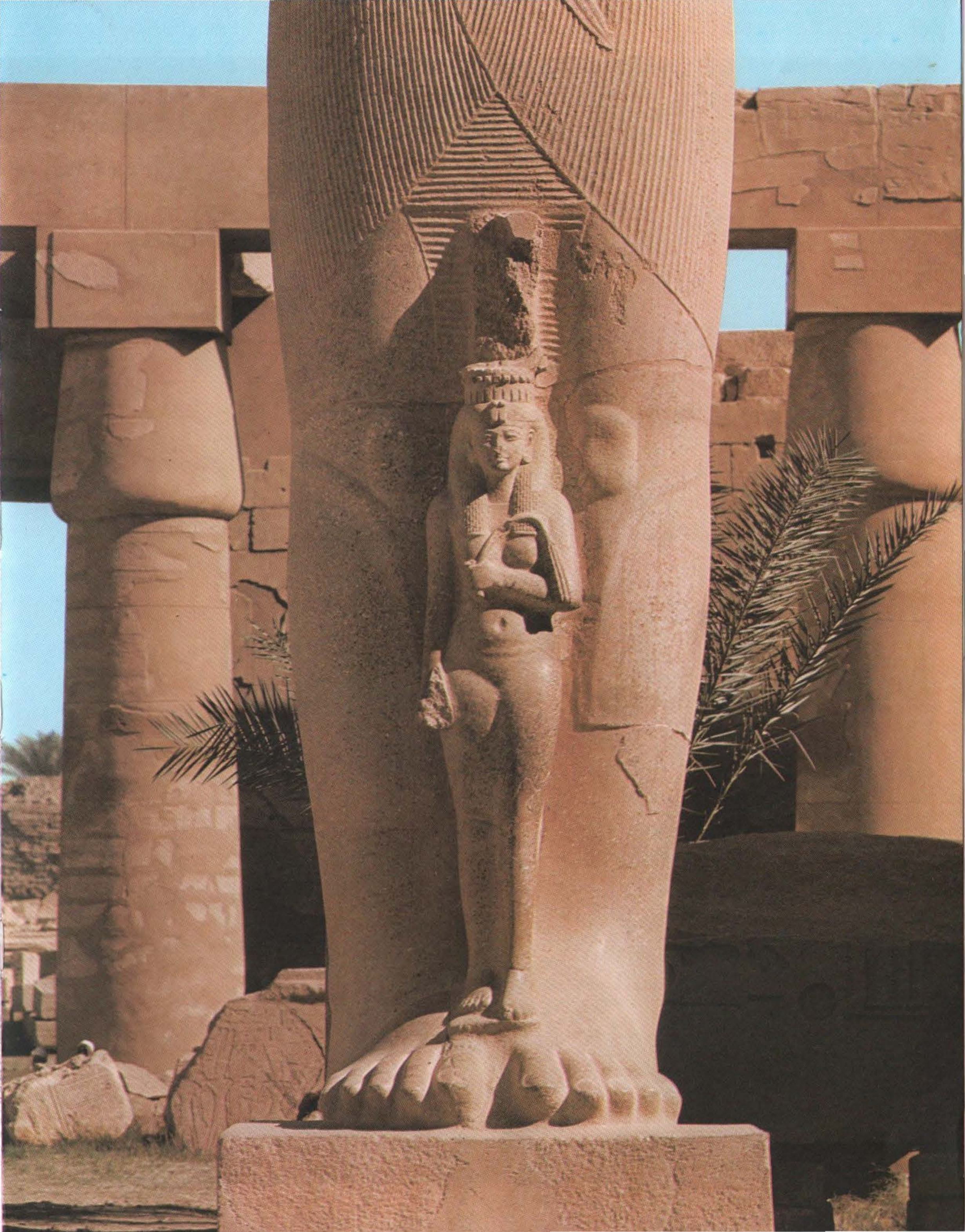

Aşağıda, birçok özel kişi Karnak'taki tapınaklara kendi heykellerini koydurmuştu. Bu heykellerin ana işlevi, sahiplerinin tapınaktaki varlığını sürekli kılmak, dolayısıyla da tanrının yanında bulunmaktan pay almalarını sağlamaktı.

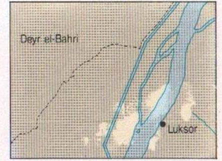
Solda, Hatşepsut döneminin Baş Görevlisi Senenmut, prenses Nefrure'nin öğretmeni görünümüyle. Siyah granit, yükseklik 53 cm., Chicago, Field Museum of Natural History.

Sağda, Montu'nun Üçüncü Tanrı Sözcüsü Pakhelkons, içinde Osiris'in bir heykeli bulunan bir naos ile diz çökmüş durumda. Siyah granit, yükseklik 42 cm., 3. Ara Dönem, Baltimore, Walters Sanat Galerisi.

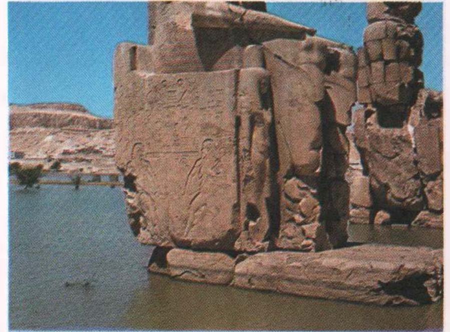
"En kuzeydekinin Memnon'un heykeli olduğu söylenir ve üstü Yunanca ve Latince yazılarla kaplıdır; bunlar, heykelin güneş doğarken bir ses çıkardığını işittiklerini sanan kişilerin tanıklıklarıdır" (C. Perry, *A View of the Levant*, 1743, s.348).

Batı Kıyısı

Tapınaklar

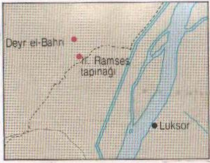
Karnak ve Luksor'dan Nil'in öteki yakasına kadar, tapınak kalıntıları 7.5 kilometrelik bir şerit içinde yer alır. Bunların birçoğu Yeni Krallığın kraliyet mezar tapınaklarıydı ve en önemli işlevleri de daha ötede kayalardan oyma mezarları içindeki kralların kültlerini korumaktı, ama bu arada oralarda tanrılara da tapınılırdı, özellikle Amun ve Re'-Harahti'ye. Bu tapınaklar içinde en önemlileri Deyr el-Bahri, Ramesseum ve Medinet Habu'dur. I. Setos'un gömülme tapınağı, Kurna'da hâlâ ayakta durur, oysa III. Amenofis'in tapınağının bulunduğu yerde yalnızca büyük oturan heykel, "Memnon Anıt Heykeli" ve bazı heykel parçaları vardır. Batı yakasındaki tapınaklardan, Hator (Deyr el-Medine), Tot (Kasr el-'Aguz) ve İsis (Deyr el-Şelvit) gibi birçoğu gömülme tapınakları değildi. Bunların hepsi Yunan-Roma Dönemi'ne aittir.

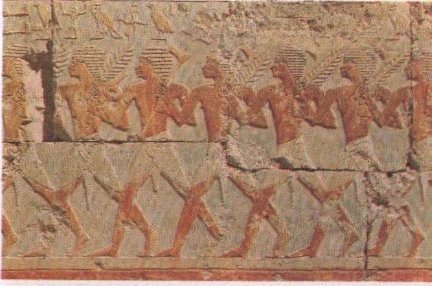

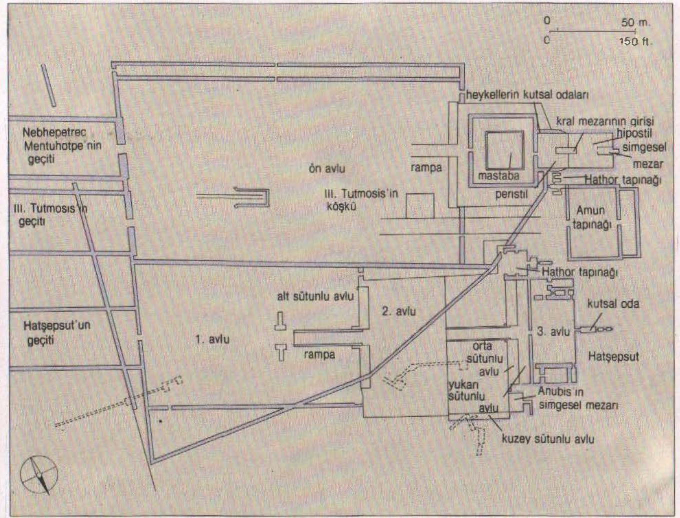
Deyr el-Bahri

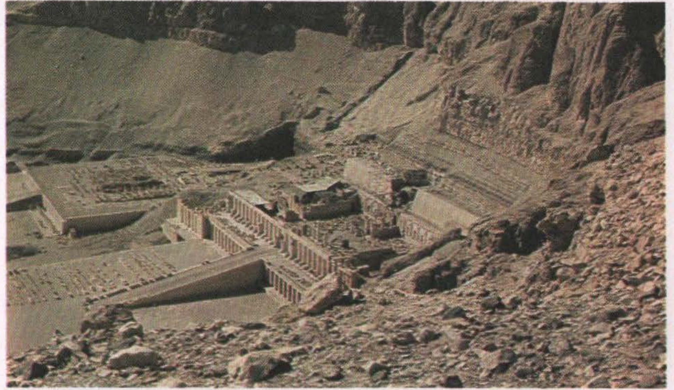
Geleneksel olarak inek tanrıçası Hator'un yerel kültü ile ilişkili olan Deyr el-Bahri bölgesi, hemen hemen Karnak'ın tam karşısına düşer ve II. Hanedan'dan Nebhepetre Hatşepsut ve 18. Hanedan'dan Kraliçe Hatşepsut tarafından kendi gömülme tapınakları için seçilmişti (Mentuhotpe'nin tapınağı doğrudan doğruya gömülme ile ilgiliydi, oysa Hatşepsut kendine iki mezar yaptırmıştı, biri uzakta bir vadide, Sikket Taket Zaid Vadisinde, diğeri ise, Krallar Vadisinde). Hatşepsut'un tapınağının tamamlanmasından kısa bir süre sonra, III. Tutmosis iki eski yapı arasına tanrı Amun (Ceser-ahet) için bir tapınak grubu ve Hator için bir dua evi ve Mentuhotpe'nin tapınağının avlusuna bir köşk (Ceser-menu) yaptırdı.

Nebhepetre' Mentuhotpe'nin (Ah-isut) Gömülme Tapınağı

Üstte solda, bir kayık törenine katılan askerler: Hathor'un simgesel mezarının hipostil salonunun kuzey duvarındaki rölyeften. Hatşepsut tapınağının güney bölümünde,

Yukarıda, Deyr el-Bahri'deki tapınakların kuzeydeki yamaçtan görünümü.

Eski Krallığın piramid gruplarını yapan mimarların kafalarında bu temel düşünce muhtemelen varolduğu halde, bilinçli olarak tapınağın farklı bölümlerini değişik yüksekliklerdeki terasların üzerine oturtma biçimi, Nebhepetre' Mentuhotpe Deyr el-Bahri'de tapınağını yaptırana kadar Mısır'da görülmemişti.

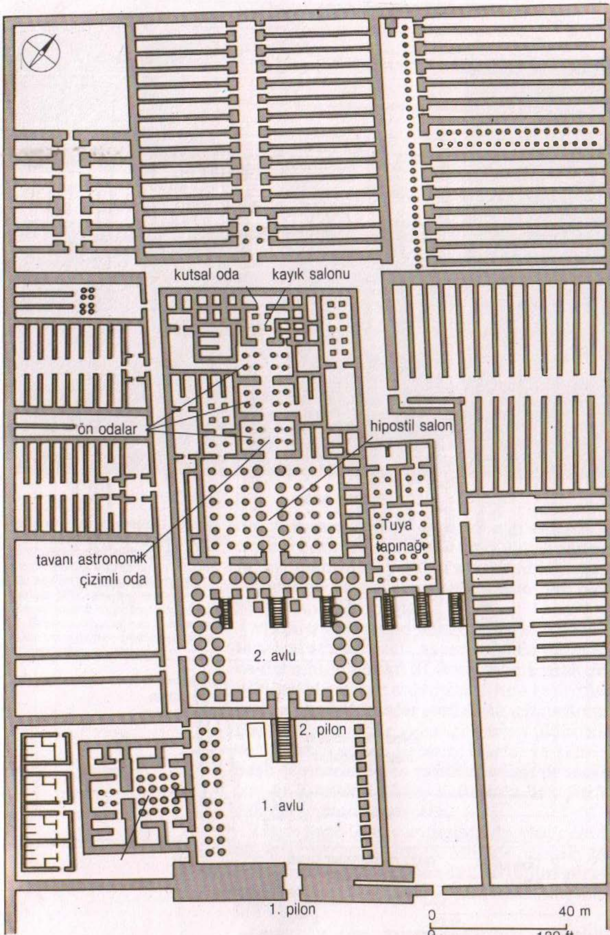
Yine burada ilk kez uygulanan terasın arkasındaki revak da, II. Hanedan'ın ilk krallarının mezarları biçiminden türetilmiş olabilir.

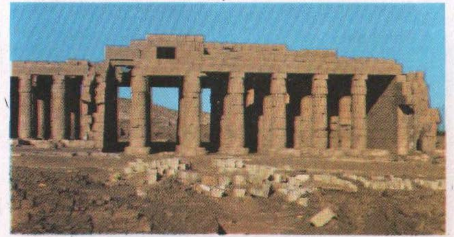
Tapınağın tek başına duran ön kısmına, vadiden şimdi kaybolmuş olan 46 metre eninde bir geçitle varılırdı. Burdan üç tarafından surlarla çevrili avluya geçilir; avlunun arkasında güneş tanrısının kültü ile ilişkili olduğu tahmin edilen oldukça harap mastaba biçimindeki yapıyı taşıyan teras yer alır. Ön avlunun doğusunda "Bab el- Hosan" olarak adlandırılan açıklık vardır; burası uzun bir yeraltı geçiti ile, yarım kalmış, sembolik olduğu tahmin edilen bir kraliyet mezarına bağlanır. İlk haliyle, ön avlunun batısında terasa yükselerek ulaşan bir rampanın her iki yanında ılgın ağacı korusu ve Firavun inciri ağaçları vardı. Ön avlunun batı ucunda revakın arkasında ve terasta törensel tekne geçitlerini, yabancı seferleri, av sahnelerini vb. gösteren kabartmalar vardı; bunların içinden birçok küçük parça çeşitli müzelerde korunmaya alınmıştır. Tapınağın en belirgin özelliği olan mastaba her yanından sütunlu bir gezinti yeri ile çevrilidir. Batı duvarının içinde Nebhepetre döneminin kraliyet ailesine mensup hanımlara ait altı heykel-mezar (daha batıda ise mezarlar) vardır (kuzeyden başlayarak Yit, Aşait, Zadeh, Kavit, Kemsit ve Henhenet). Tapınağın dik kayalara oyulmuş olan iç kısmı girişin doğusunda ve batısında sütunlu bir avlu ve tavanı direkler üzerine oturtulmuş bir avludan oluşur. Buradan 150 metrelik bir yer altı geçiti ile asıl mezara varılır. burada kraliyet gömülme törenlerine ait ve cenaze işlerine ait çok az şey bulunmuştur. Yapının iç kısmındaki kayaya oyulan simgesel mezar tapınaktaki ölü kralın kültünün korunduğu tek yerdi.

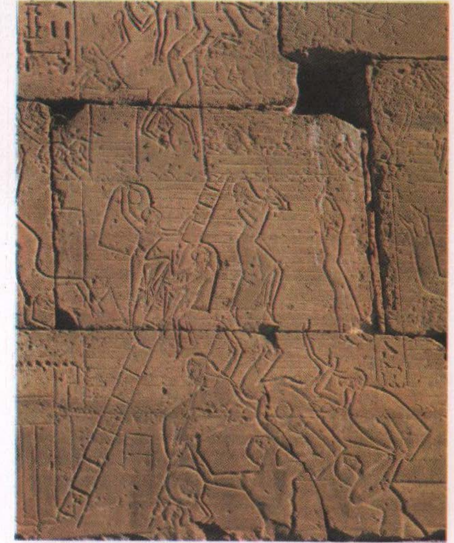
Hatşepsut'un (Cieser-Cieseru) Gömülme Tapınağı.

Tapınak kısmen kayaya oyulmuş, kısmen tek başına duran teraslı bir yapıdır. Tapınağın yapımcıları, onun 550 yıllık öncüsünün önemli mimari düşüncelerini alıp geliştirdiler ve eskisinin kuzeyine yenisini kurdular. Şimdi bile, yarım yamalak korunmuş haliyle tapınak, insanoğlunun yaratıcılığı ile doğal çevre arasındaki eşsiz uyumu gözler önüne serer. Ağaçlar, çiçek tarlaları, heykel ve sfenksleriyle ilk hali daha da etkileyici olmalı. Tapınak Hatşepsut ve III. Tuthmosis'in krallıklarının 7. ve 22. yılları arasında yapılmış ve "Amun'un Baş Kâhyası" Senenmut'un da aralarında bulunduğu, bazı yüksek rütbeli devlet görevlileri yapımında rol almışlardı.

Yapılar topluluğu içinde vadi tapınağının varlığı, geriye kalan temel kalıntılarından bilinmektedir; bu yapının kendisi, hiç olmazsa bir kısmı, IV. Ramses'in daha sonra yapılan tapınağının çok yakında kurulmuş olmasından dolayı yok olmuştur. 37 metre genişliğindeki anıtsal geçitin iki yanında sfenksler vardır ve burada ayrıca bir kutsal kayıkhane bulunur. Bu geçit farklı düzeylerdeki üç ayrı avluya açılır, geçitten avluya rampalar ile geçilir ve avlular birbirinden şimdi çok ünlü olan kabartmaları korumak için sıra sütunlar (revaklar) ile bu kabartmalarda, Karnak'taki Amun tapınağına Asvan'dan obeliskler getirmek için özel olarak yapılmış büyük mavunalar (alt kemerde), kutsal doğumla ilgili görüntüler ve Hatşepsut'un taç giyme töreni (orta kemerin kuzey yarısı) ve ekzotik Afrika ülkesi Punt ile yapılan ticarî alışveriş (orta

Üstte sağda, Ramesseum'un hipostil salonunun güneybatıdan görünümü.

Yukarıda sağda, Ramesseum'un hipostil salonunun doğu duvarının girişin güneyindeki alt kayıtlarından: II. Ramses'in, yönetiminin 8. yılında, "Amor ülkesinde Haşmetmaab'ın ele geçirdiği kent" olan Dapur kalesini kuşatışını gösteren rôliyeften detay. Belki Halep yakınlarında bulunan bu kuzey Suriye kentinin tam yeri biliniyor.

kemerin güney yarısı) gösterilir. Kraliçenin anıtsal heykelleri ile süslenmiş Osiris sütunlarının oluşturduğu yukarı kemer, yukarı avlunun önünde yeralır. Bu avlunun kuzeyinde ve güneyindeki tonozlu odalar Hatşepsut'a, babası I. Tutmosis'e ve tanrı Re-Harahti ve tanrı Amun'a adanmıştı. Onlarınki, tapınakta korunan ana kültlerdi. Salonun arkasındaki (batı tarafı) bir dizi nişin içinde kraliçenin heykelleri vardı ve aynı duvardaki bir girişten asıl tapınağa geçiliyordu. Şimdiki tapınağın en iç odaları VIII. Ptolemaios II. Euregetes tarafından kesilmişti, bunun dışında tapınağın mimarisi fark edilir ölçüde daha sonraki müdahalelerden uzak kalmıştır. Anubis ve Hator'un özel simgesel mezarlarına ikinci avludan ulaşılıyordu.

II. Ramses'in Gömülme Tapınağı (Hnemt Vaset) ya da Ramesseum

II. Ramses'in Diodorus tarafından "Osymandyas'ın mezarı" (Vserma'ahe'den, II. Ramses'in ön adının bir kısmı) diye yanıltıcı bir biçimde tarif edilen gömü kompleksi, bugün Ramesseum olarak adlandırılır ve asıl tapınak ile onu çevreleyen tuğla örülü ambarlardan ve başka yapılardan oluşur (II. Ramses'in mezarı Krallar Vadisi'ndedir).

Taştan yapılan tapınağın içinin düzenlenişi, olağanüstü gösterişli olduğu halde, yine de alışılmış yapı biçemini korur: iki avlu, bir sütunlu salon, bir dizi ön odalar ve yan odalar kutsal kayıkhane ve ana evi. Tapınağın bütün plânına bakıldığında, bir dikdörtgenden çok paralelkenar olduğu görülür. Bunun nedini II. Ramses'in annesi Tuya'ya adanan daha eski bir tapınağın konumunun korunmuş olmasına bağlanabilir; (ana kapılar)da doğu yakasındaki Luksor'a dönük yapılmıştır. Tuya'nın tapınağı Ramesseum'un sütunlu salonun kuzeyine düşer.

Ramesseum'un 1. ve 2. kapıları başka şeylerin yanında Kadeş muharebesini (Karnak, Luksor, Abidos ve Abu Simbel'den de bilinen) tasvir eden kabartmalarla süslenmiştir. Asıl halinde, sütunlu salonun önündeki bir platformun üstünde II. Ramses'in granit iki anıtsal heykeli duruyordu: güneydeki heykelin üst kısmı bugün British Museum'dadır, ama diğerinin başı hâlâ Ramesseum'da görülebilir. Sütunlu salonun arkasındaki ilk odanın gök bilimi ile ilgili bir tavanı vardır, burası tapınağın kütüphanesi olarak kullanılmış olabilir. Asıl tapınak sarayı, ilk avlunun güneyinde yer alıyordu.

Medinet Habu

Luksor'un karşısında, eski Mısır dilinde *Çamet* (ya da *Camet*), Kipti dilinde *Ceme* (ya da *Cemi*) olarak adlandırılan alan, Teb bölgesinde Amun ile yakından ilişkili olan en eski yerlerden biriydi. Hatşepsut ve III.

1 *III. Ramses tutsakları öldürüyor*

2 *III. Ramses avda*

3 *III. Ramses tutsakları Amun ve Mut'a sunuyor*

4 *Sokar festivali ve Libya Savaşı*

5 *Min ve Amun festivalleri*

6 *Libyalılara, Asyalılara ve "deniz insanları"na karşı seferler*

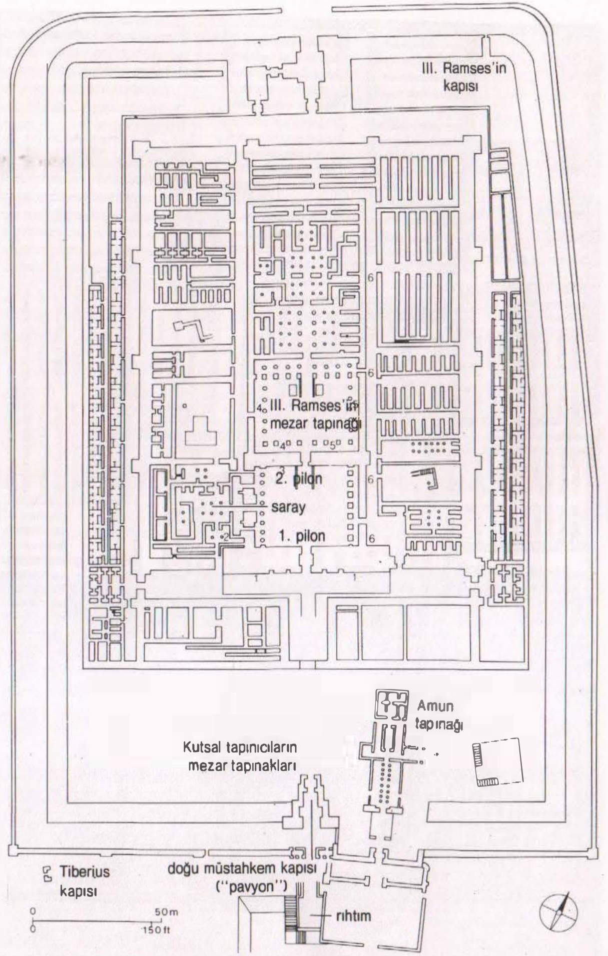
Tutmosis orada onun için bir tapınak yaptırdılar. Onun yanına III. Ramses kendi gömülme tapınağını yaptırdı ve her iki yapının çerçevesini de masif tuğla duvarlarla çevirdi. Burada surların içinda ambarlar, işlikler, idarî binalar ve rahipler ile görevlilerin evleri vardı. Medinet Habu bütün Teb'in idarî ve ekonomik odak noktası haline geldi ve bu görevini daha birkaç yüzyıl sürdürdü. Orada mezarlar ve mezar mabetleri bile yapılmaya başlandı, en çok bilineni 25. ve 26. Hanedanların Kutsal Tapınıcısı için yapılanıdır. Bölge yerleşim yeri olma özelliğini Orta Çağ'a kadar (İ.S. 9. yüzyıl) korudu.

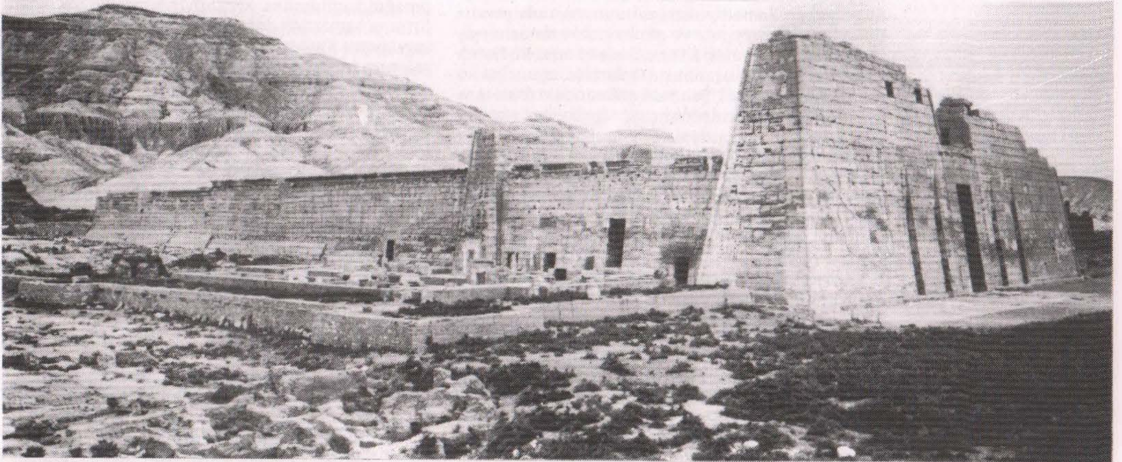
Amun tapınağı (Ceser-iset) Hatşepsut ve III. Tutmosis tarafından yaptırılan asıl tapınak daha sonraki 1500 yıl içinde, özellikle de 20 .Hanedan (III. Ramses), 25. Hanedan (Şabaka ve Taharka), 26. 29. Hanedanlar (Hakoris), 30. Hanedan (I. Nektanebo) dönemlerinde ve Yunan-Roma Dönemi'nde (VIII. Ptolemaios II. Euergetes, X. Ptolemaios I. İskender ve Antoninus Pius) birçok değişikliklere uğradı ve genişletildi. Sütunlu bir salon, iki kapı ve önüne bir avlu eklenmesiyle planı iyice genişlemiş oldu.

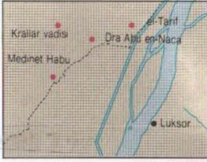
III. Ramses'in mezar tapınağı (Hnemtneheh)

Tapınak Nil'e bir kanal ile bağlanıyordu. Bu önemli bir özellikti, çünkü tekne geçit törenleri dini festivallerde önemli bir rol oynuyordu; ayrıca surların dışına da bir rıhtım yapılmıştı. Tapınak surlarına doğu ve batıda takviye edilmiş iki ana kapıdan birinden giriliyordu, bunlardan yalnızca ilki, bazen "pavyon" olarak da adlandırılanı, bugün hâlâ yerindedir.

Tapınağın kendisi, alışılmış tarza uygundur, bilinçli taklit ettiği tahmin edilen II. Ramses'in gömülme tapınağına (Ramesseum) çok benzer. I. avlunun güneyinde, şimdi çok harab olmuş olan, ama zamanında Medinet Habu'da yapılan dini festivaller sırasında kral tarafından kullanılan tuğla saray yer alır. Yapı-

Yukarıda, diz çökmüş III. Ramses, Teb'in üç tanrısının elinden tacını ve simgesel *sed* festivali işaretini alıyor: Tahtta oturan tanrı Amon-Rec ve (kralın arkasında duran, burada gözükmeyen) tanrılar Khons ve Mut. Medinat Habu'daki III. Ramses tapınağının 1. hipostil salonunun güney duvarının doğu bölümünden, alt kayıt.

Yukarıda sağda, Krallar Vadisi.

Solda, III. Ramses tapınağı: Sağdan sola doğru, 1. pilon, üç kapısıyla 1. avlunun duvarı, avluyu güneyindeki saraya bağlayan "görünümler penceresi", 2. pilon, 2. avlunun güney duvarı ve tapınağın iç bölümü.

nın iki aşamalı olarak inşa edildiği anlaşılmıştır. Sarayın içi duvarları deltada (Feel el-Yahudiye ve Kantir) aynı dönemde yapılan saraylarınkine benzer duvar çinileri ile süslenmiştir. "Görüntüler penceresi" sarayı tapınağa bağlar.

Medinet Habu'daki kabartmaların bazıları, yalnız sanatsal açıdan değil, aynı zamanda tarihsel açıdan da önemlidir, çünkü III. Ramses'in krallık dönemindeki tarihi olayları anlatırlar: I. Ana kapı: Dış tarafta, kral sembolik bir zafer görüntüsü içinde Amun ve Re-Haraht'nin önünde yabancı esirleri öldürürken gösterilir. İstilâ edilen yabancı ülkeler ve kentler insan başlı çemberler içine yazılmış adları ile tasvir edilirler. Av sahneleri güney kütlesinin batı yüzünün alçak dış kısmında yer alır.

2. Ana Kapı: Güney kütlesinin dış yüzünde (doğu yüzü), Kral esirleri Amun ve Mut'a sunarken gösterilir. İç kısımda ve aynı zamanda 2. avlunun güney ve kuzey duvarlarında Sokar ve Min festivallerinin tesvirleri vardır.

Tapınağın dışı; kuzey duvarında Libyalılara, Asyalılara ve "deniz insanları'na karış düzenlenen seferler anlatılır.

Tapınağın iç kısımındaki odaların duvarlarında daha çok dinsel görüntüler vardır.

Kraliyet mezarları

et-Tarif

Mısır üzerinde egemenlik kurmak için, kuzeydeki Herakleopolis (9./10.) Hanedan ile rekabete giren II. erken dönem Teb Hanedanı'nın muhteris kralları, mezarlarını et-Tarif'te, nehrin yönüne göre, Teb nekropolisinin en kuzey ucunda yaptırdılar. Mezarlar biçim olarak diğer yerlerdeki aynı döneme ait taşra mezarlarına benziyorlarsa da, devasa boyutları ve gerçekten anıtsal olan mimarileriyle, en sonunda, tüm Mısır üzerinde egemenlik kurabilen kralın, Nebhepetre Mentuhotpe'nin Deyr el-Bahri'deki gömülme tapınağı ve mezarı ile aynı düzeye ulaşırlar.

Mezarlar kayaların içine doğru girerek büyük bir avlu oluşturan bir çukurdan oluşurlar (300 m. uzunluğunda ve 60 m. genişliğinde). Avlunun arkasında yer alan kapıya benzer bir dizi açıklık, sütunlu bir bina cephesi izlenimi verir. Bu mezarlara *Saf*-mezarları adının verilmesine neden olmuştur (Arapçadaki *Saf*, "sıra" sözcüğünden). Oldukça mütevazi olan gömülme odası ve diğer odalar ön yüzün arkasındaki kayaya oyulmuştur ve bütün yapı topluluğunu tuğladan bir vadi-tapınağı bütünler. Tapınağın kabartmalarından çok azı korunmuştur.

Uç *Saf*-mezarları şöyle adlandırılır:
I. Inyotef (Horus Sehertaviy): Saf ed-Davaba
II. Inyotef (Horus Vahankh): Saf el-Kisasiye
III. Inyotef (Horus Nahtnebtepnufer): Saf el-Bakar

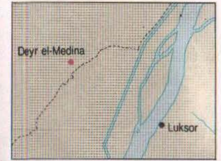
Dra 'Abu el-Naga'

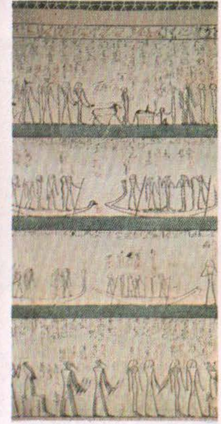
17. Hanedan'nın Teb'li yöneticileri ve aileleri, et-Tarif ve Deyr el-Bahri arasında, Dra'Abu el-Naga'daki mütevazi mezarlarda gömülüdürler. Bu mezarların yaklaşık olarak konumları ve sahipleri, İ.Ö. 1080 yılında yapılan bir teftişin papirüs kaynaklarından öğrenilmiştir (Abbott Papirüsü). 1860'dan önce Mariette tarafından yürütülen kazılarda içlerinde risi sandukalarının da yer aldığı üstü yazılı bazı nesneler, süslü silâhlar ve mücevherler bulunmuştur. Küçük tuğla piramitlerden oluştuğu tahmin edilen mezarların mimarisi ile ilgili çok az şey bilinmektedir.

Krallar Vadisi ("Biban el-Mülük")

Hyksos'u yendikten sonra, 18. Hanedan'ın Tebli yöneticileri, kendilerine bütün Mısır krallarına uygun tarzda mezarlar yaptırmaya başladılar. I. Amenofis'-in mezarının Dra' Abu el-Naga'da olduğu sanılıyor. Konumu kesin olarak bilinmiyor, ama kraliyet mezarları yapmakla görevli uzman işçiler topluluğunun krala gösterdikleri itibar, bu mezarın yeni stildeki ilk mezar olduğu düşüncesini verir. İlk kez I. Tutmosis, mezarını Deyr el-Bahri'nin arkasındaki ıssız vadiye, Krallar Vadisi olarak bilinen vadiye kayaları oyarak yaptırmıştır. El-Kurn ("boynuz") doruğu bütün bölgeye hâkimdir. Vadi iki ana koldan oluşur, mezarların çoğunun yer aldığı Doğu Vadisi ve III. Amenofis ve Aya'nın mezarlarının yer aldığı Batı Vadisi. Mezarların toplam sayısı 62'dir (62 numaralı mezar en son bulunmuştur ve Tut'ankamun'a aittir), ama bunların

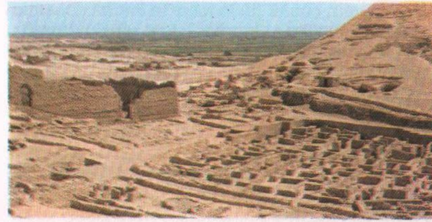
bir kısmı kraliyet mezarı değildir, bu arada diğerlerinin sahipleri üzerinde de tartışmalar hâlâ sürmektedir. Mezarlar, tarım alanının hemen kenarında kurulan kişilere ait gömülmetapınaklarından ayrılmışlardı. Tapınak ile mezarı ayırmanın tek nedeni, güvenlik değildi, aynı zamanda dinî ve mimarî nedenleri de vardı.

Krallar Vadisi'nde 18. Hanedan ile 20. Hanedan arasındaki kraliyet mezarlarının planı (en sonuncusu I. Ramses'indir) gömülme odasında son bulan, bir ya da daha fazla salonlu (bazen sütunlu) uzun eğimli kayaya oyulmuş bir koridordan ibarettir. İlk mezarlarda koridor belirli bi yerde genellikle dik açı içinde ya sağa ya da sola kıvrılırdı, ama 18. Hanedan'ın son dönemlerinden başlayarak düzleşti. Uzunluğu değişiyordu: Haremhab'ınki 105 metre, Siptah'ınki 88 metre ve VI. Ramses'inki 83 metredir. Tapınakların süslemeleri neredeyse tümüyle dinsel içeriklidir. Kralı tanrılar önünde gösteren çeşitli sahneler vardır, ama en çarpıcı öğeler, çeşitli dinsel yazıların ("kitaplar") metinleri ve bunlara eşlik eden resimleridir. Bunların içinde, *Amduat*'ın kitabı ("alt dünyada olan"), Kapılar Kitabı, Mağaralar Kitabı, Re'nin yakarışı ve başkaları sayılabilir. Bu metinlerin ilk örnekleri, mezar duvarının üstüne açılmış kocaman bir gömü papirüsü izlenimi vermek üzere yapılmıştı. 18. Hanedan'dan sonra süslemeler kabartma halinde oyulmaya başlandı.

Bu kraliyet lahitlerinin içeriklerinin ilki zamanlardaki zenginliğini ve güzelliğini düşünebilmek pek kolay değil. Geniş ölçüde iyi korunmuş olarak bulunan ve kaybedilenlerin neler olduğu ile ilgili ufak bir işaret veren Tut'an kamun'unkidir, ama o da çok tipik bir örnek olmayabilir.

Deyr el-Medine'deki işçiler köyü

Krallar Vadisi'ndeki kraliyet mezarlarının yapımında çalışan işçi grubunun ("Hakikat Beldesinin Hizmetkârları") günlük yaşamları epey ayrıntılı olarak çanak parçalarından, papirüslerden ve başka delillerden öğrenilebilir. I. Tutmosis döneminde işçilerin ve ailelerinin yaşadıkları duvarlı yerleşim alanının kalıntıları (70 ev kadar) Deyr el Medine'de Kurnet Mura'î tepesinin arkasındaki küçük bir vadide yer alır. İşçilerin kendi mezarları ve yerel tanrıları için yaptıkları küçük tapınaklar oradadır. 60 ya da daha fazla kişiden oluşan bu işçi "takım"ları ikiye bölünmüştü, her grubun başında bir ustabaşı, onun vekili ve bir ya da daha fazla yazıcı vardı. Ustabaşlarının üstü vezirdi. Vezir ya kendisi ya da kraliyet "kâhya"larından biri gelip bölgeyi gezer ve işin gelişmesini denetlerdi. İşçilerin ücretleri her ayın sonunda mal ile, daha çok da tahıl ile ödenirdi. Balık, sebze, ara sıra et, şarap ve tuz vb. de verildiği olurdu. 20. Hanedan Dönemi'nde tayınların gecikmesi ve bunun sonucu olarak da işçilerin bazı durumlarda çareyi gösteri yapmakta bulmaları dönemin bir özelliği haline gelmişti. Bilinen ilk "endüstriyel eylem" (grev), III. Ramses'in krallığının 29. yılında gerçekleşmiştir. İşçiler normal olarak 10 günlük çalışma "haftası" boyunca Krallar Vadisi'nde mezarların yapıldığı bölgede kalırlardı. Dinlenme günlerinde ve yine tatil olan dinsel festivallerde köylerine dönerlerdi.

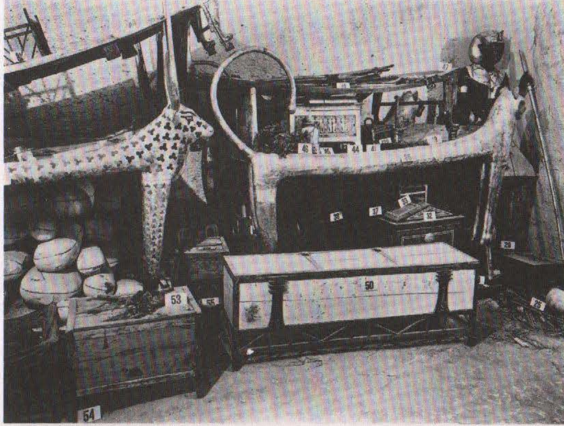

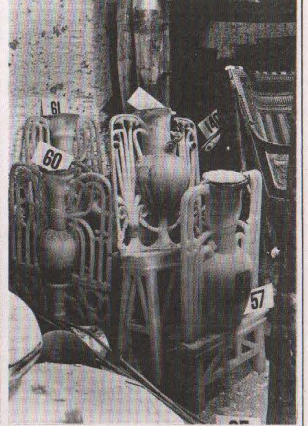
Yukarıda solda, Haremhab'ın mezarı (No.57): Kral, "büyük tanrı, tanrıların kralı, göklerin efendisi" atmaca başlı Harsiesi'ye iki testi şarap sunuyor ve "Teb'in (kadın) başkomutanı, bütün tanrıların hanımefendisi, göklerin sahibesi" Hathor'un karşısında hayranlıkla duruyor Lahit odasından önceki odanın doğu duvarındaki boyama rölyeften).

Yukarıda, III. Tutmosis'in mezarı (No.34): Amduat Kitabı'nın 3. "saat"inden (bölümü) manzaralar ve metinler (yuvarlak biçimli odasının duvar resimlerinden).

Solda, Deyr el-Medina'daki işçi kasabası.

Tut'ankamun: sahici bir anlatılmamış öykü

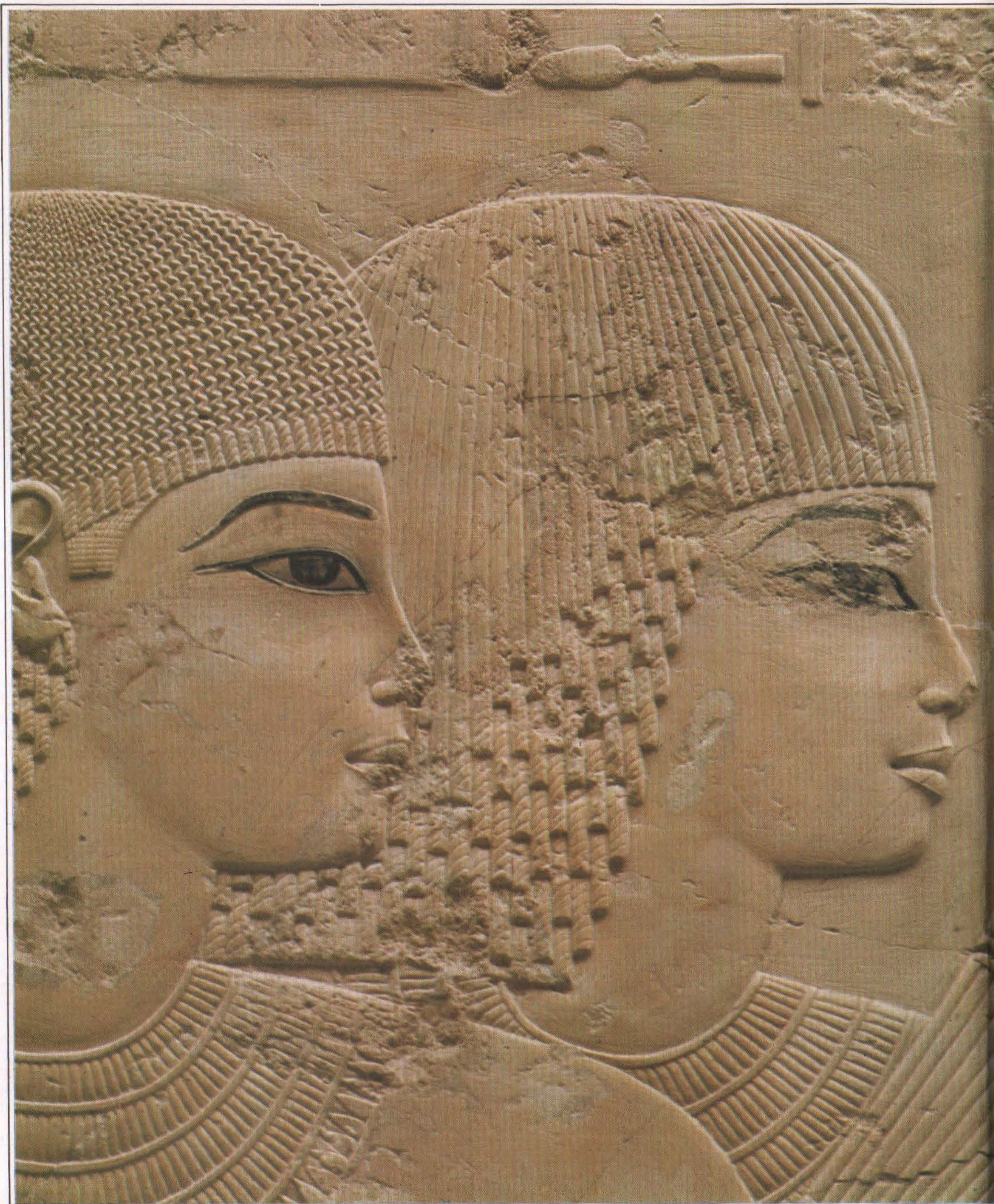

"Sonunda harika bir buluş; Vadi'de mühürleri bozulmamış muhteşem mezar; sizin gelişinizi beklemek üzere yeniden örttüm; tebrikler" (Carter'in 6 Kasım 1922'de Lord Carnarvon'a çektiği telgraf).

Tut'ankamun'un mezarı (Krallar Vadi'sinin 62 No.lu mezarı) 1922'de, çalışmaları Carnarvon Dükü tarafından finanse edilen İngiliz ejiptologu Howard Carter tarafından bulunmuştur. Yeni Krallıktan kalma mezarlar arasında hemen hiç dokunulmamış halde bulunan tek mezardır ve bu bakımdan da muhtemelen sonsuza dek biricikliğini koruyacaktır. Bu yüzyılda Mısır'da yapılmış buluşların en çok sözü edilmişi olduğu halde ve gezici sergisiyle bütün dünya kamuoyundan gördüğü ilgiye karşın, Tut'ankamun'un hazinesinde bulunan nesnelerin çoğunluğu ejiptologlar tarafından gereğince değerlendirilmiş değildir, öyle ki, bu istisnai buluş, Eski Mısır konusundaki bilgimize bulunabileceği tam katkıda bulunmamıştır. Tut'ankamun'un nesneleri Kahire'deki, Mısır Müzesi'nde saklanmakta; Carter ile yardımcılarının, yıllar süren mezarın son derece dikkatli temizlenişi sırasında tuttukları ayrıntılı notlar, Oxford'daki Griffith Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Mezarda bulunan nesnelerden bazıları şunlardır:

Mumyayla ilişkili olarak
dört tahta simgesel mezar
kuvartz taşından lahit
dış ve iç tahta tabutlar
iç altın tabut
altın maske ve süsleri
altın diadem
altın hançer
sedir
sedir biçiminde sandık

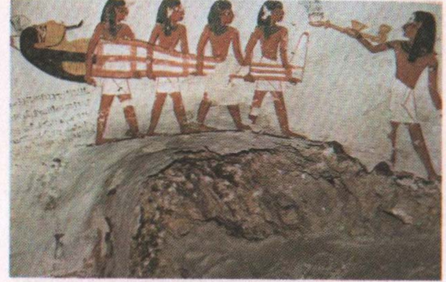
Cenaze malzemesi
kralın heykelleri
sökülmüş arabalar
divanlar ve yataklar
yastıklar
altın işleme ahşap taht (*sağda*)
iskemleler ve tabureler
kutular
vazolar ve lambalar
yaylar, ok kılıfları ve kalkanlar
değnekler, kırbaçlar ve asalar
giysiler
yazı tablaları
oyun tahtaları
mücevherat
yelpazeler
müzik aletleri
kayık modelleri
tahta ve altın simgesel mezarlar
tanrı heykelleri
şavabt'lar

En solda, Şeyh 'Abd el-Kurna'da, Vezir Ra'mose'nin mezarından (No.55) rölyef, IV. Amenophis yönetiminin ilk döneminden.

Solda, Soter'in tahta tabut tabanı, İ.S. 2. yüzyıl başından. Resim, tanrıça Nut'u burç simgeleriyle çevrili olarak gösteriyor. Şeyh 'Abd el-Kurna'da, bir toplu mezar içinde bulunmuştur. Londra, British Museum.

Aşağıda,Tanrı'nın babası Amenemone'nin Kurnet Mura'i'deki mezarından (No.277); mezar sahibinin cenaze töreninden bir görünüm. Boyama resim.

Özel Kişilerin Mezarları

Teb mezarlarının daha büyük ve önemli olanları Batı yakasındaki birkaç alanda kümelenir. Nehrin kuzeyinden başlayarak sırayla Dra'Abu en-Nagae, Deyr el Bahri, el Hoha, Asasif, Şeyh Abd el-Kurna, Deyr el-Medine ve Kurnet Mura'f. Toplam 490 mezara Mısır Eski Eserler Dairesi tarafından resmi numara verilmiştir, ama son zamanlarda bunlara beş mezar daha eklenmiştir. Mezarların yapılış tarihleri 6. Hanedan'dan Yunan-Roma Dönemi'ne kadar gelirse de çoğunluğu Yeni Krallık Dönemi'nde yapılmıştır. Mezarların bir kısmı büyük ve süslü, bir kısmı küçük ve gösterişsiz. Bunların en önemlileri Deyr el-Medine'nin güneyinde Kraliçeler Vadisi'nde ve yakındaki daha küçük vadilerde bulunanlardı. Bunların arasında, Kubbanet el-Kirud ("Maymum Mezarları") Vadisi'nde III. Tutmosis Dönemine ait "Üç Prenses Mezarı" da vardır; burada, şimdi New York'ta Metropoliten Müzesi'nde sergilenen altın ve gümüş kaplar hazinesi bulunmuştur.

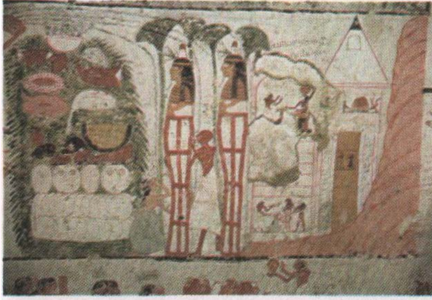
Tahmin edilebileceği gibi, et-Tarif ve Dra' Abu el-Naga'da Teb mezarlarının resmî dizisi içinde yer almayan birçok küçük mezar II. ve 17. Hanedanların kraliyet mezarları ile aynı dönemlerde yapılmıştır, ama özellikle de Dra' Abu el-Naga Geç Dönem'de de kullanılmıştır. Aynı şey Deyr el-Bahri'nin kendisi için de geçerlidir.

Toplu mezarların yer aldığı gizli birkaç bölüm bulunmuştur. 1891 yılında E. Grėbaut ve G.Daressy Deyr el-Bahri'de 3. Ara Dönem'e ait içinde "Amun Rahipleri"nin olduğu gizli bir sanduka buldular. Bu, bu tür bulguların ikincisiydi; daha 1858 yılında Mariette "Montu Rahipleri"ninkini bulmuştu. Bu gizli bölümler içinde en önemlisi, 1881 yılında Deyr el-Bahri'nin güneyinde ilk vadide'yer alan 320 numaralı mezarda bulunanıdır. Burada 21. Hanedan döneminde korunmak amacıyla bir araya getirilen 17. Hanedandan 20. Hanedan kadarki en ünlü Mısır krallarının sandukaları ve mumyaları bulunmuştur.

Deyr el-Bahri'nin güneyinde Şeyh Abd el-Kurna'daki bazı mezarlar Hatşepsut döneminin ünlü vatandaşı

Aşağıda,Kurnet Mura'i'de, Emenemone'nin mezarından (No.277); cenaze töreni sırasında mezar sahibinin insan biçiminde iki tabutu mezarın kapısına konmuş. Boyama resim.

Sağda, Deyr el-Medina'da, "Hakikat Yerinin Hizmetçisi" Pashed'in mezarı (No.3), I. Sethos'un yönetimi döneminden: resimli gömü odasından görünüm.

Senenmut'un ailesine aittir. Ayrıca 3. Ara Döneme ait, içinde 30 sanduka (bu gizli bölmenin en azından bir bölümünün daha yakın zamanlarda yapılmış olduğu ve sandukaların başka yerlerden getirildiği tahmin edilmektedir) bir mezar (Galler Prensi Mezarı olarak bilinir) ve Hadrianus Dönemi'ne ait 14 sandukalı bir başka mezar bulunmuştur.

Adından da anlaşılacağı gibi, Kraliçeler Vadisi ("Biban el-Harih") kraliyet ailesinin fertleriyle birlikte kraliçelerin özellikle de Ramses prenseslerinin mezarlarından oluşur.

Büyük Teb mezarlarının çoğu kayalara oyulmuş, çok azı ise ayrı duran yapılar olarak yapılmıştı. Planları birbirinden çok farklıdır; aşağıdakiler ancak bazı genel özellikleridir.

Geç Eski Krallık. Düzensiz biçimli bir ya da iki oda, bazen sütunlu. Eğimli geçitlerden bir ya da daha fazla gömülme odasına varılır.

Orta Krallık. Açık bir ön avlunun arka duvarı mezarın yüzünü oluşturur. Uzun bir koridorun ucunda, eğimli bir geçit ile gömülme odasına bağlanan bir dua odası.

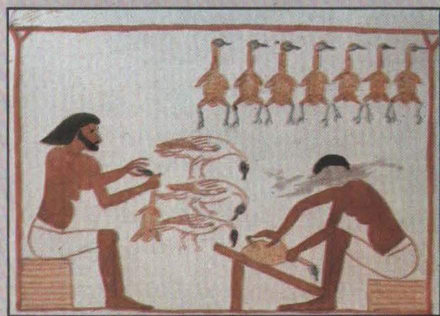
Yeni Krallık. İçinde çoğunlukla dikili taşlar olan açık bir ön avlu. Arkasında kapı arasının üstünde bir sıra kozalak biçimli "cenaze vazoları" bulunan bir duvar. Dar duvarları üstünde bazen dikili taşları olan çapraz ("geniş") bir salonu, mezarın orta ekseni üzerinde yer alan "uzun" bir salon izler. Mihrabın ya heykel için bir girinti ya da sahte kapısı vardır. Bütün iç odalar sütunlu olabilirler. ömülme odasının geçiti genellikle ön avluda kesilir.

Deyr el-Medina'daki Ramses mezarları ya tümüyle ya da kısmen tek başına duran yapıları (kapı, açık avlu, sundurma ve heykel için girintisi ve üzerinde tuğladan piramidi ile tonozlu toprak) bir geçit ile ulaşılan kayalara oyulan mezarlar ile bağdaştırır.

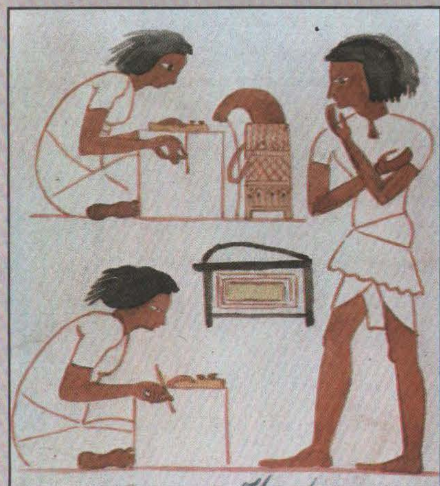
Geç Dönem. Bu mezarların bir kısmı çok büyüktür ve planları da çok karmaşıktır. enellikle sütunlu, gömülme odasına varan bir dizi yeraltı odasından önce tuğla kapılar ve açık avlular yer alır.

Teb mezarlarının alışılmış süsleme biçimi resimdir, ama kabartma da görülür. Konular hem günlük olayları, hem de Ramses döneminden başlayarak etkili olmuş dinsel konuları içerir.

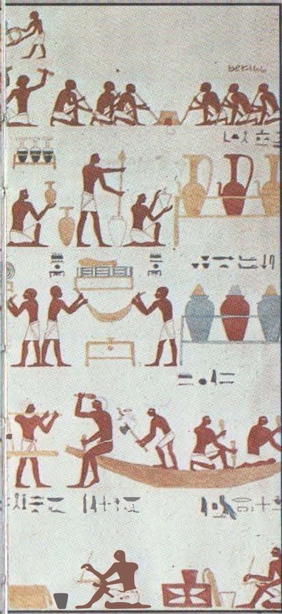

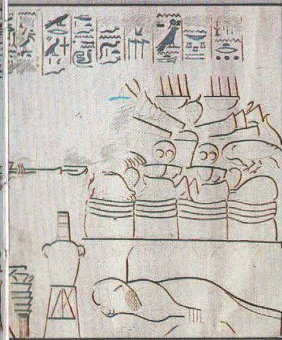

J.G.Wilkinson Teb'de

Modern Ejiptoloji, geçen yüzyılın ilk yarısında çoğu kez inanılamayacak kadar zor koşullar altında çalışarak bu disiplinin öncülüğünü yapan bilginlerin omuzlarında yükselirler. O dönemde, Mısır yazıtları, kabartmaları ve resimleri kaydedilerek ve kopya edilerek Ejiptolojinin temel malzemesi toplanıyordu. O günlerde yayınlanan bazı eserler, şimdi, yani 150 yıl sonra bile, iyi bir Ejiptoloji kütüphanesi için vazgeçilmez kaynaklardır.

John Gardner Wilkinson 1821 yılında Mısır'a geldiğinde 24 yaşında bir gençti; onun gelişi Champollion'un Mısır yazısının ilkelerini yeniden bulup ortaya çıkarmasından önceki yıla rastlar. Ondan sonraki 12 yıl boyunca sürekli orada kaldı ve bu becerikli ve güçlü bilim adamının gezip görmediği ve defterlerine kaydetmediği eski Mısır bölgesi hemen hemen yoktur. Merakı neredeyse bir tutku haline gelmişti; ne kadar küçük ve yarım olursa olsun hiçbir yazı onun için önemsiz olamazdı. Mısır geleneklerine o derece vakıf oldu ki, tümüyle güvenilir kopyalar üretebildi. Bunun sayesinde, bugün Oxford'da Griffith Enstitüsü'nde saklanan notları eski Mısır'ın en tartışmalı konuları ile ilgili dünya kadar bilgi sağlar. Wilkinson çalışmalarının kuramsal sonuçlarını birkaç kitapta yayınladı, ama bunlar bütün kopyalarını içermez; kitaplarda kullanılanları, yetersiz kopyalar yüzünden çoğunlukla bozulmuşlardır. Wilkinson'ın önemli eserinin başlığı şöyleydi: *Eski Mısırlıların Davranışları ve Âdetleri, hâlâ varolan resimlerin, heykellerin ve anıtların karşılaştırılmasıyla ve eski yazarların anlattıklarının hesaba katılmasıyla elde edilen bilgiler ışığında, özel yaşamlarının, yönetimlerinin, yasaların, zenaatlarının, üretimlerinin, dinlerinin, tarım ve eski tarihlerinin incelenmesi*. 1837 yılında üç cilt halinde yayınlanan kitap neredeyse bir 50 yıl eski Mısır'ı en iyi ve genel açıdan ele alan çalışma olma özelliğini korudu. Yazarına 1839'da şövalyelik ünvanını getirdi ve ona ilk İngiliz Ejiptologu payesini sağladı.

Birçok zor sorun Wilkinson'un kopyalarına başvurularak çözümlenmiştir, çünkü anıtların 1821 ile (Mısır'ı son kez ziyaretinin tarihi). 1856 yılları arasındaki durumlarını gösterirler. Teb'deki özel mezarlar ile ilgili çalışması bunu kanıtlar: Wilkinson tarafından kopya edilen birçok görüntü, o zamandan bugüne zedelenmiş ya da tümüyle yok olmuştur, diğerleri ise, (bunların arasında bazı bütün mezarlar da vardır), hâlâ yayınlanmayı beklemektedir ya da artık erişilmez durumdadır.

Üstte, zenaatçılar işlerinin başında: Teb'de, Kutsal Tapınıcı'nın Baş Hizmetçisi İbi'nin mezarından (No.36) röliyef; I. Psammetikus döneminden (sahne, 6. Hanedan'ın Deyr el-Garavi'de bulunan bir röliyefini kısmen taklit etmektedir). Resmedilen zenaatlar şunlar: (soldan sağa) 1. kayıt, deri işleyicileri sandalet yapıyor, taş kap, şavabti ve kavanoz yapıcıları, maden işleyicileri; 2. kayıt, arabacılar, heykeltraşlar, marangozlar ve taş kap yapımcıları; 3. kayıt, marangozlar, heykeltraşlar, mücevherciler; 4. kayıt, maden işleyicileri, kereste taşıyan işçiler, kayık yapımcıları; 5. kayıt, kayık yapımcıları ve katipler. Röliyef bugün büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır.

Ortada solda, İki sakallı adam kaz yoluyor: İki Ülkenin Efendisi'nin Sancaktarı Pehsukher Cenenu'nun Teb'deki mezarından (No.88), III. Tutmosis ya da II. Amenophis döneminden olduğu tahmin ediliyor. Sahne bir kulübede, yer alıyor, işleri bitmiş kazlar kulübenin tavanına asılmış. Yerde üç ölü kaz daha var. Bugün tahrip edilmiş olan resimde, soldaki adam tamamiyle yok olmuştur.

Altta solda, İki katip ve bir denetçi, bir sığır sayma sahnesinden: Kral'ın Sağ Yelpaze Taşıyıcı Cenuna'nın Teb'deki mezarından (No.76), IV. Tutmosis döneminden. Adamlar Mısır'lı katiplerin tipik oturuş biçiminde, bağdaş kurmuşlar, ellerinde açık bir papirüs tutuyorlar (Mısır'da yazma masaları kullanılmazdı). Papiruaların kapları yanlarında duruyor. Resim bugün büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Ortada sağda, Vezir Paser ve karısı, peşlerinde akrabaları, aunuları tütsü ve sularla arındırıyorlar: I. Sethos ve II. Ramses'in Veziri olan Paser'in Teb'deki mezarından (No.106) röliyef. Mezarla ilgili bilgiler henüz tam olarak yayınlanmamıştır ve bu sahne de bugün hemen tamamiyle yok olmuştur.

Altta sağda, Bir Nubya'lı dansöz kıza, lir, çifte flüt ve arp çalan müzisyenler eşlik ediyor: Amun Eyaleti Rahibi ve Sır Tutucusu Keynebu'nun Teb'deki mezarından (no.113) boyama resim. Adı muhtemelen keskes olan bu Nubya dansı, başka bazı anıtlarda da görülür. Nubyalı kızın dışında, dansa katılanlar Keynebu'nun oğulları ve kızlarıdır; bu, dansın Ramses döneminde ne denli popüler olduğunun işareti olabilir. Resim bugün tamamiyle yok olmuştur.

KUZEY YUKARI MISIR

Solda, bu bazalt heykelin adı "MacGregor Adamı"dır ve bugün Oxford'daki Ashmolean Müzesinde'dir. 1922'de açık arttırma salonu Sotèby's'de satın alınan bu küçük heykel, adını Papaz William MacGregor'dan alır. Tanınmış bir koleksiyoncu olan MacGregor, bu parçayı, bir dizi fildişi figürle birlikte, bir aracıdan satın almış. Bütün bu neslerenin, Hanedanlık öncesi ve Erken Hanedanlık dönemi birçok sanat Yapıtına kaynaklık etmiş olan Naka'da bulunduğu savlanmış. Mısır sanatı üzerine çoğunluk kitaplar bu muhteşem parça ile başlar, ancak bazı üslup nedenleriyle bu heykelin özgünlüğü son zamanlarda soru konusu edilmiştir. Yükseklik 39 cm. Hanedanlık Öncesi Dönem.

En solda, Nac 'Hammadi yakınlarında, Nil'in batı kıyısında kireç yamaçlar ve nehrin kıyısında çok dar bir düzlük. Bir jeolog, bu yamaçların katmanlarından ve çökelmelerinden buzul çağlarının tarihini okuyabilir.

Kuzey Yukarı Mısır, Teb ile Asyut arasında uzanır. Burası, eski Mısır'ın kalbi, ilk hanedanlarının beşiği ve biçimlendirildiği yer, kriz dönemlerinde Mısırlılığını koruyan ve Teb'in başkanlığında yeni siyasal birlik için yapılan girişimlerin başlatıldığı hinterland idi. Ekonomik olarak, doğu çölünün altın ve madenlerine erişmenin denetimi her zaman çok önemliydi; öte yandan siyasal olarak güneydeki Teb de Hanedandan başlayarak olayların akışını belirliyordu.

Nakada, Kift ve Abidos, Hanedanlık öncesi ve Erken Hanedanlık Dönemlerinde duruma hâkimdiler; Dendara ise Eski Krallık Dönemi'nde önem kazanmaya başladı. Abidos Orta Krallık Dönemi'nde bütün ülkenin dinî merkezi gibi bir şey oldu. Teb'in yükselişi Yeni Krallık'taki komşularını sindirdi. Abidos durumunu korurken, Kift kraliyetin yapım etkinlikleri ile hâlâ gözdeydi. Dendara tapınağı bölgede geç antikitenin tartışmasız en etkileyici yapısı olarak kaldı.

Nac' el-Madamud
Montu'nun tanrı üçlüsü tapınağı, Yunan-Roma döneminden, bazı ek yapılarla, daha eski yapıların üstüne kurulmuştur.

Nakada ve Tuk
Hanedanlık Öncesi ve Erken Hanedanlık dönemlerinden mezarlıklar, 'Aha'nın yönetimi döneminden mastaba mezar. Tuk "Piramid"i.

Kus
Ptolemaioslar döneminden kalma Hareoris ve Hekuet tapınağının kalıntıları.

Kift
Min tapınaklarının kalıntıları, Orta Krallık ve sonrası dönemlerden.
el-Kal'a'da küçük min tapınağı.

Dendara
Çevirim içinde Hathor tapınağı ve ikincil yapılar.
İkinci tapınaklar grubu, belki Edfu'lu Horus'a ait.
Nekropolis, hayvan mezarları dahil.

el-Kasr va'l-Saiyad
1. Ara Dönemden mezarlar.

Hiv
İki Yunan-Roma tapınağı.
Bütün dönemlerden mezarlıklar.

Abidos
Çoğunluk dönemlerden mezarlıklar, Erken Hanedanlık Kral mezarları dahil.
Osiris tapınağı, dua evleriyle ve yerleşim yeriyle.
Kenotaf tapınakları, I. Sethos ve II. Ramses'inkiler dahil.

Beyt Hallaf
3. Hanedan'ın mastaba mezarları

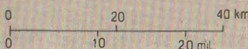
Ahmim
III. Tuthmosis ve başkalarının yaptırdığı Min kaya tapınağı, el-salamuni'de.
Min ve Repyt'in Yunan-Roma dönemi tapınaklarının kalıntıları.
Çeşitli dönemlerden kaya oyma mezarlar, el-Havaviş ve el-Salamuni'de

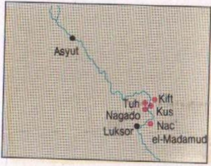
Vannina
Ptolemaioslar dönemi tapınakları ve mezarları.

Kav el-Kebir
12. hanedan mezarları

	birincil yol
	patika
	ana demiryolu (1.44 m.)
	sivil havaalanı
Beni Suef	büyük kent
Biba	başka yerleşim yeri
el-Kab	anlatılan yer
Seila	piramit yeri
Dara	başka kalıntı yeri
Ghita	kalıntı bulunan yerleşim yeri
Faqus	çağdaş adı
TANIS	klasik adı
IMET	eski Mısır adı
Pithom	İncil'deki adı

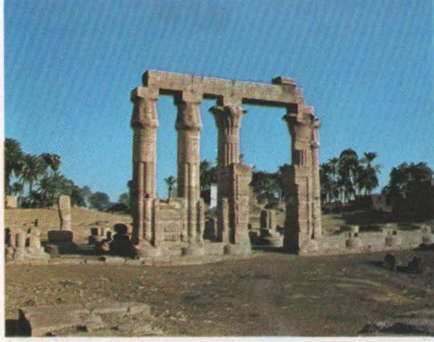
ölçek: 1:100 000

Aşağıda solda, Nac el-Madamud'daki Montu tapınağının VIII. Ptolemaios II. Euergetes'in hipostil salonunun dış duvar kalıntıları, kuzeybatıdan görünümü.

Aşağıda, Nac el-Madamud'dan, III. Sanvosret'in söve resmi: çifte sahnede, Kral, "Teb'in Efendisi" Montu'ya, beyaz ekmek (solda) ve pasta (sağda) sunuyor. Paris, Louvre Müzesi.

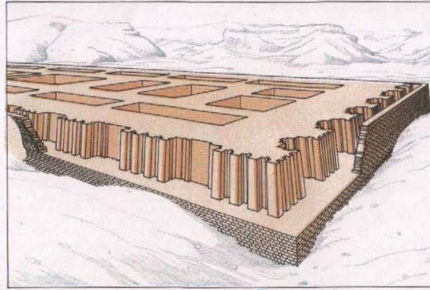
Nac' el-Madamud

Teb bölgesinde, Tod ve Arınant'tan başka, Luksor'un 8 kilometre kadar kuzeydoğusunda yer alan eski Mısır *Madu*'su, şahin başlı tanrı Montu'ya tapınılan önemli bir yerdi.

Madamud'da şimdi yok olmuş olan ilk tapınak Orta Krallık Dönemi'ne aittir (belki Nebhepetre Menthuhotpe, daha çok da II. Senvosret), bu tapınağın da daha eski bir mabedin yerine kurulduğu tahmin edilmektedir. Geç Orta Krallık Dönemi'nin kralları ve 2. Ara Dönem'in kralları özellikle de 13. Hanedan VII. Amenemhet (Secefakare), II. Sebekhotpe (Sehemre-hutavi) ve III. Sebekhotpe (Sehemre-svastavi) ve 17. Hanedan'dan I. Sebekemzaf (Sehemre-vacha'u); burada yapımları sürdürdüler, ama bunların yaptıklarından günümüze bir şey kalmamıştır. Ayrıca, Yeni Krallık ve Geç Dönem'e ait dağılmış birkaç anıt vardır, bunlar bölgenin o dönemlerde henüz terk edilmediğinin kanıtlarıdır

Bugün kısmen ayakta duran Montu, Ra'ttavi ve Harpokrates tapınağı, Yunan-Roma dönemi'ne aittir. Daha eski yapıların üstüne kurulmuştur ve en son biçimini almasında bazı yöneticilerin katkıları olmuştur. Tiberius'un yaptırdığı tuğla surlarındaki bir kapıdan önce bir rıhtım ve sfenksli bir caddenin kalıntıları vardır. Tapınağın cephesi, III. Ptolemaios Auletes'in üç köşkünden oluşur, buradan sonra Antoninus Pius'un avlusundan geçilir. VIII. Ptolemaios II. Euergetes'in dış sütunlu salonundan sonra tapınak alışılmış plâna uygundur. Hemen arkasında ikinci bir tapınak vardır, Montu'nun kutsal boğasına adanmıştır. Odalarının bir kısmı hayvanın kendisini barındırmak için kullanılmış olabilir. Tapınakların dış duvarlarının süslemeleri Domitianus ve Trajan tarafından yaptırılmıştı.

Montu tapınağının güneyinde kutsal bir göl vardı; temel kalıntısı ve bloklar eski bir Ptolemaios tapınağının (II. Ptolemaios Philadelphos III. Ptolemaios I. Euergetes ve IV. Ptolemaios Philopator) bir zamanlar surların güneydoğu ucunda yer aldıklarının işaretidirler.

Yukarıda solda, J.de Morgan tarafından Nakada'da bulunan Erken Hanedanlık dönemi mastabasının maketi. Yapı 1.1m kalınlığında bir çevirim duvarıyla çevriliydi. Mastabanın merkezinde gömü ve malzemeye ayrılmış beş oda vardı, bunlar, içleri çakıl ve kum dolu 16 bölmeyle çevriliydi.

Yukarıda, I. Nakada kültüründen süslenmiş kap. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Nakada ve Tuh

Arkeologlar, çoğunlukla önemli bölgelerin adlarını bir kültürün bütünü için geçerli tanımlayıcı adlandırmalar olarak kullanırlar 1895'de W.M. Flinders Petrie'nin mezarlık kazılarından sonra, Hanedanlar Öncesi'nin son iki Mısır kültürü, genellikle I. ve II. Nakada olarak adlandırılmıştır. Bu durumda adlandırma yanlıştır: Hernekadar Nakada bölgedeki en büyük yerleşim alanıysa da, mezarlıklar aslında onun 7 kilometre kuzeyine Tuh ve el-Ballas arasına düşer.

Nakada köyünün 3 kilometre kadar kuzeybatısında, çölün kenarında 1897 yılında J. de Morgan tarafından bir Eski Hanedanlar Dönemi mastaba mezarı bulunmuştur Bu, bütün kenarlarında "saray cepheleri" bulunan, büyük (54x27 m.) tuğla bir yapıydı. İçinde, fildişi tabletler, vazo parçaları ve üzerlerinde Kral 'Aha ile karısı olduğu ve ardından kraliçe olarak tahta çıktığı tahmin edilen Neitotpe'nin adlarının yazılı olduğu toprak mühürler bulunmuştu. Nekropolis Nil'in doğu yakasındaki Kus kentine aittir.

Petrie tarafından ortaya çıkarılan mezarlıkların ve yerleşim alanlarının ("Nakada") büyüklüğü 4 km. kadar güneydoğuda yer alan modern Tuh ile birleştiri-

I. Senvosret, elinde bir *hep* (kaynağı bilinmeyen bir tören nesnesi) ve bir kürek, Tanrı Mim'in karşısında *sed* festivalinin tören koşusunu yapıyor: Kift'teki kuzey tapınağının altındaki daha erken dönemlerden kalma yapılardan kireçtaşı röliyef. Londra, Petris Koleksiyonu (University College).

Yukarıda, Bir Roma İmparatoru'nun, muhtemelen Caracalla'nın, Kift'teki Min ve İsis Kuzey tapınağının 2. pilonunda bulunmuş kırmızı granit kolossus başı. Yükseklik 51 cm. Philadelphia (ABD), Pennsylvania Üniversitesi Müzesi.

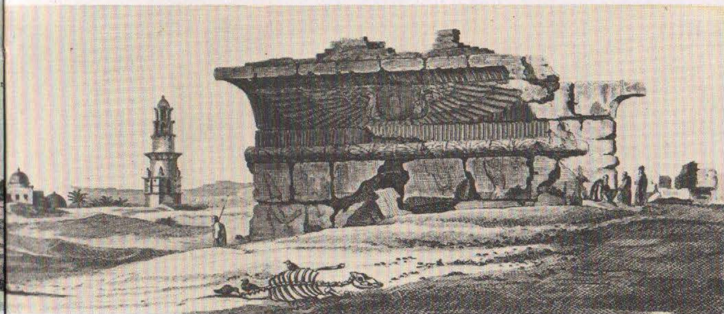
Aşağıda, Napolyon'un Mısır seferi sırasında Kus: Haroefris ve haket tapınağının batı pilonu ve çağdaş kasaba.

len eski Nubt'un (Yunanca Ombos) Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında çok önemli olduğunu gösterir. Adını eski Mısır dilindeki "altın" anlamına *nub*'dan almış olabilir. Bu da doğu çölünde, Hammamat Vadisi'ndeki madenlerden elde edilen çok miktardaki altından dolayı atfedilmiş olabilir; kentin önem kazanmasının nedeni de buna bağlanabilir. Yerel tanrıları, daha sonra Yukarı Mısır'ın tek tanrısı olarak kabul edilen Set (*Nubtlu*, "Omboslu") idi. Şimdiye kadar ona adanmış tek bir Yeni Krallık tapınağının yeri saptanmıştır. 18. Hanedan'ın bazı kralları (I. ve II. Tuthmosis ve II. Amenofis) ve bazı Ramsesler'in katkıları olmuştur.

Tuh "piramidi" biraz şaşırtıcı bir yapıdır. İşlenmemiş taşlarla yapılmıştır ve yapılış tarihi gibi piramid kimliğine sahip olup olmayacağı da, henüz tartışma konusudur.

Kus

Mezarlıklarına bakıldığında, Nakada'nın kuzeybatısında, Nil'in karşı yakasında yer alan, eski Mısır'ın *Gesa* ya da *Gesi*'si (Yunan-Roma Dönemi'nin Appollinopolis Parva'sı) Kus, Mısır tarihinin ilk dönemlerinde önemli bir kent olmuş olmalı. Bunun nedeni, kentin o dönemlerde Hammamat Vadisi taş ocaklarına ve Kızıl Deniz'e yapılan sevkiyatların başlangıç noktası olmasına bağlanabilir. Bugün yalnızca Haroeris ve Heket'in Ptolemaios stilindeki tapınaklarından iki kapı geriye kalmıştır.

Kift

Gebtu kenti (Kıptî dilinde *Kebto* ya da *Keft*, Yunanca Koptos ["Kıptî" sözcüğü ile bir ilgisi yoktur], modern Kift, 5. Yukarı Mısır nome'sinin (eyaletinin) başkentiydi. Kentin önemi, coğrafî konumundan kaynaklanıyordu: Nil vadisinden Kızıl Deniz kıyısına yapılan ticarî sevkiyatlar ve doğu çöllerine yapılan birçok madencilik sevkiyatı buradan (ya da biraz güneydeki) Kus'tan başlardı. *Gebtu* kısa zamanda bölgenin en önemli dinî merkezi haline geldi ve yerel tanrısı Min doğuya kadar çöl bölgesinin de tanrısı olarak kabul edildi. Isis ve Horus, özellikle de Yunan-Roma Dönemi'nde, Kift ile ilişkili önemli tanrılar haline geldiler; bunun nedenlerinden biri, eyalet arınasındaki iki şahinin Horus ve Min olarak yorumlanmalarıydı. Tahmin edilebileceği gibi, Kift'de bulunan anıtlar, bütün Mısır tarihinin dönemlerini kapsar, ama yalnızca Geç Dönem ve Yunan-Roma Dönemi'ne ait tapınaklar kendi yerinde bulunmuştur.

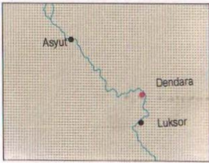
W.M. Flinders Petrie (1893-94) ve R.Weill ile A.J. Reinach'ın (1910-11) yaptıkları kazılar sırasında bir sur duvarı ile çevrelenmiş üç tapınak grubunun kalıntıları tesbit edilmiştir.

Min ve İsis'in hâlâ ayakta duran hayli süssüz kuzey Tapınağı, Ptolemaios II.Philadelphos adına Sennuu adında bir görevli tarafından yaptırılmıştır. Daha sonra, IV. Ptolamaios Philopator, Caligula ve Neron bazı eklemeler (özellikle üç pilon) yapmışlardır. Tapınak I. Amenemhet, I. Senvosret ve III. Tutmosis'in daha önceki tapınaklarının yerinde yükselir. Temellerinde, III. Tutmosis'e ait olduğu anlaşılan birçok nesne bulunmuştur. Kuzey Tapınağı'nın 3. kapısının güneyinde Amasis tarafından yaptırılan Osiris mabedinin kalıntıları bulunmuştur.

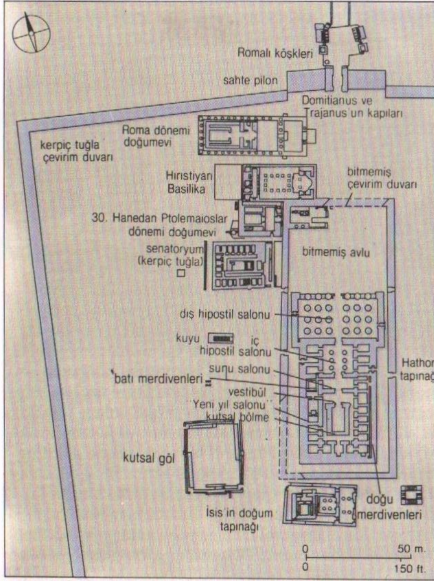
Orta Tapınağın yapıldığı yerin de uzun bir geçmişi vardır: I. Senvosret'in blokları, III. Tutmosis'in kapısı ve ayrıca Osorkon'un (II. olabilir) yaptığı ekler bulunmuştur. Bunların yanında, 6. ve 7. Hanedan Dönemleri'ne ait, tapınağı ve personelini ilgilendiren kraliyet resmi emirlerinin yazılı olduğu bir dizi dikilitaş ("Koptos Emirleri") da ortaya çıkarılmıştır. Orta Tapınak II. Ptolemaios Philadelphos tarafından inşa ettirilmiş olup, Caligula, Claudius ve Trajan tarafından da küçük eklemeler yapılmıştır.

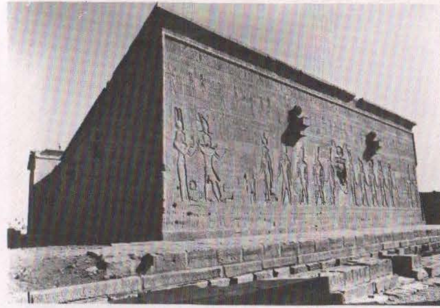
Güney Tapınağı'nın yapıldığı alanda II. Nektanebo'nun, Caligula'nın ve Claudius'un kapıları, VII. Kleopatra Philopator'un ve XV.Ptolemaios Sezarion'un mabedleri bulunmuştur.

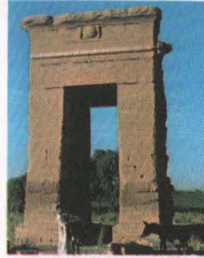
Claudius Kift'in kuzeydoğusunda, el-Kal'a'da Min, Isis ve Horus'a adadığı küçük bir tapınak (yaklaşık 24x16) yaptırdı.

Aşağıda, Dendara: ana tapınak çevirim alanı

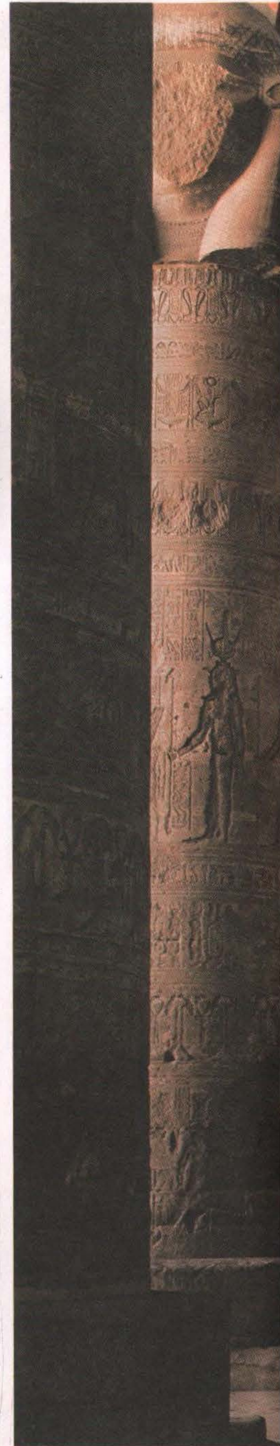

Yukarıda, Hathor tapınağının güneybatıdan görünümü, XV. Ptolemaios Caesarion ve VII. Cleopatra Philopathor'un röliyefleriyle. Tahrip edilmiş olan büyük sistrum'un aslında tahtadan bir üstlüğü vardı. karakteristik olan aslanlı oluklar, tavandan yağmur suyunu akıtmak amacıyla yapılmış.

Solda, Ana çevirim alanının doğusundaki Roma dönemi kapısı. Bu ve bazı başka duvar temelleri belki de Edfu'lu Horus'a adanmış bir külliyenin bölümleriydi.

Dendara

Dendara, eski Mısır'ın *Tunet* ya da *Tantere*'si, (Yunanca Tentyris) Yukarı Mısır'ın 6. nome'sinin oldukça önemli bir kentiydi ama antikiteden beri, bölgedeki nüfus yoğunluğu doğu yakasındaki Kena'ya kaymıştı. Tapınak grubu, şimdi çölün kenarında tek başına durmaktadır.

Dendara'nın nekropolisinde Erken Hanedanlar Dönemi'ne ait mezarlar da vardır; ama en önemli evrelerini Eski Krallığın sonlarında ve I. Ara Dönem'de yaşamıştır. Nome'ler idarî bakımdan özerkti ve Dendara Yukarı Mısır'ın en önemli parçası olmadığı halde, eşrafı bazı mastabalar yaptırmışlardır. Bunların içinde yalnızca bir tanesinin dikili taş ve sahte kapılar dışında süslemeleri vardır. Bölgenin batısında kuşlara ve köpeklere ait tuğla tonozlu katakomplar, çeşitli yerlerde de inek mezarları vardır: Hathor'un aldığı biçimlerden biri de inektir.

Nebhepetre Mentuhotpe'nin bölgede bulunan küçük bir tapınağı şimdi Kahire Müzesi'nde sergilenmektedir. Merheptah'ın yazıtlarını da içeren yapı, tanrılardan çok kralın kültünü yansıtır ve o dönemdeki ana tapınağın yan bir parçası olduğu tahmin edilmektedir.

Tapınak grubunun yönü, her zamanki gibi, Nil'e göre ayarlanmıştır, Nil burada doğu-batı doğrultusunda akar, dolayısıyla tapınağın yüzü Mısırlılar için sembolik olarak "doğu" olduğu halde, kuzeye dönüktür, (Buradaki tariflerde pusula yönleri kullanılmaktadır.)

Domitianus ve Trajan'ın anıtsal geçitleri masif kerpiç-tuğla karışımı sır duvarının içine oturtulmuştur ve buradan batısında Roma Dönemi'ne ait bir doğum evinin yer aldığı açık bir alana geçilir. Bu, kendi stili içinde korunmuş en son örnektir; burası Hatorun, genel olarak yaratıcı tanrıların gençlik evresini temil eden genç İhi'yi doğurduğu âyin yeridir. Tapınak, I. Nektanebo tarafından başlatılan ve süslemeleri Ptolemajos Dönemi'nin başlarında yapılan ilk yapının, Hator'un ana tapınağının (hiçbir zaman tamamlanmamış) ilk avlusunun temelleri ile bölünmesi sonunda yapılmıştı.

Her iki doğum evi de bu gün görülebilir: plânları ve süslemeleri birbirinden hayli farklıdır.

İlk doğum evinin hemen güneyinde kerpiç-tuğla karışımından yapılmış bir "sanatoryum" yer alır, burada konuklar kutsal sularda yıkanırlar ya da "kuluçka"ya yatarlardı -yani geceyi, tanrıçanın onları iyileştirici bir düş göndereceği umuduyla geçirirlerdi.

Ana tapınak, döneminin en büyük ve en ince süslemelerine sahip örneğidir, masif temelleri arasında, yerini aldığı eski yapının blokları vardır. Bölgede eski dönemlere ait parçalar bulunmuş, ama hiçbir yapı görülmemiştir: I. Pepi ve III. Tutmosis tapınağın yazıtlarında anılırlar.

Tapınağın arka kısmı daha önce, tahminen İ.Ö. II. yüzyılın sonlarında yapılmış. Yazıtlarda adı geçen ilk kral XII. Ptolemaios Auletes'dir, ama dikey satır yerleri çoğunlukla boştur, bunun nedeni İ.Ö. I. yüzyılda kral

Solda, Roma dönemi hipostil salonu. Kuzeyden gelen hafif ışık, röliyeflerin yüzeylerini etkili bir biçimde öne çıkarıyor, bazı röliyeflerin hâlâ korunan beyaz arkaplanı da belli oluyor.

Aşağıda, Trajan döneminin doğumevi: son derece ince işlenmiş röliyefte, kral, genç İhi'yi emzirmekte olan ve arkasında bir başka İhi duran Hathor'a sunuda bulunuyor.

ailesi içindeki çatışmalara bağlanabilir. Dış sütunlu salonun süslemeleri Augustus ve Neron dönemleri arasında yapılmıştır İ.S. 35 yılına ait Yunanca bir adama yazısını içerir.

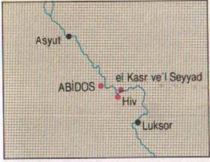
Tapınak klâsik plâna göre yapılmıştır. İki sütunlu salonun sütunları ve "yeni yıl avlusunun, sütun başlıkları "Hator için kutsal olan müzik âleti sistrum biçimindedir. Bununla yaratılış sırasında Hator'un bitkiler arasında bir inek olarak görünüşü düşündürülür. Güney dış duvarının ortasında da bir sistrum kabartması vardır. Bu kabartma hem önemini vurgulamak hem de Hator'u, "tanrıların altını"nı düşündürmek için altın ile kaplanmıştır. Bütün sistrum figürleri ilk Hıristiyanlık Dönemi'nde iyice tahrip edilmiştir.

Tapınağın içinde alışılmışa uygun olmayan kısımlar süslemeli "yeraltı kemerleri"dir. Bunlar dış duvarların kalınlığı içine gömülmüş üç katlı sıra odalardır. Daha çok, külte ait gereçlerin, arşivlerin ve tapınağın korunmasını sağlayan büyülü arınaların saklanmasında kullanılırlardı. Süslemeleri tapınağın eksenine uyar, sistrumların yine ön plânda olduğu en belli başlı kabartmalar da tam eksenin üzerindedir. Ayrıca yine duvarın kalınlığı içine gömülmüş olarak çatıya çıkıp inen merdivenler vardır. Çatıda tanrıçaların güneş kursu ile birleşme âyinlerinin düzenlendiği bir köşk vardır. Ayrıca Osiris'in bir çift de simgesel mezarı bulunur, bunlardan birinden, şimdi Paris'te Louvre Müzesi'nde bulunan ünlü Dendara zodyak'ı çıkmıştır. Dendara Osiris'in birçok mezarından biridir ve Hator ile doğrudan hiçbir ilişkisi olmayan insanlar onun yeniden canlanışını simgelerler. Ölümü, tapınağın batısındaki kutsal gölde temsil edilmiş olabilir.

Hator tapınağının hemen güneyinde İsis'in doğum tapınağı yer alır, süslemeleri Augustus tarafından yapılmış ve temelinde yıkık bir Ptolemaios tapınağının blokları kullanılmıştır. Surların Roma Dönemi'nde yapılan doğu geçiti bu tapınağa ulaşır; tapınak ikili konumu açısından eşsizdir; dış odalar doğuya dönükken, iç odalar kuzeye, Hator'un tapınağına dönüktür. İsis'in doğumunu tasvir eden görüntünün orta kısımları tahrip olmuştur.

Kentin bir bölümü tapınağın doğusundaydı, ortasında Edfu Horus'unun tapınağı vardı. Bunlar ana surların 500 metre ötesindeki bazı Roma Dönemi tapınaklarının kalıntıları ile aynı olabilir.

Edfu'da tapınılan üçlü tanrılar ile Dendara'dakiler biririne çok benziyordu; bunlar Horus, Hator (ya da İsis) ve İhi ya da Harsomtus idi. Dendara'nın Hator'u ve Edfu'nun Horus'u Hator'un güneye ilerlediğinde kutsal bir düğün töreninde karşılaşmışlardı.

el-Kasr ve'l Seyyad

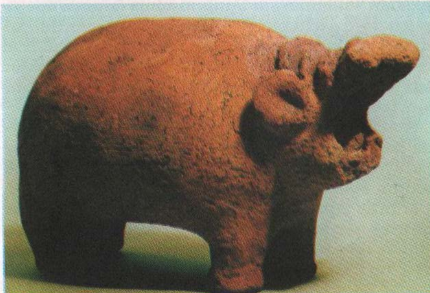
Nil'in sağ yakasında 7. Yukarı Mısır nomesinde Hiv'in kuzeydoğusunda, modern el-Kasr ve'l-Seyyad köyünün yakınlarındaki kayaya oyma mezarlar I. Ara Dönem'de yapılmışlardır. Bunlardan yalnız ikisi, "Eyaletin Büyük Efendileri" Idu Seneni ve Çauti'ninkiler, korunmuş kabartma süslemelerinden dolayı ilginçtirler.

Hiv

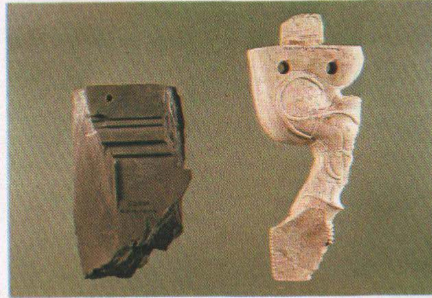
I. Senvosret'in krallığı sırasında, Nil'in batı yakasında 7. Yukarı Mısır nomesinde "Heperkare [I.Senvosret] Güçlüler Haklıdır" diye adlandırılan bir krallık malikânesi kurulmuştu. Burası kısa zamanda asıl eyalet başkentinden daha fazla önem kazandı ve uzun adı *Hut-sehem* ya da *Hut* olarak kısaltıldı. *Hut-Sehem* de, "Sistrum'un Malikanesi" biçiminde yeniden yorumlandı. Bu, sistrum şeklinde, insan başlı, inek kulaklı ve boynuzlu bir nesne biçiminde tapınılan yerel tanrıça Bat'a yapılan bir atıftı. Ama daha Yeni Krallık Dönemi'nde bile, tanrıça Bat komşu Dendara'nın Hator'u ile özdeşleştirilmişti. Yunan-Roma Dönemi'nde Hiv Diospolis Mikra ya da Diospolis Parva olarak bilinirdi. Adın, Kıptî dilindeki biçimi olan *Ho* (ya da *Hu*) bugün o bölgeye verilen adın ortaya çıkmasına neden oldu. Mısır metinlerinde söz edilmesine rağmen (örneğin I. Harris papirüsü, III.Ramses Dönemine ait bir tapınaklar bağışından söz eder), Hiv'de herhangi bir firavun tapınağı bulunmamıştır. Sadece iki tapınak vardır, bunlar da Yunan-Roma Dönemi'ne aittir, birinin VI. Ptolemaios Philometor tarafından, diğerinin ise Nerva ve Hadrianus tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Tapınakların 1.5 kilometre kadar güneyinde, bir Harsiese Dionysius'a ait bir Ptolemaios mezarı bulunurdu. Şimdi yıkılmış olan bu yapımı neyse ki, bazı ilk Ejiptologlar (Wilkinson, Nestor l'Höte, Burton, Hay ve diğerleri) geçen yüzyılın ilk yarısında metinlerini ve kabartma süslemelerini kaydetmişlerdi.

Kentin doğusunda, her döneme ait geniş mezarlıklar ve Yunan-Roma dönemine ait kutsal hayvan (köpekler, balıkçılar ve şahinler) mezarları vardı.

Abidos

Solda, Abidos'taki Erken Hanedanlık krallık mezarlarından mobilya parçaları. Solda: işlevi bilinmeyen, olağanüstü bir beceri ve dakiklikle oyulmuş kist parça. Sağda: bir boğanın arka ayağı biçiminde yatak ayağı, yatak çerçevesine girmesi için çıkıntı ve deri bağlantılar için delikleriyle; fildişi. Oxford, Ashmolean Müzesi.

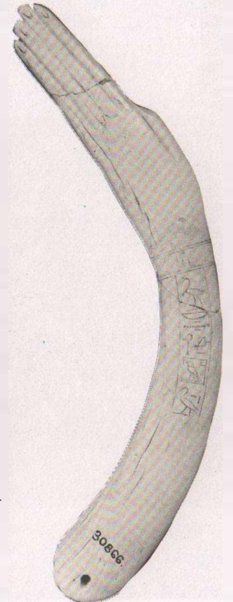
Altta Solda, Uluyan bir su aygırı heykeli, kil, Hiv'deki bir erken II. Nakada dönemi mezarından. Hanedanlık öncesi ve Erken Hanedanlık Dönemleri'nin hayvan heykelleri, zamanın insan biçimli heykellerinden çoğunlukla daha üstündür. Oxford, Ashmolean Müzesi.

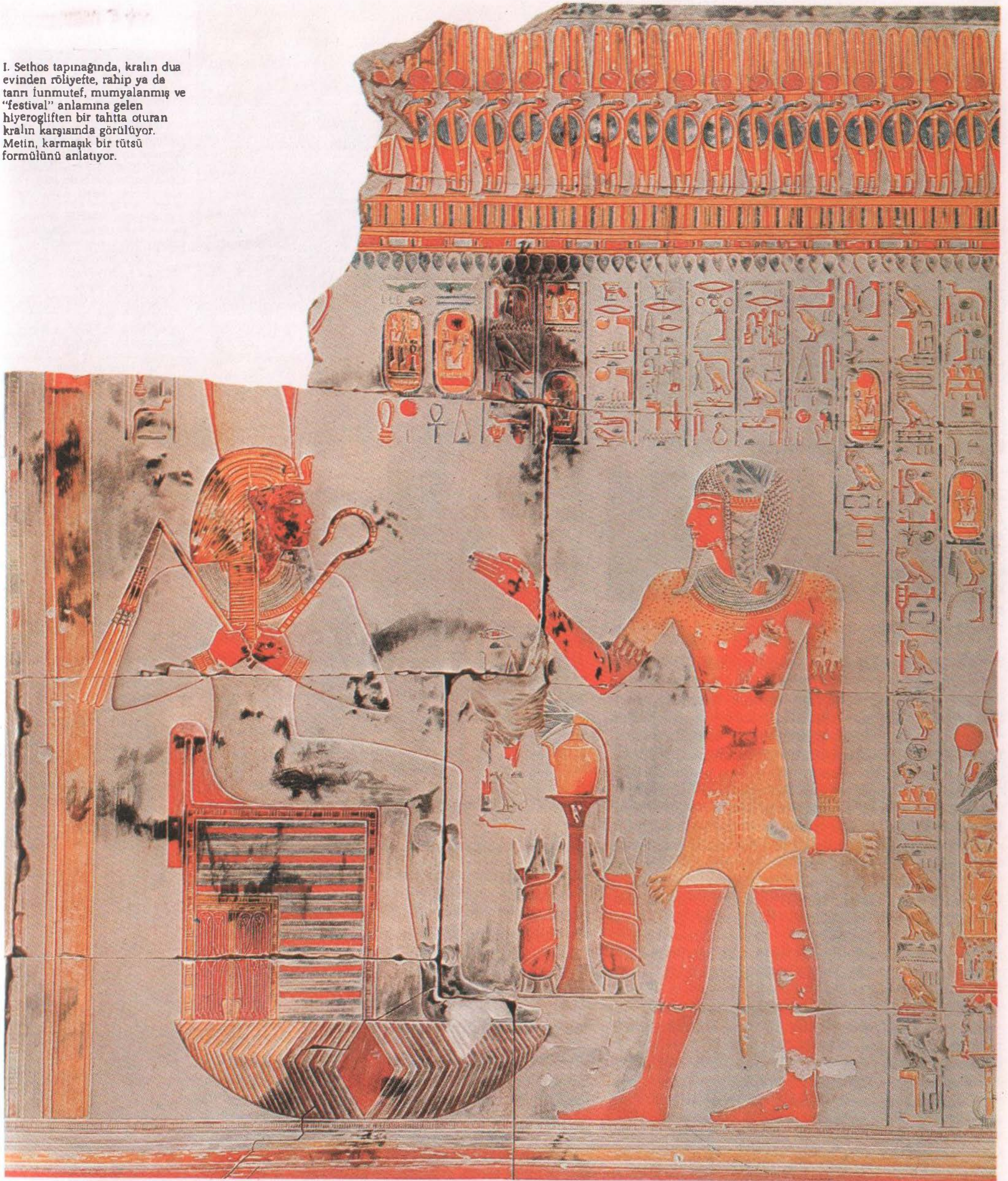
Aşağıda, kol biçiminde bir timpana (yaygın bir müzik aleti), kemikten yapılmış ve üzerinde Tanrıça Heket'in Kadın hizmetçisi Sithathor'un adı kazınmış. 2. Ara Dönem, Hiv'den. Londra, British Museum.

Eski Mısır'ın Abecu'su (Kıptî dilinde Abot ya da Ebot) Erken Hanedanlık Dönemi'nin başlarında ülkedeki en önemli gömülme yeriydi. Burada aynı zamanda Hanedanlar Öncesi I. Nakada dönemine ait yerleşim izleri de bulunmuştur. Abidos kentinin siyasal önemi ve eyalet başkenti *Çeny* (modern Girga olabilir) ile ilişkileri pek açık değildir.

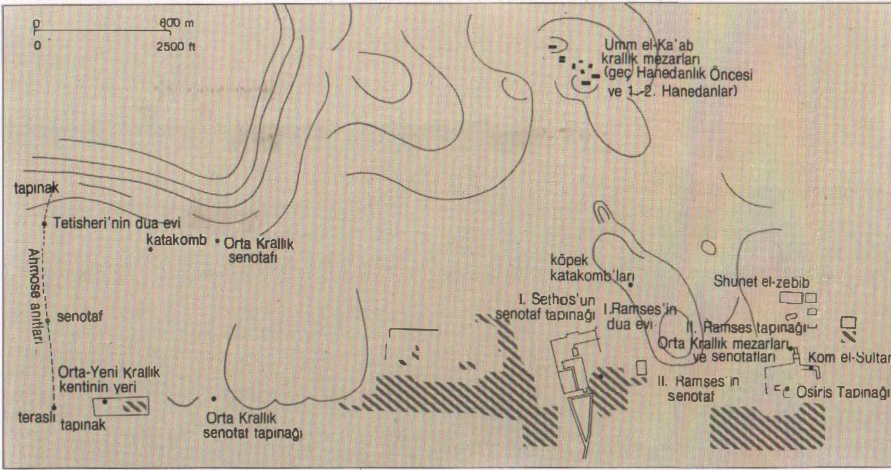
Yerel nekropolis tanrısı Hentamentiu'nun tapınağı ("Batılıların En Önde Geleni" yani ölülerin yöneticisi) ilk hanedanlar boyunca önemli bir dinsel merkez olmuştur. 5. ve 6. Hanedanlar Dönemi'nde tanrı, Yukarı Mısır kökenli Osiris ile özdeşleşmiştir. Orta Krallık'ta Abidos Mısır'ın herkesçe bilinen en belli başlı din merkeziydi. "Osiris'in gizemleri" olarak düzenlenen ölülerin temsil edilmesi ve tanrının yeniden canlanışı âyinleri Mısır'ın her tarafından buraya hacı çekerdi. Birçok insan Osiris'in yeniden canlanınışını paylaşmanın bir işareti olarak yaşam-sonrası törenlerine katılmak isterdi ve Osiris'in tapınağı ile mezarlıklar arasındaki alana küçük tuğla anı mezarları yaparlar ve dikili taşlar dikerlerdi. Kom es-Sultan'ın, 1.5 kilometre kadar güneyine, I. Setos'un tapınağına kadar uzanan mezarlar da diğer yerel mezarlıklardan çok geniştir. Orta Krallık dönemi'nde krallar Abidos'ta anı mezarlar yaptırmaya başladılar ve 19. Hanedan'da bu âdet Setos'un ve II.Ramses'in tapınaklarında en yüksek noktasına ulaştı. Abidos'taki daha geç dönemlere ait özel mezarların hepsinde taş bir piramidionu (kapak taşı) olan tuğla piramidler yandı.

Geç Dönem'e ve Yunan-Roma Dönemi'ne ait köpek, çakal, balıkçıl ve şahin mezarları da bulunmuştur.

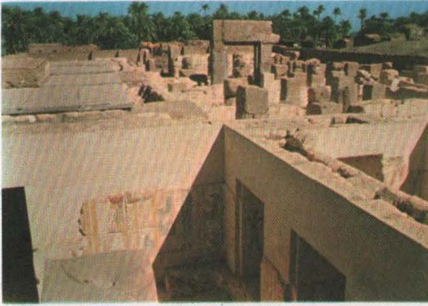

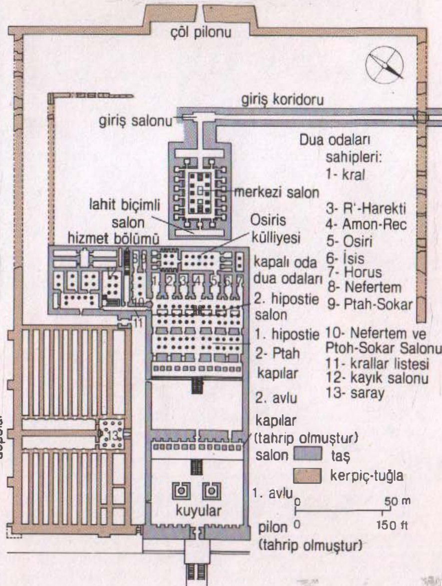

I. Sethos tapınağında, kralın dua evinden röliyefte, rahip ya da tanrı Iunmutef, mumyalanmış ve "festival" anlamına gelen hiyerogliften bir tahtta oturan kralın karşısında görülüyor. Metin, karmaşık bir tütsü formülünü anlatıyor.

Solda, bölgedeki kalıntıları gösteren harita. Yapılar ekili alanın kıyısında 5 km.lik bir alana yayılmıştır. Eski kent, muhtemelen taşkın düzlüğüne kadar uzanırdı ve kuzeyde yoğunlaşmıştı. Krallık mezarları ile özel kişilerin mezarları ise güneye doğru yayılmıştı.

En solda, II. Ramses tapınağının kuzeybatıdan görünümü. Yapının 2 metre yüksekliğe dek çoğunluk bölümleri korunmuştur. Önplanda iç odalar ile duvarlarındaki cenaze manzaraları, arkada iki hipostil salonun yuvarlak yerine dörtköşe sütunları ve kapı yapısı görülüyor. Çağdaş girişin dışında bir salon, bunun yanında bir dua evi ve bir pilon vardı.

Yapının dayanakları bir hayli geniş kumtaşı bloklardan, röliyef yüzeyleri kireç taşındandır; iki ana kapı ise gri granittir. Buna benzer bir katışık yapı tekniği I. Sethos'un tapınağında da görülür.

İlk kraliyet mezarları

1895-96 yıllarında. E. Amelineau Ümm el-Ka'ab'da ("Çanakların Anası" - bölgede bulunan çok miktarda çanak çömlekten dolayı bu adı alır) üzerinde Erken Hanedanlık dönemi krallarının adları yazılı birçok nesne bulunan bir dizi mezarı kazdı. Amelineau'nun çok tatmin edici olmayan bu girişimlerinden sonra, W.M. Flinders Petrie 1900-1901 yılları arasında aynı bölgede çalışmalar yaptı. I. Hanedan'ın bütün krallarıyla 2. Hanedanın iki kralına (Perihsen ve Ha'sehemvi'ye) ait anıtlar ortaya çıkarıldı. Mezarların üst yapıları yıkılmış, yerine sadece içlerinde ikinci derece mezar sıraları bulunan tuğla ile döşenmiş çukurlar kalmıştır. Buluntular arasında üzerlerine kralların isimleri yazılı dikili taşlar, toprak mühürler, fildişi ve abanoz yaftalar, taş vazo ve mobilya parçaları gibi küçük nesneler vardır. Çer'in mezarı daha sonraları Osiris[1] in kendi mezarı addedilmiş ve 18. Hanedan'a ve daha sonraki dönemlere ait adak çanak çömlekleriyle çevrelenmiş.

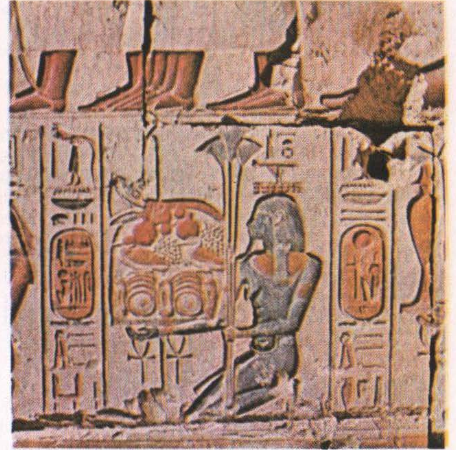
Mezarlığın tarihi I. Hanedan'dan daha da gerilere gider; Hanedanlar Öncesi krallarının en sonuncularının gömülme yerleri de burası olabilir.

Tarım alanına yakın, Osiris'in tapınağının bulunduğu alanda Erken Hanedanlık Dönemi'ne ait daha başka kalıntılar da vardır. Bunlar, üzerlerinde bazı kralların gömü törenleri için yapılmış geçici yapılar bulunan mezarlarla çevrili boş alanlardır. Biraz çölün içlerine doğru yer alan kerpiç-tuğla karışımı masif Şunet ez-Zebib bu alanlardan birinin anıtsal bir biçimidir, Sakkara'daki Basamaklı Piramid surlarının atası olduğu tahmin edilir. Kuzeydeki bir Kıptî manastırı da Erken Hanedanlık Dönemi'nin koca duvarlarının temelleri üzerine kurulmuş olabilir.

Kent ve Osiris'in tapınağı

Etrafı surlarla çevrili eski kentin ortasında Kom es-Sultan höyüğü yer alır. Bu kentin en önemli yapısı, önceleri hentamentiu'nun, 12. Hanedan'dan sonra da Osiris'in olan tapınaktır. Tapınak tuğladan yapılmıştır, bazı parçaları, örneğin kapı pervazları ve eşikleri taştandır. Neredeyse tümüyle yokolmasının nedeni de buna bağlı olabilir. Bulunan nesneler I. Hanedanlık

Yukarıda, II. Ramses tapınağının avlusundan; semirilmiş öküz ve sürücüsü, bir festivalin sunu töreninde. Öküzün bu tapınağın mülkü olduğu belirtiliyor. Sağda bir başka sürücü ve bir Afrika ceylan'ının kafası görülüyor

Yukarıda sağda II. Ramses tapınağının I. Hipostil salonu, kuzey duvarı. Yiyecek sunuları ve tütsüler taşıyan bir dizi figürden. Dendara'nın kişileştirilmiş tasviri. Figürün şişmanlığı bolluğu simgeliyor ve mavi gövdesi ile yeşil perukası da yine simgesel olan bir dizgenin parçaları. Metin figürü Kral ile özdeşleştiriyor "Ramses geldi ve yiyecek sunularını getirdi" (sağdaki metin sütünu bundan sonra gelen figürle ilgili). Figürün yukarısında tören halinde kutsal bir kayık taşıyan rahipler sahnesinin bir bölümü görülüyor.

Dönemi'nin başlarına aittir: Kral 'Aha'ya ait bir vazo parçası ile taştan ve fayanstan yapılmış insan, hayvan ve sürüngen figürleri. 4. Hanedan'dan Hufu ile başlayarak (fildişi bir heykelcik, onun eldeki tek tasviri), Eski Krallığın II. Pepi'ye kadar, hemen hemen bütün kralları, ele geçen bulgularla kanıtlanmış olurlar. Orta Krallık dönemi'inde Nebhepetre' Mentuhotpe, varolan tapınağa küçük bir simgesel mezar eklemiş olabilir, ondan sonra da, 17. Hanedan'a kadar birçok krallar eser bırakmışlardır. 18. Hanedan'da I. Amenofis, III. Tutmosis ve III. Amenofis yeniden yapım işlerine giriştiler, II. Ramses yakındaki bütün bir tapınak ile belli başlı bütün öteki Ramsesler de çeşitli eserlerle temsil edildi; Geç dönem'de ise Apries, Amasis ve I. Nektanebo ön sıraları aldılar. Tapınağın Yunan-Roma Dönemi'ne kadar işlevini sürdürdüğü tahmin ediliyor. Kom es-Sultan bölgesi, 30. Hanedan'dan kalma masif kerpiç-tuğla karışımı duvarlar ile çevrilidir.

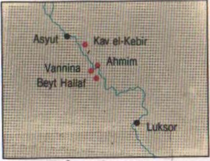
Kraliyet Simgesel (cenotaph) tapınakları

Simgesel tapınaklar onları yaptıranların ikincil derecedeki tapınaklarıdır, bilinen tanrılara ve ölmüş kralın Osiris olarak kültüne hizmet ederler. Senvosret bu tür bir tapınak yaptırdığı bilinen ilk kraldır; tapınak Kom es-Sultan'ın 3 kilometre güneyindedir. Aynı bölgede belirlenebilen diğer bütün yapıların 'Ahmose ile ilişkili oldukları tahmin edilir, bunların içinde büyükannesi Tetişeri için yapılanı da vardır. 18. Hanedan'a ait bazı tapınakların varlığı metinlerden bilinir; ama bunların yerleri saptanamamıştır.

I.Setos'un tapınağının (Strabon'un "Memnonium"u) oldukça değişik L biçimli bir plânı vardır, ama iç düzenlemeleri alışılmış olanın yalnızca bir çeşitlemesidir. İki ana kapısı (dıştaki neredeyse tamamen yok olmuştur) iki avlusu ve sütunlu sundurması vardır. Bunları iki sütunlu salon ve yanyana yedi ana odası izler. Güneyden başlayarak ana odaları sırasıyla I. Setos'a, Ptah'a Re' -Harakhti'ye, Amon-Re'ye, Osiris'e, Isis'e ve Horus'a adanmıştır. Osiris mabedi Osiris kültüne adanan bir alana açılır, bu alan ayrıca iki salona ve Osiris, İsis ve Horus için yapılmış iki dizi üçer dua odasını içine alır. En garip özelliği, hiç erişilemeyecek biçimde tasarlanmış iki sütunlu bir odadır. Tapınağın güney uzantısında Memfis tanrıları Neferten ve Ptah-Sokar'ın kültlerine ayrılmış odalar yer alır. Ayrıca, içinde I. Setos'un ve bir boğayı kementle yakalaması tasvir edilen II. Ramses'in kabartmalarının ve öbür yanda ise, burada kraliyet ataları kültüne ibadet edenlerin adlarından oluşan, Mısır'ın ender kral listelerinden birinin bulunduğu bir galeri vardır. Galeriden bir dizi ambara geçilir. Bu uzantının önünde kralın festivaller sırasında ziyaret etmiş olabileceği tuğla bir saray yer alır.

Tapınağın I. Setos tarafından tamamlanan iç kısımlardaki kabartmaları eşsiz bir güzelliktedir. Birinci sütunlu salon da dahil bazen babasının yaptıklarını da içine alarak II. Ramses tarafından bitirilmiştir.

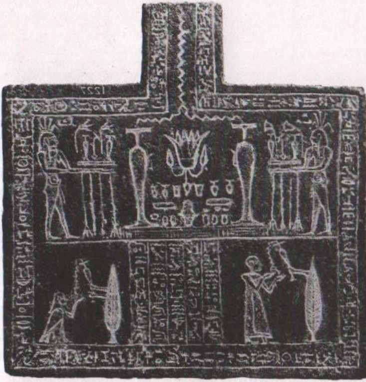
I. Setos'un tapınağının arkasında ve aynı eksen üzerinde asıl simgesel tapınak yer alır. Daha çok Merneptah tarafından gerçekleştirilen bu yapı gerek plânı ile gerekse süslemeleriyle bir kraliyet mezarına benzer. Kuzeyden eğimli bir koridor ile buraya varılır. Ana bölmeleri, bir adaya öykünülen salonu ve gök cisimleriyle süslü tavanı ile bir taş lâhide benzeyen bir başka salondur. Masif granit baş taban ada biçimindeki salonun yalnız bir kısmını örter ortası açıktır. Böylece, yer sularıyla çevrili ada ve ortada, Osiris'in yeniden canlanışını simgelemek amacıyla, üzerinde muhtemelen arpa filizlendirilen kadim bir höyükle kadim suların yeniden yaratılışı tasvir edilmek istenmiştir. II. Ramses babasının tapınağının kuzeybatısında kendine daha küçük bir tapınak yaptırmıştır. Bu tapınak, özellikle güneş ışığı altında iyice belirginleşen kabartma renkleri ile dikkate değer. Plânı, Medinet Habu tapınağınınkine çok benzer.

Beyt Hallaf

Abidos'un 20 kilometre kuzeybatısında, Beyt Hallaf köyü yakınlarında, Zanaht ve Neçerihet'in (Coser) adlarını taşıyan toprak mühürlü tuğla yapımı beş büyük mastaba (K.1'in boyutları: 85x45 m) bulunmuştur. Mezarların 3. Hanedan'da Thimite bölgesinin idarecileri için yapıldıkları tahmin edilmektedir.

Ahmim

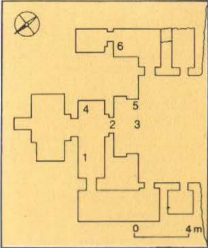

Ahmim (eski Mısır dilinde *İpu* ya da *Hent-min*, Kıptî dilinde *Hmin* ya da *Şmin*, bunlardan da Yunanca Hemmis ve modern adı gelmektedir), Nil'in, batı yakasında yer alır. Burası, bir zamanlar önemli 9. Yukarı Mısır nome'sinin gelişen merkeziydi. Bugün, eski şöhretinden geriye çok az şey kalmıştır. Kentten geriye hiçbir şey kalmamış, tapınakları tamamen sökülmüş ve malzemeleri Orta Çağ'da yakındaki köylerde kullanılmış ve eski Ahmim'in geniş mezarlıkları da hiçbir zaman yeterince sistematik bir biçimde araştırılmamıştır.

Ahmim'in kuzeydoğusunda, es-Salamuni'de yerel tanrı Min'e adanan kaya bir mabed vardır. Min Yunanlılar tarafından Pan ile özdeşleştirilmişti, bu yüzden de Klâsik antikiletede bu kente Panopolis de denilirdi. Mabed III. Tuthmosis tarafından oydurulmuş olabilir. Aya'nın yönetimi sırasında "min'in ilk Peygamberi" Nahtmin tarafından süslemeleri yapılmıştır. Kabartmalarda Aya ile karısı Teye, yerel tanrıların önünde gösterilir. 1000 yıl kadar sonra II. Ptolemaios Philadelpus'un benzer tasvirleri çağdaşı "Min'in Baş Rahibi" Hermaheru tarafından ilâve edilmiştir.

En solda, Akmim'den, Harsiese'nin sunu masası, üstünde armağan tepsileri taşıyan figürleri. Masanın sahibi ile onun *ba*'sı (insan başlı bir kuşla simgeleniyor) bir ağaç tanrıçadan kutsal içecek alıyorlar. Granit, yak. 56 x 53 cm. Ptolemaioslar dönemi, Londra, British Museum

Solda, Akmim'de, 26. ya da 27. Hanedan döneminde rahip olan Espamai'nin insan biçimli dış tabudunun kapağı. Üstündeki piramit metinleri kapağın yapımından 2000 yıl kadar önce yazılmış metinlerdir. Ağaç, yükseklik 2.10 m. Batı Berlin Müzesi.

1 iki kayıt: *II. Ptolemaios Philadelphus Min'in ve başka tanrıların önünde.*
2 kapının üstünde: *Aya ve Kraliçe Teye Min'in ve başka tanrıların önünde.*
3 kapının üstünde: *Aya ve Kraliçe Teye Min ile Hathor'un ve Horus ile Mehyt'in önünde.*
4 *III. Tutmosis Min'in önünde.*
5 *Tutmosis Amon-Re'nin önünde.*
6 *Tutmosis tanrıların önünde*

Yukarıda, Akmim yakınlarında, Min'in kaya oyma tapınağı

Sağda, Heprenpu ile Taşentmin'in oğlu, tanrı sözcüsü Şepen-Min'in kireçtaşı lahiti, muhtemelen Ptolemaioslar döneminden. Tanrılarıı adlarından oluşan sanları bu anıtın kökenlerini belirtiyor. sahibinin ve annesinin sanları, yerel tanrı Min ile ilişki kuruyor. Yükseklik 1.80 m Kopenhag, Ny Carlsberg Glyptotek.

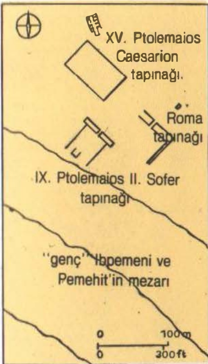
Vannina

Ahmirn'in 10 kilometre kadar güneybatısındaki Vannina, IV. Ptolemajos Sezarion tarafından tanrıça Trifis (Repit) için yaptırılan tapınağın (eski adı *Hut-Repit*, oradan da Yunanca Athribis) bulunduğu alandır. Güneyinde IX. Ptolemajos II. Soter'in eski tapınağı yer alırdı. İ.S 2. yüzyılda yaşayan "genç" Ibpemenj ve Pemehit kardeşlere ait yakın mezarlardan birinin tavanında iki burç simgeleri dizisi vardır.

Kav el-Kebir

12. Hanedan dönemi'nde, 10. Yukarı Mısır eyaletinin görevlileri tarafından, modern Kav el-Kebir köyünün (eski *Çebu*, daha sonra *Çev-ka*, Yunan-Roma Dönemi'nde Antaiopolis) bulunduğu alanda yapılmış olan geniş teraslı gömülme yapı grupları, Orta Krallık Dönemi'nin özel yurttaşlara ait gömülme mimarîsinin doruk noktasını oluşturur. Vadiden bir geçitle, kısmen kayalara oyulmuş avlu ve salonlara varılır. Mabedin en iç odası gizli bir geçitle gömülme odasına bağlanır.

Bölgede, başka dönemlere ait mezarlar da bulunmuştur. Nehrin kenarında yer alan bir Ptolemajos tapınağı (IV. Ptolemajos Philopator'un olup IV. Ptolemajos ilopator ve Marcus Aurelius tarafından genişletilip onarılmış) geçen yüzyılın ilk yarısında yıkılmıştır.

Yukarıda, Vannina.

Bir zamanlar modern Ahımim kentinin batısında yer alan iki tapınak Min (Pan) ve onun yoldaşı kabul edilen tanrıça Repit (Trifis) için yapılmıştı. Her ikisi de Yunan-Roma Dönemi'nden kalmadır; daha eskiye ait bazı bloklar bulunduğu halde onların bu tapınaklara mı ait oldukları yoksa başka yerlerden getirilip bu tapınaklarda mı kullanıldıkları pek kesin bilinmiyor.

Bölgede, Ahmim'in kuzeydoğusunda el-Haaiş'de ve 3 kilometre kuzeye doğru es-Salamuni'de çeşitli dönemlere ait kayaya oyulmuş birkaç mezar grubu bulunmuştur. es-Salamuni'de Yunan-Roma Dönemi'ne ait mezarların tavanları boyanmış döngüsel burç simgeleriyle süslüdür. El-Haaiş'deki mezarların bir kısmı, Eski Krallık Dönemi'nde ve Orta Krallığın ilk dönemlerinde Pamopolis eyaletinin görevlileri için yapılmıştı.

Bulunup ortaya çıkarılma koşulları tam olarak bilinmemekle birlikte, çeşitli müze koleksiyonlarında görülen birçok anıt, özellikle de dikili taş ve sandukalar Ahmim'den gelmiş olabilir.

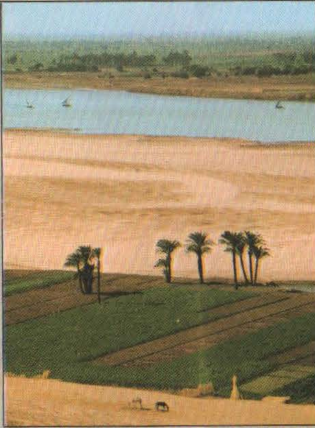

En sağda, Muhtemelen III. Senvosret'in çağdaşı olan İbu'nun bir heykelinin başı, Kav el-Kebir'deki mezarından. Boyanmış kireçtaşı, yükseklik 25 cm. Torino, Egizio Müzesi.

ORTA MISIR

Orta Mısır'daki mezarlarda tahtadan yapılmış tekne modellerine sık rastlanır: Beni Hassan'dan bir yelkenli tekne, 12. Hanedan. Uzunluk 71.5 cm. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Orta Mısır deyimi ile Asyut ile Memfis arasındaki bölge, yani geleneksel terminolojide Yukarı Mısır olarak bilinen bölgenin kuzey kısımları kapsanır; her iki sınır da coğrafi olarak iyi tanımlanmıştır ve tarihsel açıdan da önemlidir. Asyut I. Ara Dönem'de Herakleopolis krallığının güneydeki en uç bölgesiydi. Güney ve kuzey idarî bölgeleri arasındaki sınır, Yeni Krallığın sonlarına kadar onun bölgesi içindeydi.

Bölgenin özelliğini oluşturan bir kalıntı, çöl platosunun sınırındaki kayalıklara oyulmuş geç Orta Krallık ve I. Ara Dönem'e ait taşra mezarlarıdır. İhnasya el-Medine, Herakleopolislilerin yerleşim yeriydi, 12. Hanedan'da başkent daha kuzeye, el-Lişt'in yakınlarındaki İçtavi'ye taşınmıştı. Orta Krallık Döneminde Fayum bir daha kaybetmemek üzere önem kazandı. El-'Amarna 18. Hanedan Döneminde birkaç yıl kraliyet yerleşim bölgesi oldu. 3. Ara Dönem ve Geç Dönemler boyunca, Orta Mısır delta ve güneyin buluşma yeriydi. Daha sonraki eski dönemlerde iyice zenginleşerek vaha ile ticaretini geliştirdi; güneydeki çağdaşlarından daha küçük ve daha gösterişsiz olmalarına rağmen, buradaki birçok tapınak, Orta Mısır'ın yenilenen canlılığına tanıklık eder.

Asyut
1. Ara Dönemden ve Orta Krallıktan mezarlar.

Deyr el-Gabravi
6. Hanedan krallarının mezarları

Meir
6. ve 12. Hanedan krallarının mezarları

el-'Amarna
Akhetaten'in (Akhetaten'in başkenti) kalıntıları, saraylar, tapınaklar ve evlerle. Devlet memurlarının mezarları. Kral mezarı.

el-Şeyh Sa'id
6. Hanedan krallarının mezarları

Deyr el-Berşa
12. Hanedan krallarının kaya oyma mezarları

el-Aşmuneyn
12. Hanedan'dan Thoth'un ve Ramses döneminden tapınaklar. Kent ve geç dönem tapınakları. Geç Roma dönemi basilikası.

Tuna el-Gebel
Akhenaten'in sınır stelası. İbis ve babun gömüleriyle katakomblar. Petosiris'in mezarı. Yunan-Mısır ölüler kenti.

el Şeyh 'İbada
Antinoopolis yerleşim yeri, daha önceki dönemden II Ramses tapınağıyla.

Beni Hasan ve Speos Artemidos
II ve 12. Hanedan krallarının kaya oyma mezarları. Pakhet'in (Speos Artemidos) kaya oyma tapınağı, Hatşepsut dönemi

Zaviyet el-Amvat
Basamaklı piramit. Geç Eski Krallık mezarları.

Tihna el-Gebel
Eski Krallık kaya oyma mezarları. Yunan-Roma döneminden üç tapınağın ve nekropolisin kalıntıları.

el Bahnasa
Oxyrhynchus kenti yerleşim yeri, binlerce Yunan papirusun bulunduğu yer.

el Hiba
Şoşhenk tapınağı.

Dişaşa
Geç Eski Krallık mezarları

İhnasya el-Medina
12. Hanedandan Haraahses ve sonrası tapınak. 1. Ara Dönem mezarları. Kom el-'Akarib'de II Ramses tapınağı. Sidmant el-Gebel'de 1. Ara Dönemden Yunan-Roma Dönemine dek mezarlar.

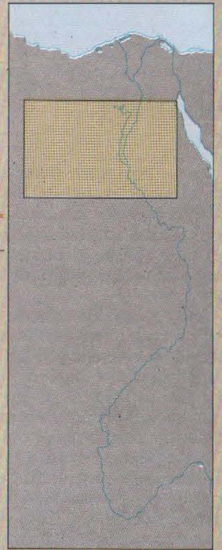
Kom Medinat Gurab
III. Tuthmosis tapınağı. III. Amenophis'in sarayı. Kent ve mezarlıklar.

el-Luhan
II Senvosret'in piramit külliyesi ve kent. Bütün dönemlerden mastabalar ve mezarlar.

Faiyum
Tapınaklar ve yerleşim yerleri, çoğunlukla Yunan-Roma döneminden. Havara'da (III. Amenemhet) ve Seile'de (3. Hanedan) piramitler.

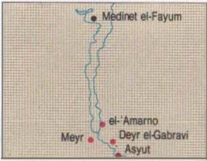
Maydum
İlk sahici piramit (Hunt/Snofru). Erken 4. Hanedan mastabaları.

el-Lişt
I. Amenemhet ve I. Senvosret'in piramitleri. Çağdaş mezarlar.

birincil yol
patika
ana demiryolu (1.44 m)
sivil havaalanı
Beni Suef — büyük kent
Biba — başka yerleşim yeri
El-Kab — anlatılan yer
Seila — piramit yeri
Dara — başka kalıntı yeri
Ghita — kalıntı bulunan yerleşim yeri
Faqus — çağdaş adı
TANIS — klasik adı
IMET — eski Mısır adı
Pithom — İncil'deki adı

Ölçek 1:1 000 000
0 20 40 km
0 10 20 mil

Asyut

Asyut (Eski Mısır dilinde Zavti) Yukarı Mısır'ın 13. nome'sinin (eyaletinin) başkentiydi. Mısır tarihindeki yeri stratejik konumuna bağlıdır; Libya çölünün ekili alanın içlerine uzanarak Nil vadisini daralttığı ve *Darb el-Arba'in* kervan yolunun el-Harga vahasına ve daha güneye gitmek üzere ayrıldığı noktada yer alır.

Asyut kentinden ve kutsal yapılarından (özellikle yerel kurt tanrı Vepvavet'in tapınağından) Mısır metinlerinde sık sık söz edildiği halde, bugüne kadar bulunan kalıntılar, modern kentin batısında Asyut nekropolisi ile ilgilidir. En önemli mezarlar 9. 10. ve 12. Hanedanlar dönemine aittir, ama iki Ramses mezarı da bulunmuştur (Siese'nin ve Amenhotpe'ninkiler).

I. Ara Dönem boyunca "Likopolit Eyaletinin Büyük Efendileri" I. Hetj, İtefibi ve II. Hety, Herakleopolis krallarının güvenilir destekleyicileriydiler ve eyalet Herakleopolis arazisinin güneydeki en uç sınırını oluşturuyordu. Asyut'tan elde edilen biyografik metinler, "güney eyaletleri" (yani 11. Hanedanlık) ile çıkan çatışmaların tarihi üzerine değerli bilgiler verirler. Teb'in nihaî zaferi 12. Hanedan'ın eyalet görevlileri, I., II., ve III. Cefaiha'pi'nin statülerini olumsuz yönde etkiledi, ama buna rağmen mezarları ilk dönemlerin yüksek sanat ölçütlerine sahiptir.

Asyut'taki Mesehti'nin mezarından mızraklar ve kalkanlarla donatılmış 40 asker grubu maketi, muhtemelen 12. Hanedan dönemi. Boyanmış ahşap, uzunluk 1.93 m. Kabire, Mısır Müzesi.

Deyr el-Gabravi

6. Hanedan boyunca 12. Yukarı Mısır nome'sinin (eyaletinin) güçlü valileri modern Deyr el-Gabravi köyünün yakınındaki iki grup kayalara oyma mezarlara gömülmüşlerdi. Bu yerel yöneticilerin bir kısmına "Abiden Eyaletinin Büyük Efendisi" de denilirdi ve bunlar güneyde 8. eyaletten (Abidos), kuzeydeki 12. (ya da 13.) eyalete kadar olan yerleri içine alan bölgeyi yönetirlerdi.

Bunlardan biri olan Ibi'nin mezarındaki kimi görüntülerin, 1600 yıl sonra, I. Psammetikus döneminde aynı adı taşıyan bir adamın Teb mezarına (No.36) kopya edilmesi çok ilginçtir.

"William" adı verilmiş su bitkileriyle süslü mavi fayanstan su aygırı, New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi'nde. Bu heykelcik Meyr'de, Senbi'nin B.3 no'lu mezarında bulunmuştur. I. Senvosret-II. Amenemhet dönemi. Yükseklik 11.5 cm.

Meyr

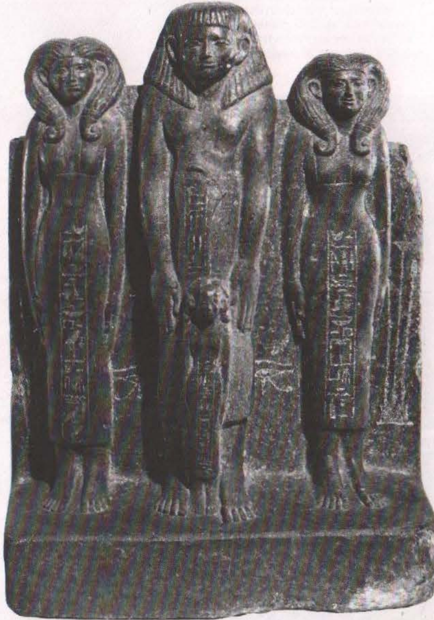
Nil'in batı yakasındaki el-Kusiya'da buranın bir zamanlar 14. Yukarı Mısır eyaletinin merkezi eski Kis (Kusae) olduğunu gösteren herhangi bir işaret yoktur. el-Kisiya'nın 7 kilometre kadar batısında Meyr köyü vardır; biraz daha batıda çöl platosuna doğru inen eğimli alandaki birkaç grup mezar adını buradan alır.

Buradaki en önemli kayaya oyma mezarlar, 6. ve 12. Hanedanlar boyunca eyaletten sorumlu olan kişilere aittir. Görev, babadan oğula ya da küçük erkek kardeşe geçtiği için, her iki dönemde de mezarların birbirlerini izleyişlerinde herhangi bir kesinti olmaması çok ilginçtir.

Süslemeler, kural olarak, kabartma biçiminde yapılıyordu. Şaşılacak derecede canlı bazı sahneler 12. Hanedan'ın ustaları tarafından yapılmıştı; örneğin, 1. Amenemhet döneminden Senbi'nin (B.I) mezarında-

ki çöldeki av sahneleri. En son yapılan mezarlardan Veh-hopte'ninkinde (C.1), duvarlarda yalnızca boyalı resimler vardır.

Geçmişte Meyr yasal olmayan kazılardan çok zarar görmüştür. Bu yüzyılın ilk yarısında o bölgede çalışan arkeologlar içinde en önemlisi Aylward M. Blackman'dir.

Solda, Vekḥ-hotpe (Meyr'deki C.1 mezarının sahibi) karıları Knemhotpe ve Nebkau ile küçük kızlarından biriyle. Granit, yükseklik 37 cm. II. ya da III. Senvosret dönemi. Boston (ABD), Güzel Sanatlar Müzesi.

el-Amarna

El-Amarna (aynı zamanda Tell el-'Amarna), eski Mısır dilinde Ahetaten ("Güneş Kursunun Ufku"), Mısır'ın kısa bir süre başkenti, Kral Ahenaten'in yönetimi sırasında uzun zaman kraliyet yerleşim yeri ve o dönemde ortaya atılan yeni devlet dininin merkezi olmuştur. Burası önemli ölçüde kazı yapılabilen birkaç Mısır kentinden biridir. Çevresi ve mimarî özellikleri çok iyi bilinir, çünkü kurulduktan 15 yıl sonra terk edilmiş ve kent sürekli yerleşimin neden olabileceği tahribattan kurtulmuştur. Kral Ahenaten kenti daha önce başka insanlar ve onların tanrıları tarafından kirletilmemiş bâkir topraklar üzerine kurmuş, ama Nil'in doğu yakasında, Cebel Abu Feda kütlesinin kuzeyindeki geniş koyu seçmesinin gerçek nedenleri bilinmiyor. Son zamanlarda, yüzey şekillerinin büyük bir "ufuk" hiyeroglifine (𓈌) benziyor olmasının

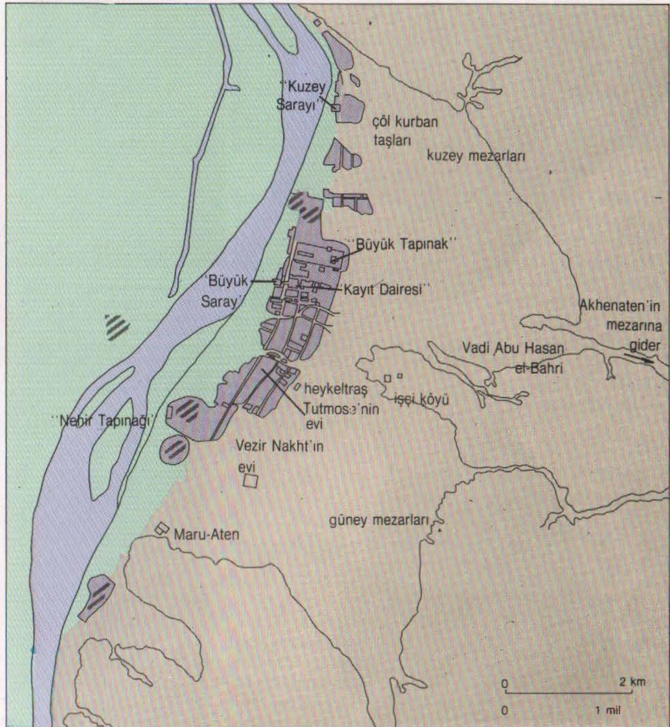
bir nedeni olabileceği ileri sürülmüştür.

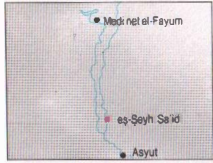
Ahetaten'in sınırları nehrin her iki yakasındaki dikili taş zinciri ile belirlenir. Batı yakasında, bunların en kuzeyde olanı (Dikilitaş A) Tuna el-Cebel'dedir, öte yandan doğu yakasında Ahetaten eş-Şeyh Said'in mezarlarına kadar uzanır (Dikilitaş X).

Birkaç sanat eseri ortaya çıkartmış olmasına rağmen, el-Amarna gezenleri hayal kırıklığına uğratır; çünkü ayakta duran yapı yok gibidir. Kentin terk edilmesinden sonra yağmacılık hemen başlamış ve taşları yakınlardaki yapılar için, daha çok da el-Aşmuneyn'e taşınmıştır.

Nehre bakan tarafı dışında, el-Amarna düzlüğü, yer yer vadilerle kesintiye uğrayan kayalık uçurumlarla çevrilidir. Koy 10 Kilometre uzunluğunda ve 5 kilometre derinliğindedir, ama kentin kendisi nehre en yakın olan alanı kaplar. En merkezi yerinde "Büyük

Aşağıda solda, Aten'e sunular sunan Akhenaten ile ailesini gösteren büyük resmin altındaki daha küçük gruplardan, kör şarkıcılar. I. Merire'nin mezarı (No.4), el-Amarna, sütunlu salonun güney duvarı, doğu yanı.

Tapınak" olarak bilinen *Per-Aten-em-Ahetaten* (Aten'in Ahetaten'deki Tapınağı) ve resmî devlet yapısı "Büyük Saray" yer alır. Bu ikincisinin en önemli özellikleri şunlardı: (I) Bir dizi avlu ve taştan yapılmış sütunlu salonlardan oluşan "Devlet Daireleri," (2) "harem" ile buna bağlı hizmetçi bölmeleri ve (3) "Taç Giyme Salonu" denilen yer. Ahenaten'in özel evi "Büyük Saray"ın karşısındaydı ve bir köprü ile ona bağlanıyordu. Onun yakınında "Kayıt Dairesi" bulunuyordu; buradan 1887 yılında III. Amenofis, Ahenaten ve Tutankamun Filistin, Suriye, Mezopotamya ve Küçük Asya vasalları arasındaki çivi yazısı ile yazılmış diplomatik mektuplar ('Amarna Mektupları) elde edilmiştir. Devlet yapıları bütünü kuzey ve güneyden özel evlerle, işliklerle, heykeltraş stüdyoları ile çevrilmiştir. Sahiplerinin adları, kazılar sırasında, üzerlerinde adların yazılı olduğu mimari unsurların bulunmasıyla öğrenilmiştir (Heykeltraş Tutmose, vezir Naht ve diğerleri).

'Amarna koyunun güney ucuna yakın bir yerde bir göl, bir ada üstünde bir köşk, çiçek tarhları ve boyalı kaldırımları olan bir grup yapı, *Maru-Aten* yer alırdı. Koyun kuzey ucunda "Kuzey Sarayı" ve belki bir başka kraliyet ikametgâhı daha vardı. Ama yine de, el-'Amarna'nın yapılarının bir kısmının gerçek amacı üzerinde hâlâ tahminler yürütülmektedir.

'Amarnalı görevliler mezarlarını düzlüğü çevreleyen kayalık uçuruma oydurmuşlardır. Teb ve Sakkara dışında, Amarna Yeni Krallık nekropolisleri içinde en önemlisi olarak tanımlanabilir. Mezarlar iki büyük grup oluşturur ve plânları 18. Hanedan'daki Teb mezarlarınınkine benzer; (I) bir dış avlu, (2) ve (3) biri uzun, biri geniş iki salon, bazen her ikisi de sütunlu, (4) bir heykel girintisi. Süslemeler taşa oyularak ya-

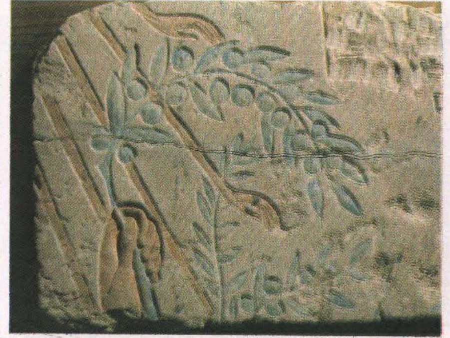

Solda, Nefertiti'nin kendine özgü uraeus'lu tacıyla boyanmış kireçtaşı büstü, el-Amarna'da Almanlar'ın 1912'de yaptığı kazılarda, birçok başka parçayla birlikte, heykeltraş Tutmose'nin stüdyosunda bulunmuştur. Yükseklik 48 cm. Batı Berlin Müzesi.

Yukarıda, Kral'ın özel ikametgâhından resim; Akhenaten'in iki küçük kızı, Neferneferuaten-taşherit ve Neferneferure[c]. Bu, bütün krallık ailesini içeren daha büyük bir resmin bir bölümüydü (sağdaki prensesin başının yanında, üstte oturan Nefertiti'nin bir topuğu görülüyor). Oxford, Ashmolean Müzesi.

Solda, bir kadının, muhtemelen Nefertiti'nin, kırmızı kuvarzitten heykelinin kırık parçaları. Bu, Amarna döneminden kalma kadın figürlerinin en incelerindendir. Londra'da University College'deki Petrie Koleksiyonu'nda ve Oxford'da Ashmolean Müzesi'nde bulunan benzer yarım kalmış heykellerle aynı türe aittir. Yükseklik 29 cm. Paris Louvre Müzesi.

Aşağıda, "talatat", Akhenaten'in tipik yapıtaşı blokları: kralın elinde bir zeytin dalı; hizmetçiler saygıyla yeri öpüyorlar. New York, Schimmel Koleksiyon.

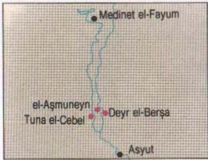

pılmıştır. 'Amarna sanatının alışılmışın dışındaki sanat yaklaşımları ve işlenen yeni konular ile tarihleri belirsizleşir. Bu mezarlardan kaç tanesinin kullanıldığı da bilinmiyor; bazılarının sahipleri ya el-'Amarna'ya taşınmadan önce ya da daha sonra başka yerlerde mezarlar yaptırmışlardı. Güney grubunda, 25 numaralı mezar, daha sonra 18. Hanedan'ın sondan bir önceki kralı olan Aya için hazırlanmış, ama Aya Teb'de Krallar Vadisi'ne gömülmüş (No. 23).

Ahenaten kendi aile mezarı için, büyük Abu Hasalı el-Bahri Vadisi'nden 6 kilometre ötede, onunla birleşen bir dere yatağını seçmiştir.

eş-Şeyh Said

6. Hanedan'da Hare eyaletini (15. Yukarı Mısır eyaleti) yönetenlerin mezarları, adını oraya gömülen bir Müslüman azizinden alan dik kayalıklara oyulmuştu. Eyaletin başkenti el-Aşmuneyn ile ilgili o dönemden geriye hiçbir şey kalmadığı için, bu mezarların önemi daha da artmıştır.

Deyr el-Berşa

Mallavi kentinin hemen hemen tam karşısında, Nil'-in doğu yakasında, en-Nahla Vadisi uçurumları ya-rarak güneydoğu yönüne doğru gider. Çeşitli dönemlere ait kireçtaşı ocaklarının yanında birkaç kayaya oyma mezar da vardır. Bunların bazıları 12. Hanedan Dönemi'nden 15. Yukarı Mısır eyaletinin valilerine aittir, bir kısmının ise daha erken dönemlere ait olduğu tahmin edilir. Bölge adını, vadinin batısındaki Deyr el-Berşa köyünden alır.

Mezarlardan en önemlisi, II. Amenemhet, II. Senvosret ve III. Senvosret dönemlerinde yaşamış "Hare eyaletinin Büyük Efendisi" Cehutihotpe için yapılmıştı. Mabed palmiye başlıklı iki sütunlu derin bir revak ve arkasında duvar oyuğu olan bir iç odadan oluşur. Süslemeleri çok hafif kabartmalar, bazı yerlerde de yalnızca boyamalardan ibarettir. İç odanın duvarında Hatnub'daki su mermeri ocaklarından anıtsal bir heykelin taşınışının ünlü tasviri yer alır.

Mezarlar, 1891 ve 1893 yılları arasında Mısır Araştırma Fonu'nun (P.E. Newberry ve diğerleri) ve Harvard Üniversitesi ile Boston Güzel Sanatlar Müzesi'-nin 1915 yılında ortaklaşa çalışmaları ile (G.A. Reisner ve diğerleri) ortaya çıkarılmıştır.

el-Aşmuneyn

el-Aşmuneyn, eski Mısır dilinde *Hamun* ("8-kent"), adı yaratılıştan önceki dünyayı temsil eden sekiz tanrıya (ogdoad=sekizli) atfedilen kent (Yunanca) Hermes'ten dolayı (=Mısır'ın Tot'u) Hermopolis adını alır. 15. Yukarı Mısır eyaletinin başkentiydi, iyileştirme ve bilgelik tanrısı ve yazıcıların koruyucu piri Tot'un ana tapınma merkeziydi. Bölgede erken dönemlere ait kalıntılar görülmemiştir, ama bu yapılan rastgele tahribatın sonucu olabilir.

Bölge Nil vadisinin geniş ve zengin bir alanını kaplar. Şimdi çok haraptır; yer yer molozların üzerinde tapınaklardan arta kalan küçük parçalar görülür. Yalnızca Roma Dönemi'ne ait *agora* ile ilk Hristiyanlıktan kalma bazilikası iyi korunmuştur, bunlar kentin geç antikitedeki zenginliğinin kanıtlarıdır.

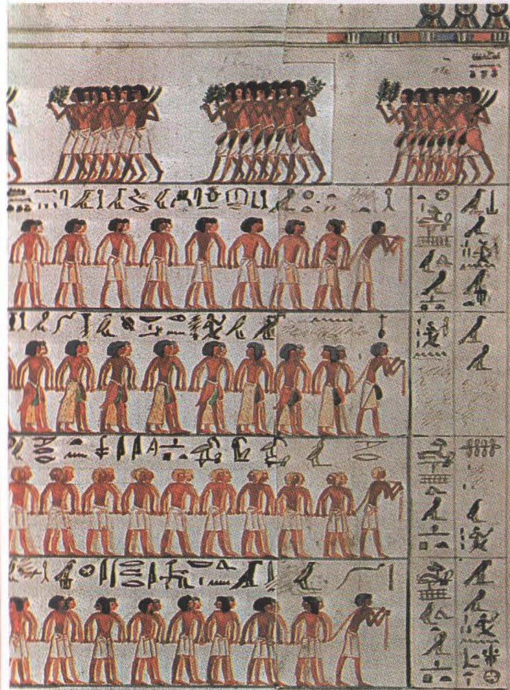
Yukarıda en-Nahla Vadisi. Aşağıda, Cehutihotpe'nin Deyr el Berşa'daki mezarından resim (John Gardner Wilkinson tarafından 1856'dan önce kopya edilmiştir).

Aşağıda, el-Aşmuneyn'de, geç dönem Roma Basilikasının granit sütunları. Bu, türünün Mısır'da bulunan en büyük örneğidir.

Büyük İskender ve Philippos Arrhidaios dönemlerinden kalma ve 1820 yılında hâlâ ayakta duran yerli bir Mısır anıtı Tot'un tapınağının sütunlu salonundan alınmış iki sıra sütundan oluşuyordu. Bu tapınağın 200 metre kadar güneyinde II. Ramses'e ait daha eski bir ana kapı vardı, 1929 ve 1939 yılları arasında Günther Roeder'in başkanlığındaki bir Alman araştırma grubu tarafından temelinde el-'Amarna'daki Ahenaten tapınağından sökülmüş 1500 blok bulunmuştu. Bugün görülebilen Hanedanlar Dönemi'ne ait diğer anıtlar, II. Amenemhet'in bir tapınağının girişi ve üzerinde II. Setos'un kabartmalarının yer aldığı bir 19. Hanedan Amun tapınağının birinci ana kapısıdır. Bütün bu yapılar kentin 30. Hanedan Dönemi'ne ait çamur-tuğla karışımı bir sur ile çevrilmiş merkezinde kutsal bir alanda yer alıyorlardı.

Yunan-Roma Dönemi'nin zenginliği, tarıma ve Yunanlılar ve Mısırlılar tarafından aynı şekilde Hermes Trismegistos ("üç kez büyük Hermes") olarak tapınılan ve Hermeth Kapus gizemli yazılarının kendisine atfedildiği Tot'un saygınlığına bağlıydı. Hermopolis ve Tuna el-Cebel, Yunanlılar ve Mısırlılar için hac merkezleri haline geldi.

Yukarıda, Ramses döneminden, leopar derisinden giysili ve omuzunda bir babun bulunan bir rahibin kalsit heykeli. Bu, muhtemelen el-Aşmuneyn'deki Toht tapınağına bir babun adamış bir adama ait. Oxford, Ashmolean Müzesi.

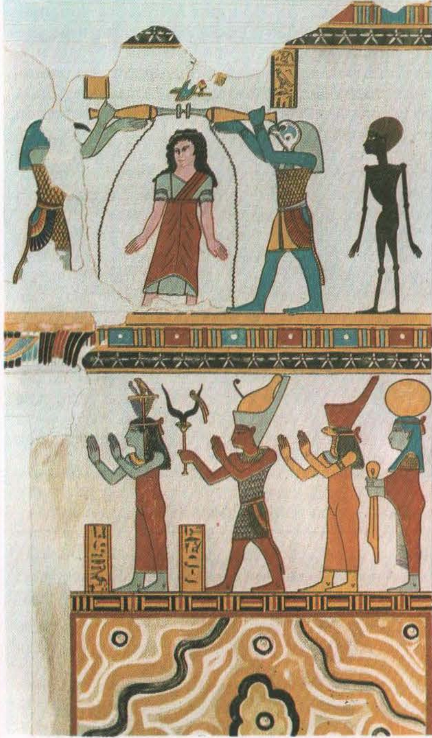
Tuna el-Cebel

Tuna el-Cebel bölgesi el-Aşmuneyn'in 7 kilometre batısında çöl boyunca 3 kilometrelik bir alana yayılır. İlk anıt olan Ahenaten'in sınır dikili taşı, bu tür bir dizi dikili taş içinde en kolay bulunanıdır. Kuzeybatıda yer alan bu taşın (A dikilitaşı) içinde yer aldığı altılık gruptan metinlerde el-'Amarna ile tarım yapılan hinterlandını ayıran işaretler olarak söz edilir. Anıt, bir hendeğin üst tarafına doğru kayaya oyulmuş bir simgesel mezardan ve bir kenarda üstündeki hayli aşınmış metni ile dikili taşlardan oluşur. Dikili taşın en üstünde güneş kursuna tapan kraliyet ikilisini gösteren bir kabartma vardır. Onun yanında, kolları farklı hareketler yapan, belki de tapınma ve sunma edimi içinde bulunan kral ve kraliçenin yine kayaya oyma bir çift heykeli vardır: çiftlere, çok daha küçük prenses figürleri eşlik eder.

Güneyde, el-Aşmuneyn'in daha sonraki nekropolisi yer alır. Burada bulunan en eski nesneler, İ.Ö. 5. yüzyıla ait Aram dilinde yazılmış papirüslerdir. Pers istilâsına ait bu yönetim belgeleri, bölgenin en büyük özelliği olan balıkçıl ve babun mezarlıklarındaki aralarında Pers Kralı I. Daryus Dönemine tarihlenmiş bir de babun lâhidinin olduğu katakompların içinde kavanozlarda bulunmuştur. Katakomplardaki nesnelerin çoğu Yunan-Roma Dönemi'ne aittir; çömlek, bronz heykeller ve mumyalardan seçilen bazı örnekler bugün yakındaki Mallavi kentinin müzesinde sergilenmektedir. Balıkçıl ve babun el-'Aşmuneyn'in tanrısı Tot'un en belli başlı iki kutsal hayvanıdır.

Bölgede ayrıca Philippos Arrhidaios dönemine ait Petosiris ailesinin neredeyse benzersiz mezarı yer alır. Tapınak biçiminde olup, girişte bir revak ve arkasın-

Solda Tuna el-Gebel'deki 21 numaralı gömü "ev"indeki Yunan-Mısır resmi, yak. İ.S. 2. yüzyıl. Alttaki süs çerçevesi dışında motifler Mısır özelliğindedir ve hiyeroglifler anlaşılır durumdadır. Yukarıda, Horus ile Toth, Yunanlı tarzında çizilmiş ölünün üzerine kutsal sular döküyorlar; sağda simgesel olarak siyah ve çürümüş bir ceset biçiminde, ölü kadının "gölgesi" görülüyor. Aşağıda, "Batının Hanımefendisi"ne saygı sunan figürler, Amun ve iki başka tanrı, bir aralığa doğru dönmüşler.

Sağda, tanrı Harsafes'in altın heykeli, tabanının alt yanında, 25. Hanedan'dan Piye ile çağdaş olan ve Herakleopolis'in yerel kralı olan Neferkare[c] Pefcau [c]avibast'ın adını anan yazı: yak. 6 cm. İhnasya el-Medina'daki tapınağın hipostil salonundan. Boston (ABD) güzel Sanatlar Müzesi.

da bir kült mabedi vardır (gömülme odaları yeraltındadır). Revakta günlük yaşamdan görüntüler ve Mısır-Yunan karışımı bir üslupla resmedilmiş sunu taşıyanlar yer alır. Mabede geleneksel dinî görüntülere ve Hermopolis tapınaklarında yapılan işleri ayrıntılarıyla anlatanları da dahil, birçok önemli metinlere yer verilir.

Petosiris mezarının güneyinde, İ.S. ilk yüzyıllara ait mezarlıklarıyla büyük bir Yunan ölüler kenti vardır. Kentin mezarları ve ölü evleri Yunan-Mısır karışımı bir stilde süslenmiştir. Hem galeriler hem de nekropolisin kazı çalışmaları iki dünya savaşı arasında Mısırlı Ejiptolog Sami Gabra tarafından yapılmıştı.

eş-Şeyh'İbada

Burası İmparator Hadrianus tarafından, burada boğulan çok sevdiği Antinous'un anısına İ.S. 130 yılında kurulan eski Antinopolis'in bulunduğu alandır. Eski anıtlar içinde en büyüğü, el-Aşmuneyn ve Heliopolis'in tanrılarına adanan II. Ramses'in tapınağıdır.

Beni Hasan ile Speos Artemidos

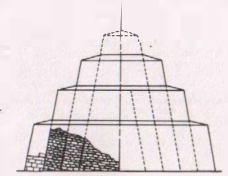
el-Minya'nın 23 kilometre güneyinde, Nil'in doğu yakasında yer alan Beni Hasan, Asyut ile Memfis arasındaki Orta Krallık taşra nekropolislerinin en önemlisi ve en çok bilgi verenidir. Büyük bir kayaya 39 tane oyma mezar içerir, bunlardan en az sekizi II. ve erken 12. Hanedanlık dönemlerinden "Oriks eyaletinin (Yukarı Mısır'ın 16. nome'si) Büyük Efendileri"ne aittir.

Bu ünvana sahip kişilerden en sonuncusu Amenemhet'in mezarında (No.2) bulunan biyografik metin I. Senvosret'in krallık döneminde "yıl 43, taşkın mevsiminin 2. ayı, gün 15" tarihini taşırlar. Halefleri II. Hnumhotpe (No. 13) ve III. Hnumhotpe'nin (No. 3) mezarlarında maddî kaynaklarda belirgin bir yoksullaşma görülmemekle birlikte, 12. Hanedan'ın ilk kralları tarafından yavaş yavaş sağlanan merkezîleştirme sonunda bütün Orta Mısır'da vali aileleri zincirini kopardı ve sonuç olarak da büyük kaya oyma mezarlar bundan sonra artık yapılmaz oldu. Mezarlar içinde en son yapılanın plânı şunları içerir: (I) iki sütundan oluşan revaklı bir avlu, (2) dört sütunları çok köşeli dikdörtgen bir ana oda ve (3) bir heykel girintisi. Şimdi çok çabuk bozulmakta olan süslemeleri baştan başa boyanmıştır ve kuşatma görüntüleri gibi askerî etkinlikler ön plândadır. Bu mezarların altında başkaları vardır, bunlar daha mütevazi olup tarihleri 6. Hanedan'a kadar iner.

Beni Hasan'ın güneyinde, Kraliçe Hatşepsut tarafından yaptırılan ve yerel arslan tanrıçası Pakhet'e adanan kaya tapınak Speos Artemidos (yerel olarak Istabl'Antar olarak bilinir) vardır. Baş taban Hyksos'lara karşı ünlü suçlamayı içine alan uzun bir adama metnini içerir.

Zaviyet el-Amvat

Bu bölgenin en önemli özellikleri, 3. Hanedan Döneminde yapıldığı tahmin edilen bir basamaklı piramit ve daha çok, Eski Krallığın son dönemlerinden 16. Yukarı Mısır eyaletinin ilk başkenti eski *Hebenu*'ya (modern Kom el-Ahmar) ait kayaya oyma mezarlardan oluşan bir nekropolistir.

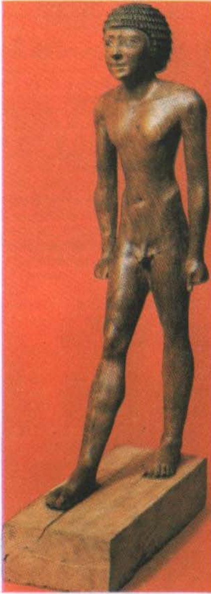

Zaviyet el-Amvat'taki basamaklı piramidin planı.

Tihna el-Cebel

Tihna'daki kayaya oyma mezarlar ("Fraser Mezarları") Eski Krallığa aittir. Bunların 2 kilometre kadar kuzeyinde, modern köyün yakınlarında, eski Akoris kentinin kalıntıları, üç küçük tapınak ve Yunan-Roma Dönemi'ne ait bir nekropolis vardır.

Yukarıda, Katip-Rahip Merire '-Haistef'in çıplak bir genç olarak yapılmış ahşap heykeli. Bu tür ahşap heykeller Eski Krallık döneminin sonları için tipiktir, buna benzer parçalar Memfis'teki mezarlıkta olduğu kadar, yöresel mezarlıklarda da bulunmuştur. Yükseklik 51 cm., 6. Hanedan, Sidmant el-Gebel'den. Londra, British Museum.

Ejiptolojinin hafiyelik yanı: kesin bir göz, iyi bir bellek ve ayrıntılara dikkat etmek, kaynağı belirsiz anıtların kimliğini bilmekte yardımcı olabilir Sağdaki mezar röliyefi Ihnasya el Medine'deki Harsaphes tapınağının güneyindeki 1 Ara Dönemden bir mezarlıkta 1968'de bulunmuştu, bugün Madrid'deki Ulusal Arkeoloji Müzesi'ndedir. Soldaki parça ise, daha 1964'de, tanınmaz bir halde, New York Sanat piyasasına çıkmış, yanlış olarak tarihlenmiş ve kaynağı konusunda yanıltıcı bilgiler verilmişti.

el-Bahnasa

Hanedanlar Döneminden 19. Yukarı Mısır eyaletinin başkenti *Per-meced* (Kıptî dilinde *Pemce)* ile ilgili çok az şey biliniyor. Mısır efsanesi içinde ilginç bir yeri olmasına rağmen, firavunlarla ilgili kalıntıları bilinmiyor.

Kent, Yunan-Roma Döneminde *Mormyrus* balığının yerel kültüne izafeten Oxyrhynchus (sivri burun) olarak adlandırıldıktan sonra önem kazandı. Enkazından, ancak Fayum kentlerinden elde edilenlerle eşdeğer olabilecek binlerce Yunan papirüsü ortaya çıkarılmıştır (Grenfell ve Hunt, 1896-1907).

el-Hiba

Burası I. Şoşenk tarafından yaptırılan çok harab bir tapınağı içeren bir kent alanıdır (eski Mısır'ın *Teuco-i'u)* 21. ve 25. Hanedanlar arasında Teb bölgesinin kuzey sınırını oluşturuyordu.

Dişaşa

Dişaşa, aralarında 20. Yukarı Mısır eyaletinin belli başlı görevlilerinin mezarlarının da bulunduğu geç Eski Krallık mezarları ile tanınır. Inti'nin kayaya oyma mezarı, istihkâmlı bir kentin kuşatmasının görüntülerini içerir.

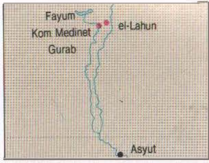
Ihnasya el-Medine

Beni Suef'in 15 kilometre kadar batısında, Bahr Yusuf'un sağ yakasında modern Ihnasya el-Medine köyü yer alır. Köy adını, hemen yanında, belki biraz batısında kurulmuş olan 20. Yukarı Mısır eyaletinin başkenti eski Mısır'ın *Henen-Nesut*'undan (Kıptî dilinde *Hnes)* alır. Eski kentin en büyük tanrısı, daha sonra Yunanlı Herakles ile özdeşleştirilen koç başlı Harsafes (Mısır'ın Herişef'i, anlamı "Gölünün üstünde olan") olduğu için, daha sonraları Klâsik Herakleopolis Magna adını aldı.

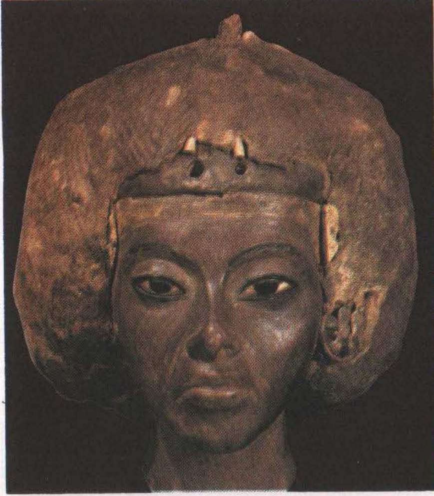
Harsafes'in tapınağının kalıntıları köyün güneybatısına düşer; kazıları E. Naville (1891-92), W.M. Flinders Petrie (1904) ve son yıllarda da İspanyol J. Lopez tarafından yapılmıştır. Bulunan en eski anıtlar 12. Hanedan Dönemine aittir. 18. Hanedan sırasında tapınak genişletilmiştir, ama asıl yenileme girişimleri II. Ramses'e aittir. Tapınak 3. Ara Dönem ve Geç Dönem boyunca kullanılmaya devam edilmiştir.

Herakleopolis Mısır tarihi içindeki yerini 1. Ara Dönem boyunca 9. ve 10. (Herakleopolis) Hanedan krallarının yerleşim yeri olduğu zaman kazanmıştır. Şimdiye kadar, bu döneme ya da daha erken dönemlere ait tapınak yeri belirlenmemiştir, ama tapınağın 300 metre kadar güneyinde o dönemden görevlilere ait mezarlar bulunmuştur.

Harsafes tapınağının güneydoğusunda, Kom el-'Akarib'de, II. Ramses tarafından yaptırılmış bir başka tapınak vardı. 7 kilometre batıdaki Sidmant el-Cebel, I. Ara Dönem'den Yunan Roma Dönemi'ne kadarki dönemi içeren kayaya oyma mezarlarıyla kentin hizmetindeki ana nekropolisti.

Kom Medinet Gurab

Solda, bir kraliçenin, muhtemelen III.Amenofis'in karısı Teye'nin başı. Kraliçenin zeki bakışları ve yüzündeki bıkkın ifade, bu Eski Mısır'dan kalmış belki de en kişisel portre kılıyor. Yev ağacı, cam, gesso, kumaş, vb. yükseklik 9.5 cm. Batı Berlin Müzesi.

Fayum'un girişinin güney tarafında, el-Lahun'un 3 kilometre güneybatısında çölün kenarında, iki tapınağın ve buna bitişik kent surlarının ve mezarlıklarının tek tük kalıntıları görülür. Tapınaklardan daha büyük olanı III. Tutmosis tarafından yaptırılmış ve yerleşim alanı 18. Hanedan'ın ikinci yarısında ve 19. Hanedan Döneminde zenginleşmiştir. Orada bulunan nesnelerin bir kısmı III. Amenofis ve Kraliçe Teye ile ilişkili, yapılardan biri de onun dönemine ait bir saray olarak tanımlanıyor.

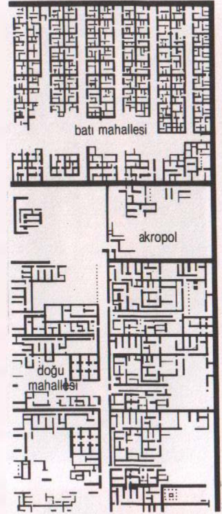
el-Lahun

Adını aldığı modern kentin 3 kilometre kadar kuzeyindeki el-Lahun piramidi II. Senvosret tarafından yaptırılmıştı. Kom Medinet Gurab'ın karşısında, Bahr Yusuf'un Fayum'a girdiği açıklığın sağ yanındadır ve 12. Hanedan krallarının çok önem verdikleri bölgeye bakar. Yapımcıları piramidi oturtmak için doğal bir kaya tepesini kullanmışlar ve Orta Krallığın gelişmiş çekirdekten kurma yönteminden yararlanmışlardır. Bu, merkezden yayılan taş istinad duvarları ve onların arasında kalan odaların kerpiç tuğlalar ile doldurulmasıyla elde ediliyordu. Dış yüzün taşla kaplanması, tamamen taştan yapılan piramidler ile aynı görüntü etkisini veriyordu, ama bugün, dış kaplamanın yok olmasıyla yapı büyük bir toprak höyük görünümündedir. Piramidin içine güney yüzündeki iki geçitten giriliyordu; bu hiç alışılmam ış bir durumdur (giriş genellikle kuzey yüzde olur) ve kazıyı yapan W. M. Flinders Petrie'ye hayli sorun çıkarmıştır.

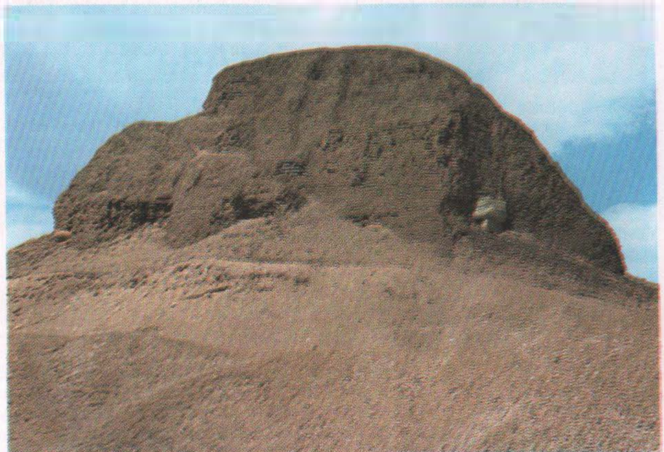
Prenses Sitatoriunet'in piramidin güneyindeki mezarında Dahşur'da bulunanlarla eşdeğerde çok güzel Orta Krallık mücevherleri bulunmuştur.

Piramidin yakınlarında, Mısır tarihinin hemen hemen bütün dönemlerine ait mastaba'lar ve mezarlar vardır.

Vadi tapınağı 1 kilometre kadar doğuda, tarım alanının sınırında yer alır. Onun yakınında Petrie tarafından kazısı yapılan el-Lahun'un duvarlı yerleşim alanı (Kahun olarak da bilinir) vardır. Kentin büyük bir kısmı, düzgün geometrik sıralar halinde düzenlenen sokakları ve evleri ile aynı zamanda plânlanıp kurulmuştur. Kentte, birbirinden duvarlarla ayrılan en azından üç bölüm farkedilir: (1) Belki kralın kendisi için yapılmış olan "akropol", (2) bir avlu etrafında toplanan ve 70 ya da 80 odalı konaklardan (aşağı yukarı 40×60 m.) oluşan doğu bölümü, (3) birbirine benzeyen 4-12 odalı daha küçük evlerden (aşağı yukarı 10x10 m.) meydana gelen batı bölümü. Kent, piramid ile ilgisi olan rahiplere ve görevlilere barınak sağlıyordu; bugüne kadar bir başkası bulunmamış olmakla birlikte, bu piramid grubu yanında kurulan kentlerin ancak bir tanesidir. Kent, orada bulunan yüzlerce hiyeratik yazılı papirüsle ün kazanmıştır ("Kahun Papirüsleri"). Bunlar, farklı yapılardaki metinleri içermektedir; örneğin edebiyat, matematik, tıp ve veterinerlik yapıtlarının yanında yasalarla ve tapınakla ilgili dokümanlar, hesaplar ve mektuplar vardır.

Yukarıda, el-Lahun kentinin kuzey bölümünün planı.

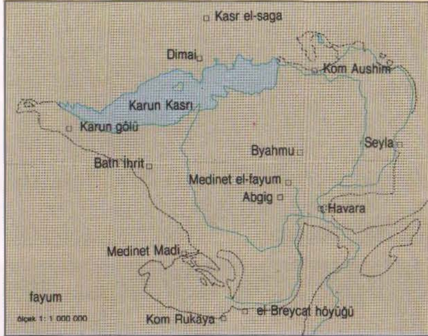
Aşağıda, el-Lahun'da, II. Senvosret piramidi.

Üstte sağda, Kasr el-Sagha tapınağı.

En sağda, Bir kralın (hemen kesin olarak III. Amenemhet) rahip gibi giyinmiş, alışılmamış büyüklükte bir peruka ve iki şahin başlı asa (yerel tanrı için kutsal olan uzun değnekler) taşıyan, siyah granit kolossus heykeli. Yükseklik 1 m. 12. Hanedan. Faiyum'daki Mit Paris'den. Kahire, Mısır Müzesi.

Aşağıdakiler Faiyum'daki en önemli kalıntı yerleridir:
Kom Aushim (Karanis)
Yunan-Roma döneminden bir yerel tanrılar olan Petesukos ve Penepheros'a adanmış tapınak.
Dimai (Soknopaio Nesos)
Soknopsios'un (timsah tanrı Sobek'in bir biçimi) Ptolemaioslar Dönemi'nden kalma tapınağı.
Kasr el-Sagha
Orta Krallıktan kalma bir bitmemiş tapınak.
Batn İhrit (Theadelphia)
Pnepheros'in Ptolemaioslar döneminden kalma tapınağı.
Btyahmu
III.Amenemhet'in bir çift oturan kolossus heykelinin taş örme kaideleri.
Medinet el-Faiyum, aynı zamanda el-Medina (Krokodilopolis[timsah-kent] ya da Arsinoe)
12. Hanedan döneminden kalma, sonraki zamanlarda yeniden yapılmış ya da genişletilmiş Sobek tapınağı.
Abgig
I.Senvosret'in büyük bir açık hava stela'si (önceleri "obelisk" denmiş), bugün Medinet el-Faiyum'a götürülmüştür.
Havara
III.Amenemhet'in piramidi (Dahşur'da aynı kralın bir başka piramidi vardır). Büyük bir gömü tapınağı (Klasik dönem yazarlarınca "Labirent" olarak adlandırılmıştır), eskiden piramidin güneyinde bulunurdu. Kaya oyma mezarlardan ve anıtlardan oluşan mezarlıklar (Orta Krallık ve Yunan-Roma dönemleri).
Seyla
Küçük bir basamaklı piramit, bir miktar çekinceyle 3. Hanedan dönemine ait sayılır.
Medinet Madi (Narmouthis)
Yılan tanrıça Renenunet'in (Termuthis) tapınak külliyesi, ilkin III. Amenemhet tarafından yaptırılmış, Ptolemaioslar döneminde ve IV. bazı ekler yapılmıştır.
Tell Um el-Breygat (Tebtunis)
Ptolemaioslar döneminden tapınak ve kent.
Kom Rukaiya
Kaya oyma mezarlar, muhtemelen 12. Hanedan döneminden.

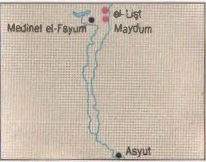

Fayum

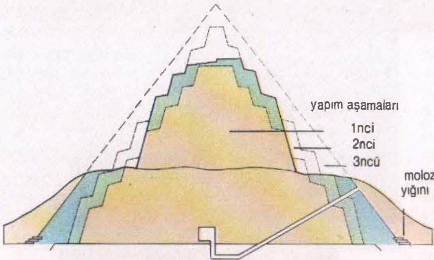
Genellikle bir vaha olarak tanımlandığı halde, Fayum Nil'e Bahr Yusuf olarak bilinen yan bir kolla bağlanır (Arapça: "Yusuf'un Nehri"). Fayum (eski Mısır dilinde *Şe-resi*, "Güney Gölü"; daha sonra *Şe-resi* ve *Mer-ver*, "Büyük Göl", Yunancası Moeris olarak bölünmüş) kuzeybatı kısmında bir göl (modern Birket Karun, Klâsik yazarların Moeris Gölü) ile doğudan batıya doğru 65 kilometre yayılan geniş, çok verimli basık bir alandır. Bugün göl, Fayum'un ancak beşte birini kaplar ve denizden 44 metre aşağıdadır, ama geçmişte çok daha büyüktü ve kıyılarında çeşitli bitkiler büyür, yaban hayvanları yaşardı. Bölgede bol miktarda timsah vardı ve bu yüzden timsah buranın en önemli tanrısıydı (Sobek, Yunanca Suhos). Fayum adını gölden alır, Kıptî dilinde *Peyom*.

Mısır tarihinin iki döneminin bu bölge için büyük önemi vardır. 12. Hanedanlık Döneminde Mısır'ın başkenti el-Lişt'e taşınınca, göle akan su miktarını azaltarak ve ekilebilir alanları genişleterek Fayum'un ekonomik önemini artırmak için önlemler alınmıştır. Şimdiye kadar ortaya çıkarılan tapınakların ve yerleşim alanlarının çoğu Yunan-Roma Dönemine aittir, bu da bölgenin bir kez daha krallığın ilgisini çekmiş olduğunun işaretidir. Göl, daha fazla ekili alan kazanmak ve özellikle II. Ptolemaios Philadelfus tarafından getirilen Yunan-Makedon emekli askerlerine yerleşim alanı sağlamak amacıyla, yapay olarak daraltılmıştır. Fayum kentlerinde bu döneme ait binlerce demotik yazılı Mısır ve Yunan papirüsleri bulunmuştur.

Black

Maydum

Maydum'un kendine özgü görüntüsü, taş yığınlarından oluşan bir tepenin üstünde yükselen kule biçimindeki büyük yapıdır. Bunlar Mısır'da yapımına başlanan ilk gerçek piramidin kalıntıları ve (Bahşur'daki "Eğik Piramid" ile beraber) bilinen en eski gelişmiş piramid külliyesidir.

Biçimi üzerinde yapılan deneyler, onun bugünkü görünümüne neden olmuştur. Anıta önce yedi basamaklı bir piramid olarak başlanmış, ama arkasından sekiz basamaklı bir yapıya dönüştürülmüş; sonunda basamaklar doldurulmuş ve gerçek bir piramid haline sokabilmek için dış yüzü kaplanmıştır. Piramidin adına yapıldığı kralın, 3. Hanedan'ın son kralı Huni olduğu tahmin ediliyor, ama Yeni Krallık yazıtlarına bakılırsa, Mısırlıların bu yapıyı daha sonra Huni'nin halefi Snofu'yla ilişkilendirdikleri görülür; Snofu piramidin bitirilmesine katkıda bulunmuş olabilir. Basamaklı piramidin dış yüzleri olarak düşünülen duvarların düzleştirilmesi (bunların bazıları hâlâ görülebilir)daha sonraki doldurma işlemlerinde yeterli dayanağı sağlamıştır. Ayrıca, dış kaplamalar sağlam temeller üzerine oturtulmuş ve blokları yerleştirmede kullanılan yöntem iyi seçilmemiştir. Bütün bu yapım hatalarının sonucu olarak, dört dış payanda duvarı

Üstte solda, yapının dayanak duvarlarının dış duvar örgüsü ve pek o kadar önemli olmayan iç doku.

Yukarıda, piramidin doğudan çekilmiş hava fotoğrafında, tören yolu, gömü tapınağı ve yapının kısmi çöküşünden dolayı piramidin çevresine yayılan molozlar görülüyor.

Yukarıda solda, piramidin batı yönünden kesiti.

Solda, Heliopolis'in Efendilerinin (yani yüksek rahiplerin) En Büyüğü ve O'nun·(Snofru'nun) Kralca Oğlu Re'hotpe ile karısı Nofret. Kireç taşı üzerine son derece iyi korunmuş özgün boyama. Yükseklik 1.20 ve 1.18 m. Kahire, Mısır Müzesi.

bel vermiş, duvarlar kayarak çökmüş ve bugün bizim gördüğümüz kule ortaya çıkmıştır. Bunun meydana geliş tarihi hâlâ tartışma konusudur; bu "yapım felâketi" ile Dahşur'daki "Eğik Piramid"in açısının değiştirilmesi arasında ilişki kurulmak istenmiştir, ama o çağa ait büyük bir nekropolisin varlığı, bu kadar erken bir tarihe bağlanmasına engel oluyor. Başka yerlerde bulunabilecek beklenmedik metin ya da tasvirlerin dışında, ancak piramidin hemen yakınında yapılacak yeni kazılar bu soruna bir çözüm getirebilir.

Piramidin kuzeyinde ve doğusunda 4. Hanedan'ın ilk dönemlerine ait tuğla yapımı mastabalardan oluşan mezarlıklar yer alır. Bunların içinde en iyi bilineni, Re'hotpe ve karısı Nofret ile Neferma'at ve karısı Itet'in çifte mezarlarıdır.

Bölge hiçbir şekilde sistematik olarak araştırılmadığı halde, bazı kazı uzmanları burada çalışmalar yapmışlardır. Bunların içinde en tanınmışları A. Mariette, W. M. Flinders Petrie ve Alan Rowe idi.

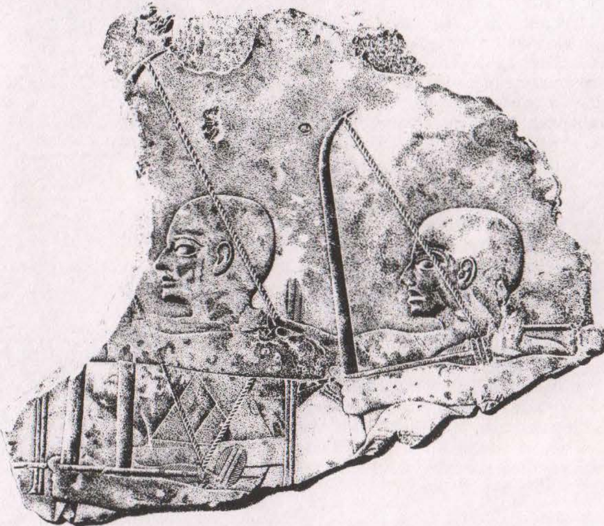
el-Lişt

12. Hanedan'dan Kral I. Amenemhet krallığının ilk yıllarında Mısır'ın idarî merkezini ve krallık ikametgâhını Teb'den Fayum ile Memfis arasında yeni kurulmuş duvarlarla çevrili İçtavi'ye taşıdı. Çok gariptir ki, bu güne kadar ne kentle ilgili herhangi bir şey bulunmuş ne de yeri tam olarak belirlenmiştir. Ama kesin olan, el-Lişt piramid alanının ana nekropolis olduğudur, buna bağlı olarak da İçtavi'nin onun doğusundaki tarım alanına doğru yayıldığı tahmin edilir. Kent en azından 300 yıl boyunca önemini korumuş, ancak daha sonra Hyksosların merkezi kuzeydoğu deltasındaki Avaris'e ve 2. Ara Dönem'de de Teb'e bırakmıştır.

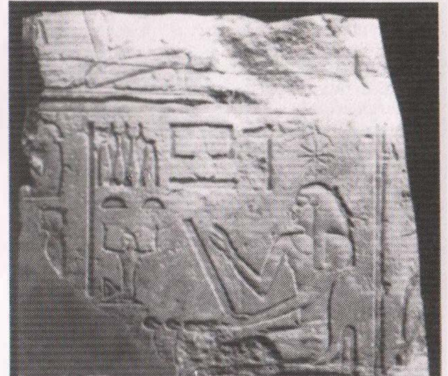
el-Lişt'in en önemli özellikleri, I. Amenemhet ve oğlu I. Senvosret'in birbirinden 1.5 kilometre uzaklıkta, çevreleri kraliyet ailesinin ve görevlilerin daha küçük piramidleri ve mastabaları ve diğer basit mezarlarla çevrili harap piramidleridir. Memfis nekropolisinin yakınlığı, I. Amenemhet'e hazır durumda uygun yapı malzemesi kaynağı oluşturmuş ve bunun sonucu olarak, arkeologlar piramidin çekirdeğinde, daha önceki kraliyet tapınaklarında kullanılmış birçok süslemeli blok bulmuşlardır.

I. Amenemhet'in kuzey piramidine yakın mastabaların en ilginçleri Vezir İnyotefoker'e, Baş Kâhya Naht'a, Mühürcülerin yöneticisi Rehuer Cersen'e ve Evin Hanımı Senebtisi'ye ait olanlarıdır; bu arada I. Senvosret'in güney piramidinin yakınlarında Heliopolis'in Yüksek Rahibi Imhotep'in, Kahya, Sehetepibre-'anh'ın, Memfis'in Yüksek Rahibi Senvosret-'anh'ın ve diğerlerinin mezarları vardır. el-List'deki anıtlar, Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü'nün (1894-95) ve New York'daki Metropolitan Sanat Müzesi'nin (1906-34) yaptığı çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır.

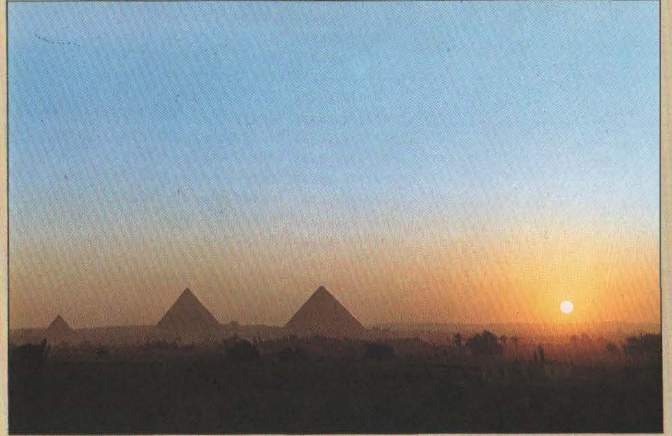
Aşağıda, alçıtaşı okçu röliyefleri: I.Amenemhet tarafından el-Lişt'te yeniden kullanılan birçok Memphis kaynaklı taş bloklarından biri. Bu röliyeflerin birçoğu krallık anıtlarından alınmıştı ve birinci sınıf nitelikteydi. New York, Metropoliten Sanat Müzesi.

Aşağıda sağda, Tanrıça Seşhat tutsakların ve ganimetlerin hesabını tutuyor: Eski Krallıktan kalma krallık tapınaklarında görülen sahnelerin geleneğini sürdüren 12. Hanedan alçıtaşı röliyef. El-Lişt'teki I.Senvosret'in gömü tapınağından. New York, Metropoliten Sanat Müzesi.

MEMFİS

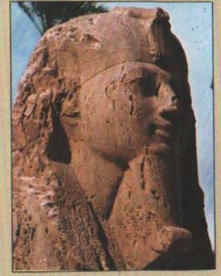
Bugün neredeyse tamamen yok olmuş olan Memfis kenti. I. Aşağı Mısır nome'sinin (eyaletinin idarî ve dinî merkeziydi. Erken Hanedanlık Dönemi'nde ve Eski Krallık'ta Mısır'ın başkenti ve kraliyet ikametgâhıydı; daha sonraki dönemlerden de birçok kral burada kendilerine saray tutmuşlardı. Kentin tapınakları, bütün ülke içinde en önemlileri arasında yer alırdı. Memfis Mısır'ın, kozmopolit ahalisi ile bütün antik dünyanın da en kalabılık ve ünlü yerlerinden biri olarak kaldı. Limanı ve yerel işlikleri Mısır'ın dış ticaretinde önemli bir rol oynadı.

Memfis'in büyüklüğünü ve önemini, Nil'in batı yakasında, çölün hemen kenarında 30 kilometrelik bir alanı kaplayan mezarlıkları yansıtır. Bunların hepsi birarada Memfis nekropolisini oluşturur: (1) Dahşur, (2) Sakkara, (3) Abusir, (4) Zaviyet el-Aryan, (5) Cize, (6) Ebu Ravaş. Cize ve Ebu Ravaş, idarî olarak Aşağı Mısır'ın 2. eyaletine giriyorlardı bile.

Memfis nekropolisinin bugün bilinen bölümleri, adlarını yakınlarındaki modern köylerden alırlar. Mısırlılar kendileri bütün nekropolise belirli bir ad vermemişlerdi, ama çeşitli parçalarına taktıkları *Rasetau* gibi (güney Cize olabilir), bazı eski Mısır adları bilinmektedir. Nekropolis'in en göze çarpan özellikleri olan kraliyet piramidleri, rahiplerin ve piramid görevlilerinin yaşadığı asıl "piramid kentleri"nden doğan şehirlerin kendilerine yakın bölgelerine bazen adlarını vermişlerdir. Bunlardan 1. Pipe'nin Sakkara'daki piramidinin adı olan *Mennufer*, Kıptî dilinde *Menfe* ve Yunancalaştırılmış haliyle Memfis, daha 18. Hanedan Dönemi'nde bütün kenti betimlemek üzere kullanılmaya başlanmıştı.

Kentin kendisi ya da saraylarından, tapınaklarından ve evlerinden geriye kalanları nekropolis'in doğusundaki tarım alanında, Nil taşkınlarının kum ve çamur artıklarının altında gömülü kalan ve modern yerleşimlerle, tarla ve otlaklarla üzeri örtülen alanda aranmalıdır. Şimdiye kadar Mit Rahina ve Sakkara'da (Teti'nin piramidinin doğusu) ancak çok küçük parçaları ortaya çıkarılabilmiştir. Kentin ya da en azından merkezinin konumu, Mısır tarihi boyunca sabit kalmamış, bazı bölgeler önem kazanırken, diğerleri gözden düşmüştür. Kentin mezarlıklarının bu kadar geniş bir alanı kaplamasının nedeni de bu olabilir, tabiî büyük ölçekli piramidler inşa etmek için uygun alan arama gibi nedenler de olabilir. Bizim, Memfis kenti ve onun karanlık kopyası Memfis nekropolis'i ile ilgili modern kavramımız bu yüzden çok yapaydır, çünkü hiçbiri herhangi bir zamanda tam olarak varolmamıştır.

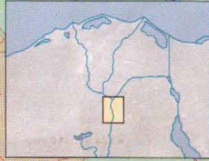
Arkeolojik bulguların yanında klâsik kaynaklar da, Memfis'in Mısır tarihinin hemen başlarında, İ.Ö. 2920'den sonra, ülkenin en önemli idarî merkezlerinden biri haline geldiğini doğrular. Herodotus'un söylediğine göre, kenti Nil'in taşkınlarından korumak için set çektiren, Mısır'ın ilk geleneksel kralı Menes'tir. Manetho'ya göre, Menes'in halefi Athothis Memfis'teki ilk sarayı yaptıran kişidir. Bölgenin en eski adı *Inep-hec* "Beyaz Duvar" idi, belki de tahkimatlı ikametgâhın görünüşünü yansıttığı için. En uygunu Orta Krallık'ta ortaya çıkan deyim olabilir: *Anh-tavi*, "İki Ülkeyi Birleştiren". Böylece, geleneksel teknolojide Aşağı ve Yukarı Mısır diye adlandırılan bölgelerin arasında, ekonomik açıdan önemli olan deltanın ucunda yer alan kentin stratejik konumu vurgulanmış olabilir. I. Hanedanlık Krallarının bu bölgeyi başkent olarak seçmelerinin nedeni de muhtemelen buydu.

Memphis'in en tanınmış simalarından biri: Mit Rahina'daki kalsit sfenks.

Memfis ile ancak güneydeki Teb, dinî, siyasî ve ekonomik önem açısından karşılaştırılabilir; ama Mısır'ın bu gerçek ulusal türbesinin kalıntıları ile ilgili bilgimiz çok az. Yabancılar için Memfis Mısır'ı temsil ediyordu. Bazı bilim adamlarına göre, buradaki Yeni Krallık tapınaklarından birinin ve kentin ona komşu bölgesinin adı olan *Hikuptah* ("Ptah *ka*'sının Tapınağı"), bütün ülkenin adının kaynağı olmuştur: Yunanca *Aigyptos* ve İngilizce *Egypt*. Bu, aynı zamanda "Kıptî" sözcüğünün de etimolojisidir.

Memfis kenti, Eski Mısır'ın milâdın ilk yüzyıllarındaki yavaş yavaş sönüşünü yaşamadı. Ekonomik açıdan, çok önceleri, İskenderiye'nin büyümesiyle zaten gerilemeye başlamıştı. 1. Theodosius (İ.S. 379-95) Hıristiyanlığı bütün Roma İmparatorluğu'nun dinî olarak ilân ettiği zaman, dinsel önemini de kaybetmişti. En son darbe de, Müslüman fatihi 'Amr (Ömer) ibn el-'Asi'nin İ.S. 641'de Nil'in doğu yakasında modern Kahire kentinin güneyindeki el-Fustat'ı Mısır'ın yeni başkenti yapmasıyla inmişti.

Mit Rahina
Ptah tapınağı ile II. Ramses'in kolossus heykelleri ve sefenks. Çeşitli dönemlerden çok sayıda küçük tapınak.
I. Şoşeng döneminden Apis boğaları tahnit evi.
Kom el-Kal'a'da Merneptah'ın sarayı.
22. Hanedan'dan Memphis Yüce Rahiplerinin Mezarları

Dahşur
4. (Snofru), 12. (II. ve III. Amenemhet ve III.Senvosret) ve 13. Hanedan piramitleri, bunlarla çağdaş mezarlar.

Sakkara
2.Hanedandan iki kral mezarının kalıntıları.
3.-13. hanedanların piramitleri.
1. Hanedandan başlayarak bütün dönemlerden özel mezarlar.
Serapeum ve kutsal hayvan nekropolisinin başka bazı bölümleri ile Geç ve Yunan-Roma dönemi tapınaklar.

Abusir
Userkaf'un güneş tapınağı.
5. Hanedandan dört piramit.
Çeşitli dönemlerden özel mezarlar.

Abu Gurab
Neuserre'nin güneş tapınağı.
3. ve 4. Hanedandan iki bitmemiş piramit.

Giza
Kufu, Kefren ve Menkaure'nin piramitleri.
İlgili özel mezarlıklar, daha çok Orta Krallıktan.
Büyük sfen s.
Harmakhis'in Yeni Krallık döneminden tapınağı.

Abu Ravaş
Ra'cedef'in piramidi.
Erken Hanedanlık Eski Krallık ve Yunan-Roma dönemlerinden mezarlıklar.

(kırmızı çizgi)	ana yol
Giza	önemli yerleşim alanı
Nahya	bugünkü adı
LETOPOLİS	eski adı
KEM	antik Mısır adı
On	kutsal adı

ölçek 1:150000

0 — 5 km
0 — 3 mil

Mit Rahina

Eski Memfis'e ait birçok kalıntı, modern Mit Rahina köyünün yakınlarında palmiye korulu bir manzara içinde görülebilir.

Hâlâ görülebilen yapıların içinde en önemlisi, II. Ramses'in anıtsal heykellerini ve aynı döneme ait büyük mermer bir sfenksi taşıyan Ptah tapınağının surlarıdır. Ptah en önemli Memfis tanrısı idi. Klâsik antikitede Hephaistos ve Volkan ile özdeşleştirilmişti. Teknik zorluklardan ve köyün yakınlığından dolayı, bir zamanlar Mısır'ın en büyük tapınak topluluklarından biri olan bu kalıntıların ancak batı kısmının küçük bir parçası (1908-1913 arasında özellikle W.M. Flinders Petrie tarafından) sistematik olarak kazılabilmiştir. Sütunlu salona açılan batı kapısı II. Ramses tarafından yaptırılmış, ama surların başka yerlerinde tek tek daha eski dönemlere ait öğeler bulunmuştur (III. Amenemhet'in bir kapı eşiği ve III. Amenofis'e ait bloklar vb.); bunlar bölgede daha önce başka yapıların olduğunun kanıtlarıdır. Sütunlu salon ve batı kapısı dışında II. Ramses, surların kuzeyindeki ve güneyindeki kapıları da yaptırmış ve kapıların üzerlerine kendi anıtsal heykellerini koydurmuştur. Onun krallığı döneminde surların hemen güneybatı köşesine daha küçük bir başka tapınak yapılmıştır. Daha sonra gelen krallar surların içine yapılar yapmayı sürdürmüşlerdir. I. Şoşeng Apis boğalarının mumyalanma odalarını eklerken, Şanaka ve Amasis de oraya küçük tapınaklar yapmışlardır.

Ptah surlarının batısında ortaya çıkarılan bazı temel kalıntıları IV. Tutmosis tarafından yaptırılan ve 18. Hanedan'ın diğer kralları tarafından genişletilen daha eski bir tapınağın varlığını kanıtlar.

Ptah sınırlarının kuzeyinde Geç Dönem'e ait bir sur görülür. Orada 26. Hanedan'dan II. Psammetikus ve Apries'in ve 30. Hanedan'dan Teos'un adları bulunmuştur.

Ptah surlarının güneyinde ve doğusunda sürekli yerleşimden kaynaklanan birkaç höyük vardır. Bunların içinde en önemlileri, II. Ramses tarafından yaptırılan Hathor'un tapınağını içeren Kom el-Rabia, Ptah'a adanan daha küçük bir tapınağı içeren Kom el-Kal'a ve Merneptah'ın bir sarayıdır. En sonuncusu C.S. Fisher ve Philadelphia Üniversite Müzesi tarafından 50 yıl kadar önce ortaya çıkarılmıştır, ama hâlâ yayınlanmayı beklemektedir.

Mit Rahina'da çok az mezar vardır. Bunların içinde en önemlileri, Ptah surlarının güneybatı bölgesine yakın, Kom el-Fahri'de I. Ara Dönem'e ya da erken Orta Krallık Dönemi'ne ve 22. Hanedan Dönemi'ne ait olanlarıdır. (Memfis'in Şoşheng, Ciekerti, Peteese ve Harsiese adlarındaki Yüksek Rahiplerinin mezarları).

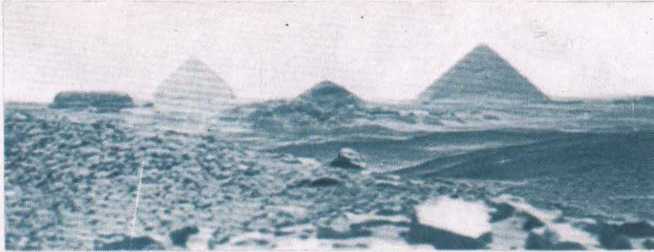
II.Ramses'in beyaz taçlı devrik granit kolossus heykeli, Ptah tapınağının çevirim alanının güney kapısına yakın bir yerde, aynı kralın kireçtaşından yapılmış dev heykelinin 30 m kadar uzağında bulunmuştur. Kolossus'un özgün renklerinin bir bölümü hâlâ korunmaktadır. Heykelin yanında bulunan başka bir heykelin bazı parçaları ile daha küçük oturan kolossus'ların alt bölümleri de bulunmuştur.

Dahşur

Dahşur'daki piramid alanı Memfis nekropolisi'nin en güney ucunu oluşturur. Bölge 3.5 kilometre uzunluğundadır. "Eğik" "Aşınmış" "Eşkenar dörtgen biçimli" ya da "Sahte" gibi çeşitli adlar verilen piramidi, biçimi açısından Mısır'da eşsizdir ve Dahşur ufkunun en belirgin çizgisidir.

Kraliyet mezarlarında 3. Hanedan'dan 4. Hanedan'a geçişin, yanında basamaklı piramidlerden gerçek piramidlere geçiş de görülür. Bu köklü değişiklik 3. Hanedan'ın son kralı Huni ve yeni hanedanın ilk kralı Snofru tarafından başlatılmış ve tamamlanmıştır. Bu sürecin izlenebileceği piramidler Maydum ve Dahşur'dadır. Dahşur'daki güney piramidi gerçekten piramid olarak planlanan ilk piramiddir. Ama yapı amaçlanan yüksekliğinin yarıdan fazlasına ulaştığında, dış yüzünün eğimi iyice azaltılmış (54° 27'44"den 43° 22'ye), böylece de tipik "eğik" çizgisi ortaya çıkmış; kaplamaları döşeme ve blokları sıkıştırma yöntemleri geliştirilmiştir. Bu biçim değişikliğinin nedeni, ya yapıda ortaya çıkan ya da Madyum'daki çağdaşında ortaya çıkan yapısal çatlaklar olmuş olabilir. Eğik Piramid, bir kuzey yüzünde bir de batı yüzünde iki girişi olan tek piramiddir. Piramidin birçok yerinde asıl düzgün dış kaplamaları korunmuştur. Piramidin güneyinde alışılmış ikincil âyin piramidi yer alır. Vadi tapınağı piramidin 700 metre kadar kuzeydoğusundadır ve Snofru'nun Yukarı ve Aşağı Mısır'daki topraklarını temsil eden dişi figürlerin törenini gösteren kabartmaları içerir.

Dahşur'un "Eğik Piramit"i ile "Kırınızı Piramit"i, güney Sakkara'nın niteleyeci anıtları olan "Mastabat el-Fara'un" ile II. Pepy'nin piramitleri arkasından görünümü. Burada, Sakkara ile Dahşur arasındaki sınırın ne denli yapay olduğu görülüyor.

Snofru'nun Dahşur'daki tek piramid ile yetinmediği ve 2 kilometre kadar kuzeyde (yapımında kullanılan kırmızımsı kireç taşının renginden dolayı) "Kırmızı" ya da "Pembe Piramid" diye adlandırılan piramidi yaptırdığı bilinir. Bunun nedeni belirlenememiştir; ama ikinci piramidin yüzeylerinin Eğik Piramid ile aynı eğime sahip biçimde planlanmış olması manidar sayılabilir. Bu piramidin kaidesinin ölçüleri (220x220 m), ancak Giza'daki Kufu Büyük Piramidi ile aşılmıştır.

Bir grup oluşturmayıp birbirinden belirli uzaklıklarda yer alan Dahşur'un diğer piramidleri II. Amenemhet'e ("Beyaz Piramid" olarak bilineni), III. Senvosret ve III. Amenemhet'e ("Siyah Piramid" olarak bilineni) ait küçük 12. Hanedan yapılarıdır. Son ikisi tuğladır. III. Senvosret'in piramidinin yakınında, Cize'de Kufu'nun parçalarına ayrılmış teknesinin bulunması kadar önemli sayılan altı tahta tekne bulunmuştur. III. Amenemhet'in piramidinin yakınında 13. Hanedan Dönemi'nden kısa ömürlü kral Avibre' Hor'a ait bir mezar ve yine aynı dönemden Amenikemau'ya ait küçük bir piramid vardır.

Sağda, Ka heykeli, hiyeroglifte Ka simgesi olan yukarı kalkık kollar ile, Kral Avibre' Hor'un mezarından. Ahşap, bazı boya ve yaldız kalıntıları. Yükseklik 1.75 cm. Kahire, Mısır Müzesi.

Solda, Dahşur'dan, III. Amenemhet'in granit piramidion'u (üstlük). Yükseklik 1.40 cm. Kahire, Mısır Müzesi.

Alışılmış biçime uygun olarak, piramidlerin yanında kraliyet ailesinin, görevlilerin ve rahiplerin mezarları yer alır. II. Amenemhet'in ve III. Senvosret'in piramidlerinin yakınında ama yine piramidlerin sur duvarlarının içinde prenseslerin (II. Amenemhet'in kızları İti, Hnemt, Itivert ve Sitmerhut ve III. Senvostret'in kızları Ment ve Sentsenebtisi) ve kraliçelerin mastabaları vardır.

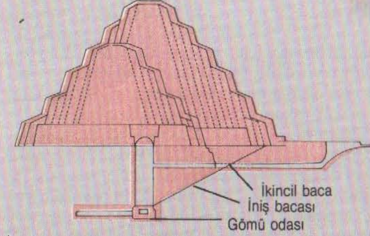
Bu mezarlarda bulunan Orta Krallığa ait mücevherlerin en üstün örnekleri (bilezikler, broşlar, yakalar, kolyeler vb.) bugün Kahire Müzesi'nde sergilenmektedir.

Dahşur'da kazı yapan arkeologlar içinde iki isim önemlidir: Orta Krallık piramidleri ve mezarları ile ilgili bütün bilgimizi borçlu olduğumuz (1894-95) J. de Morgan ve Eğik Piramid'i araştıran (1951-55) Ahmed Fahri. Son yıllarda, Dahşur'daki kazılar Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yeniden başlatılmıştır.

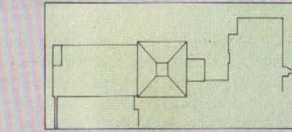
Piramitler: Türleri ve Yapılış Yöntemleri

İ.Ö. 2630 ile 1640 yılları arasında, Mısır kralları kendilerine piramit biçiminde mezarlar yaptırdılar. Piramitlerin yapılmasına başlanmasında ve gelişmesinde mimari olduğu kadar dinsel anlayışlar da rol oynadı; amaçları bakımından birleştikleri halde, piramitler biçimleri, büyüklükleri, iç düzenlemeleri ve başka ayrıntılarda birbirlerinden ayrılırlar. İki temel tür vardır: basamaklı piramit ve sahici piramit.

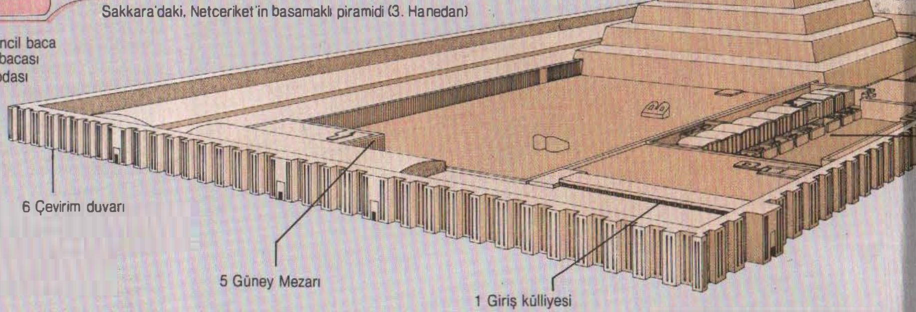
Basamaklı piramit

İlk piramitler 3. Hanedan dönemine aittir ve bir dizi "basamak"tan oluşur. Gömü odası toprak hizasının altındadır ve buraya kuzeyden, bir iniş bacası yoluyla inilir. Piramidi, doğu, kuzey ve batı yanlarından, yeraltı odaları (magazinler) çevreler. İlk basamaklı piramit ve belki de tek tamamlanmış olanı, Sakkara'dadır ve Kral Netceriket Coser'e aittir.

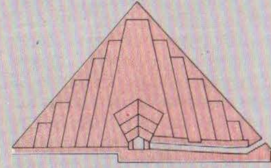

Piramit ve yan yapıları bir çevirim duvarıyla çevrilidir. Çevrimin ana ekseni kuzeye bakar.

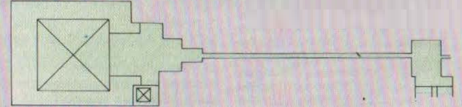
Sakkara'daki, Netceriket'in basamaklı piramidi (3. Hanedan)

Sahici piramit

Sahici piramitler 4. Hanedan döneminde yapılmaya başlandı. Bunlar, önceki basamaklı piramitlerin doğal bir gelişmesiydi.

Gelişmiş piramit külliyesinin ana yeni ögeleri vadi tapınağı ile yaklaşım yoluydu. Gömü töreni tapınağı olağan durumlarda piramidin doğu yüzünde olur, güney doğu köşesinde de genellikle bir ikincil piramit bulunurdu. Külliyenin uzun ekseni batıya dönüktür.

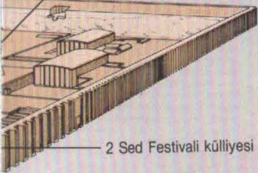
Abusir'deki, Sahure' (5. Hanedan)nın piramit külliyesi

3 Gömü töreni tapınağı

6 Çevirim duvarı

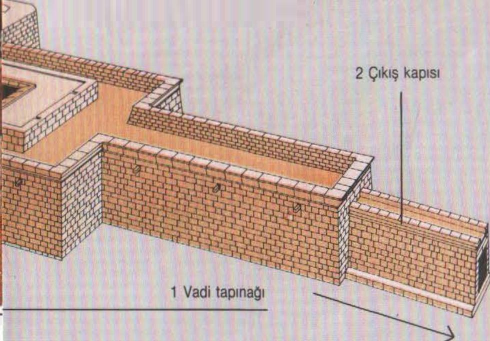
4 Piramit

5 İkincil piramit

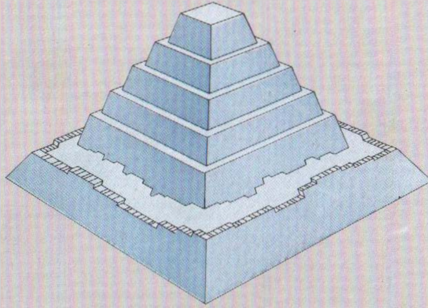

Yan yapılar, özellikle güney mezarı ve gömü töreni tapınağı, ölü kralın yeni varoluşundaki silametini sağlar ve tapınılmasına yarardı. Coser'in sed festivali külliyesi kendine özgü bir ögedir, başka örneği yoktur.

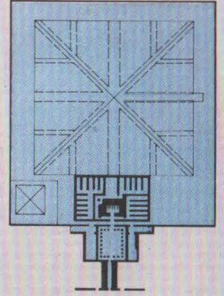
Abusir'deki Sahure' mezar anıtı, piramit külliyesinin iyi bir örneğidir. Vadi tapınağındaki yanaşma yerleri buraya kayıkla gelindiğini gösteriyor. Yokuş aşağı inen yaklaşım yolu vadi tapınağını gömü töreni tapınağına bağlıyor. Tören tapınağı bir dış kısımdan, giriş salonu ve sütunlu avludan ve iç kısımdan oluşuyor. İç kısımda heykeller için beş duvar girintisi, kuzeyinde ve güneyinde magazinler ve bir kutsal bölme bulunuyor. Çoğunluk piramitlerin içine kuzey yüzünde başlayan ve inişli olan bir korudorla ulaşılır. Gömü odasının tavanı, bütün yapının en büyük ve en ağır taşlarından oluşur.

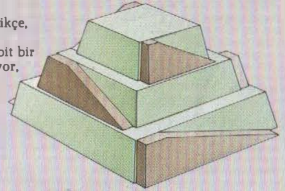
İç yapı
Çoğunluk sahici piramitlerin iç yapısı, en içteki çekirdek yapıyı kuşatan istinat duvarlarından (örne taş) oluşur. Merkezden dışarıya doğru gittikçe istinat duvarlarının yükseklikleri azalır; başka bir deyişle, çoğunluk sahici piramitlerin içinde bir basamaklı piramit bulunur. Bu zekice düzenleme yapıya dengelilik sağlıyordu, ancak tarih içinde, piramit yapılarının gelişmesiyle gelişti. En dıştaki istinat duvarlarının oluşturduğu "basamak"ları doldurmak için dolgu kayaları kullanıldı ve çoğunlukla iyi nitelikli Ture kireçtaşı kaplama taşlarıyla da basamaklı piramidin sahici bir piramit haline gelmesi gerçekleştirilirdi.

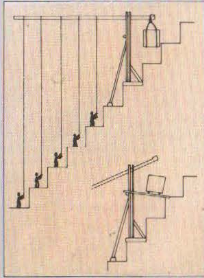
12. ve 13. Hanedan piramitlerinde farklı bir yapım yöntemi kullanıldı. Bu yöntemin ana amacı ekonomiklikti: yüksek kaliteli olmayan malzemeyle göreceli olarak daha gösterişsiz yapılar kurmak. Buna göre, piramidin ortasından yanlarına doğru sağlam taş duvarlar ulaşıyor, bunların aralarında örülen daha küçük duvarların araları da taş bloklarla, molozla ya da biriket tuğlalarla dolduruluyordu. Sonra bütün yapı alışılmış biçimde kaplanıyordu. Kısa dönemde epey etkili olmakla birlikte, bu yapım yöntemi önceki yöntemle karşılaştırılamayacak kadar zayıftı ve bu yolla kurulmuş bütün piramitler bugün bir hayli harap haldedir.

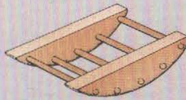
Yapım rampaları
Piramit yapımcılarının en önemli sorunlarından biri, ağır kaya bloklarını istenen yüksekliğe kaldırmaktı. Eski Mısırlılar tarafından kullanıldığı kanıtlanmış tek yöntem, rampa düzeneğine dayalıdır. Bu rampalar, hafif eğimli, biriket tuğla ve molozlardan yapılmış yükseltilerdi. Taşlar kızaklar üzerinde (piramit döneminde tekerlekli ulaşım yoktu) çekiliyordu. Piramit yükseldikçe, rampanın boyu ve tabanı gen işletiliyor, böylece de sabit bir eğim (1 ile 10 arası) sağlanıyor, rampanın çökmesi engelleniyordu. Piramide farklı yanlardan ulaşan birden fazla rampa da muhtemelen kullanılmıştır.

Rampaların düzenleri konusunda çeşitli kuramlar vardır. "Piramidin içindeki basamaklı piramit"in önce yapıldığı varsayılırsa, rampalar piramidin yüzüne dik açıyla ulaşmak yerine, bir basamaktan ötekine yükselerek yapılmış olabilir

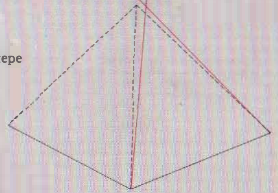

Başka kaldırma yöntemleri
Rampaların büyüklüğü ve yapılmaları için gerekli malzemenin hacmi, taş blokların kaldırılmasının başka hangi yöntemlerle gerçekleştirilmiş olacağı konusunda alternatif görüşlere yol açmıştır. Bunlardan biri, L.Croon tarafından ortaya atılmıştır ve şaduf ilkesine dayanır. Mısırlılar suyu yüksek seviyelere çıkarmak için şaduf'lar kullanırlardı, ancak bu yöntemi ağırlık kaldırmak için kullanıp kullanmadıkları konusunda bir kanıt yok Bu ve buna benzer görüşlere ana itiraz budur

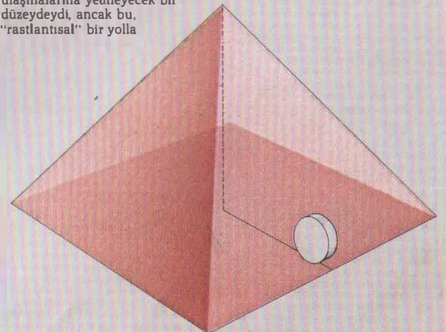

"Sallanan sandalye" modelleri, tahtadan yapılma beşik benzeri araçların varlığı biliniyor ve bunların taş kaldırmakta kullanıldığı düşünülmüştür. Üstüne taş yerleştirilen araç, bir yana kaykıltılarak öteki yandan altına takozlar sürülmek yoluyla yükseltilebilirdi. Yapının belirli aşamalarında taş bloklarla bu biçimde başedilmiş olabilir, ancak temel bir kaldırma sistemi olarak bu yeterli gözükmüyor.

Geometri sorunları
Bir piramidin yan yüzlerinin eğimlerinde en küçük hata, tepe noktasının tam olarak oluşmasına engel olabilirdi. Piramit yapma yöntemleri az çok biliniyor, ama bu yöntemlerde uygulanan işlemler hâlâ meçhul.

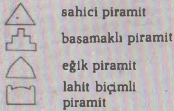

Piramitler üzerinde yapılan bazı ölçümler, bunlarda π sayısının doğru bir biçimde uygulandığını ortaya çıkarmıştır (örneğin Kufu piramidinin yüksekliği= taban çevresi/2 π. Mısırlıların matematik bilgisi bu sonucu hesap yoluyla ulaşmalarına yetmeyecek bir düzeydeydi, ancak bu, "rastlantısal" bir yolla gerçekleştirilmiş olabilir, örneğin uzunlukların bir değirmi biçimin dönüşleri yoluyla hesaplanması sonucu.

Piramitler: Toplu Döküm

Bu liste, Mısır'da bugüne dek bulunmuş bütün kral piramitlerini içermektedir. Piramitler daha çok bölgeler oluştururlar ve bu bölgeler de yakınlarında bulunan çağdaş kasabaların adlarıyla anılır. Bu gruplaşmaların çeşitli nedenleri vardır, ancak ana hatlarıyla, Eski Krallık piramitleri daha çok Memphis yakınında yoğunlaşmış, Orta Krallık piramitleri ise İtştavi (çağdaş el-Lişt yakınında) dönemin başkenti yakınında toplanmıştı. 4. Hanedan'dan başlayarak, piramitlere, çevrelerindeki yapılarla birlikte, ad verilmeğe başlandı. 12. Hanedanlık döneminde piramit külliyesinin her bölümünün muhtemelen bir ayrı adı vardı.

sahici piramit
basamaklı piramit
eğik piramit
lahit biçimli piramit

Listedeki her bölüm şu bilgileri içeriyor (varsa): kralın adı ve Hanedanı; piramidin hiyeroglif adı ve çevirisi; çağdaş adı; boyutları (α = eğim açısı); ikincil piramitler (△).

Abu Ravaş

△ Ra'cedef/4. Han.
"Sehedu yıldızı olan piramit"
104.5 m²; α = 60°
İkincil △
Bitmemiş; granit kaplama kalıntıları

Giza

△ Kufu/4. Han.
"Seher ve tanyeri olan piramit"
Çağdaş adı: "Büyük Piramit" ya da "Giza'nın İlk Piramidi" 230 m², α =51° 50'35"; ilk yük. 146 m
İkincil △; kraliçeler △△△
5 kayık yatağı, birinde sökülmüş bir tahta kayık, biri henüz açılmamış

△ Kefren/4. Han.
"Büyük piramit"
Çağdaş adı: "Giza'nın İkinci Piramidi" 214.5m²; α = 54° 7' 48" yük. 143.5m.
İkincil △
En alt kaplama granitten; tepeye doğru ilk kireçtaşı kaplamanın kalıntıları; 5 kayık yatağı

△ Menkaure'/4. Han.
"Kutsal Piramit"
Çağdaş adı: "Giza'nın Üçüncü Piramidi"
105 m²; α =51° 20'25"; ilk yük. 65.5 m
Kraliçeler △△△
26. Hanedan döneminde yeniden kaplanmıştır; alttan 16 kaplama dizisi granit

Zaviyet el-Aryan

△ Sahibi bilinmiyor (muhtemelen Kefren'in selefi) adı bilinmiyor
Çağdaş adı: "Bitmemiş Piramit" 209 m²
Yalnızca toprak altı bölümünün yapımı başlanmış; alışılmamış bir biçimdeki sanduka gömü odasının tabanında gömülü olarak bulunmuştur.

Muhtemelen Ka'ba/3. Han.
Çağdaş adı: "Tabakalı Piramit" ya da "el-Medovvara"
78.5 m² Sahibi, yakınında bulunmuş yazılı kaymak. mermeri kaplardan çıkarsanmıştır; bitmemiş

Abusır

△ Sahure/3. Han.
"Ba-ruhlarının Yükseldiği Piramit"
78.5 m²; α =50°11'40"; ilk yük. 47 m
İkincil △

△ Neuserre'/5. Han.
"Yerliyerine konmuş Piramit"
81m²; α = 51° 50' 35"; ilk yük. 51.1m.
İkincil △ Vadi tapınağı ve yaklaşım yolunun bir bölümü ilkin Neferirkare' için yapılmış, sonradan Neuserre' tarafından el konmuştur.

△ Neferirkare'/5. Han.
"Ba-ruhunun Piramidi"
105 m²; α =53°7'48"; ilk yük. 70 m
Kral'ın ölümünde bitmemiş olan Vadi tapınağı ve yaklaşım yoluna sonradan Neuserre tarafından el konulmuştur

△ Muhtemelen Ra'neferef/5. Han.
"Ba-ruhlarına Kutsal olan Piramit" 65 m²
Neredeyse başlanmamış halde; piramidin adı, bununla ilişkili rahiplerin resmî adlarından biliniyor, ancak bu tespit, mantıklı olduğu halde, herhangi başka bir kanıtla desteklenmemekte

Sakkara

△ Teti/6. Han.
"Yerinde Kalıcı olan Piramit"
78.5 m²; α = 53° 7' 48"; ilk yük 52.2 m
İkincil △; kraliçeler △ (I.iput), △ (Khuit)
Piramitle ilgili metinler

△ Muhtemelen Merikare'/9. ya da 10. Han.
"Yerinde Serpilen Piramid" yak. 50 m². Sahibi konusunda yakında gömülü olan rahiplerin adlarından başka kanıt yok; henüz kazısı yapılmamış.

△ Userkaf/5.Han.
"Yerinde Saf Olan Piramit"
Çağdaş adı: "el-Harem el-Makarbiş" 73.5 m²; α =53°7048"; iyk yük. 49 m
İkincil △
Gömü töreni tapınağı, alışılmamış biçimde, piramidin güneyinde bulunur

Netceriket (Coser)/3. Han
Çağdaş adı: "Basamaklı Piramit" ya da "el-haram el-Mudarrag"
140×118 m; yük 60 m
Yapımına bir mastaba mezar olarak başlanmış, planı 6 kez değişmiş, dış görünüş bakımından 6 basamaktan oluşan bir piramit, Mısır'da yapılmış ilk piramit.

△ Venis/5. Han.
"Yerinde Güzel olan Piramit"
57.7 m²; α =56°18'35"; ilk yük. 43 m
İkincil △
Piramit metinleri
Yaklaşım yolu bir dizi olağanüstü röliyefle süslü; iki kayık yatağı

Sekhemket/3. Han.
Çağdaş adı: "Gömülü Piramit" 120 m²
Bitmemiş; yük. ancak 7 m'ye kadar varmış gömü odasında mühürlü ama boş lahit bulunmuş

(muhtemelen) Sahibi bilinmiyor, belki 3. Hanedandan bir kral
Çağdaş adı: "Büyük Çevirim"
Yalnızca çevirim surları görünür halde, henüz kazısı yapılmamış, belki yapımına başlanmış ama yürütülmemiş. Çok büyük ölçekli bir plan, belki de piramit değil, ya da 3.Hanedandan kalma değil

△ I. Pepi/6. Han.
"Yerleşik ve Güzel Piramit"
78.5 m²; α =53°7'48"; ilk yük. 52.5 m
Piramit metinleri
Memphis şehri adını bu piramitten almıştır

△ İzezi/5. Han.
"Güzel Piramit"
Çağdaş adı: "el-Şevvaf"
78.5 m² α =53°7'48"; ilk yük. 52.5 m
Kraliçe △

△ Merenre'/6. Han.
"Parlak ve Güzel Piramid"
78.5 m² α = 53° 7' 48"; ilk yük. 52.5 m.
Piramit metinleri

△ İbi/8. Han. Adı bilinmiyor
31.5 m²; =?; ilk yük. ?
Piramit sağlıklı ölçük veremeyecek ölçüde tahrip olmuştur; gömü töreni tapınağının yalnızca tuğla yapısı mevcuttur; görünürde vadi tapınağı ya da yaklaşım yolu yapılmamış; piramit metinleri

△ II. Pepi/6. Han.
"Yerleşik ve Yaşayan Piramit"
78.5 m²; α =53°7'48"; ilk yük. 52.5 m
İkincil △; kraliçeler △ (Neit), △ İput), △ (Vedcebten)
Piramit metinleri

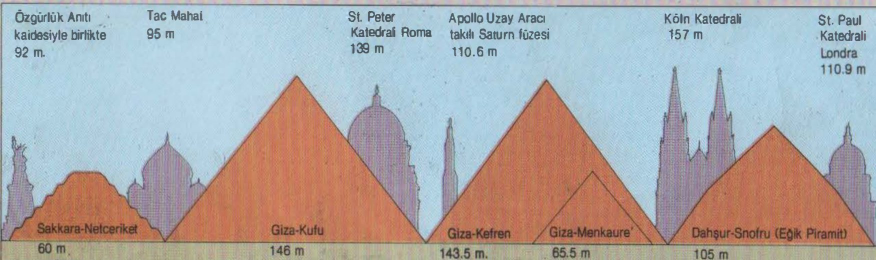
Skepseskaf/4. Han.
"Arınmış Piramit"
100×72 m.
Gerçek bir piramit değil, lahit biçimli bir yapı, ancak Mısırlılar da bazen adını piramit için kullanılan işaretle yazarlardı.

△ Kendcer/13. Han.
Adı bilinmiyor
52.5 m²; α =55°; ilk yük. 37 m
Kraliçe (?) △
Ana yapı malzemesi tuğla

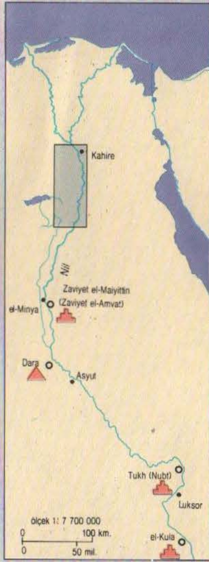
△ Sahibi bilinmiyor/13. Han.
Adı bilinmiyor
80 m²; α =?; ilk yük. ?
Sağlıklı ölçü veremeyecek ölçüde tahrip olmuştur; ana yapı malzemesi tuğla; bugün ancak yak. 3 m yüksekliğinde

Dahşur

△ III. Senvosret/12. Han.
Adı kesin değil
105 m²; α =56°18'35"; ilk yük 78.5 m
Tuğla yapım; piramidin yakınında gömülü 6 tahta kayık

Ebu Revas
Kahire
30°
Giza
Zawiyet el-Aryan
Abusir
Sakkara
Daşhur
29° 45'
Mazghuna
Behr el-Libeyni
el-Lişt
Nil
29° 30'
Seyla
Maidum
Havara
29° 15'
el-Lahun
Bahr Yusuf
ölçek 1: 390 000
0 5 km.
0 3 mil
31°15'

piramit
kıvrımlı piramit
basamaklı piramit
lahit biçiminde piramit
verimli alan

△ Snofru/4. Han.
"Parıltılı Piramid"
Çağdaş adları: "Kırmızı Piramid", va.
220m² α =43° 22'; ilk yük. 104m

Snofru (bir başka piramid)/4. Han.
"Pırıltılı Güney Piramidi"
çağdaş adları: "Eğik Piramid", vs.
183.5m²: α 1=54° 27'44";
α2=43° 22'; düşünülen yük. 128.5m;
ilk yük 105m
İkincil △
Bu biçimdeki tek Mısır piramidi

△ II. Amenemhet/12. Han.
"Güçlü Piramid"
Çağdaş adı: "Beyaz Piramid"
50m²den daha fazla; α =?;
ilk yük. ? Kesin ölçülere elverişli olmayacak kadar harab olmuş.

△ Sahibi bilinmiyor, tarihi bilinmiyor herhangi bir bilgi yok.

△ III. Amenemhet/12. Han.
Adı kesin değil
Çağdaş adı: "Siyah Piramid"
105m²: α =57° 15'50"; ilk yük. 81.5m; tuğla.

△ Amenikemau/12. Han. Adı bilinmiyor 45 m²; bitmemiş

Mazghuna

△ Sahibi bilinmiyor, IV. Amenemhet ya da 12. Han. Nefruaobk ya da 13. Han. dan bir kral olabilir
Adı bilinmiyor
Toprak üstü yapısı, tahminen taş, şimdi tümüyle kayıp

▲ Sahibi bilinmiyor, IV. Amenemhet, ya da 12. Han. dan Nefrusobk ya da 13. Han. dan bir kral olabilir
Adı bilinmiyor
52.5m²; α =? ilk yük.?
Tuğla

el-Lisht

△ I. Amenemhet/12. Han.
"Yüksek ve Güzel Piramid" ya da
"Yükselme yerlerinin piramidi" ve daha başkaları 78.5m²; α =54° 27'44"; ilk yük. 55m.
İç kısmında Eski Krallık döneminden süslemeli birçok blok kullanılmış

△ I. Senvosret/12. Han.
"Tüm yerler içinde en seçilmiş Piramid"
"İki ülkeye bakan Piramid"
105m²; α =49° 23'55"; ilk yük. 61m
İkincil △ ; kraliçe ve prensesler △△△△△△△△△

Maidum

ye dönüştürüldü Huni olabilir/3. Han.
147 m²; α =51° 50'35"; ilk yük. 93.5m
İkincil △
Snofru tarafından tamamlanmış olabilir

Seila

Sahibi bilinmiyor (büyük bir olasılıkla kraliyet piramidi değil), 3. Han. ait olduğu sanılıyor
26m² Hiçbir zaman yeterince incelenmemiş

Havara

III. Amenemhet/12. Han.
100m²; α=48° 45'; ilk yük 58m
Adı kesin değil
tuğla

el-Lahun

▲ II. Senvosret/12. Han.
"Pırıltılı Piramid" ve belki de başkaları
106m²; α =42° 35'; ilk yük. 48m
kraliçe △

Zavyet el-Maiyitin (ya da Zavyet el-Amvat)

Sahibi bilinmiyor (büyük bir olasılıkla kraliyet piramidi değil), 3. Han. ait olduğu sanılıyor
18m²

Dara

△ Hui olabilir/7-10 Han.
Adı bilinmiyor
130m²
tuğla; şimdiki yük yalnızca 4m

Tuh (Nubt)

Sahibi bilinmiyor (büyük bir olasılıkla kraliyet piramidi değil), 3. Han. ait olduğu sanılıyor
18m²

el-Kula

Sahibi bilinmiyor (büyük bir olasılıkla kraliyet piramidi değil), 3. Han. ait olduğu sanılıyor
18m²

Yeri bilinmiyor

△ Menkauhor/5. Han.
Sakkara'da olduğu kesin
"Tüm yerler içinde en Kutsanmış Piramid"

△ Neferkare'/7. ya da 8. Han.
Sakkara'da olduğu neredeyse kesin
"Dayanıklı ve Yaşayan Piramid"

△ Iti/7/10. Han.
"Ba- ruhları Piramid"

Aşağıda solda, kalsit kakmalı siyah bordürüyle bir kireçtaşı oyun diski. İçinde kanatları açık iki baykuş. Benzer 44 parçayla birlikte Kral Den'in görevlilerinden Hemaka'nın mezarında bulunmuştur. Çapı 9.7 cm. Kahire, Mısır Müzesi.

Sağda, "Katip 'Ahmose, Yeptah'ın oğlu, Coser'in tapınağını görmeğe geldi. Sanki içinde cennet varmış ve *Re'* içinden doğuyormuş gibi geldi ona." (18. Hanedan kaya yazısı)

Sakkara

Delta'da anıtların korunma şansının çok daha küçük olması nedeniyle hakça bir karşılaştırma olanağı bırakmamakla birlikte, Sakkara Aşağı Mısır'ın en çekici ve ilginç yöresi olma özelliğine sahiptir. Eski Memfis kentine ait mezarlıklar zincirinin en önemli halkasıdır ve 1.5 kilometre genişlikte 6 kilometre uzunlukta bir alanı kaplar.

Piramidlerden önce (I. ve 2. Hanedanlar)

Arkeologların şimdiye kadar Sakkara'da rastladıkları en eski kraliyet adı, bazı Ejiptologların Memfis'in efsanevî kurucusu Menes ile aynı kişi saydıkları Na'rmer'dir. Bu ad, harika bir ustalığın eseri olan binlerce tam ve parçalanmış çömlekle birlikte Coser'in Basamaklı Piramid'inin altındaki yeraltı depolarından birinde bulunan somaki bir tas'a kazınmıştır. Sakkara'daki ilk mastaba mezar biraz daha sonraya, Kral 'Aha'ya aittir (bir başka görüşe göre Menes Na'rmer'in halefi olabilir).

I. Hanedan'a ait mastaba mezarları, modern Abusir köyünün yukarısında, Coser'in Basamaklı Piramid'inin kuzeyindeki geniş platonun doğu kenarında oldukça kesintisiz bir hat içinde yer alırlar. Güneşte kurutulan tuğlalarla ve panelli "saray cephesi" ile kurulan esas yapının ölçüleri çok büyüktü: örneğin, Kral Vac'ın dönemine ait S 3504 mezarının ölçüleri şöyleydi: 56,45x25,45 m. Gömülme işlemleri için gerekli gereçler mastabanın çekirdeğinde yer alırken, toprakaltı yapısında tam ortada gömülme odası ve yan odalar bulunuyordu. Bu mastabalardan en önemlisi 1936-1956 yılları arasında W. B. Emery tarafından ortaya çıkarılmıştır. Büyüklüklerinden dolayı bu mastabaların bir kısmının kraliyet mezarları olduğu düşünülürdü, ama şimdi bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu, bunların Memfis'te yaşayan yüksek görevlilere ait olduğunu kabul etmektedir.

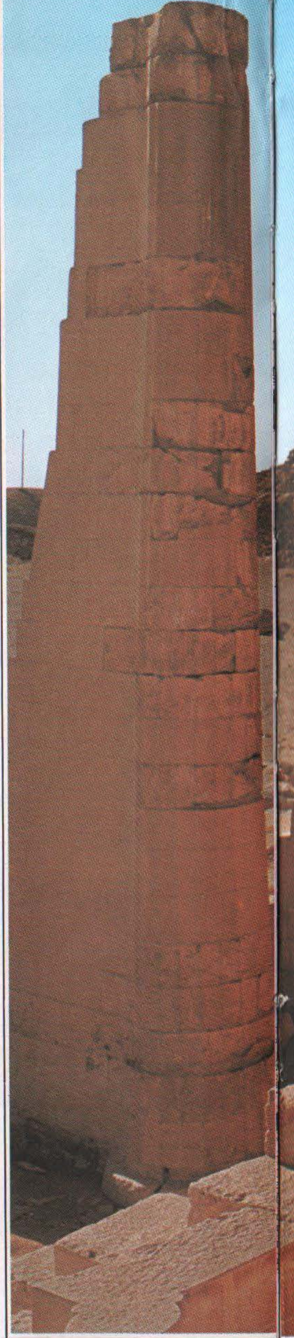
I. Hanedan'ın sonunda mastabanın dışındaki panelli "Saray cephesi," doğu yüzünde iki nişe indirilmiş ve güneydoğu ucuna yakın olanı daha fazla önem kazanarak ölünün gömülme kültünün odak noktası haline gelmiştir. 2. Hanedan'a ait daha küçük özel mastabalar, I. Hanedan'ın büyük mastabalarının Batısı'ndaki alana gelişi güzel yapılmıştır. Bu Venis'in piramidinin doğu kanadının altında, ötekiyse 140 metre doğusunda ayrı iki dizi kayaya oyma yeraltı odaları yer almaktadır. Tuğladan yapılmış olan esas yapıdan geriye hiçbir şey kalmamıştır, ama kapları ve diğer gömülme gereçlerini mühürlemekte kullanılan toprak mühürlerin üstündeki adlardan bu galerilerin 2. Hanedan'ın ilk krallarından Re' neb ve Nıneçer tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu olgu, Re' neb'e, yakındaki nodern bir köyde yeniden kullanıldığı tahmin edilen bir dikili taşın bulunmasıyla (bulunmasının tam koşulları bilinmemekle birlikte) birleştirilince, galerilerin bir zamanlar kraliyet mezarları oldukları 2. Hanedan'ın başlarında Mısır krallarının Sakkara'da gömüldükleri olasılığı ortaya çıkar.

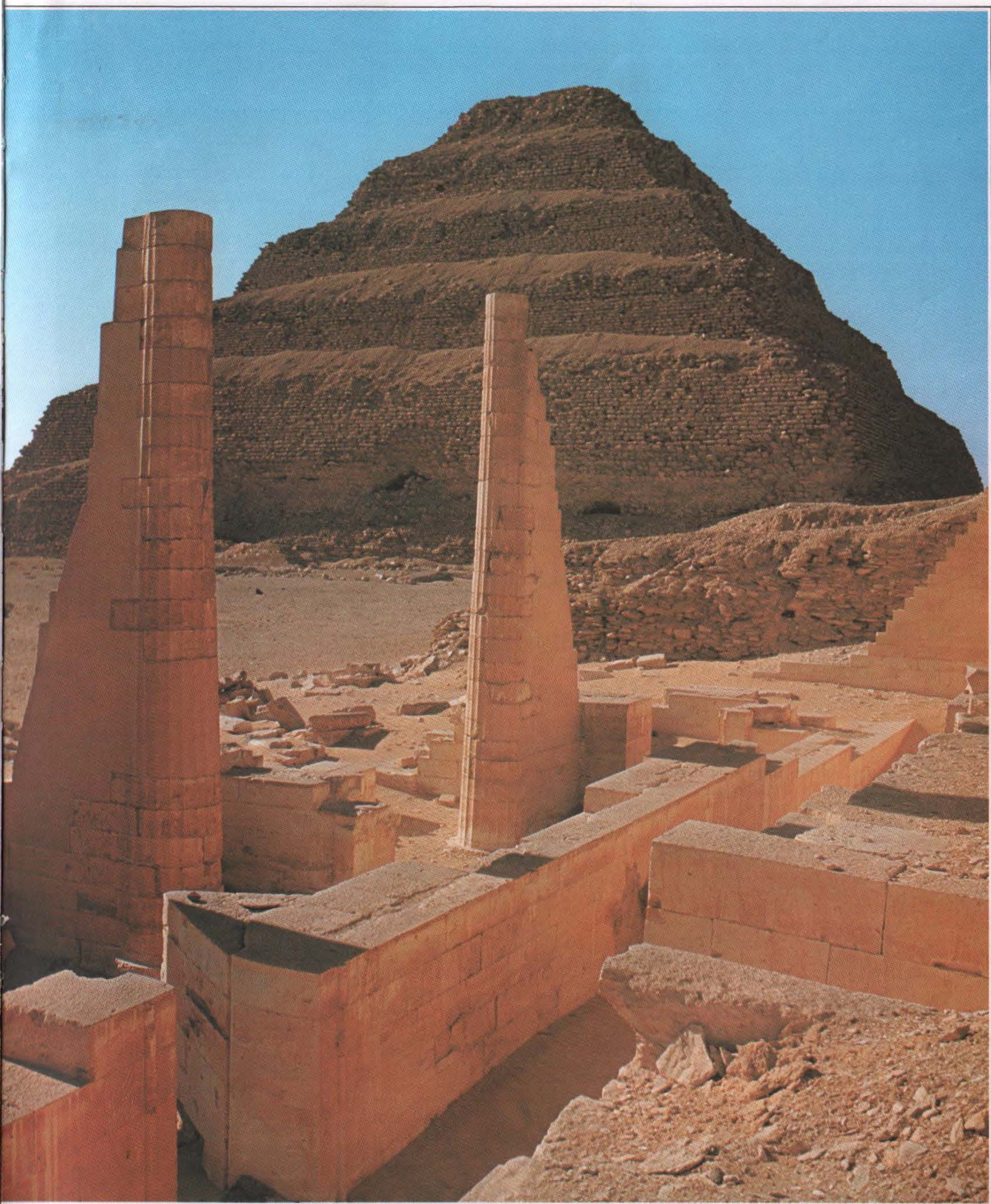
Piramid yapımcıları (3.-13. Hanedanlar)

Piramidler. Burada tarihsel sırası içinde ele alınan toplam 15 kraliyet piramidi Sakkara'ya aittir. Çoğu katı geometrik ilk biçimlerini kaybetmiş ve yapay tepelere dönüşmüştür. Pek gerçek gibi görünmese de, daha başka piramidlerin bulunacağına kesin gözüyle bakılmaktadır (örneğin Menkauhor'un ki).

(I) Neçerihet Coser'in Basamaklı Piramid'i İ.Ö. 2630'dan kısa bir zaman sonra yapılmıştır. Mısır tarihi içindeki ilk piramid ve dünyada, o büyüklükteki ilk taş yapıdır. Projenin öncü özelliği, büyük ölçüde yeni yapım malzemesinin etkisiyle biçimi üzerinde düşülen kararsızlıkta görülür. Yapım sırasında toplam altı farklı plân benimsenmiştir: anıta ilk önce, Sakkara geleneğine uygun olarak büyük bir mastaba mezar olarak başlanmış, ama sonunda altı basamaklı bir piramid ortaya çıkmış. Basamaklı Piramid'in biçimi, 2400 yıl sonra Maneto tarafından "yontulmuş taş ile yapım sanatının mucidi" olarak tanımlanan Imuthes'e (Mısır dilinde: Imhotep) atfedilir. 1925-26 arasındaki Basamaklı Piramid'in giriş grubunun kazısı yapılırken, gerçekten de Imhotep'in adının Neçerihet'in bir heykelinin kaidesine kazınmış olduğu görülmüştür, böylece de Maneto'nun düşüncesine çağdaş bir kanıt bulunmuştur.

Piramid'in güneydoğu yakınındaki yapı grubu *sed* festivalinin kutlanması için yapılmış mabed ve pavyonların taş kopyası temsil eder. Festival kralın hükümranlığının yeni bir evresini belirtmek üzere düzenlenirdi ve bu binaların dayanıklı taşla yapılmış olmaları, Coser'in öldükten sonraki yaşamında katılmayı düşündüğü birçok *sed* festivali kutlaması için hazırlıksız olmamasını garanti ederdi. Piramidin kuzeydoğu köşesine yakın bir kapalı odada (serbab) Mısır'ın bilinen ilk büyük taş kraliyet heykeli olan Coser'in oturur biçimindeki heykeli vardır.

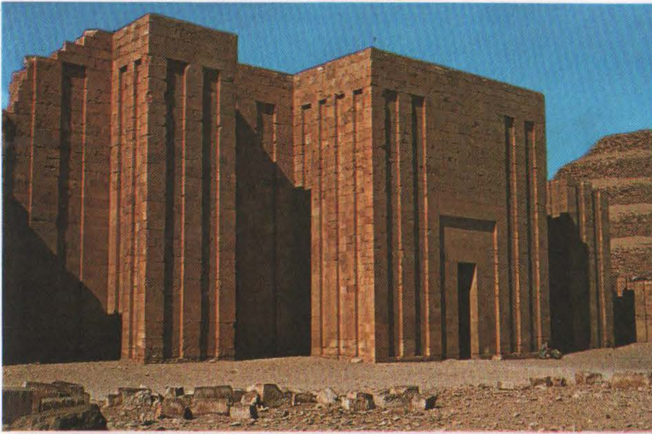
1 Netceriket Coser
2 Sekhemket
3 "Büyük çevirim"
4 Şepseskaf
5 Userkaf
6 Jzezi
7 Venis
8 Teti
9 I. Pepi
10 Morenre'
11 II. Pepi
12 İbi
13 Merikare'
14 Kendcer
15 13. Hanedandan adı bilinmeyen bir kral.

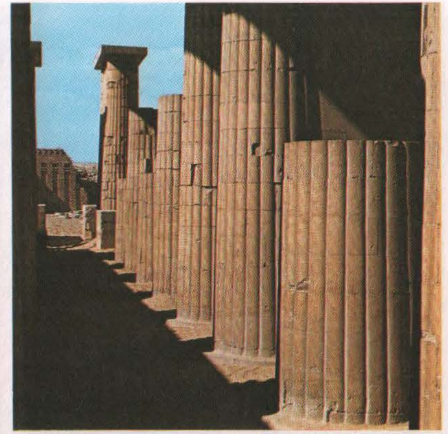
50 yıldan daha fazla bir süreden beri Basamaklı Piramid Fransız Ejiptologu Jean-Philippe Lauer'in adıyla birlikte anılır. Şu anda kayda değer çalışmaları *sed* festivali avlusundaki mabedler üzerinde yoğunlaşmıştır; Sakkara'yı ziyaret edenlerin, Mısır taş yapılarının eski güzelliklerine kavuşturulan bu eşsiz örneklerini görme şansını kaçırmamaları gerekir.

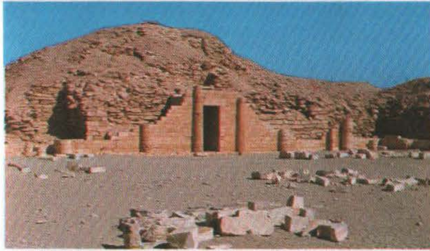
(2) Kral Sehemhet selefinin yaptırdığı piramidin güneybatısında daha da büyük bir basamaklı piramid yaptırmaya niyetlenmiş, ama piramid hiçbir zaman tamamlanmamış ve kumların altında kaybolup gitmiştir. Ancak 1950 yılında Mısırlı Ejiptolog M. Zakarya Goneim tarafından keşfedilmiş ve "Gömülü Piramid" adı verilmiştir. (3) Hava fotoğrafları Sehem-

Serapeum
Eski Krallık mezarları
Ptahopte ve Akhihotpe
Sekhemkent'in basamaklı piramidi
Venis piramidi
Kenut
Nebt
Sesseshet Idut
Mehu
Yeni Krallık mezarları
Nebkahur Idu
Haremhab
Basamaklı Piramit (Netceriket Coser)
Eski Krallık Mezarları
Neferherenptah
Irukaptah Kenu
Nefer ve Kaha
Ni'ank-Knum ve Knemhopte
Nefersesemptah ve Sekhentiu
Apa Jeremias manastırı
Eski Krallık mezarları
Neferibre-sineit ve Vahibre-men
Hor
Userkaf'ın piramidi
Kaemhest
Mereruka
Kagemni
Ankma hor Sesi
Neferseşemre Sesi
Tefi'nin piramidi
Yeni Krallık mezarları
Bekenrenef
Merykare'nin piramidi (?)
Eski

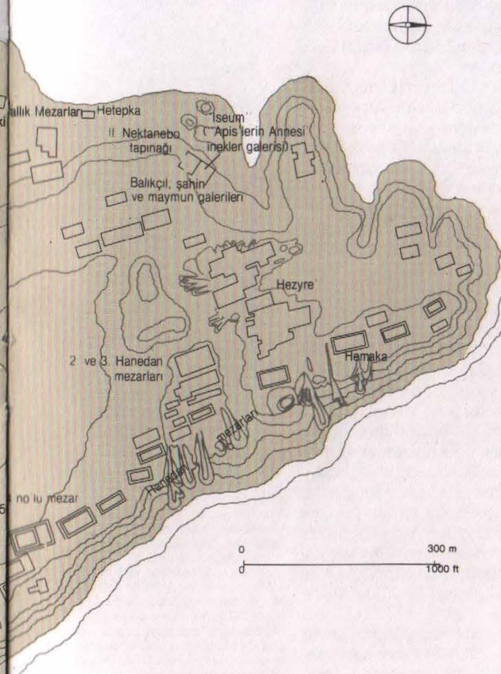

En üstte solda, Netçeriket Coser'in Basamaklı Piramidi: girişi çıkmalı sur duvarının güneydoğu köşesine yakın; *En üstte sağda*, yivli ve birbiriyle bağlantılı sütunlu yol (sütunlar kısmen arkadaki duvara dayalı), bu yol giriş ile piramidin güneyindeki avluyu birleştiriyor;

Yukarıda solda, sed festivali külliyesi içindeki "Güney Binası" Büyük bir kısmı onarılmış durumda.

Yukarıda, Coser'in *serdab*'da bulunan kireç taşından yapılma oturur durumdaki heykelinin üst kısmı. Kral tören giysileri içinde ve alışılmamış bir baş süsü kullanıyor. Büyük sağ kolu ve göğsüne yaslanan eli ile tipik arkaik bir poz içinde. Derinin sarı rengi ve saçının ve sakalının siyah rengi neredeyse tümüyle yok olmuş; göz oyuklarındaki taşlar çıkarılmak istenirken yüzü tahrip olmuştur. Yükseklği: 1.40 m. Kahire, Mısır Müzesi.

Yukarıda sağda, Venis'in piramid külliyesi: piramidin 180 m kadar doğusunda, giriş yolunun güney yanında 39 m. uzunluğundaki iki çukur.

het'in surlarının batısında henüz kazılmamış büyük kapalı bir alanın sınırlarını ortaya koymuştur. (Ejiptologlar tarafından "Büyük çevrili alan" diye adlandırılır) Coser'in Basamaklı Piramid'inin hemen batısında aynı türde bir yapı daha olabilir. Bunların 3. Hanedan'a ait anıtlar olma olasılığı yüksektir, ama yapıldıkları zamanları ve sahiplerini ancak ilerde yapılacak kazılar ortaya koyacaktır.

(4) 4. Hanedan'ın son krallarından Şepseskaf'ın mezarı bir piramid olmayıp büyük bir lahide benzeyen bir yapıdır. "Mastabet ül-Firavun" olarak adlandırılır. Tek benzeri, 5. Hanedan'ın ilk krallarının annesi Hentkaus'un Cize'deki mezarıdır.

(5) 5. Hanedan'ın ilk kralı Oserkaf piramidini Coser'in surlarının kuzeydoğu köşesinin yakınına yaptırmıştır,ama halefleri Sakkara'yı daha kuzeydeki Abusir için terketmişlerdir. Sakkara'ya geri dönüş Menkauhor tarafından başlatılmış olabilir, ama piramidinin yeri henüz belirlenememiştir.

(6) Menkauhor'un halefi Izezi'nin piramidi Sakkara'nın güney kısmına yapılmıştır.

(7) 5. Hanedan'ın son kralı Venis'in piramidi, Coser'in Basamaklı Piramid'inin surlarının güneybatı köşesine yakındır. Bu piramidin iç kısımlarının duvarlarında. Piramid Metinleri yazılıdır, bunlar gömülme töreni sırasında kullanılmış olabilirler ve ölü krala öte dünyada yardım etmesi umulan bir dizi büyüden oluşurlar. İlk kez Venis'in piramidinde yer alan Piramid Metinleri, daha sonra bütün Eski Krallık piramidlerinin standart özelliği haline gelmiştir.

Piramidin güney yüzünde II. Ramses'in oğulların-

Solda, gömü töreni tapınağının ve piramidin kalıntıları ile birlikte Venis'in giriş yolu.

Solda, 3. Hanedan'dan Dişçilerin ve Doktorların Başı Hezyre'yi gösteren tahta panel. Aslında mezarındaki bir nişte yer alır. Kahire, Mısır Müzesi.

dan Ha'emvese'ye ait hiyeroglif yazıtlar vardır. Burada, eski anıtlara duyduğu ilgi ile tanınan prensin yürüttüğü onarım çalışmaları kaydedilmiştir. Ha'emvese Ptah Yüksek Rahipliği görevinden dolayı Memfis bölgesi ile ilgilenmiştir.

Piramidin doğu yüzünün karşısındaki ölü hazırlama tapınağını vadi tapınağı ile birleştiren geçit, kabartmalarla süslenmişti. Bunlar başka görüntülerin yanında, Asvan'ın yakınındaki granit ocaklarından Venis'in piramidinin yapıldığı bölgeye granit sütunların ve tavanların taşınışını tasvir ederler. Söylendiğine göre yolculuk yedi gün sürmüş.

(8) 6. Hanedan'ın kurucusu Teti'nin piramidi Sakkara'daki kraliyet piramidleri içinde en kuzeyde olanıdır. Hanedan'ın diğer yöneticileri I. Pepi (9), Merenre (10) ve II. Pepi (11) İzezi'nin örneğini izlediler ve Sakkara'nın güneyine kaydılar. 1965 yılından beri, 6. Hanedan piramidlerinin iç pasajları ve odaları sistematik olarak taranmış ve duvarlarına yazılı olan Piramid Metinleri Jean Leclant ve Jean-Philippe Lauer tarafından kopya edilerek incelenmiştir.

(12) 8. Hanedan'ın az tanınan Kralı İbi'nin tuğla piramidi de aynı bölgededir. (13) Kuzey Sakkara'da, Teti'nin piramidinin doğusunda, henüz kazılmamış piramidin kalıntılarının, Herakleopolitan Dönemi'nin (9/10. Hanedanlık) oldukça iyi tanınan iki kralından biri olan Kral Merikare'ye ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu varsayım, Memfis'in Teti'nin piramid grubuna bitişik olan bölgesinin o dönemde çok popüler olduğu olgusuna dayanır: bölgenin her tarafı çağdaş mezarlar ile kaplı ve bunların bir kısmı Merikare'nin rahiplerine aittir; "Merikare için Talimat" adını taşıyan eski Mısır'a ait edebî yazıda da, kentin bu bölgesinden (Teti'nin piramidinin adından hareketle Cedisur diye) söz edilir.

(14) ve (15) Sakkara Piramidlerinin en güneydeki iki tanesi, 13. Hanedan krallarına aittir ve dönemin özelliklerine uygun olarak güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmıştır. Bu piramidlerden birinin sahibi Hencer'di, diğerininki ise bilinmiyor.

Özel Mezarlar. Piramidlerin çağdaşı en geniş mezar kümesi Coser'in Basamaklı piramidi'nin kuzeyindeki alanı kaplar ve I. ve 2. Hanedanlık Dönemleri'nin ilk mezarlıklarının doğal bir uzantısıdır. Çoğu 3.-5. Hanedanlar'a ait olan bu mezarların bir kısmı yüzyıldan daha fazla bir zaman önce, Fransız arkeoloğu Auguste Mariette'nin yönetiminde kazılmıştı. O dönemin arkeolojik teknikleri ve uygulamaları sonucu, çok geçmeden mezarlar tekrar kumla dolmuş ve şimdi görülmez olmuşlardır.

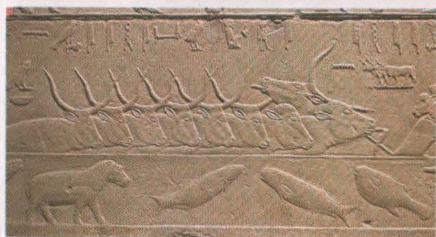
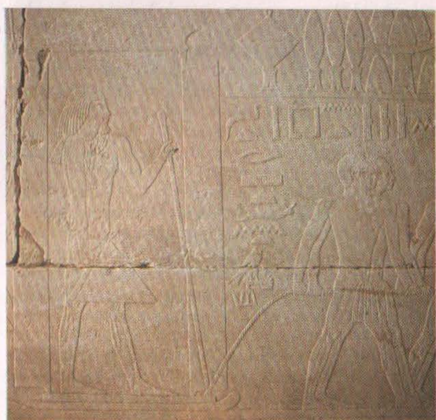
Bütün Eski Krallık piramidleri özel mezarlardan oluşan mezarlıklarla çevrilidir. Basamaklı Piramid'in güneyinde yer alanlar Vesi'in piramidinde başlandığında yol ortasında kalıyorlardı, bu yüzden de bir kısmı Venis'in geçitinin altında kaldılar ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkabilecek yok etme ve yağmalama eylemlerinden korunmuş oldular (Kral Tut'ankamun'un Krallar Vadisi'ndeki çok daha sonraki dönemlere ait mezarı da aynı nedenlerden dolayı yağmalanmaktan kurtulmuştur). Bunların bir kısmı Sakkara'da pek alışık olunmayan kayaya oyma biçimindedir, çünkü bu bölgedeki kayalar bu tür mezarlar için uygun değildir. Teti'nin piramidinin kuzeyinde ve doğusunda ve II. Pepi'nin piramidinin çevresinde görülen geç Eski Krallık ve I. Ara Dönem mezarlarında kabartma süslemelerinden ve alışılmamış mimarî özelliklerinden dolayı çok ilginçtirler.

Sakkara'daki özel mezarlar dizisi, en azından ilk on Mısır Hanedanı boyunca (İ.Ö. 2920-2040) ve hatta daha uzun bir süre kesintiye uğramamışlardır. I. ve 2.

Sağda, Şeyh el-Beled, "köyün efendisi", 1860 yılında bu heykeli bulan yerel işçilerin verdiği ad. Tahtadan yapılmış (kollar ayrı parçalar olarak oyulup daha sonra bedene eklenmiş) ve aslında sıva ile kaplanarak boyanmış ve gözler kakma. Ayaklar, bacakların alt kısımları ve sopa sonradan eklenmiş. Heykelin üstünde yazı yok ama içinde bulunduğu mezar 5. Hanedan'dan Baş okutman rahip Ka'aper'e ait. Yaşlanmakta olan şişman bir adamın gerçekçi bir portresi, ayrıca türünün de en iyisi. Yüksekliği: 1.10 m. Kahire, Mısır Müzesi.

En sağda, Eski Kral mezarlarına ait kabartmalar. Yukarıdan aşağıya doğru, Kaz ve turna kuşlarını besleyen insanları gösteren bir kümes (5. Hanedan'a ait bilinmeyen bir mezardan, Doğu Berlin Müzesinde); bir öküzü kesen bir grup kasap (Mereruka, Teti dönemi); ev halkının ölüye mezarında sunular verişi, kısmen bitmemiş (Ahtihotpe, 5. Hanedan'ın sonu); bir hipopotam ve balıklar ile birlikte kanalı geçen bir sığır sürüsü (Kagemni, Teti dönemi); ölünün kızakla mezara çekilişini gösteren heykeli içeren bir kabir (Hetepka, 5. Hanedan'ın sonları ya da 6. Hanedan'ın başları).

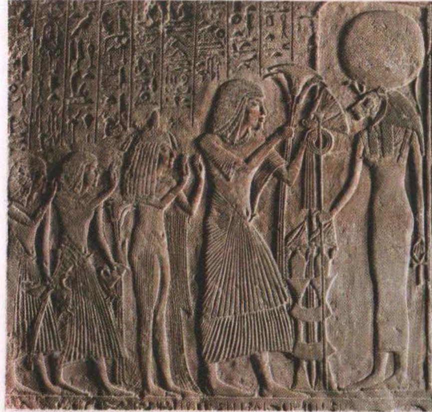
Hanedanlarda mastabanın doğu yüzünde yer alan kült nişi 3. ve 4. Hanedan'ın ilk dönemlerinde mastabanın ana yapısı içine alınmıştır, bunun nedeni süslemeli kısımlarını dış etkilerden korumak olabilir. Dışarıya bir geçitle bağlanıyordu, böylece de Sakkara'nın klâsik haç biçimli mabedlerinden biri ortaya çıkıyordu. En basit mezar mabedi olan bu örnek, 5. ve 6. Hanedanlarda başka odaların eklenmesiyle gelişti. Bunlar sonunda, ilk başta kerpiç tuğla karışım ya da taş kütlelerden ibaret olan mastabaların anayapısının bütününü doldurdu ve kabartma süslemeleri için uygun geniş alanlar yarattı. Eski Krallık Dönemi'ne ait en ünlü Sakkara mastabaları bu türdedir, örneğin bir sundurma, sütunlu bir avlu ve dört odadan oluşan Ti'nin mastabası ve Mereruka'nın aile mezarı.

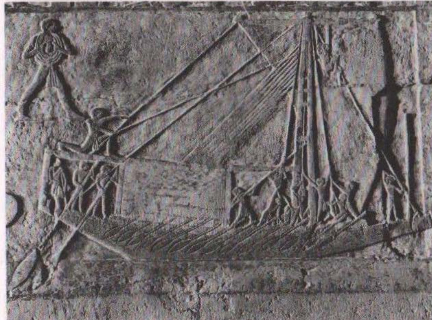
Yeni Krallık

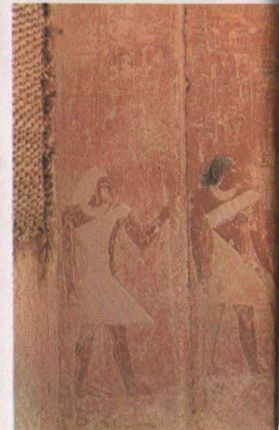
Özel Mezarlar. Sakkara'da şimdiye kadar, 18. Hanedan'ı izleyen döneme ait yalnızca tek bir önemli mezar bulunmuştur. Ülkenin o dönemlerdeki siyasal ve ekonomik kargaşalığı gözönüne alındığında bunun çok da şaşılacak bir durum olmadığı görülür. Şaşılması gereken, 18. Hanedan'ın erken ve orta dönemlerine, yani III. Amenofis'in krallık döneminden öncesine ait olabilecek mezarların olmamasıdır. Bazı kaynaklara göre, Mısır prensleri Cize bölgesinde ava çıkarlar ya da başka etkinliklerde bulunurlarmış, buna bağlı olarak da Memfis, kral da dahil kraliyet ailesinin bazı fertleri için en azından geçici bir ikametgâh olmuş, bu yüzden de, onların burada barınmalarını sağlayacak kurumlara ve bunları yürütecek personele ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca, Memfis bölgesinde görev yapan kalıcı bir idarî personelin olmaması düşünülemeyeceği gibi, Memfis tapınaklarında da sürekli bir rahiplik kurumu hizmet vermiş olmalı. Bütün bu insanların mezarları bir olasılıkla Sakkara'da olmayabilir -bu pek olası bir önerme değildir- ama eğer Sakkara'daysa, henüz ortaya çıkarılmadıklarını düşünebiliriz. Mezarların bulunma olasılığının yüksek olduğu yer, nekropolisin doğu kenarındaki höyüktür, özellikle de Teti'nin piramidi ile onun kuzeyindeki platonun uç kısmının arası. Mezarların kayaya oyma oldukları tahmin ediliyor; bu başka yerlerdeki (sg. el-Kab'taki) 18. Hanedan'ın taşra mezarlarına uyar ve bazı tek kabartma parçalarının da ortada olmamasını açıklar. Şimdiyi kadar Sakkara'da birkaç Yeni Krallık mezarı bulunmuştur, bunların arasında Aperya adlı bir vezirinki de vardır.

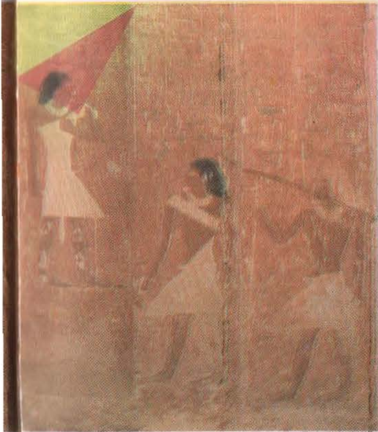
Yeni krallığın büyük taştan yapma mezarları (kayadan oymaya karşı) Sakkara'da III. Amenofis döneminde görülmeye başladı, ama bugün bilinenlerin birçoğu daha sonraki dönemlere aittir. Tut'ankamun el-Amarna'yı terk ettiğinde, kraliyet ikametgâhı Teb'e değil, Memfis'e taşınmıştı. II. Ramses döneminde etkinliklerin merkezi kuzeydoğu deltasına kayana kadara, Memfis ve onun en önemli mezarlığı olarak Sakkara bu durumlarını korudular. Bu yüzden de Yeni Krallığın en güzel Sakkara mezarları Tut'ankamun ile II. Ramses'in krallıkları arasında kalan döneme aittir; bu mezarlar 100 yıllık bir dönemi kapsarlar ve oldukça birlikli bir grup oluştururlar. Ülkenin en iyi ustaları ve sanatkârları bunların yapımında görev almıştır. Bu dönemde Sakkara'da ulaşılan yüksek sanat standardına, Yeni Krallığın özel anıtlarında bir daha ulaşılamamıştır. Ama ne yazık ki, Sakkara mezarlarının çok azı denetimli koşullar altında kazılmıştır. Toprak yüzeyine çok yakın oldukları, hatta bazen Eski Krallık mezarlarının üstünü kapladıkları için geçen yüzyılın antika koleksiyoncuları için eşsiz bir fırsat yaratmışlar, Sakkara ile Kahire'nin yakınlığı bu fısatçıların işini daha da kolaylaştırmıştır. Taş bloklardan oluşan mezarları sökmek ve süslemeli kabartmaları almak oldukça kolaydı. Bugün bilindiği kadarıyla, Sakkara'daki Yeni Krallık mezarları iki alanda yoğunlaşır: (1) Teti'nin piramid grubunun bulunduğu bölge; (2) Doğu'da Apa Yeremiyas'ın Kıptî manastırı ve batıda Sehemhet'in piramid surları ile sınırlanan Venis'in geçitinin güneyindeki alan.

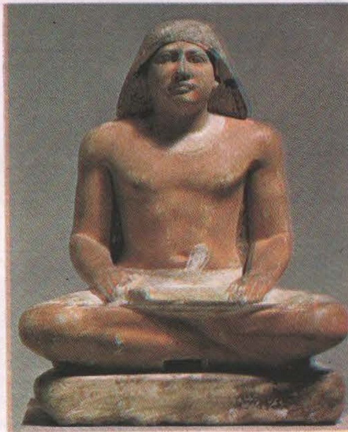

Yanda yukarıda, Zanaatkarların Ustabaşı Amenemone onu izleyen karısı Tahesi ve oğulları ile birlikte aslan başlı Memfis tanrıçası Sahmet'e papirüs ve lotüs çiçekleri sunuyor. 18. Hanedan'ın sonu. Kahire, Mısır Müzesi

Yanda aşağıda, Şarkıcıların Yöneticisi Nufer'in mezarının doğu duvarında Nil'de yol alan bir teknenin direğinin doğrultulmaya çalışılması ve (yukarıda) batı duvarının bir bölümünde ailenin çeşitli üyelerinin bir dizi sahte kapıları. 5. Hanedan'ın ortası ile sonları arası

Ortada solda, Berberlerin Müfettişi Hetepka'nın sahte kapısının pervazlarında ve nişinin arka duvarında tasviri. 5. Hanedan'ın sonları ya da 6. Hanedan'ın başları.

Solda, bir papirüsü gözleri dinleyicilerinin üzerinde sabitleşmiş bir biçimde okuyan bir yazıcının boyalı kireç taşı heykeli. Dizlerinin üzerini örten etekliğinin oluşturduğu düz yüzey üzerinde bir papirüs rulosu duruyor ve sol eli papirüs rulosunun baş kısmını tutarken, sağ eli ruloyu istenildiği gibi açabilmek için hazır duruyor. Papirüsün üzerinde hâlâ mürekkep ile yazılmış bir metnin izleri var, ama heykelin üzerinde herhangi bir yazı yok ve hangi koşullar altında ortaya çıkarıldığı da bilinmiyor, bu yüzden de sahibi belli değil. Bu tür heykeller ilk kez 4. Hanedan döneminde yapılmaya başlandı ve tutuldu da. Yüksekliği: 49 cm. 5. Hanedan. Kahire, Mısır Müzesi.

Haremhab'ın Memfls'teki tapınağının 2. sütunlu avlusunun doğu duvarı. 18. Hanedan sonlarında moda olan uzun pilili etekleri dalgalanan giysileri içinde bir grup saraylı, ellerindeki başı süslü, uzun yürüyüş sopaları ile toplumsal bir olaya katılıyorlar. Her birinin kişisel zevkini, taktıkları perukalar yansıtıyor. Tasvirde "Generaller Generali" Haremhab'ın Afrika ve Asya'dan askeri savaşlar sonunda esirleri getirişl yansıtılıyor. Esirler zorla onun huzuruna çıkarılıyor ve onlara eşlik eden Mısır askerlerinin çeşitli saygısız davranışlarına maruz kalıyorlar. Görüntü şaşılacak derecede alışılmışın dışında ve yabancılara yapılan kaıı muamele ile saraylıların efemine inceliği bir zıtlık oluşturuyor. Kabartma çok ince işlenmiş, üzerindekile-rln elleri örneğin çok ayrıntılı ve güzel bir biçimde verilmiş. Birçok bakımlardan en üstün 'Amarna geleneğinin bir devamı olarak görülebilir. Uzun zamandan beri bilinen bazı kabarima parçaların rahatlıkla artık bu duvara ait oldukları söylenebilir (Bolonya Civice Mozesinde üzerinde siyah esirlerin yer aldığı blok ve İskenderiye'de Zizinya koleksiyonunda bulunan bir diğeri).

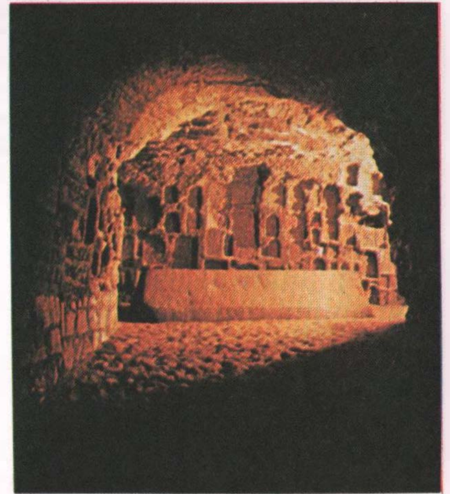
Birkaç yıl önce G.T. Martin'in yönetiminde Mısır Araştırma Cemiyeti ve Leiden Eski Eserler Ulusal Müzesi'nin birlikte yürüttükleri bir çalışma sonunda ortaya çıkan harika bir bulgu, aynı zamanda yıllardır süren bir Ejiptoloji anlaşmazlığına da çözüm getirdi. Geçen yüzyılın ilk yarısından bu yana, birçok ulusal müzede, özellikle de Berlin, Bolonya, Leiden, Leningrad, Londra ve Viyana müzelerinde Büyük Ordu Kumandanı Haremhab'ın mezarından kabartmalar ve dikili taşlar sergilenmektedir. Haremhab Amarna sonrası dönemde, Tut'ankamun ve Aya'nın krallıkları sırasında tahtın gerisindeki askerî güçtü ve kendisi de 18. Hanedan'ın bitimine yakın kral oldu. Kraliyet mezarı Teb'de Krallar Vadisi'ndedir (No.57), ama müzelerdeki anıtlar tahta çıkmadan önce kendisi için yaptırmış olabileceği bir mezara ait olabilir. Anıtların elde edildiği mezarın konumu ile ilgili herhangi bir kayıt yoktu, yer aldığı alan bile çok kesin değildir. Uzmanlar hem Teb hem de Memfis üzerinde duruyorlardı, Belçikalı Ejiptolog Jean Capart 1921 yılında.

Memfis'te bir yer üzerinde güçlü kanıtlamalar getirene kadar bu tartışmalar sürdü. Ama, ancak 54 yıl sonra, 1975 yılının Ocak ayında haklılığı tam olarak ortaya çıktı ve mezarın yeri kesin olarak belirlendi.

Yeni Krallık dönemine ait tipik bir Sakkara mezar mabedinin planının ana özelliklerini, bazen bir bazen daha fazla kenarında sütunları olan açık bir avlu ve mastabanın arkasına yerleştirilen kült odası oluşturur. Kült odasının temel öğesi, genellikle mezarın merkezi doğu-batı ekseni üzerine yerleştirilen bir dikili taştır; mastabanın başka yerlerinde de dikili taş ve heykeller vardır. Kült odasının üstüne çoğunlukla küçük bir piramid yapılırdı. Yeraltı gömülme odasına uzanan geçidin ağzı avluya açılırdı. Apis boğalarının mezarları Apis boğasının kültü Memfis tanrısı Ptah ile yakından ilgiliydi. III. Amenofis krallığından başlayarak Sakkara'daki Serapeum'da Apis boğalarının mumyaları görülmeye başlanmıştır.

Bir hayvanın cenaze töreninde hayvan nekropolisinin yeraltı bölümlerine girmelerine izin verilenler dindarlıklarının bir işareti olarak geride küçük adak taşları bırakırlardı. Bugün geride bunların bazılarının sadece yerleri kalmış.

Geç ve Yunan-Roma Dönemleri

Özel mezarlar. 26. Hanedan boyunca, Mısırlı tasarımcılar geçen iki bin yıl boyunca uğraşıp da gerçekleştiremedikleri şeyi en sonunda başardılar: neredeyse tümüyle emin bir mezar türü geliştirdiler. Bu döneme ait birçok Sakkara mezarında daha sonra kum ile doldurulan çok geniş ve derin bir geçitin altına tonozlu bir gömülme odası yapılmıştı. Gariptir ama büyük kum kütlesini kaldırmak, mezar soyguncularını daha eski dönemlerin mezarlarının geçitlerindeki taş blokları kaldırmaktan daha büyük teknik zorluklarla karşı karşıya getirmişti. Bu döneme ait diğer tür mezarlar ise, bilinen kayaya oyma mezarlardır. Geç döneme ve Yunan-Roma Dönemlerine ait mezarların çoğu Basamaklı Piramid'in surlarının yakınındadır: (I) kuzeye doğru, tahminen Serapeum'a giden sfenksli cadde boyunca: daha çok (2) doğuya doğru, Userkaf'ın piramidi'nin bulunduğu alanın civarında geçit mezarları, daha doğuda, uçurumun yüzünde kayaya oyma mezarlar: daha çok 26. Hanedan

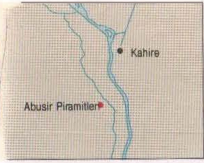
(3) batıya doğru: daha çok Yunan-Roma;

(4) güneye doğru ve Venis'in piramid'inin yakınında: daha çok 26. ve 27. Hanedanlar, ama ayrıca geniş bir Ptolemaios mezarı. *Serapeum ve kutsal hayvan nekropolisinin diğer bölümleri*. Apis boğaları Sakkara'da gömülü en önemli kült hayvanlarıydı. Daha Yeni Krallık Dönemi'nde II. Ramses eski tek tek mezarları bırakıp Apis boğalarının mumyalarının her iki yandaki geniş nişler içine depolandığı yeraltı galerileri adıyla bilinen (Küçük Tonozlar) yaptırmaya başlamıştı. O dönemde bu hayvanlardan bir tane bulunduğu için, bir Apis boğasının gömülmesi olayı aşağı yukarı her 14 yılda bir gerçekleşiyordu. II. Ramses'in galerisi sonunda 68 metreye ulaştı. İlkini dik açıyla kesen ikinci bir galeri (Büyük Tonozlar adıyla bilinir), 26. Hanedan Dönemi'nde yapıldı ve oraya gömülen ilk Apis boğası I. Psammetikus'un krallığının 52. yılında öldü. Toplam 198 metre uzunluğundaki bu galeri Yunan-Roma Dönemi'ne kadar kullanılmıştır.

Apis boğalarının katakomplarının çevresinde kurulan mabed ve daha küçük tapınak grupları hep birlikte Serapeum'u oluşturdu (*Usir-Hapi* yani ölü Apis boğası sözünden türetilmiş, Yunancası Osorapis; daha sonra Ptolemaiosların yapay olarak getirdikleri tanrı Sarapis ile özdeşleştirilmiştir.) 30. Hanedan'dan I. ve II. Nektabo'lar buraya katkısı olanların başında gelirler; birincisinin aynı zamanda, Sakkara platosunun altında, doğuda Memfis kentinden Serapeum'a ulaşan insan başlı sfenkslerin oluşturduğu geçiti de yaptırdığı tahmin edilmektedir. Söylendiğine göre, kumun üzerinden görülebilen bu sfenkslerden biri 1850 yılında Auguste Mariette'ya klâsik yazarların sözünü ettikleri Serapeum'un burada araştırılması gerektiği ilhamını vermiş. Yayınlanmamış yeni kanıtlara göre ise, İngiliz bilim adamı A.C. Harris bu sonuca Mariette'den birkaç yıl önce varmıştır.

Sfenksli geçitin doğu ucunda, Memfis kenti ile birleştiği noktada, çoğu Ptolemaioslar tarafından yaptırılan ve aralarında ünlü Anubieion ve Anslepieion'un da bulunduğu tapınaklar vardı. Bölgede ayrıca çakal ve kedi mumyalarından oluşan mezarlıklar da yer alıyordu.

1964 yılından beri Sakkara'nın kuzeybatı ucuna yakın nekropoliste Mısır Araştırma Cemiyeti'nin yürüttüğü kazılarda "Apis'in Anası" inek, şahin, balıkçıl ve babun mumyalarından oluşan galeriler bulunmuştur.

Aşağıda, Abusir'in kuzeydoğudan görünüşü: önde Sahure'nin piramidi, onu izleyen Neuserre' ve Neferirkare' piramidleri, arkada Ra'neferef'in yapısının kalıntıları. Görüntü Çekoslovak Mısıroloji Enstitüsünün hâlâ sürmekte olan kazılarından önce çekilmiş.

Sağda, Ekili alanlar vadi tapınaklarına kadar uzanıyor, ama yine de piramidlere ulaşmadan önce uzun çıkış yollarının tırmanılması gerekiyor Sahure'ninki 230 metre uzunluğunda ama Neferirkare'nin bitmemiş giriş yolunun bunun iki misli olması düşünülüyordu.

Abusir

Güneş Tapınağı

Abusir'in en kuzeyindeki Abu Gurab ve Abusir piramidleri'nin ortasında diğer yapılardan ayrı duran tapınak, Kral Userkaf tarafından yaptırılan güneş tapınağıdır. Bu, Mısır'daki korunmuş en eski güneş tapınağıdır, bu yüzden de basitliği ve kabartma süslemelerinin olmaması çok garip karşılanmaz; ama Userkaf'ın sadece yedi yıl süren krallığı tapınağı bitirmesini engellemiştir. Bazı Mısır metinlerinde adı bir sur duvarı ile çevrelenen obelisk bir tabandan oluşan hiyeroglif işareti ile yazılır. Bu obeliskin de daha sonra eklendiğinin işaretidir ve 1954 ile 1957 yılları arasında H. Ricke ve G. Haeny tarafından yürütülen kazı ve mimari çalışmaları durumun böyle olduğunu doğrular. Tapınağın üst kısmı ile ilgili toplam dört yapım evresi gözlenir, bunların ilk üçü 5. Hanedan Dönemi'ne aittir.

Tapınağın vadi tapınağı olarak adlandırılan alt kısmı ile ilgili bazı belirsizlikler vardır. (S. Schoott ve H. Ricke tarafından) İleri sürülen bir iddiaya göre, bu bölüm deltada ortaya çıkan, ama Eski Krallık Dönemi'nde Memfis'te çok gözde olan tanrıça Neit'in kültüne aittir. Onun bilinen Memfis lâkapları "Duvarın Kuzeyi" (bu bölgedeki türbesinin başkent Memfis'in kent surlarının kuzeyinde yer alması imâ ediliyor olabilir) ve "Yolların Açıcısı" (onun döğüşken "yol bulucusu" özelliğine atıf olabilir) idi. tapınağının yeri tam olarak belirlenmemiştir. Abusir'de Neit'e atfedilen herhangi yazılı bir kanıtın olmaması, soruna temkinli yaklaşılmasını gerektirir.

Piramidler

5. Hanedan'ın kurucusu Userkaf, piramidini Sakkara'da yaptırmıştı, ama onu izleyen beş kraldan dördü Abusir'e taşındılar (Şepseskare'nin piramidi henüz bulunmamıştır).

Sahurenin piramid grubu hem boyutları hem de süslemeleri açısından harika bir yapıydı. Plânı 5. Hanedan'ın kraliyet gömülme mimarisinin tipik bir örneğidir. Bütün tapınak içinde kullanılan temel yapı malzemesi yerel kireç taşıydı, kabartmalar için Tura'daki taş ocaklarından daha ince kireç taşı getirtilmiş (nehrin doğu yakasından sallarla taşınmıştı), sütunlar, kapı pervazları ve üst eşikler için Asvan'dan getirtilen Kırmızı granit ve kaldırımlar için de siyah bezalt kullanılmıştı. Piramidde ayrıca yerel kireç taşı kullanılmış, dış kaplamalar ve geçitler için Tura kireçtaşı tercih edilmiş ve bazı iç bölümlerde de granit kullanılmıştır. Çekirdekdeki taş işçiliği çok niteliksizdir; ilk önceleri dış kaplamanın altına gizlendiği için, fazla işçilikten kaçınılıyordu. Bunun sonucu olarak, yapı şimdi büyük bir moloz yığınından ibarettir.

Tapınaklardaki kireç taşı kabartma süslemelerinin ve yazıtların büyük bir kısmı çalışkan girişimciler(!) tarafından daha sonraki dönemlerde kireçe dönüştürüldüğü halde (asıl 10.000 metre karelik süslemelerin ancak yüzde birinden biraz fazlası korunmuştur) geriye kalan parçalardaki sahneler, konuları ve teknik uygulamaları açısından mükemmeldir. Erken dönemlere ait piramid tapınaklarından geriye pek fazla süsleme kalmadığı için karşılaştırma yapacak fazla malzeme yoktur, ama yine de Sahure'nin piramid grubunun yapımında çalışan mimarların ve sanatkârların tümüyle yeni sorunlar ile karşı karşıya kaldıkları bir gerçektir. Getirdikleri çözümler onlardan sonraki birçok nesil için önemli ölçütler oluşturmuştur.

Kral Userkaf ya da tanrıça Neit? Güneş tapınağının yakınında bulunan bu neredeyse mükemmel derecede korunmuş gri taş heykelin başında Mısır kırmızısı taç var. Bu tür baş süsünü kral kullanırdı ama aynı zamanda tanrıça Neit de. İlkinin daha doğru bir kimlik saptaması olduğu söylenebilir. Kahire, Mısır Müzesi.

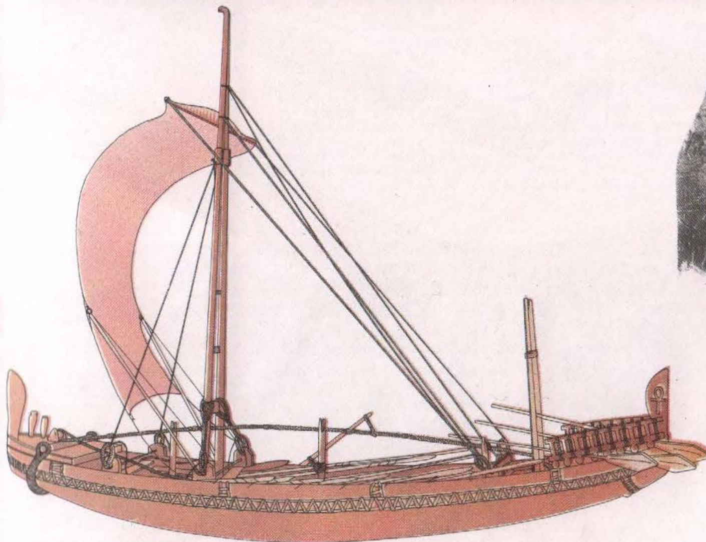
Kabartmaların ana konusunu, kralın kendisi, dünyevî etkinlikleri ve tanrılar ile ilişkisini gösteren görüntüler oluşturur. Belki de bu görüntler içinde en ilginçleri, Sahure'yi bir yay ve oklarla çöl hayvanlarını avlarken ve Mısır teknelerinin bir Asya seferinden dönüşünü gösteren büyük duvar panolarıdır. Görüntülerin teknikleri, "alçak" yükseltmeli kabartma tekniğinin en iyisidir (her zamanki gibi boyanmış); figürler ve metinler taş yüzeyinin ancak birkaç milimetre dışındadır.

Neferirkare ve Neuserre'nin piramid gruplarının başına seleflerininkinden daha çok şey gelmiştir. Neferirkare kendi gömülme yapı grubunu Sahure'ninkinden daha geniş ölçekli düşünmüş, ama tamamlayamamıştır; hatta bitmemiş alt kısmına daha sonra Neuserre sahip çıkmış ve geçitini kendi piramid mezarına dönüştürmüştür. Genellikle Ra'neferef'e ait olduğu ileri sürülen dördüncü piramidin kalıntılarını belirleyecek elle tutulur bir kanıt yoktur. Ama yine de Ra'neferef'in adı Mısır metinlerinde geçer ve belirlemesi, çok kesin olmamakla birlikte, büyük bir olasılıkla doğrudur.

Abusir'deki piramidlerin araştırılması bu yüzyılın başlarında L.Borchardt tarafından yürütülmüştür.

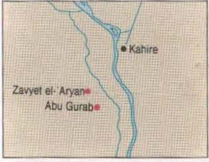
Mastaba mezarları

Abusir'deki özel mezarlar içinde en önemlisi, Neuserre'nin damadı ve veziri (en yüksek devlet görevlisi) Ptahsepses'in aile mastabasıdır. Bu, Eski Krallığın en büyük özel mezarlarından biridir, o kadar ki 19. yüzyılın ilk yarısında C. R. Lepius bunu 19. Mısır piramidi olarak numaralamıştır. Mastaba son yıllarda Çekoslovak Ejiptoloji Enstitüsü tarafından kazılmaktadır

Sahure'nin gömü töreni tapınağı, her ne kadar Mısır gemiciliği ile ilgili ilk resimli kayıtlar verirse de, gelişmiş yapıları çok daha önceden denizcilik etkinliklerinin başladığını gösterir (görüntüleri burada bir çizim ile veriliyor). Gemi omurgasının olmamasından dolayı, boydan boya dikliği sağlayabilmek için Mısır teknelerinde kiriş desteği kullanılırdı (teknenin pruvasını ve kıçını birleştiren bir kablo). Eski Mısırdönemine ait denizlerde yol alan tekne tasvirleri çok az: bunlara ek olarak sadece Venis'in giriş yolu ile ilgili ve el-Lisht'de yeniden kullanılan bir başkası ile ilgili kabartmalar var. Doğu Berlin müzesi.

Abu Gurab

Son ikisi dışında bütün 5. Hanedan yöneticileri, Heliopolis'in güneş tanrısı Re'ye verdikleri özel yeri, ona tapınmak üzere yaptıkları özel tapınaklarla göstermişlerdir. Mısır metinlerinden bu tapınakların altısının adı bilinir, ama şimdiye kadar arkeologlar ancak iki tanesinin yerini belirleyebilmişlerdir.

Abu Gurab'da Kral Neuserre tarafından yaptırılan güneş tapınağı bu tür yapıların harika bir örneğidir ve eğer civarda oldukları tahmin edilen diğer dört tanesi de ortaya çıkarılsa bile bundan daha üstün olamazlar. Genel özellikleri bakımından ayrı dönemin tipik piramid gruplarına çok şey borçludur. Ana ekseni doğubatı yönündedir ve şunları içerir:

(1) vadi tapınağı (tekneyle yanaşılabilmesi için bir kanala yakın)

(2) geçit (vadi tapınağı ile grubun yukarı bölmeleri birleştirir)

(3) yukarı tapınak.

Yukarı tapınağın en belirgin özelliği içinde bir sunak bulunan açık bir avlu ve güneş tanrısının simgesi olarak taştan yapılmış (yekpare değil) bir obelişk. Tapınağın çevresindeki bir koridor ve obeliskin güneyindeki mabed kralın *sed* festivali törenlerine katılışını gösteren görüntüler ile süslenmişti. Daha da alışılmamışları "Mevsimler Odası"ndaki görüntülerdi. Güneş tanrısının doğa üzerindeki yaratıcı etkisi, Mısır'ın kırsal yörelerinin *ahet* mevsiminde (taşkın) ve *şemu* mevsimindeki (hasat) özellikleri ile yansıtılıyordu. Bu tür kabaratmalar Eski Krallığın kraliyet anıtları için çok alışılmışın dışında bir süsleme biçimidir. Bunlar kısmen, aynı kralın Abusir'deki ve Venis'in Sakkara'daki piramid gruplarında yer alan daha az kapsamlı tasvirlere koşut görülebilirler.

Yukarı tapınağın güneyinde, güneş tanrısının salı-

Solda, Abu Gurab'taki yukarı tapınağın açık avlusunun obeliks zemini ve mihrabının doğudan görünüşü, (sağda) ikincisinin batıdan görünüşü. Alışılmamış biçimdeki albatr mihrap üzerinde dört *hetep* işareti vardır. Bunların her biri üzerinde bir somun ekmek bulunan basit sunu hasırını temsil eder; çapı 6 m. civarındadır. Avlunun güneydoğu köşesindeki geniş kalsit kurnalar kuzeydeki kesim evine aittir ve kurban edilen hayvanların kanlarını toplamak için kullanılmış olabilirler.

Güneş teknesi
"Maviler Odası"
Mabed
obelisk
yukarı tapınak
mihrap (surk)
açık avlu
küçük kesim evi
koridor
depolar
büyük kesim evi
giriş yolu
"uğla özel evler"
vadi tapınağı

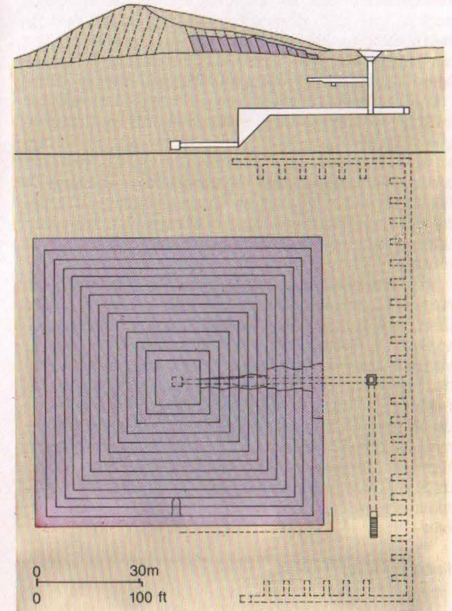
nın tuğladan yapılmış (30 metre uzunluğunda) bir taklidi yer alırdı.

İlk gezginlerce "Reegah Piramidi" olarak bilinen tapınak 1898-1901 yılları arasında Alman arkeologları LudwingBorchardt, Heinrich Schäfer ve F. W von Bissing tarafından ortaya çıkarılmış ve kabartma süslemeleri, çoğu Almanya'da olmak üzere birçok müze ve koleksiyona dağılmıştır. Çoğu II. Dünya Savaşı sırasında yok olmuştur. "Mevsimler Odası"ndan bazı çizimler daha yeni yayınlanmıştır, ama ortaya çıkarılmalarından 80 yıl sonra hâlâ değerlendirilmeleri yapılmamıştır.

Aşağıda, Abu Gurab'taki "Mevsimler Odası"nın batı duvarından alınan bir kabartma yaz mevsiminde (şemu) Mısır'ın kırsal kesimi: suyun içinde balıklar ve hayvanları gösteren iki kayıt, bir kısmı doğum yapıyor, aralarında adaks (?) (yukarı kayıt, soldan beşinci) ceylan (yukarı kayıt soldan dördüncü ve aynı zamanda aşağıda da), gazel ile birlikte bir devekuşu (yukarı kayıt); aşağı kayıtın solundaki köpekler bir avcı figürü ile birliktedir. Bu figürden geriye omuzundan aşağı atıp yakaladığı hayvanları taşıdığı sepet kalmıştır. Doğu Berlin Müzesi.

Zavyet el'Aryan

"Tabakalı Piramid"in planı ve kesiti.

Zavyet el'Aryan'daki her iki piramid de tamamlanmamıştır. Yapımına basamaklı piramid olarak başlanan ilki, "Katlı Piramid" 3. Hanedan'dan Kral Ha'ba'ya atfedilir, diğeri "Bitmemiş Piramid" ise, daha gelişmiş mimarî özelliklerinden dolayı 4. Hanedan'a atfedilir.

Ha'ba'nın piramidinin yakınındaki mezarlardan birinde üzerinde Hanedanlar Öncesi Dönemin yöneticisi Na'rmer'in adının yazılı olduğu toprak mühürler ve çömlek parçaları bulunmuştur.

Cize

Kahire'nin adlarını aldıkları banliyösünden geçip Şari'a ül-Ahram (Piramidler Caddesi) boyunca güneybatı yönünde gidildiğinde, 4. Hanedan Dönemi'nin üç Cize piramidi ufukta belirir. Ama bölgenin tarihi çok daha eskilere dayanır, en azından bölgenin güney kısmında bir mezarda bulunan bazı çömlek mühürlerinde, adı geçen 2. Hanedan Kralı, Kral Nineçer'in dönemine kadar iner.

Çoğunlukla Cize nekropolisi olarak tanımlanan alanın güneyinde, I. Hanedan'dan Kral Vac'ın dönemine ait iyice eski bir mezar daha bulunmuştur.

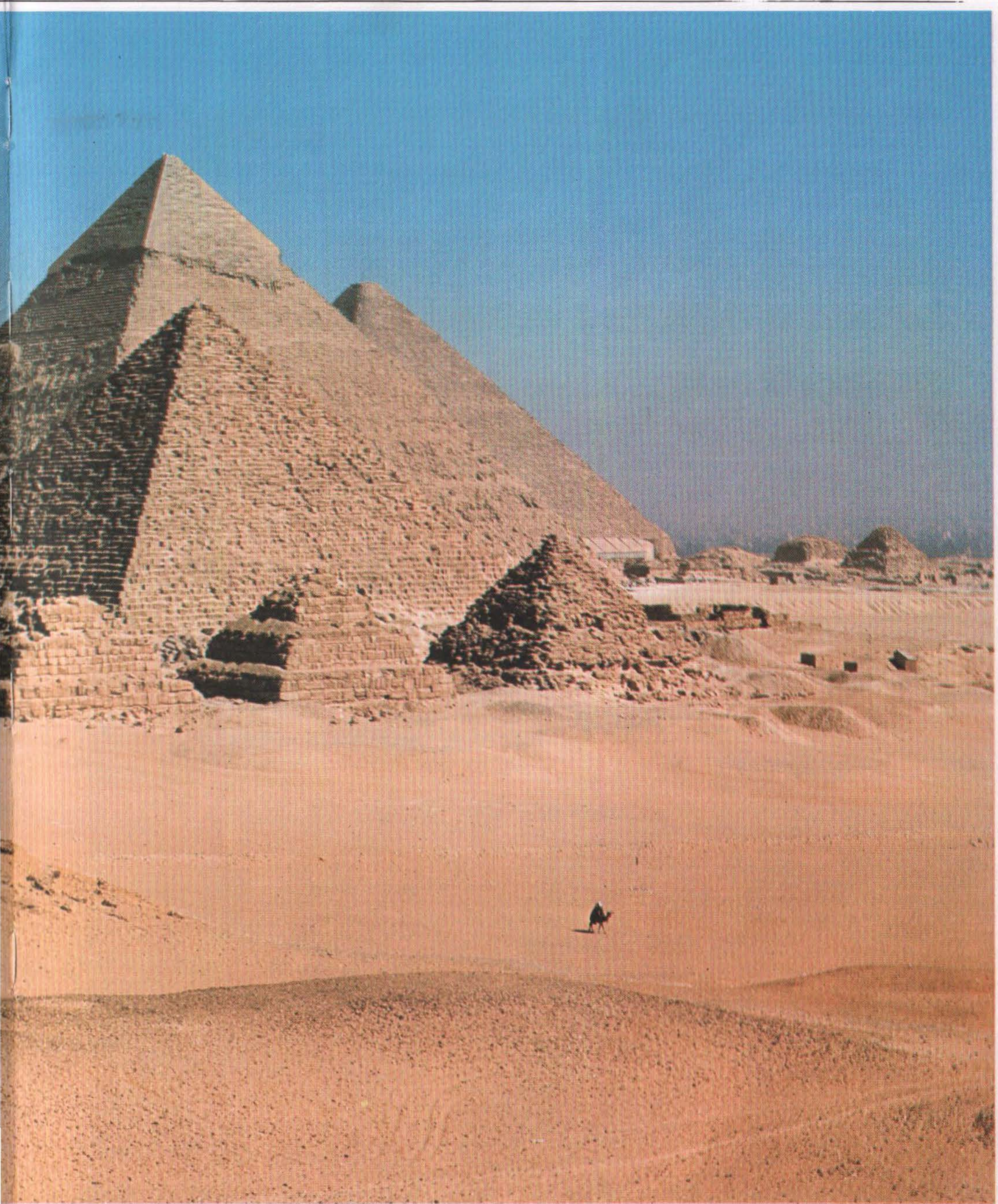
Bölgenin bugünkü görünüşü, arazinin doğal biçiminin insanların etkinliklerinin birleşmesi ile özellikle de piramidlerin ve mastabaların yapımında yapı malzemesi olarak kullanılan yerel, fosil yüklü kireç taşı ocaklarının işletilmesi ve yapı artıkları boşaltarak toprağın düzlenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır: Taş ocağı işletmeciliğinin en belirgin etkileri, Kefren ve Menkaure piramidlerinin güneydoğusunda görülür.

Bölge, yüksek bir alan üzerine kurulan ve geniş bir vadi ile ayrılan iki doğal bölümden oluşur. Birinci ve çok daha büyük ve önemli olan birim, piramidlerden ve onu çevreleyen özel mezarlardan oluşur. Piramidlere ait vadi tapınakları ve yanındaki tapınakları ile Büyük Sfenks bu yüksek platonun altında yer alır. Daha küçük ve daha az önemli özel mezarları kapsayan ikinci grup güneydoğuya doğru bir bayır üzerinde yer alırlar.

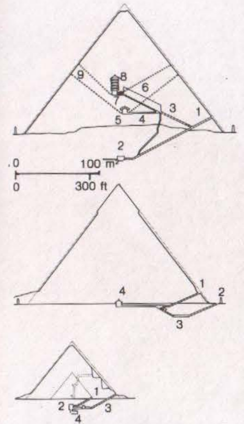
Bölgenin sistematik incelenmesi 19. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. İlk araştırıcılar içinde en önemlileri, Giovanni Battista Caviglia, Giovanni Battista Belzoni, R. W. Howard Vyse ve J. S. Perring, C. R. Lepsius ve 1840'larda orada çalışan Prusya Araştırma Grubudur. Geçen yüzyılın ikinci yarısında ve bu yüzyılın başlarında Auguste Mariette ve W. E. Flinders Petrie de bölgede çalışmışlardır. Ama Cize ile ilgili bilgilerimizin büyük bir kısmını George Andrew Reisner, Hermann Junker ve Selim Hassan'a borçluyuz. Mısır'ın diğer bölgelerinden çok daha fazla araştırılmış olmasına rağmen, buranın kazılarına bitmiş gözüyle bakamayız.

Kufu Piramid Külliyesi

Genellikle "Büyük Piramid" olarak anılan Kufu'daki piramid, dünyadaki en ünlü anıtlardan biridir. Büyük cüssesi ve mükemmel yapısı çok eski zamanlardan beri, onu Memfis bölgesini ziyaret edenlerin ilgilerinin odak noktası yapmıştır. Eski Krallığın sonunu izleyen dönemde merkezî kraliyet gücünün çökmesi ile ortaya çıkan siyasal dengesizlik ve toplumsal huzursuzluk dönemlerinde piramidin ana öğelerinin çalındığı sanılmakta, ama bununla ilgili kesin kanıtlar bulunmamaktadır. Kufu'nun süslemeli blokları el-Lişt'te I. Amenemhet döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Modern araştırmacılar büyük Piramid'i bomboş buldular; 3. yapım plânının gömülme

Shari a al-Ahram
(Piramidler Caddesi-Bulvarı)
modern Nazlet el-Simman köyü
Kufu'nun piramidi
batı mastaba alanı
Hemyunu'nun mezarı (Kral Kufu'nun veziri)
Heteferes'in mezarı
giriş yolu
doğu mastaba alanı
tekne çukurları
kraliçelerin piramidleri
mastabalar
kayaya oyma mezarlar
Kefren'in piramidi
inşaatçıların lojmanları?
kayaya oyma mezarlar
gömü töreni tapınağı
giriş yolu
"Campbell mezarları" adı verilen mezarlar
Hauron-Haremahet'in tapınağı
Büyük Sfenks
Sfenks tapınağı
ek piramit
mastabaların ve kayaya oyma mezarların merkezi alanı
vadi tapınağı
II. Ha merernebti'nin mezarı (Kefren'in Kraliçesi)
sur duvarları
Menkaure'nin piramidi
Kraliçe 1. Hentkaus'un lahid biçimindeki mezarı
giriş yolu
vadi tapınağı
gömü töreni tapınağı
kraliçelerin piramidleri
kayaya oyma mezarlar
"Covington Mezarı" denilen mezar (2. ve 3. Hanedanların mastabası)
kayaya oyma mezarların güney alanı
0 300 m
0 1000 ft

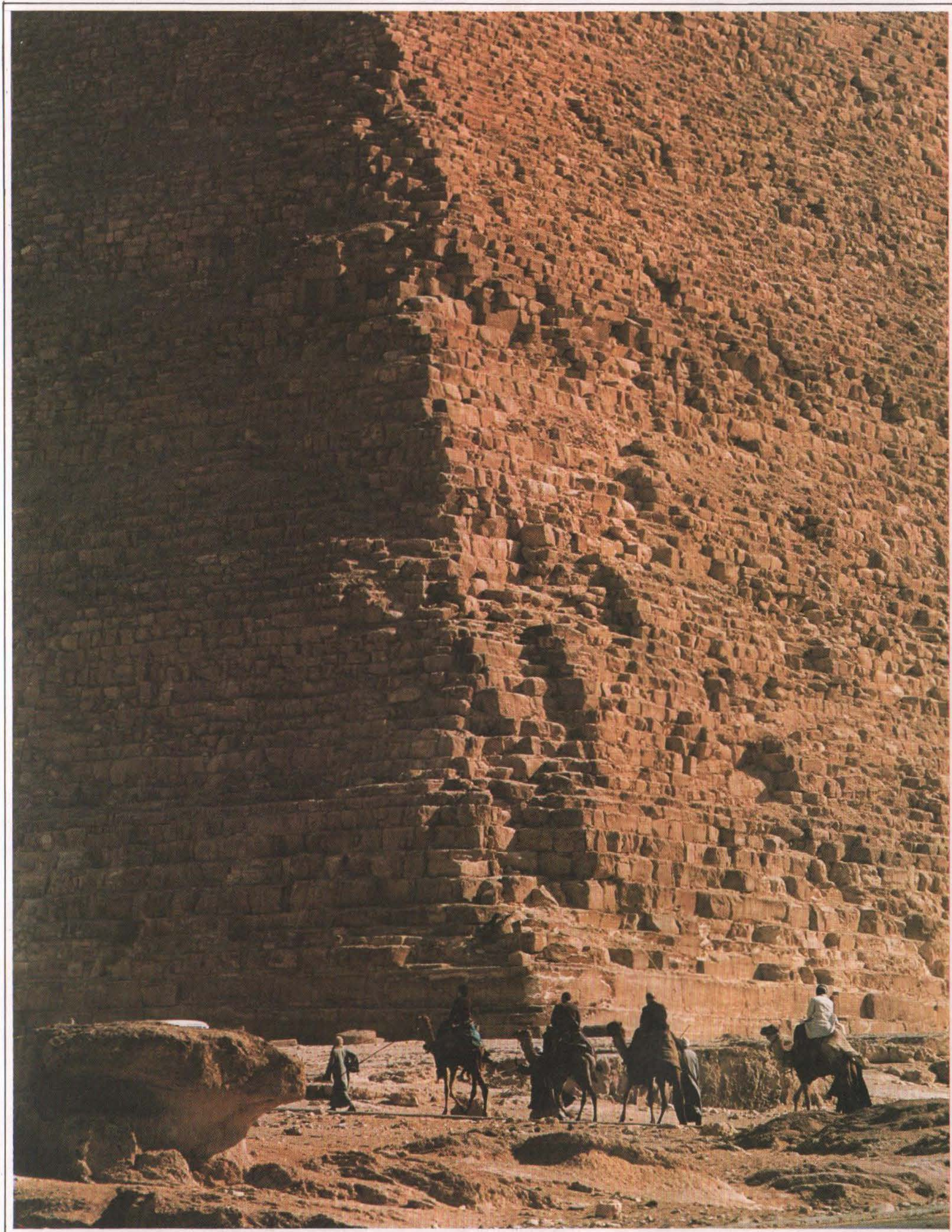
Yukarıda, batıya bakan piramidlerin kesitleri: Kufu: 1 aşağıya inen geçit, 2 1. planın gömü odası, 3 yukarı çıkan geçit, 4 düzey geçiti, 5 2. planın gömü odası ("Kraliçe'nin Odası"), 6 büyük galeri, 7 3. planın gömü odası ("Kral'ın Odası"), 8 ağırlıktan kurtulma odaları, 9 "hava bacaları" (dini bir önemi olabilir).
Kefren: 1 yukarı giriş, 2 aşağı giriş, 3 1. planın gömü odası, 4 2. planın gömü odası.
Menkaure: 1 1. planın terk edilmiş aşağı inen geçiti, 2 1. planın gömü odası, 3 aşağı inen geçit, 4 3. planın gömü odası.

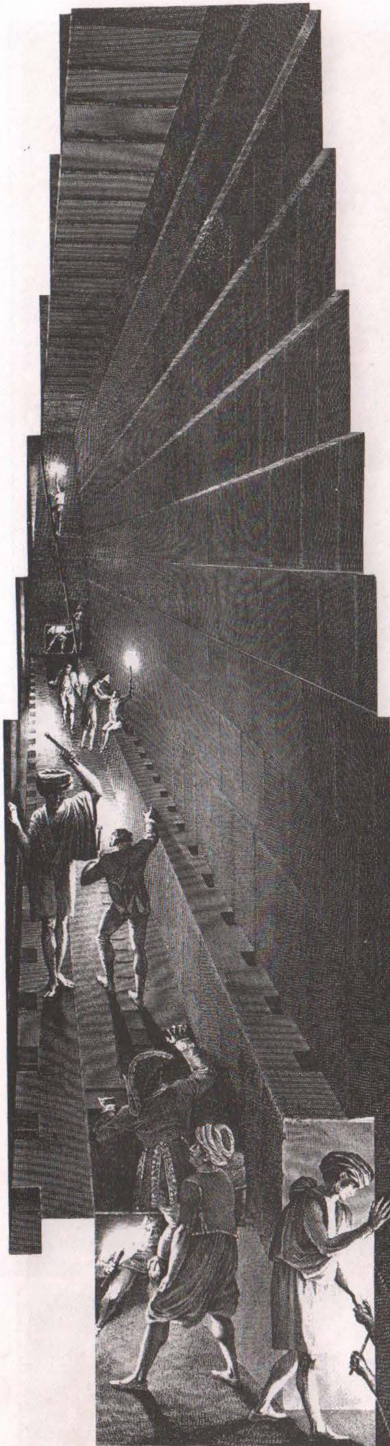
odasında, yalnızca asıl amacını ima eden masif granit bir lahid vardı.

Orta Çağlar boyunca, piramidin dış kireçtaşı kaplamaları tamamen sökülmüş, öyle ki eski Cize ve Kahire'deki birçok yapı taş malzemesini, büyük bir olasılıkla, Büyük Piramid'den sağlamıştır. Bugün, Kufu'nun kraliçelerinin küçük piramidleri dışında, asıl piramid grubundan bütün yağmalamalara rağmen çok az etkilenmiş olarak geriye kalan tek birim Büyük Piramid'dir, Vadi tapınağı modern Nazlet es-Simman köyünün evleri altında bir yerlerde gömülüdür ve gelecekte onları ortaya çıkarma şansı hemen hemen yoktur. Bölgenin eski haritalarda görülen ve geçen yüzyıl bile hâlâ görülebilen geçiti ise modern köyün büyümesiyle kaybolmuştur. Piramid tapınağının konumunu gösteren tek işaret, piramidin doğu yüzündeki bazalt döşeli bir parçadır. Kufu bedeninin sonsuza dek huzur içinde yatacağı emin bir yer hazırlamakta başarılı olmamış olabilir, ama neredeyse yok edilemez bir anıt yapmakta tümüyle başarılı olmuştur.

Yapım sırasında asıl plânın en azından iki kez değişikliğe uğradığı Büyük Piramid'in iç kısmından anlaşılır (kesite bakın). Modern ziyaretçiler piramide Halife Me'mun'un adamlarının İ. S. 9. yüzyılda, asıl girişin altında ve biraz batısında açtıkları bir girişten girerler. Aşağıya doğru inen geçit toprak altında I. plânın gömülme odasına uygun olarak değişiklikler yapılmış, ve piramidin içine yerleştirilen bu odaya yukarı çıkan ve aynı düzeydeki geçitlerle varılmıştır. Plânda yapılan başka bir değişiklikle bu da bir kenara bırakılmış ve yukarı çıkan geçite büyük bir galeri eklenerek genişletilmiş ve 3. plânın gömülme odasına bu yolla varılmıştır. Yüksek dirsekli tavanı ile büyük galeri, bütün iç bölmelerin en etkili kısmıdır. İşlevlerinden biri, gömülme işleminden sonra yukarı çıkan geçitten kayarak gömülme odasını mühürleyecek olan granit bloklar için yer sağlamaktı. Mimarların, kralın öleceği zamana yapı grubunu hazırlayıp yetiştirmek ve bu "tamamlama gününü" hiçbir zaman kesin olarak bilememe gibi olanaksız bir görevle karşı karşıya oldukları düşünülürse plânlarda sık

Sağda, "Onu tahrip edebilmenin tek yolu, yukardan başlamaktır. Yıkılmayacak kadar sağlam temeller üzerine oturtulmuştur; bu işe kim girişirse, onu yapmış olanlar kadar zorluk çekecektir" (F.L. Norden, *Mısır ve Nubya'da Geziler*, 1. 1757, s.72)

sık yapılan değişikliğin nedenleri daha iyi anlaşılır. Büyük Piramid bugün bile yapılmaya kalkışılsaydı, önemli teknik ve idarî sorunlar çıkardı. Proje, aşağı yukarı Kufu'nun 23. krallık yılının sonunda tamamlanmıştır, bu da her yıl herbiri 21-22 ton ağırlığında 100.000 büyük taş blokunun (yani her gün 285) taş ocaklarından çıkarılıp, düzlenip, yapım alanına getirilip ve yerine oturtulması demektir. Yapım ilerledikçe, blokların kaldırılacağı yükseklik de artmış, bu arada piramidin en tepesindeki çalışma alanı da giderek daralmıştır. Projenin ayakları yerden kesildikten sonra, malzemenin taşınma işlemleri tümüyle insanlar tarafından yapılmıştır, çünkü çalışma alanının daralması, yük hayvanlarının kullanımını engellemiştir. En basit gereçler sayılan makaralar ve tekerlekli arabalar bile o zaman daha bulunmamıştı ve ağır taş bloklarının taşınması ve kaldırılması herhalde büyük sorunlar yaratıyordu. Yapım işlerinde çalışan insanların yanısıra, bir o kadarının da taşları çekmek, eğilimli rampalar yapmak, gereç sağlamak, su ve yiyecek temin etmek gibi yardımcı işlerde çalıştığı düşünülebilir. Mısırlıların kullandıkları yöntemler kesin olarak bilinemediği için, kullanılan insan gücü miktarı üzerinde ancak tahmin yürütülebilir.

Yapılan işin büyüklüğü, yapımdaki kusursuzluk, Büyük Piramid'e herhangi bir kişinin gömüldüğünü gösteren bir kayıtın olmaması ve bütün bu işlemlerin tek bir kişinin gömülmesi için plânlanmış olması gerçeği, bilim adamlarını olduğu kadar amatörlerin de zihinlerini uzun süre kurcalamıştır. Bu ilgi şimdi azalmış değildir, ama ne yazık ki, Büyük Piramid ile ilgilenen "inceleyiciler"in hepsi kesin bilimsel yöntemlere başvurmuyorlar; piramide ezoterik yaklaşıma, genel olarak "Piramidoloji" deniliyor. Fakat Ejiptologların bu piramid ya da başka piramidler ile ilgili bütün sorunları çözdüklerini düşünmek boşuna olur.

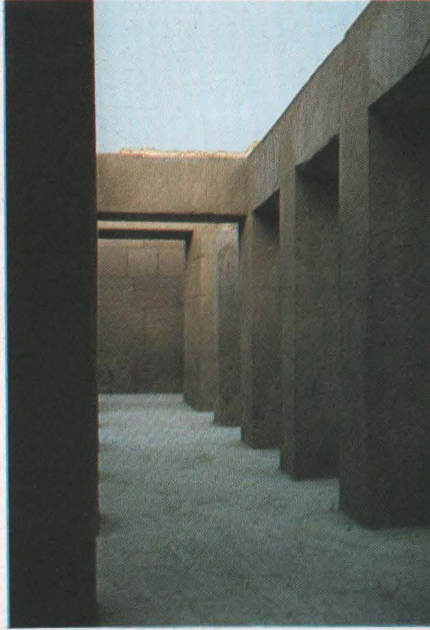
1950'lerin başında önemli bir buluş yapılmıştı. Kufu'nun piramidinin güney yüzüne yakın bir yerde dikdörtgen bir çukurda sökülmüş tahta bir teknenin parçaları bulundu. Hava geçirmez ortamda tekne neredeyse tümüyle korunmuştur; 40 metre uzunluğunda ve 40 ton su taşıyan (yani ağırlığı 40 ton olan) gövdesi toplanmış, ama henüz ziyaretçilere açılmamıştır. İçinde bir başka teknenin bulunduğu neredeyse kesin olarak bilinen bir başka çukur daha bulunmuş, ama daha açılmamıştır. Teknelerin, ölü kralın bedenini arınma ve mumyalanma yerine taşıdıkları ve oradan vadi tapınağına geri getirdikleri tahmin edilmektedir.

Kefren piramid külliyesi

Kufu'nun oğlu ve halefi Ra'Cedef kendi piramidini Giza'nın kuzeyinde Abu Ravaş'ta yaptırmaya başladı, ama ondan sonra gelen ve Kufu'nun bir başka oğlu Kefren kendi gömülme yapı grubunu babasınınkinin yanına yaptırdı. Daha mütevazi ölçüler içinde plânlandığı halde, piramidin yüzlerindeki hafif eğimler yapıya Büyük Piramid ile karşılaştırılabilecek bir görünüm vermiştir. (Genellikle "İkinci Piramid" olarak bilinen) Bu piramid belki de blokların yerleştiril-

Solda, Napolyon'un seferine katılan ressamların gözüyle Kufu'nun piramidinin büyük galerisi. "Çömelerek içinde yol alabilirsiniz. Yüksekliği yirmi iki ayak ve her iki yanında yükseltilmiş yollar olduğu halde, o kadar dik ve kaygan ki eğer çıkışı kolaylaştırmak için yapılmış olan deliklerden birini atlarsanız kendinize hakim olamaz geriye doğru kayar başa dönersiniz" (F.L. Norden, *Mısır ve Nubya'da Geziler*, i, 1757, s.79). Artık galerinin içinde yol almak daha kolay.

Sağda, Kefren'in vadi tapınağına doğu yüzündeki iki kapıdan birinden girilir, kısa pasajlarla çapraz bir arka odaya varılır, burası bir başka kısa pasajla T biçimindeki ana sütunlu salona bağlanır.

Aşağıda, C.R. Lepsius ve grubu 1842-43 arasında Giza'yı ziyaret ettiği zaman Kufu'nun giriş yolu hâlâ açık bir biçimde görülebiliyordu. Herodot'a göre giriş yolu "içine figürler oyulmuş parlatılmış taştan" yapılmıştı; birkaç süslemeli blok bulunduğu halde, bu ifadenin doğruluğu henüz kanıtlanmadı.

mesindeki bir yöntem değişikliğinden dolayı, doruğuna yakın yerlerde orijinal düzgün dış kaplamalarını korumuştur.

Kefren'in vadi tapınağı Büyük Sfenks'in yanındadır ve ciddi bir görünümü vardır; neredeyse hiçbir süslemesi olmayan bu yapı, etkisini duvarlarının cilâlı granit kaplamalarına ve kalsit tabanlarına borçludur. Odalardan birindeki bir çukurda Kefren'in daha sonraki dönemlerde oraya konulan billur-granit ve gri taştan heykelleri vardır, bunların arasında, oturur durumdaki kralı tahtın arkasında tünemiş bir şahin ile gösteren, Mısır'ın belki en ünlü heykeli yer alır.

Menkaure'nin piramid külliyesi

4. Hanedan'ın bir başka kralı olan Menkaure'nin piramid grubu, diğer iki Cize örneği arasında cüceleş-

Solda, Kefren ve Horus, firavunun haşmeti ve tanrılara yakınlığı: Taş ile ifade edilmiş soyut bir kavram. Bu heykel türüne muhtemelen Kufu döneminde de rastlanıyordu, ama Kefren'in mabedi için birden fazlasının yapıldığı tahmin edilmektedir. Bazı taklitleri vardır ama asılları ile karşılaştırıldığında hiçbir önemi kalmaz. Billur granit: Yüksekliği 1.68 m. Kahire, Mısır müzesi.

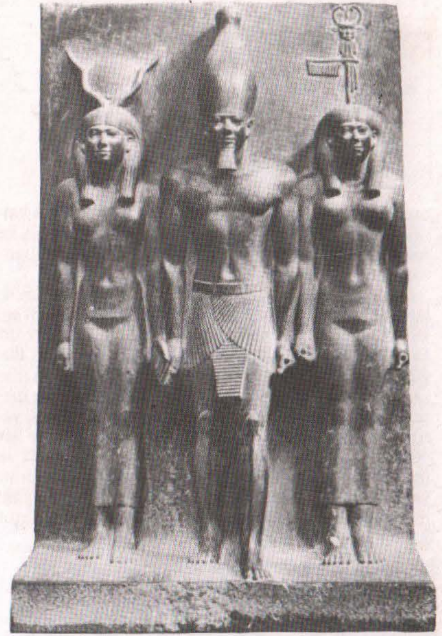
Yukarıda sağda, Menkaure "bütün (tapınma) Yerlerindeki Ceviz ağacının Hanımı" Hathor ile birlikte, yanlarında 7. Yukarı Mısır eyaletinin kişileştirilmiş tasviri. Gri taş. Yüksekliği: 96 cm. Menkaure'nin vadi tapınağından. Kahire, Mısır Müzesi.

Ortada sağda, Kufu'nun piramidinin güneydoğu köşesi yakınında Seshemnefer'in aile mezarının onarılmış sütunlu revakı. Aslında girişte iki oturur durumda heykel ve altı küçük obelisk bulunuyordu. 5. Hanedan'ın sonu, 6. Hanedan'ın başları.

Aşağıda sağda, cüce Senab, karısı Sentiotes ve küçük kızları ve oğulları. Boyalı kireç taşı. Yüksekliği: 33 cm. 6. Hanedan'ın ortaları ya da biraz daha sonrası. Kufu'nun piramidinin batısında Seneb'in mezarından. Kahire, Mısır Müzesi.

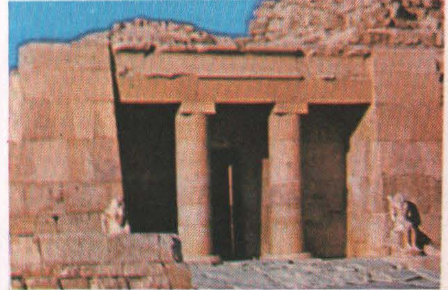
Aşağıda, Kimliği bilinmeyen bir hanımın "yedek kafası". Kireç taşı. Yüksekliği: 25 cm. Kufu dönemi. Kufu'nun piramidinin batısında Kanefer'in mezarından. Berkeley (California); Robert H. Lowie Antropoloji Müzesi.

miştir. Çamur tuğlayla aceleyle bitirildiği halde, nefis bir kraliyet heykelleri koleksiyonuna sahiptir. Bunlardan bir kısmı üçlü figürlü gruplardır ve kral, Memfis tanrıçası Hator ile Mısır eyaletlerinin kişileştirilmiş figürleri eşliğinde gösterilir. Ayrıca kralı eşlerinden biriyle gösteren ve Mısır heykeli içinde türünün ilk örneği olan ikili bir heykel de vardır.

("Üçüncü Piramid" olarak bilinen) piramid, 26. Hanedan Dönemi'nde Cize'de gömülü kralların kültü yeniden canlandığında, yeniden döşenmişti. Gömülme odasında bulunan bazalt lâhid, ne yazık ki İngiltere'ye gemi ile gönderilirken denizde batıp kaybolmuş ve bu yüzden de tarihi belirlenememiştir; ama [bundan 2600 yıl kadar önce] Menkaure'ye ait olduğu tahmin edilen tahta bir sanduka 1800 yıl kadar sonra piramide yerleştirilmiştir. Piramidin girişinin yakınındaki bir duvar kaplaması üzerinde 1968 yılında bulunan bir yazıt, muhtemelen, bu ilginç, eski restorasyon işlemine değinmektedir.

özel kişilere ait mezarlar

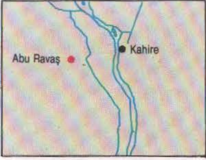
Her piramidin yakınında görevlilere ve rahiplere ait mezar alanları vardır. Bu yakınlığın nedeni, mezarların kralın kendisi tarafından dağıtıldığı, kraliyet ustaları tarafından yapıldığı ve çevredeki piramid gruplarına gelen sunulardan pay aldıkları olgusu ile açıklanabilir. Burada gömülü olanların büyük bir kısmı, yaşamları sırasında Cize nekropolisinde rahiplik yapan kişilerdir.

En geniş mastaba alanları Kufu piramidinin batısına, güneyine ve doğusuna doğru yayılan alanlardadır. Büyük Piramid ile aynı dönemde kurulan batı ve doğu alanlarının çekirdeğini aynı büyüklükte ve düzenli sıralar haline dizilmiş taş mastabalar oluşturur. Bu alanda bütün Eski Krallık boyunca kullanılmış ve büyük mastabaların arasına daha küçük mezarlar yapılmıştır. Kefren ve Menkaure'nin piramidlerinin güneydoğusundaki yapay kaya yüzeyli taş ocakları, Mısır'daki ilk kayaya oyma mezarlar için en uygun koşulları yaratmıştır.

Kufu döneminde Cize'de yapılan tipik bir mastabanın taş dış yapısı, dikdörtgen bir plânı ve hafif eğimli yüzeyleri vardı. Bu dış yapıdan içeri giren ve kaya temeli kesen bir geçit basit bir gömülme odasında son buluyor. Gömülme işleminden sonra bu geçit mühürlenirdi. Bir ya da iki tuğla odadan oluşan asıl kült mabedi mastabanın doğu yüzüne yaslanırdı. Bu ilkel mabedin ana öğesi, bir masa başında oturan ölüyü önünde sunular listesi ile tasvir eden kütük bir dikilitaştır. Belirli günlerde ölünün *ka*'sı (ruhu) için bu dikilitaşın önüne sunulur getirilirdi. Mezarda süslemeli başka bir öğe yoktu.

Cize'deki mastabalar Mısır'daki ilk özel taş yapı mezarlarıdır, bu yüzden de asıl basit biçimin çok kısa bir süre içinde değişime uğramış olması şaşırtıcı değildir. En büyük değişiklikler mabedde olmuştur. Bazı mastabalara bir iç mabed yerleştirilmiş, yani sunu odası ve yan odalar mastabanın çekirdeğinde toplan-

mış, diğer mastabalarda ise, mabed yine dışarda kalmış. Kütük dikili taşın yerini sahte bir kapı almış ve mabedin duvarın ince kireçtaşı ile kaplanarak kabartmalarla süslenmeye başlanmıştır.

Ana piramidin yakınında yapılan küçük piramidlere kralın kendisinin dışında ancak kralın birincil eşleri gömülme ayrıcalığına sahipti. Ama Snofru'nun karısı ve Kufu'nun annesi Kraliçe Hatefheres'in Büyük Piramid'in doğusunda 1925 yılında bulunan mezarı herhangi bir ana yapı özelliği taşımıyordu ve mezardaki en önemli nesne olan kraliçenin mumyası yerinde değildi. Bütün mezar, buraya çok aceleyle bir yeniden gömülme yapıldığı izlenimini vermektedir ve insanın aklına, Snofru'nun Dahşur'daki piramidinin yakınında asıl mezarın bulunduğu ve buranın yağmalanarak kraliçenin mumyasının tahrip edildiği gibi bir olasılık gelebilir.

Büyük Sfenks

İnsan başlı, arslan vücutlu bir yaratığın oluşturduğu sfenks kavramı, Kefren'in selefi Ra'Cedef'in krallık döneminden önce Mısır'da bilinmezdi. Birbirine aykırı bu iki öğenin Büyük Sfenks'te o kadar büyük ölçek içinde mükemmel bir biçimde uyuşturulması çok takdir edilecek bir olaydır, ama bu yaratışın arkasındaki düşünce hâlâ hayli karanlıkta kalmaktadır, biraz gariptir. Önündeki tapınak Abu Gurab ve Abusir'de 5. Hanedan krallarının daha sonra yaptırdıkları güneş tapınaklarına benzer, ama Eski Krallık boyunca büyük Sfenks'in dinî bir özelliği olduğunu gösteren bir kanıt yoktur. Ancak 1000 yıl kadar sonra bu dev heykel ile tanrı Harmahis ("Ufuktaki Horus") özdeşleştirilmiştir.

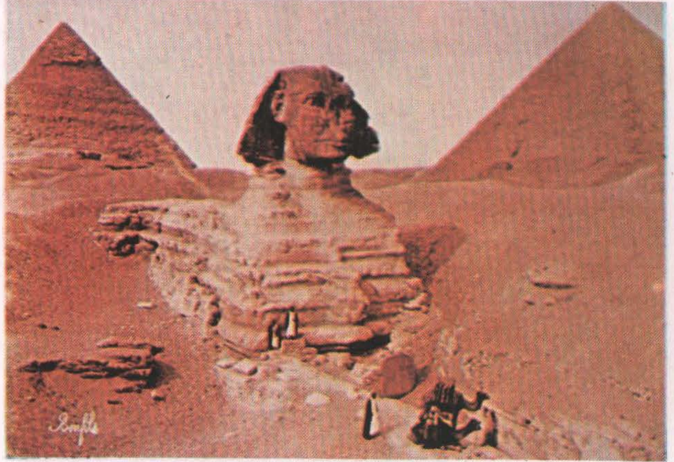
Sfenksin üstünü örten kumların birkaç kez temizlenmesi gerekmiştir. İlk temizleme, ön pençeleri arasına diktiği "Düş Taşı"nda bu işlemlerin kaydını bırakan Kral IV. Tuthmosis tarafından yaptırılmış olabilir.

Eski Krallıktan sonra Cize

Eski Krallığın sona ermesiyle Cize'nin parlak günleri de son buldu, ve ondan sonraki 600 yıl boyunca orada önemli hiçbir şey olmadı. Yeni Krallık'ta Memfis'in (Mit Rahina) yeniden önem kazanmasıyla bölge de bundan payını alabildi. 18. Hanedan'dan Kral II. Amenofis Büyük Sfenks'in kuzeydoğusunda Harmahis için küçük tuğla bir tapınak yaptırdı ve I. Setos bunu daha sonra genişletti. Bölge haç yeri haline geldi ve bazı karllar ve çoğu özel kişiler adak dikilitaşlarını buraya adadılar.

21. Hanedan dönemi'nde Kufu grubundaki kraliçe piramidlerinin güneyinde yer alan mabed Isis'in, "Piramid'in Hanımı"nın bir tapınağına dönüştürülmüştü. Tapınak 26. Hanedan Dönemi'nde genişletilmiş ve Üçüncü Piramid'deki gömülme odalarının yeniden düzenlenmesi de bu tapınağın rahipleri tarafından yapılmış olabilir. Kefren'in girişinde bu döneme ait tek tük mezarlara rastlanır, ayrıca Büyük Sfenks'in batısındaki kaya yüzeyinde bazı mezar kalıntılarına varan kapı aralıkları görülür.

Üzerindeki kumlar kaldırılmadan önce Büyük Sfenks'in durumu: 1875'ten önce çekilmiş bir fotoğraf.

Solda, bir tanrıça (Isis olabilir) tarafından kucaklanan I. Sethos; Harmahis'in tapınağının dış holüne açılan kapı girişi üzerinde.

Aşağıda, I. Daryus'un çağdaşı Ptahhotpe'nin insan biçimindeki bazalt lahdi. Kefren'in giriş yolu yakınındaki "Campbell Mezarı"ndan. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Ebu Ravaş

Adını Doğu'daki Ebu Ravaş köyünden alan bölge, Mısır tarihinin daha ilk başlarında önemli bir merkezin nekropolisi olarak hizmet vermiştir. Yapılan kazılarda üzerlerinde I. Hanedan'ın krallarından 'Aha ve Den'in adları yazılı nesneler bulunmuştur.

Bu yüzden de, piramid grubunun alanı olarak hakim Abu Ravaş platosunu seçen Kral Ra'Cedef, ayağını bâkir topraklara atmış sayılmaz. Piramid Memfis nekropolisinde en kuzeyde olanıdır ve bölgede kalan yapı malzemeleri kalıntılarından piramidin kısmen kırmızı granit kaplanmasının düşünüldüğü anlaşılmaktadır. 1500 metre kadar olan geçit, piramide ve tapınağına alışılmış olduğu gibi doğudan ulaşacağı yerde kuzeydoğudan ulaşır, ama bunun temelinde dinî nedenlerden çok arazinin yapısının etkisi vardır. Ra'Cedef yalnızca sekiz yıl hüküm sürdüğü için, gömülme anıtı ilk yapım evresinin ötesine ancak geçebilmiştir. En önemli kısımları kazılarla ortaya çıkarılmıştır, ama modern çağlarda gömülme odasına ulaşılamamıştır.

Bitmemiş olmasına rağmen, piramid grubu bize (bunların bir kısmı ne yazık ki, parçalanmış olduğu halde) 4. Hanedan'ın ilk yarısındaki kraliyet heykelciliği ile ilgili bazı harika örnekler vermiştir. Heykeller Cebel Alımar'ın (modern Kahire'nin doğusu) sert kırmızı kuvarsitinden yapılmıştır. Kralın biraz idealize bir görüntüsü vermesinden başka, bu heykellerden birinde Ra'Cedef'in kraliçesi Hentetka'nın çömelip kocasının bacağını tutan küçük figürünün yer aldığı çok çekici oturan bir figür tasviri vardır. Özel heykel yapımcıları tarafından sık sık ele alındığı halde, bu tür, kraliyet heykellerinde bir daha tekrar edilmemiştir.

Ebu Ravaş bölgesi Ra'Cedef yönetiminde yaşadığı kısa süreli önemine bir daha kavuşmamıştır. Ama piramidin kuzeyinde, Karen Vadisi'nde daha geç döneme ait birkaç yapıdan birinde, II. Ptolemaios Philadelphos'un kız kardeşi ve karısı Kraliçe II. Arsnoe-nin güzel bir heykelciğinin üst kısmı bulunmuştur.

Yukarıda, Fransız Doğu Arkeoloji Enstitüsünden F. Bisson de la Roque tarafından 1922-23 yıllarında ortaya çıkarılan II. Arsione'ye ait bu alabastar başın, o zamanlar, aynı derecede çekici bir de gövdesi vardı, artık yok. Şimdiki yüksekliği: 12.2 cm. New York, Metropoliten Sanat Müzesi.

Sağda, kutsal yılanla süslü kraliyet baş örtüsü *nemes*'i takan Kral Ra'cedef'in kuartz başı: aslı boyalı olan neredeyse 20 Heykelden en iyi korunmuş olarak kalanı budur. E. Chassinat tarafından 1900 01 arasında bulunmuş. Yüksekliği: 28 cm. Paris, Louvre Müzesi.

AŞAĞI MISIR-DELTA

Yukarıda, I. Psusennes'in San el-Hagar'da bulunan gümüş sandukası. Kahire, Mısır Müzesi.

Ortada, Amasis'in el-Rub'a Höyüğündeki granit naosu.

Aşağıda, San el-Hagar'daki tapınakların kalıntıları.

Rozetta
Raşit
CANOPUS
Ebukir
PHAROS
İSKENDERİYE
el-İskenderiye
İSKENDERİYE
İdku Gölü
Maryut Gölü
Kom el-Kanater
TAPOSIRIS MAGNA
el-Garbaniyat
Karm Ebu Gird
Vadi el-Natrun
Karet el-Dahr
Kasr Karun

Ausim
Geç Dönem anıtları.
Kom Abu Billo
Hathor'un Erken Ptolamayos Dönemi tapınağı. 6. Hanedan'dan başlayarak İ.S. ilk yüzyılları içeren gömülmelerin olduğu nekropolis.
Kom el-Hisn
Orta Krallık ve daha sonraya ait Sahmet-Hathor tapınağı.
Orta ve Yeni Krallik dönemlerine ait mezarlıklar.
Naukratis
Amun ve Thoth'un tapınakları ile birlikte Yunan tapınaklarının da yer aldığı Yunan ticaret kenti.
İskenderiye
Sarapis'in (Serapeum) Ptolamayos ve Roma tapınağı. Kom el-Şukafa'yı da içeren heykel ve kabartma süslemeleriyle katakotnplar.
Parça parça birçok Klasik kalıntılar.
Abusir
(Taposiris Magna)
Bitmemiş Ptolamayos tapınağı.
Hayvan nekropolisi.
Say el-Hagar
Neit'in tapınağının bazı kalıntıları, çoğu nesneler müzelerde sergileniyor.
el-Farain Höyüğü
İkisi kent kalıntılarından, biri tapınak surlarından oluşan üç tepecik.
Behbeit el-Hagar
Isis'in Geç ve Ptolamayos dönemlerine ait tapınağı.
Atrip Höyüğü
Amasis'in tapınağı.
Yunan-Roma dönemine ait kent, tapınaklar ve nekropolis.
Kraliçe Tahut'un mezarı.
Mukdam Höyüğü
Muhos'un tapınağının kalıntıları.
Kraliçe Kamama'nın mezarı.
Samannud
Geç ve Yunan-Roma dönemlerine ait Onuris-Şu'nun tapınağının kalıntıları.
el-Bakliya
Thoth'un el-Nakus Höyüğündeki kent ve tapınağı. el-Zereiki'deki balıkçıl mezarlıklarını da içine alan nekropolis.
el-Rub'a'daki diğer kalıntılar.
el-Rub'a Höyüğü ve el-Timai Höyüğü
Geç Eski Krallık mastabaları, Amasis'in tapınağı ve el-Rub'a'daki koç mezarları. el-Timai Höyüğündeki Yunan-Roma dönemi yapıtlar.
Heliopolis
Re'nin tapınağı ve Hisn Höyüğünde I.Senvosret'in obeliksi ile birlikte bütün dönemlere ait ikinci derece yapılar.
6. Hanedandan ve Geç Dönem'den Heliopolis Yüksek Rahiplerine ait mezarlar.
'Arab el-Tavil'de Mnevis boğalarına ait Ramsesler dönemi mezarları.
el-Yahudiya Höyüğü
II. Ramses'in tapınağını ve sarayını çevreleyen geç Orta Krallık ya da 2. Ara Dönem'e ait topraktan yapılmış sur duvarları.
Onias'ın tapınağının ve kentinin kalıntıları.
Orta Krallık ve daha sonraki dönemlere ait mezarlıklar.
Basta Höyüğü
II. Osorkon ve diğerleri tarafından yaptırılan Bastet tapınağı.
6., 12., 18. ve 22. Hanedanlara ve Yunan-Roma Dönemi'ne ait daha küçük tapınaklar.
Hayvan, özellikle de kedi mezarları.
Saft-el Hinna
Sopd'un tapınak surları.
el-Hata'na ve Kantir
Orta Krallık, 2. Ara Dönem ve Ramsesler dönemlerine ait olduğu sanılan bazı yerleşim yerlerinden kalan tepecikler.
el-Kirkafa Höyüğünde 12. Hanedan Döneminden bir duaevi kalıntısı.
el-Dab'a Höyüğünde (Avaris?) Set tapınağı.
Ezbet Rüşdi el-Saghira'da Orta Krallık kenti ve tapınak. Kantir'de (Pi-Ri'amsese?) 19. ve 20. Hanedan sarayları. Abu el-Şafi'a Höyüğünde II. Ramses'in anıtsal heykelinin kalıntıları
Nabaşa Höyüğü
Sur duvarları ve Vacit'in Ramsesler dönemine ait tapınağı ve Amasis tarafından yaptırılan tapınak.
Bir Yunan-Roma Dönemi kentinin kalıntıları.
Geç Dönem'e ait bir mezarlık.
San el-Hagar
I. Psusennes ve diğerleri tarafından yaptırılan sur duvarları ile Amun tapınağı ve bazı ikinci derece yapılar.
Siamun, Apries ve Ptolamayos IV. Pilapator tarafından yaptırılan Mut bölgesi.
21. ve 22. Hanedanlara ait altı kraliyet mezarı.
el-Mashuta Höyüğü
tapınak surları.

Delta'nın en eski tarihi hâlâ milin altında gömülüdür ve bu yüzden de bölge ile ilgili çok az şey bilinir, ama buna rağmen kentlerinin eskiliği ya da çok eski dönemlerden itibaren büyük bir ekonomik önemi olduğu konusunda kimsenin şüphesi yoktur.

Doğu Delta Mısır'ın Asya ile sürtüştüğü duyarlı bir bölgedir. Orta Krallık Dönemi'nin sonunda burası Asyalılar tarafından ele geçirilmiştir; daha sonraları Asya'ya düzenlenen seferlerde Mısır üssü olmuştur.

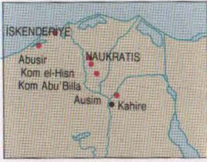
19. Hanedan Dönemi'nde kraliyet ikametgâhı Pi-Ri'amsese'ye taşındığında, delta, liderliği Mısır'ın diğer bölgelerinin elinden almış oldu. Bazı kentlerin yöneticileri 3. Ara Dönem'de ve Geç Dönem'de Mısır'ın başına geçmişlerdir. Antik dünyanın siyasal ve ekonomik merkezlerine yakınlığı, deltanın Ptolemaioslar ve Romalılar dönemlerinde gelişmesine neden olmuştur.

	ana yol
	yol izi
	başlıca demiryolu (1.44 m)
Ⓐ	sivil havaalanı
Beni Suef	büyük şehir
□ Biba	diğer yerleşim alanı
● el-Kab	anlatılan yer
△ Seyla	piramit yeri
▽ Kubri	dıkilitaş yeri
● Dara	diğer kalıntı yeri
Gita	kalıntı bulunan yerleşim yeri
Fakus	bugünkü adı
TANİS	eski adı
IMET	antik Mısır adı
Pithom	kutsal adı

ölçek 1:1 000 000
0 20 40 km
0 10 20 mil

Baltım
Burullus Gölü
Damietta
Dumyat
Manzala Gölü
Port Said
el-Balamun
Tel el-Fara'in
BUTO
PE ve DEP. PER-VADJIT
Sirbin
Komfennis
el-Mataríya
el-Manzala
Disuk
Kefr el-Şeyh
Sakha
XOIS
Dikirnis
Damanhur
HERMOPOLIS PARVA
Behbeyt el-Hagar
ISEUM
HEBIT
el-Mansura
Süveyş Kanalı
Tel el-Farama
PELUSIUM
Sa el-Hagar
SAIS
el-Mahalla el-Kubra
HERMOPOLIS PARVA
Tel el-Rub'a
MENDES
PER-BANEBDJEDET
San el-Hagar
TANIS
DJAN'NET
Tel el-Heir
SEBENNITUS
DJEBNUTJER
Abusir
Tel el-Timai
TIMUIS
ANPET DJEDET
Tel el-Samarra
Tel el-Cin
Menşiyet Ebu Ömer
el-Beda
Nibeyra
el-Nikreş
NAUKRATIS
el-Simbelaveyn
Tel Nabaşa
Tel Fa'un
IMET
Tel Dafana
DAPHNAE
Tel Bedevi
el-Kantara
Tel Ebu Sefa
SILE
Kom el-Hişn
el-Balamun
Gezire Sangaha
Tanta
Kantir
Tel el-Dab'a
AVARIS
PI-RI AMSESE
Ramses
el-Rub'ayin
el-Kata'na
Zifta
Mit Gamr
Kufur Nigm
Hurbeyt
Ebu Kebir
Fakus
FAKUSSA
Tel el-Mukdam
Leontopolis
Faraşa
Tatli Su Kanalı
Damietta Barajı
Mit Ya'iş
Beni Anir
Zagazig
Vadi Tumilat
Tel el-Maskuta
İsmailiye
Timsah Gölü
Tel Basta
BUBASTIS
BAST
Şibin el-Kom
Safi el-Hinna
PER-SOPDU
İsmailiye Kanalı
Tel el-Rataba
KJEKU Pithom
Tel el-Sahaba
Minye el-Kamh
Tel Atrib
ATHRIBIS
HU-HERYIB, HUT-TAHERY-IBT
Minut
Benha
Kom Ebu Billo
TERENUTIS
Bilbeis
Gita
Büyük Acı Göl
Şibin el-Kanatir
Tel el-Yahudiye
LEONTOPOLIS
NAY-TA-HUT
Menimda Beni Salama
Rosetta Barajı
Kabret
Küçük Acı Göl
el-Katta
Tatli Su Kanalı
el-Hişn
Arab el-Tavil
Cebel Ebu Hassa
Cebel Mur
Süveyş Kanalı
Ausim
LETOPOLIS
HELIOPOLIS
el-Matarıya
el-Na'am
Kubri
Ebu Revaş
Cebel Ahmar
KAHIRE
el-Kahire
Eski Kahire BABIL
el-Giza
Giza
Ma'adi
Vadi Digla
Kulzum
Süveyş
el-Suveyş
Zaviyet el-Aryan
Tura
Ebu Gareb
Abusir
Mit Rahina
Sakkara
MEMFIS
Helvan
Daşhur
Menşiyet Daşhur
Mazguna
Vadi el-Garavi
Daşhur
Um el-Savan
Vidan el-Faras
Kasr el Sagha
el-Aiyat
Süveyş Körfezi
el-Lişt
Dimai
Kom Ausim
Birket Karun
FAYYUM
Atfih
Maidum
Seyla
Biyahmu
Medinet el-Fayyum
el-Vasta
Havara
el-Lahun
el-Lanun
Medinet Madi
Kom Medinet Gurab
el-Garak el-Sultani
Ihnasya el-Medine

Ausim

Modern Kahire'nin 13 kilometre kadar kuzeybatısında yer alan eski Mısır'ın *Hem*'i (Yunanca Letopolis), 2. Aşağı Mısır eyaletinin başkentiydi. Eyaletten ve şahin tanrısı Henti-irti'den (Horus'un bir biçimi, aynı zamanda Henti-Hem, "*Hem*'in en Önde Geleni" olarak da söz edilir) 4. Hanedan'a kadar inen Mısır metinlerinde söz edilir; ama bölgede daha geç dönemlere ait, II. Neho, II. Psammetikus, Hakoris ve I. Nektanebo'nun adlarına birkaç anıt bulunmuştur.

Kom Abu Billo

Tarrana kenti (Kıpt dilinde *Terenouti*, klâsik dillerde Terenuthis'den) Natrùn Vadisi'nden gelen yolun Nil'in Rosetta kolu ile birleştiği noktada yer alır. Kent adını, bölgede tapınıldığı tahmin edilen yılan tanrıça Renenutet'ten (Termuthis) alır. Tapınağın ve nekropolisin kalıntıları, yakındaki Kom Abu Billo tepesinde bulunmuştur.

"Mefket'in Hanımı" Hator'a adanan (eski Tarrana, ama *mefket* aynı zamanda firuze taşı anlamına da gelir) Kom Abu Billo tapınağının yeri 1887-88 arasında F.Ll.Griffith tarafından belirlenmişti. Bütün plânının ortaya çıkarılması olanaklı olmamıştır, ama alçak yükseltmeli kabartmalı blokları, onun I. Ptolemaios Soter'in başlattığı ve II. Ptolemaios Philadelphios'un tamamladığı ayakta kalan ender eserlerden biri olduğunu gösterir. Bölgedeki sığır mezarlarının Hator'un kültü ile ilişkili olduğu tahmin edilir.

Kom Abu Billo'daki geniş nekropolis 6. Hanedan'dan İ.S.4. yüzyıla kadar olan gömülmeleri içine alır. Kapaklarında garip yüzlerin tasvir edildiği ("terlik sandukaları" adı verilen) pişmiş topraktan birkaç Yeni Krallık lâhidi bulunmuştur. Bölge, İ.S. ilk dört yüzyıla ait ("Terenuthis dikili taşı" adı verilen) bir çeşit özel mezar dikili taşı ile ünlüdür. Ölü, Mısır geleneklerine aykırı bir biçimde, kollarını kaldırmış ya da altta halk yazıtları ya da Yunanca kısa metinler bulunan bir kaidenin üstünde bir kanapeye uzanmış olarak tasvir edilir; altta da demotik ya da Yunanca kısa bir metin vardır.

Kom el-Hisn

Boydan boya 500 metrelik bir alanı kaplayan büyük Kom el-Hisn tepesi eski *Imu* kentinin kalıntılarının üstünü örter. Burası Yeni Krallık'tan başlayarak 3. Aşağı Mısır eyaletinin başkentiydi, daha önceki başkent henüz yeri belirlenememiş olan *Hut-ihit*'tir.

Kom el-Hisn'in en önemli özelliği bir tapınak surunun dikdörtgen ana hatlarıdır (y. 115×64 m.). III. Amenemhet ve II. Ramses'in orada bulunan heykelleri tapınağın Sahmet-Hator'a ait olduğunu gösterir. Hator bölgenin geleneksel tanrıçasıydı.

Orta Krallık'tan "Peygamberlerin Nezaret Gözetimcisi" Hesuver'in mezarı, tapınak surlarının güneybatısında bulunmuştur.

Bölgede Orta ve Yeni Krallık Dönemleri'ne ait çok sayıda (en azından 700 tane) mezar ortaya çıkarılmıştır. Orta Krallık Dönemi'ne ait erkek mezarlarının birçoğunda silâh (savaş baltaları, mızraklar ve kamalar) bulunmuştur.

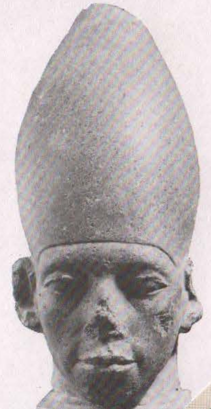

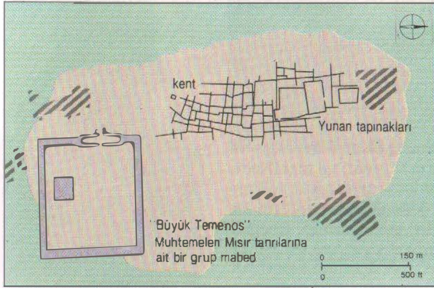
Yukarıda, Kom Abu Billo'dan erken Ptolomaios dönemi kabartmaları: Hathor Bolton Müzesi ve Sanat Galerisinde, Ptolamayos I. Soter Oxford'da Ashmolean Müzesinde.
Aşağıda, III. Amenemhet'e ait olduğu sanılan bazalt kral başı, Kom el-Hisn'de Hesuver'in mezarında bulunmuş olmasına rağmen aslında yakındaki tapınaktan çıkarılmıştır. Tapınakta bulunan bir diğer III. Amenemhet heykeli ile arasında benzerlikler vardır. Yüksekliği 35 cm. Kahire, Mısır Müzesi.

Naukratis

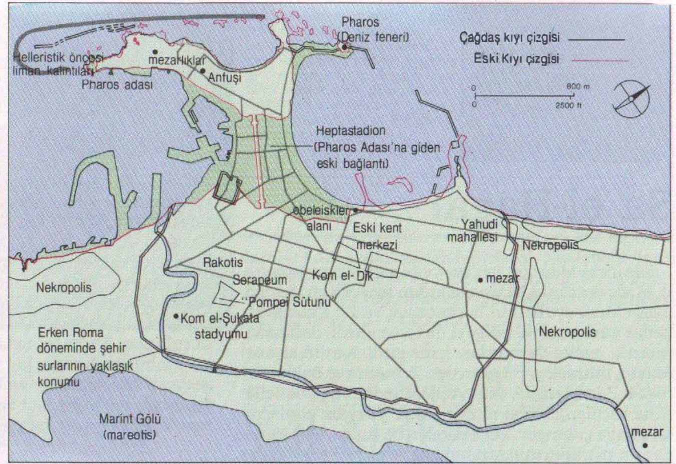
el-Gi'eyf, en-Nibeyra ve en-Nikraş (sonuncusu eski adını koruyor olabilir) köylerinin yakınındaki 5. Aşağı Mısır eyaletinin sınırları içindekalan bir tepe, Yunan ticaret merkezi Naukratis'in bulunduğu bölgedir. Yunanlılar (ilk önceleri Miletoslular) bölgeye 26. Hanedan Dönemi'nde gelip yerleşmişler ve Amasis'in yönetimi altında kent Yunan ticaretini eline geçirmiştir.

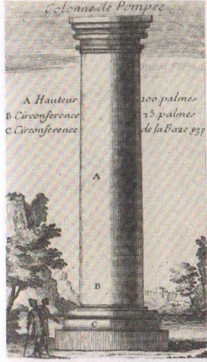

Aşağıda, Naukratis kazı alanı.

Sağda, İskenderiye. Merkezden uzakta ve çoğu kayaya oyma olan nekropolis iyi korunmuştur. Ama buna karşılık kent merkezi hep yeniden inşa edilmiş ve denizden toprak kazanılmıştır.

Yukarıda, Gemelli Careri'nin *Voyage du tour du monde*'i, Paris 1729 kitabının 36. sayfasından alınan İskenderiye'de Serapeum'daki "Pompey Sütunları"nın klise resmi (Diokletian dönemi). Baskıyı yapanın kendi özgür boyutlarını kullandığı anlaşılıyor. Biçimi ve oranları aslından farklı ve arkada görülen manzara da bir Yakın Doğu kentine ait olmayıp Avrupa'dan bir görüntü.

Naukratis'de Yunan tanrılarına ait birkaç tapınağın yanında, güneyde Amun ve Tot'a adanmış olabilecek bir Mısır tapınağı da vardır. Bugün bu anıtlardan geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır.

İskenderiye

Mısır dilinde İskenderiye'ye Rakote denilirdi; bu ad bölgedeki bir yerleşim yerinden alınmış ve 305'de kral olmadan önce yazılan bir metinde I. Ptolemaios Soter tarafından kullanılmıştır. Rakote'den ayrı olarak, Faros adasının kuzeyinde ve batısında suyun altında bulunan Ptolemaioslar-öncesi deniz duvarlarının da dönemleri belli değildir. Kentin bir bölümüne Yunanlılar tarafından Rhakotis denilmeye devam edilmiştir. Burası, yerli Mısırlıların yaşadığı ve Mısır stilinde anıtların yer aldığı bölgelerden biriydi. Yerli halkın oturduğu Faros yakınlarındaki ikinci bir bölgede de geç Ptolemaioslar Dönemi'ne ait Mısır üslûbuna öykünen mezarlar bulunmuştur. Alt sınıflarda Mısırlılar ile Yunanlılar arasındaki evlilik çok yaygındı, ama İskenderiye, en önemli Yunanlı-dışı ögesini, Yahudi topluluğunun oluşturduğu karışık nüfuslu bir Yunan kentiydi. Hellen dünyasının en önemli kenti ve limanı olduğu halde, Mısır bilgeliğinin Klasik antikitede yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Yunan-Mısır tanrısı Sarapis'in en önemli tapınağı olan Serapeum, Rhakotis bölgesindeydi. İki dilli levhalarından, III. Ptolemaios I. Euergetes döneminde yapıldığı anlaşılır. İçlerinde Diocletianus dönemine ait ünlü "Pompeus'un Sütunu" da bulunan mevcut kalıntılar, çoğunlukla İ.S.ki ilk yüzyıllara aittir, ama özellikle sfenks ve diğer büyük heykellerden oluşan firavunlar Mısır malzemesini de büyük ölçüde özünde yoğurur. Bu tür nesneler ve daha küçük parçalar İskenderiye yoluyla ülke dışına çıkarılarak Sarapis ve İsis'in Roma tapınaklarında ya da Tivoli'deki Hadrianus'un villasının topraklarında ve Split'teki Diocletianus'un sarayında kullanılmıştır. İçlerine yerleştirildikleri anıtların hiçbiri Mısır stilinde değildi.

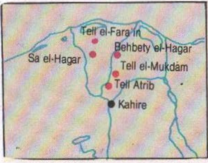
Serapeum'un yakınında Kom eş-Şukafa katakombu yer alır. Bu yapı İ.S. 1. ve 2. yüzyıl arasındaki döneme aittir ve Mısır stili görüntüler ve motiflerden oluşan önemli bir gömülme alanına sahiptir. Toprak düzeyindeki odalarda bazı boyalı süslemeler korunabilmiştir, ama daha derin bölmelerde yalnızca heykel ve kabartmalar vardır. Petosiris'un Tuna el-Cebel'deki Mısırlı sanatkârlar tarafından yapılan Yunan stili süslemeli mezarının tersine, bu katakompda basitleştirilmiş klâsik stilde Mısır motifleri görülür. İsis kültü için bu tür eserler Roma dünyasında etkin oluyordu; hakiki Mısır nesnelerinin kullanılmasıyla eskiye koşut başlanıyor, daha büyük bir önem taslanarak sona eriliyordu. Bu stil, büyük bir olasılıkla İskenderiye kökenlidir.

Sağda, İskenderiye'de Kom el-Şukafa yakınlarında İ.S. 2. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen boyalı bir mezar. Süslemeler Klasik ama, ana görüntüde Mısır etkileri var. Bir tabut üzerindeki mumyanın üstünde kanatlı bir disk ve çevresinde yas tutan iki figür ve iki çaylak; bu çiftlerin her ikisi de Isis ve Neftys'ten geliyor.

Abusir

İskenderiye'nin 45 kilometre kadar batısında Ptolemaioslar Dönemi'nin önemli kenti, eski Taposiris Magna, yeni Abusir yer alır. Kentte bitmemiş yerli Mısır stilinde bir tapınak vardır. Surlar geleneksel çamur-tuğla karışımı yerine kireçtaşından yapılmadır, ama tapınağın yapımında yine de çamur-tuğla yapım teknikleri de kullanılmıştır. Sur duvarının doğu tarafı bir giriş kapısı biçimindedir. Tapınakta herhangi bir yazıt olmadığı için tarihi kesin olarak belirlenememiştir. Kentin yakınındaki geniş bir hayvan nekropolisi buranın yerel halkın yerleşim merkezi olduğunu doğrular.

Sa el-Hagar

Sais (eski Mısır'ın *Zau*'su) ve buranın tanrıçası Neit, Mısır tarihinin başlangıcından beri bilinir. Kent 5. Aşağı Mısır eyaletinin başkentiydi ve 12. Hanedan'a kadar güneyindeki bölgeyi de içine alırdı, daha sonraları 4. eyalet de sınırları içine girdi. Kentin siyasal önemi, ihtiraslı yerel prensleri Tefnahte ve Bokhoris'-in (24. Hanedan) 25. (Nubyalı) Hanedan'ın yöneticileri ile sürtüşmeleri sonunda İ.Ö. 8. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. 26. Hanedan boyunca, Sais Hanedanı'nın krallarının tapınakları, kraliyet sarayları ve mezarlarıyla, bu kent ülkenin başkenti olmuştu. Herodotos'un İ.Ö. 5. yüzyılın ortalarında bazı değinilerinden, kentin topografyası ile ilgili ufak tefek bilgiler edinilebilir.

Kentin şöhretli geçmişine rağmen, geriye şurda burda görülen tek tük bloklardan başka bir şey kalmamıştır. Oysa, geçen yüzyılın başlarında Sa el-Hagar köyünün kuzeyinde, Nil'in Rosetta kolunun doğu yakasında, büyük, dikdörtgen bir surun (1898 yılında G.Foucart tarafından yayınlanan plâna göre y. 800× 700 m.) kalıntılarını görmek olanaklıydı. Ondan da elli yıl önce, geçen yüzyılın ortalarında, Lepsius'un kazısındaki ressamlar duvara ait birkaç büyük kalıntının resmini yapmışlardır. Surların böyle görece yakın zamanlarda, ama hızla yokoluşunun nedeni, ucuz gübre kaynağı olarak eski çamur-tuğla yapıların kalıntılarını kullanan *sabbahin*'in etkinliklerine bağlanır. Taş blokları Orta Çağlar'da zaten yapı malzemesi olarak kullanılmıştı bile. Bu tür blokların bir kısmını Rosetta kolunun civarındaki kent ve köylerde görmek olanaklıdır.

Müzelerde, metinlerinden Sais'den geldikleri anlaşılan önemli miktarda heykel, dikili taş, lahid vb. vardır. Bunların çoğu 26. Hanedanlık Dönemi'ne aittir; bulunanların hiçbiri 3. Ara Dönem'den daha erken bir döneme ait değildir.

Sa el-Hagar arkeologlar tarafından çok az araştırılmıştır ve yapılan az sayıdaki kazıdan da başarılı sonuçlar alınmamıştır.

Tell el-Fara'in

6. Aşağı Mısır eyaletindeki Tell el Fara'in ("Firavunlar Tepesi"), Buto'nun bölgesidir (eski Mısır dilinde *Per-vacit*, "Vacit'in Mülkü", Kıpt dilinde *Pouto)*. Kent *Pe* ve *Dep* olarak iki kısma ayrılıyordu ve Aşağı Mısır'ın koruyucu tanrıçası kobra tanrıça Vacit'in yuvasıydı. Bu bakımdan Yukarı Mısır'ın *Neheb* (el-Kab)'i ve Nehen (Kom el Ahmar)'i ile ve akbaba tanrıça Nehbet ile aralarında bir koşutluk kurulur. Buto ile ilişkilendirilen şahin başlı figürler "Pe'nin Ruhları", bölgenin ilk yerel yöneticilerini ("Aşağı Mısır kralları") temsil ediyor olabilirler.

Tell el-Fara'in bölgesi, ikisi kent kalıntılarının biri de tapınak surlarının yer aldığı üç tepeden oluşur. Bu Buto'nun beklenen yerleşim düzenine karşılık gelir, ama şimdiye dek sürdürülen kazıların sonuçlarından kalkarak kentin büyüklüğü ile Mısır tarihi boyunca sahip olduğu ideolojik önemi arasında bir bağlantı kurulamaz. Erken Hanedanlık Dönemi'ne ait silindir bir mühürün dışında, her yerde hazır ve nâzır II. Ramses'e ait birkaç nesne ve V. Şoşenk'in krallığının 38. yılına ait bir bağış taşı vardır; geri kalanlar Geç Dönem'e ait önemsiz parçalardır.

Bir Neit naosu ile çömelen hekim başı Psammetik-seneb: aslında Sa el-Hagar'daki tanrıçanın tapınağında bulunan bazalt heykel. Tahminen 18. yüzyılda iyice onarılmış. Yüksekliği: 63 cm. 26. Hanedan, Vatikan, Gregoriana Egizio Müzesi.

Yukarıda, el-Fara'in Höyüğünde Harhotpe'nin mezarından sunucular, tahminen 30. Hanedan Dönemi'ne ait. Kahire, Mısır Müzesi.

Aşağıda, Lepsius'un 1842'deki seferine katılan artistlerin gözüyle Sa el-Hagar kalıntıları.

Aşağıda, tipik bir tapınak heykeli: Neb'anh'ın ve Hetepher'in oğlu Ceho, içinde Osiris'in bir heykelciğinin bulunduğu bir naos ile çömeliyor. Sert siyah taş. Yüksekliği: 54 cm. Ptolamayos dönemi. Nereye ait olduğu kayıtlı değil, ama üzerindeki yazılardan Atrib Höyüğünden olduğu kesin. Lizbon, Gülbekyan Fundaçao Calouste.

Behbeit el-Hagar'da erken Ptolamaios dönemine ait Isis tapınağından granit kabartma. Kral, şahin başlı, başının üzerinde ay diski bulunan bir tanrı önünde tütsü yakıyor; tanrı Hons olabilir. Kabartmanın her iki yanında görüntü devam ediyor. Richmond Güzel Sanatlar Müzesi.

torluğun ilk dönemlerinde, Roma'daki Isis tapınakları bu kabartmalarla süslenirlerdi. Nektanebo'ların ve Isis'in anıtlarının özellikle beğenildiği anlaşılmaktadır ve Roma'daki ana Isis tapınağında bu tapınaktan bir blok bulunmuştur.

Behbeyt el-Hagar

Behbeyt el-Hagar, Isis'in Mısır'daki tapınakları içinde en ünlülerinden birinin yer aldığı bölgedir. Isis'e karşı özel bağlılıklarıyla ünlü 30. Hanedan krallarının memleketi Samannud'a yakındır (eski Sebennytos). Tapınağın kuruluşunun o dönemlere rastlama olasılığı yüksektir ya da daha önceki önemsiz bir kralın bölgesinde büyük bir tapınak yapılmış olabilir.

Tapınak sert taştan, bu örnekte granitten yapılmış olmasıyla diğer birçok Geç Dönem anıtına benzer, ama sert taş kullanılan bu büyüklükteki yapılar içinde günümüze kalan tek örnektir. Kalıntılar 80×55 metrelik bir alanı kaplıyor ve iki kenarı hâlâ görülebilen bir sur içinde yer alıyor. Fakat tapınağın kendisi ya taş alma etkinliklerinden ötürü ya da bir depremden sonra tamamen çökmüş ve planı belirlenememiştir. Görülebilen tek şey, bir kabartma blokları kütlesi ve bazı mimarî ögelerdir. Kabartmalar I. ve II. Nektanebo ve II. Ptolemaios Philadelfhos ile III. Ptolemaios I. Euergetes'e ait olup, Yukarı Mısır'ın Yunan-Roma Dönemi kabartmalarından daha ince ve güzeldir. Bu stildeki kabartmalar ve malzeme, Mısır'ın klâsik imgesinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Isis için tapınaklar yapıldığı zaman, özellikle de impara-

Atrib Höyüğünden 12. Hanedan'a ait yazısız bir heykel. Granit. Yüksekliği: 63.5 cm. Londra, British Museum. (İngiliz Müzesi)

Tell Atrib

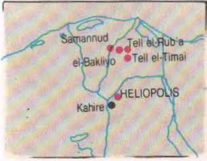
Nil'in Damietta kolunun sağ yakasındaki Benha kentinin kuzeyinde yer alan Tell Atrib, adını eski Mısır dilindeki *Hut-heri-ib* (ya da *Hut-ta-heri-ibt),* Kıpt dilinde *Athrebi* ve Yunanca Athribis'ten alır. 10. Aşağı Mısır eyaletinin başkentiydi ve *Kem-ver* adı ("Büyük Siyah Olan", yani boğa) hem yerel tanrı, hem de eyalet ve başkenti için kullanılabilir. Hanedanlar Dönemi'nde timsah (ya da şahin) tanrı Hentehtay en önemli yerel tanrı haline geldi.

Mısır metinleri Tell Atrib'in tarihinin en azından 4. Hanedan'ın başlangıcına kadar indiğini gösterirler, ama orada bulunan ilk tapınak kalıntılarının Amasis dönemine ait olduğu anlaşılmıştır. Burada ayrıca Yunan-Roma Dönemi'ne ait bir kent, tapınaklar ve nekropolis bölgesi de belirlenmiştir. Çok az kazı yapılmış olan Tell Atrip bölgesinin topoğrafyası hâlâ bazı zorluklar yaratmaktadır. Tek tek bazı anıtların üzerlerindeki yazıtlardan Tell Atrib'e ait oldukları anlaşılmaktadır, ama bunların hiçbiri 12. Hanedan'dan daha önceki dönemlere ait değildir. Bütün delta bölgelerinde olduğu gibi, burada da başka yerlerden getirilip yeniden kullanılmış nesnelere karşı dikkatli olmak gerekir. Anıtların birçoğu, etkinlikleri bölgeyi ciddi biçimde etkilemiş olan *sabbahin* tarafından bulunmuştur. 1924 yılında 25. ve 30. Hanedanlar arasındaki döneme ait, içinde külçeler, muskalar, yüzükler, küpeler vb. gibi [50 kg. kadar] gümüş eşyaların bulunduğu büyük bir gizli bölmeyi ortaya çıkarmışlardır. Başka bazı anıtlar da tesadüfen köylüler ya da işçiler tarafından Tell'in kuzey taraflarında bulunmuştur, sg. (II. Psammetikus'un karısı) Kraliçe Tahut'un, Tadubaste adlı bir kadının ve Geç Dönem'den Pefteu'avyamun Çaemhorimu'nun mezarları.

Tell el-Mukdam

Mısır deltasında insanlar tarafından yapılan en büyük höyüklerin bir kısmı, Mit Gamr'ın 10 kilometre kadar güneydoğusunda, Nil'in Damietta kolunun sağ yakasında Tell el-Mukdam'dadır.

Burası eski Leontopolis bölgesi olup II. Aşağı Mısır eyaletinin önemli bir kenti ve Ptolemaioslar Dönemi'nde de başkentidir. Tell el-Mukdam'ın 23. Hanedan'-

dan bir dizi kralın yerleşim yeri ve gömülme alanları olabileceğini gösteren bazı işaretler vardır, ama şimdiye dek sadece IV. Osorkon'un annesi Kraliçe Kamama'nın mezarı bulunabilmiştir.

Kalıntıların doğu tarafında yer alan yerel arslan tanrı Mihos'un (Yunanca Miysis) tapınağının başına deltadaki birçok yapının başına gelen gelmiş, yapım tarihini bile belirsiz kılacak biçimde, taş bloklarının çoğu başka yerlere taşınıp yeni yapılarda kullanılmıştır. Yakın çevredeki bir başka tell'den, Mit Ya'iş'den 22. Hanedan (III. Osorkon'un bir stel ve Ptolemaios Dönemleri'ne ait malzeme elde edilmiştir.

Daha geç dönemlerin kralları tarafından muhtemelen gasp edilerek asıl yerlerinden taşınan bazı erken dönem anıtları (özellikle heykeller) bulunmuştur. Tell el-Mukdam'da, Merneptah tarafından gasp edilen 14. (ya da 13.) Hanedan kralı Nehesi'nin heykeli için, bu tahmin kesinlikle geçerlidir, III. Senvosret'in bazı heykelleri için de aynı şey ileri sürülebilir. Denetim altında yapılan kazılarda bulunan anıtlar sayıca azdır, ama diğerlerinin asıl bölgesi bunların üzerindeki yazıtlardan ya da başka işaretlerden çıkarılabilir. Tell el-Mukdam'dan çıkarılan ve D.M. Fouquet'in özel koleksiyonunda yer alan birçok nesne, özellikle de bronz ve başka arslan malzemeden yapılmış arslan heykelleri 1922 yılında yok olmuştur.

Yukarıda, tanrı Mihos için kutsal olan hayvanın bronz kakması, aslında tapınak eşyalarından birinin bir parçası olabilir; erken Ptolamaios, el-Mukdam Höyüğünden. Yükseklği: 14.7 cm. Önceleri Fouquet koleksiyonundaydı, şimdi Brooklyn Müzesinde (New York).

Samannud

Şimdi Nil'in Damietta kolunun sol yakasında yer alan eski *Çebnu Çer* (Kıpt dilinde *Cebenoute* ya da *Cemnouti*, Yunanca Sebennytos), 12. Aşağı Mısır eyaletinin başkentiydi ve firavunlar döneminin sonuna doğru da önemli bir kentti: Sebennytos'un yerlisi Manetho'ya göre, 39. Hanedan'ın kralları buradan gelmedir.

Modern kentin batısındaki büyük bir tepe, yerel tanrı Onuris-şu'nun tapınağının kalıntılarını içerir. Granit bloklarda II. Nektanebo'nun IV. İskender'in Philippos Arrhidaios'un ve II. Ptolemaios Piladelpos'un adları yazılıdır. Daha erken dönemlere ait bazı anıtların Samannud'dan ya da onun yakın çevresinden geldiği söylenir; bunların arasında, Gesni'ye ait bir Eski Krallık sahte kapısı, I. Amenemhet'in bir sunağı, I. Psammetikus dönemine ait bir heykel, Neferistes (muhtemelen I.) türbesinin bir parçası ve I. Nektanebo dönemine ait bir heykel bulunmaktadır 30. Hanedan'dan daha eski dönemlere ait bloklar ya da başka mimarî malzemenin varlığına rastlanmamıştır.

El-Bakliya

Modern el-Bakliya köyünün güneyindeki, tarım alanının birkaç metre üstüne yükselen üç alçak tepe, 15. Aşağı Mısır eyaletinin başkenti eski *Ba'h*'ın (Yunan-Roma Dönemi'nin Hermopolis Parva'sı) yerini belirtir.

Tell el-Nakus'un kenti ve yerel tanrı Tot'un tapına-

Aşağıda solda, II. Nektanebo adına tanrı Onuris Şu'ya sembolik sunular getiren kişilerin geçit töreni. Samannud'un tapınağından granit kabartma. Baltimore (Md.), Walters Sanat Galerisi.

Aşağıda, "İyi adı" Nehtarmenhib olan Neht-harhebi; II. Psammetikus'un çağdaşı ve çeşitli delta bölgelerinden elde edilen altı heykelinden biliniyor, lahdi Sa el-Hagar'da bulunmuş. 1.48 m'lik bu çömelen biçimdeki bu kumtaşı heykelin el-Bakliya'dan geldiği sanılıyor. Paris, Louvre Müzesi.

el-Rub'a Höyüğünde 1977 yılında New York Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan mastaba mezarları ve evler

ğını kapladığı tahmin edilmektedir. 350x384 metrelik bir surun dış hatları görülebilir, bunun içinde de birkaç kalıntı vardır. Surların dışında bazı granit bloklar görülür, bunların içinde, tell'e adını verdiği tahmin edilen bir papirüs sütununun çan biçimindeki başlığı da vardır ("Çan Tepesi").

Balıkçıl mezarlığını da içeren kent nekropolisinin Tell ezereyki'de olduğu sanılmaktadır.

Tell el-Rub'a, henüz kimlikleri belirlenememiş daha başka bazı kalıntıların üzerlerini örter: bölgede, Apries tarafından Tot'a adanan yekpara kuvarsit bir naos ve I. Nektanebo'nun granit bir heykelinin gövdesi bulunmuştur.

el-Bakliya bölgesinde I. Psammetikus ve I. Nektanebo'nun blokları ve 26. Hanedan'dan bir Ahmose'ye ait bazalt lâhidin parçaları bulunmuştur. Son yıllarda I. Nektanebo'nun bir başka heykeli ve 1970 yılında da II. Ramses'in çağdaşı Nehesi adlı bir kâtibin blok granitten bir heykeli bulunmuştur. İkincisi, çok az kazı yapılmış olan bir bölge olarak bilinen el-Bakliya'da bulunan en eski anıttır.

Tetu Bölgesinin İdarecisi Nehti'nin oğlu: uzun eteklığının önünden aşağı doğru inen *hotep di-nesu* formülü "Heliopolis Efendisi" Atum'u davet ediyor ve böylece de heykelin aslı ile ilgili ipucu veriyor. Yüksekliği: 27 cm Batı Berlin Müzesi

Tell el-Rub'a ve Tell el-Timai

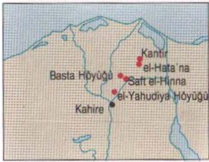
Orta deltada, modern es-Simbellaveyn kentinin kuzeybatısında birbirinden birkaç yüz metre arayla yer alan iki tepe, sırayla 16. Aşağı Mısır başkentinin yer aldığı bölgeyi oluşturmuştur: kuzeydeki Tell el-Rub'a (eski Mısır dilinde *Per-baneh Cedet*, *"Cedet*'in Koç Efendisi'nin Toprakları", Yunanca mendes) Yunan-Roma Dönemi'ndeyerini güneydeki Tell el-Timai'ye devretmişti (Yunanca Thmuis), Tell el-Rub'a'nın ilk adları *Anpet* ve *Cedet* idi. Aslında, balık tanrıçası Hatmehit yerel tanrıçaydı, ama Hanedanlar Dönemi'nde en önemli kült Mendes'in (Cedet) Koç'uydu (Ba). Kutsal koçların gömülü oldukları büyük lâhidlerden oluşan bir mezarlık Tell el-Rub'a'nın surlarının kuzeybatı ucunda yer alır. Bu nomeden Mısır metinlerinde 4. Hanedan Dönemi kadar erken bir tarihte söz edilir; Tell el Rub'a da bulunan en eski anıtlar da Eski Krallık Döneminin son zamanlarına ait matba mezarlardır. II. Ramses, Merneptah ve III. Ramses'e ait bazı tek tük anıtlardan burada o dönemlere ait bir tapınak yapısının olabileceği sonucuna varılır, ama bugüne dek böyle bir şey bulunmamıştır. Bilinen en eski tapınak Amasis tarafından yaptırılmıştır. Yaklaşık 8 metre yükseklikte, kırmızı yekpare granitten yapılmış ve aynı kral tarafından adanmış bir türbe öne çıkar, fakat yarım yamalak korunmuş sur duvarlarından başka tapınağın kendisinden geriye bir şey kalmamıştır, çevrede tapınak kabartmalarının parçaları bile görülmez. Geç Dönem'de Tell el-Rub'a şanının doruğuna erişmiş ve 29. Hanedan krallarının bu bölgeden çıktığı söylendiğine göre, burası kraliyet ikametgâhı ve başkent olarak da hizmet vermiş olabilir.

Sabbahin tarafından fazlasıyla tahrip edilmiş olan Tell el-Timai'de Yunan-Roma Dönemi'ne ait tuğla yapılar vardır.

Heliopolis

Eski Mısır dilinde *Iunu* (Kıpt dilinde ve Kutsal Kitap'ta *On*), 13. Aşağı Mısır başkenti modern el-Matariya'nın (Misr el-Cedide'nin kuzeyinde, Kahire'nin bir banliyösü) Kuzeybatısında Tell Hisn'de ve onun çevresinde kuruluydu. Güneş tanrısı Re'nin, Re-Atum ya da Re-Harahti'nin Heliopolis'teki tapınakları ülkedekinin ekonomik ve daha çok da ideolojik açıdan en önemli ve en etkili din kurumlarıydı. Yaratıcı tanrı Atum ve güneş tanrısı Re (kentin Yunanca adı *helios* güneş'ten gelir) ile birlikte Heliopolis kuramı Mısır dininin ekonomik tarihinin oluşmasında çok önemli rol oynamıştır. *Benu* kuşuna (Anka Kuşu) ve Mnevis boğasına tanrının yeryüzündeki belirimleri olarak tapılırdı; "Hetpet'in Hanımı" Hator ve Ius'as da Heliopolis ile ilişkili tanrıçalardı.

Kentin önemine rağmen, çevrede I. Senvosret'in hâlâ ayakta duran bir obeliski dışında görülebilecek bir anıt yoktur. Kahire'nin çok yakın olmasından dolayı, taşların birçoğu sökülüp oraya taşınmış ve yapılarda kullanılmıştır, ayrıca bölgede tarım yapılıyor ya da üzerine yapılar kurulmuş olması arkeolojik çalışmaları engellemektedir. Ana tapınak ve belki de Tell Hisn'deki kent de masif tuğla çift duvarlar ile çevriliydi. Kapalı alanın 1100x475 metre olduğu tahmin ediliyor, ama bölgenin mimari tarihi ve kesin topografyası ile ilgili yeterli bilgiler yoktur. Çevrede 3. Hanedan (Coser) ve Ptolemaioslar Dönemlerine ait bol miktarda tek anıt (heykeller, kabartmalar, obeliskler ve sunu masaları vs.) bulunmuştur; son yıllarda yü-

rütülen ve hâlâ sürmekte olan bazı kazılarda III. Amenofis (II. Ramses tarafından onarılmış), I. Sethos, II. ve IX. Ramses'ler ve Merneptah gibi çeşitli Yeni Krallık kralları tarafından yaptırılmış, tapınak olarak tanımlanan birkaç yapı ortaya çıkarılmıştır. Geriye, bu yapıların Re'nin büyük tapınağına bağlı, Yeni Krallık Dönemi'nde Heliopolis'te en azından on tane olduğu bilinen) kendi başlarına tapınaklar mı olduklarının yoksa, Re'nin tapınağının parçaları mı olduklarının araştırılması kalmaktadır.

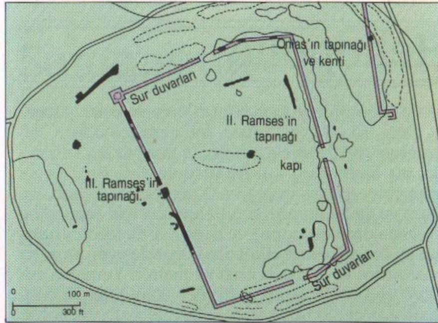
Heliopolis'in 6. Hanedan Dönemi'ndeki yüksek rahiplerinin mezarları I. Senvosret'in obeliskinin 550 metre kadar güneydoğusunda, surların güneydoğu ucunun yakınında yer alır. Aynı yönde gidildiğinde, obeliskten 950 metre ilerde el-Matariya'da, Geç Dönem'e ait mezarlar vardı. Ayrıca 3 kilometrelik bir uzaklıktaki Ard el-Na'am'da ("Devekuşu Çiftliği"), orada Ramses'lerin dönemine ve Geç Dönem'e ait mezarların bulunduğunu gösteren nesneler bulunmuştur.

Obeliskin 1.3 kilometre kadar kuzeydoğusunda, Arab el-Tavil'de özellikle Ramses'ler dönemine ait Mnevis boğalarının mezarları ortaya çıkarılmıştır.

Aşağıda, Lotus çiçeklerini tasvir eden küçük polikrom fayans parçaları, III. Ramses'in el-Yahudiya Höyüğündeki tapınak sarayına ait olduğu sanılıyor, Brooklyn Müzesi (New York).

Tell el-Yahudiye

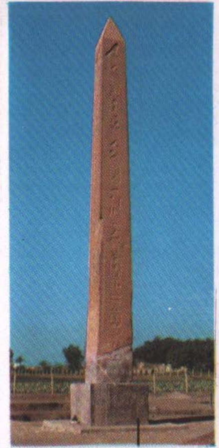
Tell el-Yahudiye ("Yahudiler'in Tepesi"), eski Mısır'ın *Nayta-hut*'u, Yunanca Leontopolis, bin el-Kanatir köyünün 2 kilometre kadar güneydoğusunda, Aşağı Mısır'ın eski 13. (Heliopoli)nin sınırları içinde yer alır.

Bölgenin en göze çarpan ve aynı zamanda en şaşırtıcı özelliği, 515x490 metrelik, "Hiksos Kampı" diye adlandırılan dikdörtgen toprak surların kalıntılarıdır. Bunlar çoğunlukla istihkam duvarları olarak açıklanır ve yapım tarihinde Orta Krallığın sonlarına ya da 2. Ara Dönem'e bağlanır. Üstleri sıvanmış, dışardan eğimli ("cilalı") ve içerden neredeyse dikey masif savunma sur duvarlarının Mısır'da hiçbir benzeri bulunmadığı için, yapımcıları Mısır'ın dışında aranmış ve Hiksos Dönemi'nde kuzeybatı Asya'dan gelen göçmenler uygun görülmüştür. Ama yapının, askerî olmaktan çok dinî nitelik taşıma olasılığı da oldukça kuvvetlidir.

Surun içinde, kuzeydoğu kısımında, II. Ramses'e ait anıt heykeller bulunmuştur, bunlar da bölgede o döneme ait bir tapınak bulunduğuna işaret eder. Batı kısmında III. Ramses'e ait bir tapınak vardı. Şimdi çeşitli müzelerin koleksiyonlarında yer alan ve tapınak sarayından elde edildiği tahmin edilen rozetlerle süslü fayans çiniler, kralın tebasının sembolü *rehit* kuşları, hartuçlar va yabancı tutsakların heykelleri buradan elde edilmiştir.

Surun dışında, kuzeydoğu köşesinin yakınında VI. Ptolemaios Philometor'un izniyle sürgündeki Yahudi rahibi Onias'ın kurduğu tapınak ve kent kalıntıları vardır. Yerleşim yeri, İ.S. 71'de tapınak Vespasianus tarafından kapanana kadar 200 yıl süreyle ayakta kalmıştır.

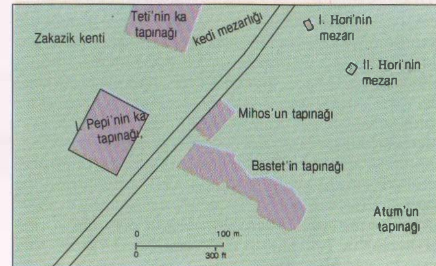
Orta Krallık Dönemi'nden başlayarak çeşitli tarihlere ait mezarlıklar surun doğusuna doğru yayılırlar.

Yukarıda, I. Senvosret'in Heliopolis'deki obeliksi. Yüksekliği: 20 m. civarında.

Tell Basta

Zakazik'in güneydoğusunda yer alan Tell Basta, eski *Bast* bölgesi (klâsik dillerde Bubastis, *Per-Bastet*'den, "Bastet'in Toprakları"), arslan tanrıça Bastet'in (Bubastis) kenti ve Geç Dönem boyunca 18. Aşağı Mısır başkentidir. Kent, Memfis'ten Sinaya (Tumilat Vadisi) ve Asya'ya giden yolları denetleme olanağı-

Sağda, Babastis'ten (Basta Höyüğü) Bastet'in kutsal hayvanı kedinin bronz heykelciliği. Geç Dönem'e ait olduğu sanılıyor. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Yukarıda, Basta Höyüğünde 1906 yılında bulunan bir yığın 19. Hanedan altın ve gümüş kaplarından altın keçi kaplı gümüş çömlek. Yüksekliği: 16.8 cm; ağırlığı: 602 gr. Kahire, Mısır Müzesi.

En sağda, Kantir'den olduğu tahmin edilen bir krala ait bronz büst. Önceleri II. Ramses'e ait olduğu düşünülüyordu ama daha sonraki dönemlere ait olduğu olasılığı daha kuvvetli. Yüksekliği 36 cm. Hildesheim, Roemer-Pelizaeus Müzesi.

na sahip stratejik konumundan dolayı, Mısır tarihinin ilk evrelerinden itibaren çok önem kazanmıştır. Siyasal açıdan kentin gücü, kralları Bubastis'ten gelen 22. Hanedan içinde doruğa erişmiştir Bubastis'in düşüşü. İ.S. ilk yüzyıllara rastlar.

Bastet'e adanmış ana tapınak. 1887 ile 1899 yılları arasında E. Naville tarafından ortaya çıkarılmıştır. II. Osorkon'un giriş salonu. *sed* festivali salonu. II Osorkon'un sütunlu salonu ve II. Nektanebo'nun salonu gibi ana bölmeler dışında, 200 ya da 300 metre uzunluktaki ana binanın plânını çıkartmak olanaklı olmamıştır 5. yüzyılın ortalarında Herodotos tapınağı bir adanın üzerinde. iki tarafında su kanalları ile ve ortasında yer aldığı kentten çok daha alçak bir konumda tarif eder. Yapılan kazılar bu her iki önermenin de geçerliliğini kanıtlamıştır, ama su kanallarını kutsal bir gölün iki kolu olarak tanımlamak daha doğru olur. Tapınakta, 4. Hanedan krallarının adlarını taşıyanlar dan dahil çeşitli dönemlere ait bir çok blokun yeniden kullanıldığı görülmüştür

Tell Basta'da ortaya çıkarılan diğer yapılar arasında, Teti'nin ve I Pepi'nin tapınakları (Bastet'in tapınağının 250 metre kadar kuzeybatısında 108×50 metrelik bir yapı), III. Amenemhet ve III. Amenofis'in *sed* festival mabedleri, II. Osorkon tarafından yaptırılan bir Atum tapınağı, III. Osorkon tarafından adanan bir (Bastet'in oğlu olarak kabul edilen arslan tanrı) Mıhos tapınağı ve Roma Dönemi'ne ait bir tapınak sayılabilir

Aralarında 19. Hanedan'dan vezir Yuti'nin mezarının ve 19. Hanedan'ın sonuyla 20. Hanedan'ın başlarında Kuş ve Hori'nin baba oğul genel valilerine ait mezarların da bulunduğu başka önemli görevlilere ait mezarlar yine bu bölgede ortaya çıkarılmıştır. Son zamanlarda ise, o döneme ait bazı mazarların olduğuna işaret eden Eski Krallık anıtları bulunmuştur. Ayrıca, kutsal hayvanlara, daha çok da kedilere ait (3. Ara Dönem'den itibaren Bastet ile ilişkisi kurulur) geniş mezarlıklar da bulunmuştur.

Aşağıda, Heykelin şimdiki parçalanmış biçimi bile onun mükemmelliğini bozmuyor: Saft el-Hinna'dan I. Nektanebo'ya ait. Granit. Yüksekliği: 67 cm. Londra, British Museum.

Saft el-Hinna

Zakazik'in doğusunda yer alan Saft el-Hinna köyü, 20. Aşağı Mısır'ın ilk başkenti eski *Per-Sopdu* ("Sopd'un Toprakları") bölgesindedir. 1885 yılında E. Naville yerel tapınağın 75 (ya da daha fazla)×40 metrelik tuğla surunu kısmen ortaya çıkarmış, bunun yanında yazısız bazı bazalt bloklar da bulmuştur.

Saft el-Hinna'da yazılı pek az anıt bulunmuştur: II. Ramses'e ait heykel parçaları en eskileridir, ama I. Nektanebo tarafından Sopd'a adanan granit türbenin kalıntıları çok daha etkileyicidir.

El-Hata'na Bölgesi ve Kantir

el-Hata'na ve Kantir kuzeydoğu deltada Fagus'un 6 ve 9 kilometre kadar kuzeyinde yer alan köylerdir. Bölgedeki kumlu birkaç tepe Orta Krallık, 2. Ara dönem ve Ramses'ler Dönemlerine ait yerleşim izleri taşır. 2. Ara Dönemdeki Hiksos merkezi Avaris ve Ramses'lerin ve Kutsal Kitab'ın "Çıkış" bölümünde adı geçen Raamses'in delta ikametgahları Pi-Ri'amsese tahminen buralardadır (Avaris güneyde, Tell ed-Dab'a da, Pi-Ri'amsese de kuzeyde Kantir yakınlarında olabilir).

Güneyde önemli olan bölge el-Hata'na yakınlarındaki Tell el-Kirkafa'dır. Burada I. Amenemhet ve III. Senvosret'e ait sütunlu bir mabedin granit kapı kalıntıları bulunmuştur.

Daha doğuda, ed-Dab'a'da, bulunan Kraliçe Nefrusobk ve Kral Harne Cheriotef'in (Hetepibre) heykelleri geç 12. ve 13. Hanedanlık Dönemleri'ne aittir. 2. Ara Dönem'de, 15. (Hiksos) Hanedan'ın doğuşu ile aynı sıralarda, Tell ed-Dab'a'ya Asya'dan büyük bir yabancı akımı oldu. 18. Hanedan boyunca yaşanan boşluk, Haremhab ve Ramses'ler döneminde hızlandırılan yapım etkinlikleri ile telâfi edilmişti. Bunların başında Setl'e adandığı tahmin edilen büyük bir tapınak da vardır (180×140 m).

Tell ed-Dab'a'nın kuzeyinde, Ezbet Rüşdi el-Sagira'da I. Amenemhet tarafından yaptırılan bir kent ve tapınak bulunmuştur.

1920'lerde Kantir bölgesinde süslemeli ve sırlı çinilerin bulunduğu bildirilmiştir. Bunu izleyen kazılarda, bu çiçeklerle, balık, ördek, bitki desenleriyle süslü bu çinilerin 19. ve 20.Hanedanlar'a ait bir saraydan çıktığı ortaya konulmuştur. Bir kısmının üstünde I. Sethos ve III. Ramses'in adları yazılıdır. Ayrıca, aynı döneme ait stel taklardan heykeller ve çeşitli anıtlardan bloklar da bulunmuştur.

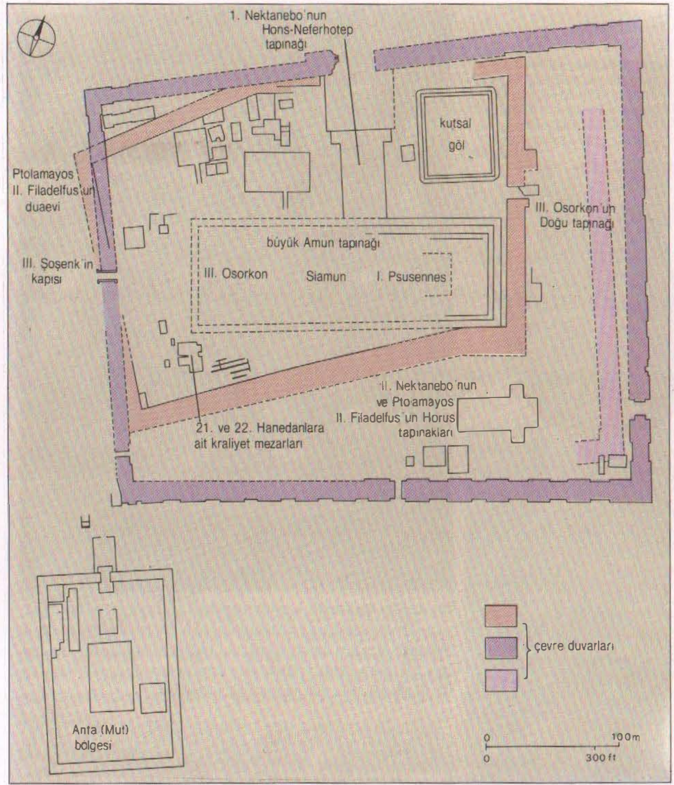
Kantir'in kuzeyinde, Tell Abu eş-Şafi'a II. Ramses'in oturur biçimindeki anıtsal bir heykelinin kaidesi vardır, bu bir tapınağın varlığına işaret ediyor olabilir.

Tell Nabaşa

Kuzeydoğu deltada, 1.5 kilometre genişlikteki büyük bir tepe, eski Mısır'ın *Imet* bölgesidir. Yeni Krallık Dönemi'nde burası bölgenin başkentiydi, daha sonra 18. (başkent: Bubastis) ve 19. (başkent: Tanis) Aşağı Mısır olarak bölündü. Bu kentlerin modern adları Tell Nabaşa ve Tell Far'un ya da Tell Bedevî'dir.

Tanrıça V. Cit'in 215×205 m.lik tuğla tapınak surlarının dış hatları hâlâ görülebilir. Surların içinde ilk önce en azından iki tapınak vardı. Daha büyüğüne (65×30 m) doğudan ulaşılıyordu ve tahminen Ramses'ler döneminde yapılmıştı (II. Ramses ve diğerleri). Daha geç dönemlerin kralları tarafından gasp edilen Orta Krallık sfenksleri bulunmuşsa da, bunlar başka yerlerden getirilmiş olabilirler. Daha küçük olan tapınak (30×15) diğer tapınağın kuzeydoğu ucunda yer alır ve Amasis dönemine aittir. Burada ayrıca yeniden kullanılmış bazı Orta Krallık anıtları da bulunmuştur.

Tapınak surlarının güneydoğusunda Yunan-Roma Dönemi'ne ait kent kalıntıları belirlenmiş, ayrıca daha doğuya doğru da çoğu Geç Dönem'e ait bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır.

San el-Hagar

Yukarıda, San el-Hagar.
Aşağıda, Nabaşa Höyüğünden II. Ramses'in oturur biçimdeki anıtsal heykeli. Granit. Yüksekliği: 2.02 m. Boston (Mass) Güzel Sanatlar Müzesi.

Nil deltasının kuzeydoğu tarafında yer alan eski Ca'net (Yunanca Tanis, modern San el-Hagar) 21. ve 22. Henadan krallarının ikametgâhı ve gömülme yerleriydi. Geç Dönem'de 19. Aşağı Mısır eyaletinin başkenti oldu. Delta ile ilgili bugünkü arkeolojik bilgilerimizin sınırları içinde diyebiliriz ki, burası en etkili ve en büyük eski bölgedir. Tanis'in tarihsel geçmişini ortaya çıkarmak amacıyla anıtlarını yorumlama girişimlerinde karşılaşılan sorunlar, bütün delta bölgeleri için geçerlidir. San el-Hagar'da çalışan en önemli bilim adamları geçen yüzyılın ikinci yarısında A. Mariette, W.M. Filinders Petrie (1883-86) ve P. Montet'dir (1929-51).

San el-Hagar'ın en belirgin özelliği, 430×370 m.lik dikdörtgen tuğla surlarıdır. Sur duvarları, 15 metre kalınlıkta, 10 metre yükseklikteydi. Bunun içinde bir ikinci iç sur vardı. ortasında Amun'un büyük tapınağının yer aldığı iç surların tuğlalarının üzerlerinde I. Psusennes dönemine ait olduğunu gösteren damgalar vardı. Bugün tapınak üzeri yazılı ve süslü bloklar, sütunlar, obeliskler ve çeşitli dönemlere ait, bir kısmı Eski ve Orta Krallık krallarının adlarını taşıyan (Kufu, Kefren, Tat, II. Pepi ve II. Senvosret) heykeller yığını halindedir. Ama yazılı anıtların birçoğu II. Ramses ile ilişkili görüldüğü için, Tanis anıtları üzerinde uzman olan P. Montet buranın Ramses'lerin delta başkenti eski Pi-Ri'amsese bölgesi olduğuna inanmıştır. Bu-

Kaba kuvvetin cisim bulmuş hali mi? Mısır heykellerinden pek azı yeleleri yüzünü çevreleyen bu sfenks kadar güçlü ve saygı uyandırıcı bir etki yaratır. Aslında 12. Hanedan Dönemi'ne ait bir eser (III. Amenemhet dönemi olduğu sanılıyor), sonradan birçok kral tarafından "gasp edilmiş" ve üzerine adları yazılmıştır: II. Ramses, Merneptah ve I. Psusennes. Adı anılan en son kral tarafından San el-Hagar'a getirilmeden önce sfenks birkaç kez yer değiştirmiş. Granit. Yüksekliği: 2.25 m. Kahire, Mısır Müzesi

nunla beraber, şimdiye kadar kazıları yapılan yapıların hiçbirini, 21. Hanedan'dan I. Psusennes'ten önce yapıldığını gösteren yeterli kanıt yoktur, böylece bütün Ramses'ler dönemi olabileceği sonucu kaçınılmazdır. Bir kısmı yapı melzemesi olarak yeniden kullanılırken (neredeyse evrensel bir Mısır tutumu; deltada taş anıtlar oldukça çok mesafe katederlerdi), diğerleri yeni tapınakların süslemelerinde kullanılırdı.

I. Psusennes'in tapınağın yapımındaki katkıları, temeldeki bazı kalıntılarla kanıtlanmıştır. Daha sonraları Siamun da aynı bölgede katkılarda bulunmuş, bir pilon ve avlu ilâve ettirmiştir (dışardan ikincisi), bu arada 22. Hanedan'dan III. Osorkon da (yine temel kalıntıları ile ispatlanmış) bir başka pilon ve avlu (dışardan birincisi.) ilâve ederek tapınağın plânını bütünlemiştir. Nihayet III. Şoşenk sur duvarında ilk kapıya varılrnasını sağlayan bir kapı yaptırmıştır. San el-Hagar'daki büyük tapınak ile ilişkili bir başka kişi de, daha sonraki dönemlerde burada bazı onarım işlemleri yaptıran I. Nektanebo'dur.

Büyük tapınağın dışında, surların içinde daha küçük başka yapılar da vardı. Bu yapıların bir kasmından alınan bloklar, özellikle ve V.Şoşenk tarafından yaptırılan bir tapınağın ve *sed* festival mabedinin ve I. Psammetikus tarafından yaptırılan bir tapınağın blokları I. Nektanebo'nun daha sonra yaptırdığı kutsal gölde ve onun yakınındaki Hons-Nefer-hotep tapınağında kullanılmıştır. Surların dışında, büyük tapınağın girişinin yakınlarında II. Ptolemaios Philadelphos'a ait bir mabed vardı.

İç ve dış surların duvarları arasına tapınaklar yaptıran kralların başında III. Osorkon ("Doğu tapınağı"), II. Nektanebo ile II. Ptolemaios Philadelphos (Horus'un tapınağı) gelir. Dış surun dışında, güneybatı köşesinin yakınında, başlıca Siamun ve Apries tarafından yaptırılan ve IV. Ptolemaios Philadelphos'ca onartılan bir Anta (Mut) tapı çevresi de yer alırdı.

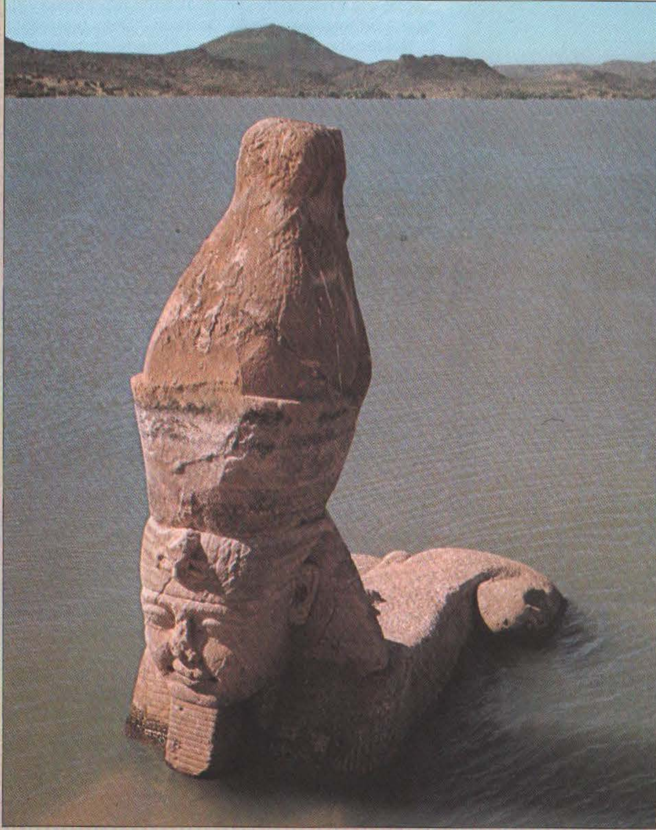
1939 yılında P. Montet, büyük tapınağın güneybatı köşesine yakın bin yerde, iç surun içinde 21. ve 22. hanedanlara ait bir grup kraliyet mezarı buldu. Tapınak bölgesi içine mezar yaptırmak âdeti 3. Ara Dönem'in bir özelliğiydi; ülkenin dengesiz koşulları bunun nedeni olabilir. San el-Hagar'da toplam altı mezar bulunmuştu, bunların dördü I. Psusennes'e, Amenemope'ye, III. Osorkon'a ve III. Şoşenk'e aitti, diğer ikisinin sahipleri bilinmiyor. Toprak üstü yapılarının olduğunu gösteren herhangi bir işaret yok. Birkaç odadan oluşan yeraltı bölümleri çoğunlukla kireçtaşından (blokların birçoğu eski yapılardan alınıp kullanılmıştır), granit karışımından oluşuyordu ve buralara bir geçitle varılıyordu. I. Psusennes'sin, III. Osorkon'un ve III. Şoşenk'in mezarları kabartmalar ve yazıtlar ile bezeliydi. Bazı mezarlarda birden fazla gömülme vardı va lâhidler granit olup bir kısmına el konulmuş ve başkaları yerleştirilmiştir. Bunlara ek olarak iki kraliçe mezarı daha bulunmuştu: II. Takelot tarafından kullanılan bir lâhid III. Osorkon'un mezarının odalarından birinde bulundu, bu arada, II. Şoşenk'in gümüş şahin başlı sandukası da I. Psusennes'in mezarından çıktı.

Amenemope'nin lahdi ve sandukası I. Psusennes'in mezarında bulundu. Gümüş sandukalar, altın mumya maskeleri ve broş, bilezik ve gerdanlık gibi mücevherler buralardan çıkarılan en önemli nesnelerdir 18. Hanedan'dan Tut'ankamun'un mezarının dışında, San el-Hagar'daki kraliyet mezarları eksiksiz ortaya çıkarılan yegâne mezarlardır.

Tell el-Mashuta

1883 yılında E. Naville, Tumilat Vadisi'nde, Tell el-Mashuta'da iyice tahrip olmuş bir tapınak ile büyük tuğla bir sur (210×210 m) ortaya çıkardı Geç Dönem' de bu vadiden bir kanal ile gemiler Nil'den Kızılde niz'e geçebiliyorlardı. Hemen hemen bütün bilim adamları Tell el-Mashuta'yı eski Mısır'ın *Çeku*'su ve "Çıkış" kitabının Pitlıom'u (*Per-Atum* olabilir, "Atum' un Toprakları") ve 8. Aşağı Mısır başkenti ile özdeşti rirler.

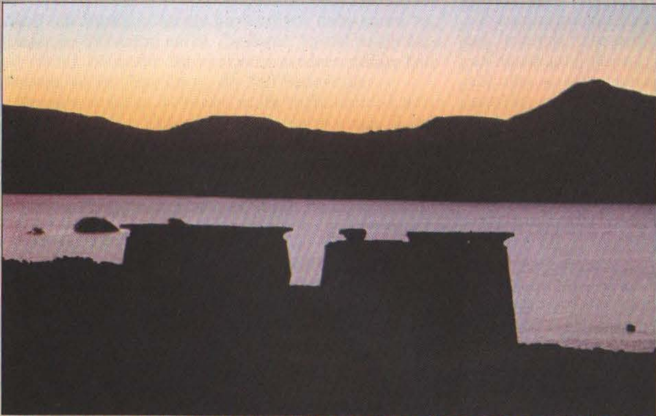
NUBYA

I. şelâlenin güneyindeki Nubya bölgesi eski dönemlerden beri Mısır'a ait sayılmıştır. Burası, güney cephesinde bir tampon bölge olması dışında, ekzotik Afrika mallarının Mısır'a ulaştığı yolun geçtiği bölge ve önemli bir altın, madenler ve kereste kaynağı olması yanında, Mısır ordusu ve polis güçleri için de asker sağlayan bir kaynaktı.

Eski Krallığın kaba sömürü yöntemleri, esirleri ve büyük baş hayvanları yakalayıp getirmeye yönelik akınlardan oluşuyordu. Orta Krallık'ta, bölgede 2. şelâleye kadar olan alanda, doğrudan askerî denetim altında olan yerlerde stratejik önemi olan kaleler yapılmıştı. Yeni Krallık Dönemi'nde Mısırlılar şelâlenin ötesine geçtiler; Aşağı Nubya'da çoğu II. Ramses dönemine ait birçok kayaya oyma tapınak yapılmıştır. Geç Dönem'de Nubya'dan Mısır'ın 25. Hanedanı olan bir kraliyet hanedanı çıktı, ama Asurlular ile başarısız bir karşılaşmadan sonra Napata'lı yöneticileri 4. şelâleye geri çekilip Mısır'ı ilgilendiren işlere pek fazla karışmadılar ve kendi Meroe kültürlerini geliştirdiler. Ptolemaioslar ve erken Roma Dönemlerinde Aşağı Nubya'nın kuzeyinde iki kültürün karışımı birkaç tapınak yapılmıştır.

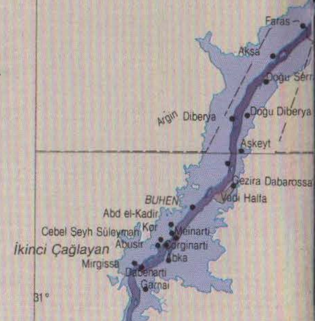
1960'larda arkeoloji tarihinde hiç görülmemiş bir uluslararası işbirliği içinde Nubya tapınaklarının birçoğu yeni bölgelere taşınmıştır.

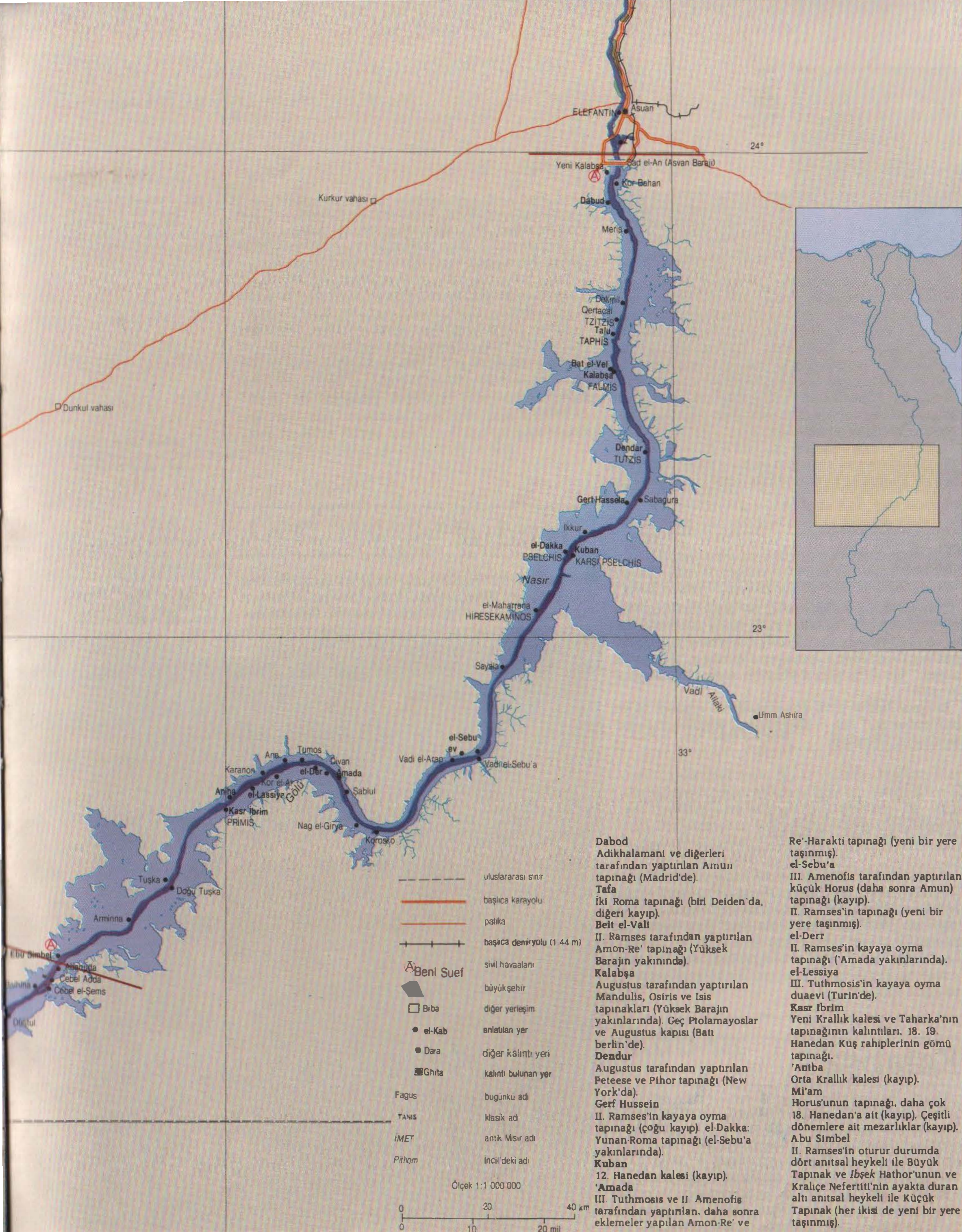

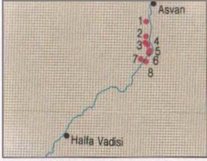
Yukarıda, 1883 yılında Fransız mimar Hector Horeau tarafından resmi yapılan el-Maharraka'daki Roma Dönemi Sarapis tapınağı. Tapınak 1965-66 da el-Sabu bölgesine taşınmıştır.

Solda, II. Ramses'in el-Sabu'da Nasır Gölü kurulmadan önceki yerinde: (*yukarıda*) dış avludaki sfenkslerden biri.

Dabod
Adikhalamani ve diğerleri tarafından yaptırılan Amun tapınağı (Madrid'de).
Tafa
İki Roma tapınağı (biri Deiden'da, diğeri kayıp).
Beit el-Vali
II. Ramses tarafından yaptırılan Amon-Re' tapınağı (Yüksek Barajın yakınında).
Kalabşa
Augustus tarafından yaptırılan Mandulis, Osiris ve Isis tapınakları (Yüksek Barajın yakınlarında). Geç Ptolamayoslar ve Augustus kapısı (Batı berlin'de).
Dendur
Augustus tarafından yaptırılan Peteese ve Pihor tapınağı (New York'da).
Gerf Hussein
II. Ramses'in kayaya oyma tapınağı (çoğu kayıp). el-Dakka: Yunan-Roma tapınağı (el-Sebu'a yakınlarında).
Kuban
12. Hanedan kalesi (kayıp).
'Amada
III. Tuthmosis ve II. Amenofis tarafından yaptırılan, daha sonra eklemeler yapılan Amon-Re' ve Re'-Harakti tapınağı (yeni bir yere taşınmış).
el-Sebu'a
III. Amenofis tarafından yaptırılan küçük Horus (daha sonra Amun) tapınağı (kayıp).
II. Ramses'in tapınağı (yeni bir yere taşınmış).
el-Derr
II. Ramses'in kayaya oyma tapınağı ('Amada yakınlarında).
el-Lessiya
III. Tuthmosis'in kayaya oyma duaevi (Turin'de).
Kasr Ibrim
Yeni Krallık kalesi ve Taharka'nın tapınağının kalıntıları. 18. 19. Hanedan Kuş rahiplerinin gömü tapınağı.
'Aniba
Orta Krallık kalesi (kayıp).
Mi'am
Horus'unun tapınağı, daha çok 18. Hanedan'a ait (kayıp). Çeşitli dönemlere ait mezarlıklar (kayıp).
Abu Simbel
II. Ramses'in oturur durumda dört anıtsal heykeli ile Büyük Tapınak ve *Ibşek* Hathor'unun ve Kraliçe Nefertiti'nin ayakta duran altı anıtsal heykeli ile Küçük Tapınak (her ikisi de yeni bir yere taşınmış).

Dabod

Dabod'daki erken dönem tapınağının Meroeli yönetici Adihalamani tarafından Amun için İ.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı ve süslendiği tahmin edilmektedir. Yunan-Roma Dönemi'nde bazı Ptolemaioslar (VI. Ptolemaios Philometor, VIII. Ptolemaios, II. Eugertes ve XII. Ptolemaios Auletes) tapınağı genişletip bu kez Isis'e adamışlardır. Geçitlerin süslemeleri İmparator Augustus ve Tiberius dönemlerine aittir. İlk halinde tapınağın önünde üç pilon varken, bu yüzyılda ancak ikisi ayaktadır.

1960-61 yılları arasında tapınak sökülmüş ve 1968 yılında İspanya'ya armağan edilmiştir; 1970 yılından beri de Madrid'in parklarından birini süslemektedir.

Tafa

Tafa'da Roma dönemine ait iki tapınak vardı. "Kuzey Tapınağı" olarak adlandırılanında kabartma yoktu ve 1960 yılında sökülerek Leiden'deki Rijksmuseum van Oudheden'e armağan edilmiştir. "Güney Tapınağı" ise daha geçen yüzyılın sonlarında kaybolmuştur.

Bölgede Isis'in aynı döneme ait iki mabedi vardı, bunlardan biri Bab el-Kalabşa'nın tehlikeli "küçük" şelâlesine dönüktü.

Beyt el-Vali

Nil'in batı yakasındaki küçük kayaya oyma Beyt el-Vali tapınağı II. Ramses tarafından yaptırılıp Amon-Re'ye ve diğer tanrılara adanmıştı. Aslında önünde tuğla bir pilon vardı, basit planı bir giriş salonu (bir zamanlar tavanı tuğla tonoz ile örtülüydü), sütunlu bir salon ve bir mabedden oluşur. Tapınak şimdi, yeni Asvan barajının yakınında yeni bir bölgeye taşınmıştır (Yeni Kalabşa).

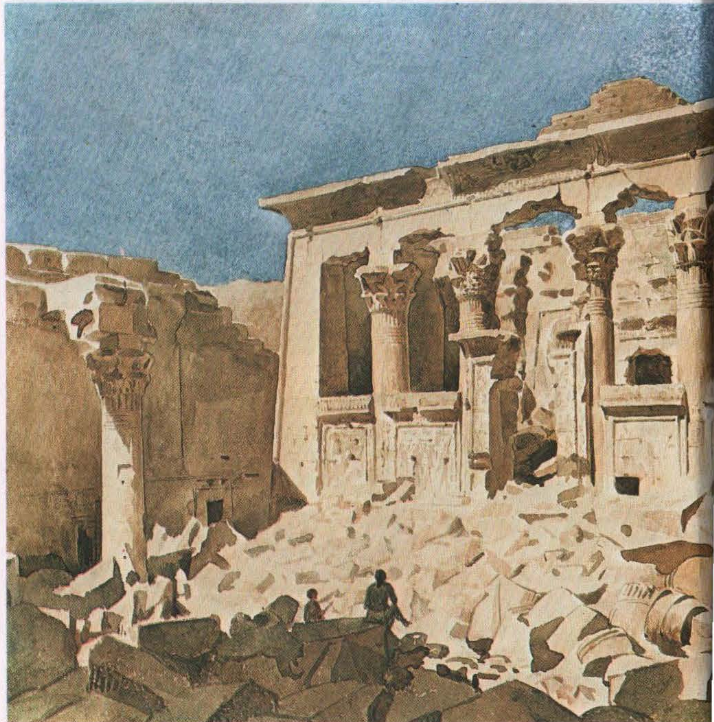
Kalabşa

Mısır Nubya'sının, kapısından arka duvarına kadar 74 metre uzunluğunda ve 33 metre genişliğinde tek başına duran en büyük tapınağı Augustus döneminde Kalabşa'da (eski Talmis) yaptırılmış ve Osiris ve Isis ile birlikte Nubya tanrısı Mandulis'e adanmıştı. Kapının önünde bir rıhtım ve bir teras vardır ve mabede ulaşmak için bir ön avludan, sütunlu bir salondan ve iki geçitten geçilir. Yalnızca üç iç oda tümüyle kabartmalarla süslüdür. Tapınağın duvarlarının içinde aynı zamanda bir doğumevi (güneybatı köşesinde) ve IX. Ptolemaios II. Soter tarafından yaptırıldığı tahmin edilen bir mabed vardır (kuzeydoğu köşesinde).

Bu yüzyılın başından beri, tapınak yılın büyük bir kısmını sular altında geçiriyordu. 1962-63 yılları arasında sökülüp 13.000 bloku, yeniden kurulduğu yeni Asvan barajı bölgesine taşınmıştır (Yeni Kalabaşa). Sökme işlemleri sırasında geç Ptolemaioslar ve Augustus tarafından yaptırılan bir kapının yeniden kullanılmış blokları bulunmuştur. 7.35 metre yüksekliğindeki kapı, şimdi Batı Berlin'deki Mısır Müzesi'nde yeniden kurulmuştur.

Dendur

Nâsır Gölü'nün sularından korumak amacıyla, Dendur tapınağı 1963 yılında sökülmüş ve birkaç yıl sonra Mısır hükûmeti tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne armağan edilerek gemiyle New York'a gön-

Kalabşa tapınağının 1839'daki durumu; Hector Horeau tarafından yapılan sulu boya resmi.

En sağda, II. Ramses'in Gerf Hussein'deki tapınağının önavlusunun güneyden görünüşü. Bu görüntü Nasır Gölü ortaya çıkmadan önce alınmış.

Aşağıda sağda, kalabşa tapınağının Assuan Yüksek Barajı yakınlarındaki yeni konumu.

En aşağıda sağda, Kalabşa tapınağının tahrıları: tipik baş süsü ile Mandulis ve onu izleyen Isis. Önavlunun arkasında, sütunlu salonun girişinin kuzeyinde içsütunlu duvarın üzerindeki kabartma.

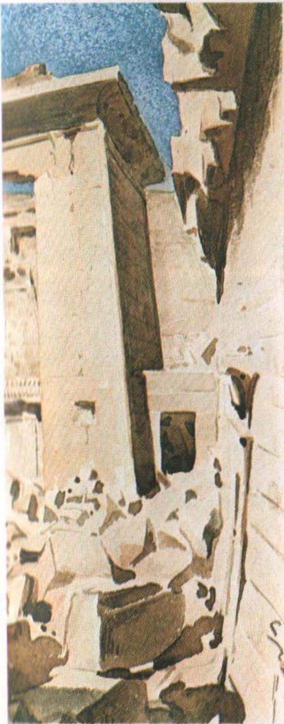
derilmiştir. 642 bloku Metropolitan Sanat Müzesi'nde biraraya getirilmiş olup (Eylül 1978'den beri) tapınak, müzenin Sackler kanadını oluşturmaktadır.

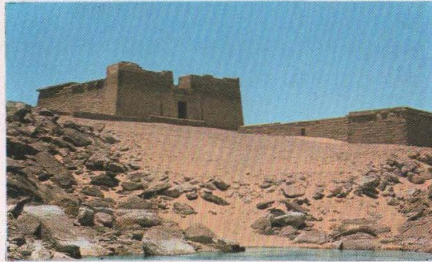
Augustus küçük tapınağı (ana yapı 13.5×7 m kadar) Kuper'in oğulları yerel "azizler" Peteese ve Pihor için yaptırmıştı. Bunların Dendur'da tanrılaştırılmalarının tam nedeni pek açık değil; o bölgede boğulmuş olabilirler. Asıl tapınma alanı, tapınağın arkasında, 26. Hanedan Dönemi'ne ait olabilecek kaya bir odadır. Önünde bir terasın yer aldığı tapınağın basit bir plânı vardır: bir pilon ve onun 10 metre kadar gerisinde ana yapı. Ana yapıda sütunlu bir prohaos, bir geçit ve bir mabed vardır. Tapınağın içindeki kabartmalarda Augustus, aralarında tanrılaştırılmış iki erkek kardeş ve dahil Nubya tanrıları Arensnufis ve Mandulis'in gibi tanrılar önünde tasvir edilir.

Gerf Hussein

Gerf Hussein'de "Ptah'ın Topraklarındaki Ri'amsesemeryamun (II. Ramses) Tapınağı" Kuş genel valisi tarafından II. Ramses'in krallığının 35. ve 50. yılları arasında bir dönemde yaptırılmıştır. Tapınağın adandığı tanrılar mabedin arkasındaki nişte oturur durumda dört heykel ile tasvir edilirdi: Ptah, tanrılaştırılmış II. Ramses, başının üstünde bir şahinle Ptah-tanem ve Hator.

Nil'in batı yakasındaki tapınak kısmen tek başına durur, kısmen kayaya oymadır ve plânı şaşılacak ölçüde Abu Simbel'deki büyük tapınağın plânına benzer. Ama ne yazık ki, çoğu kısımları modern uygarlığın kurbanı olmuş ve yeni yapılan Nasır Gölü'nün sularının altında kalmıştır.

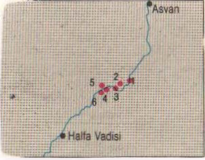
Ed-Dakka

Ed-Dakka'daki (eski Mısır dilinde *Pselket*, klasik Pselkhis) tapınağın yapımında ve süslemelerinde katkısı olan kralların başında IV. Ptolemaios Philopator, VIII. Ptolemaios II. Euergetes, İ.Ö. 3. yüzyılın dönümünde Meroe Kralı Arkamani ve Roma İmparatorları Augustus ve Tiberius gelir.

1962-1968 yılları arasında tapınak sökülerek es-Sebu'a yakınlarında yeni bir yere taşınmıştır. Çalışmalar sırasında yeniden kullanılmış bazı bloklar bulunmuştur. Bunların nehrin öteki yakasında, Hatşepsut ve III. Tutmosis tarafından *Baki*'nin (Kuban) Horus'u için yaptırılan tapınaktan alındığı tahmin edilmektedir.

Kuban

Kuban kalesi (eski Mısır dilinde Baki, klasik Kontra Pselkhis) 12. Hanedan'ın başında, tahminen I. Senvosret tarafından yaptırılmıştır, ama Eski Krallık'ta aynı yere bir başka tapınak kurulmuş olma olasılığı vardır. Aniba'nın kuzeyinde yer alan Kuban, Yeni Krallık'ta Allaki Vadisi'ndeki altın madenlerini denetleyen en önemli Nubya yerleşim yeriydi. Bölgede birkaç tapınak kalıntısı bulunmuştur.

1 es-Sebu'
2 'Amada
3 el-Derr
4 el-Lessiye
5 'Aniba
6 Kasr Ibrim

Amada

Amada tapınağı III. Tutmosis ve II. Amenofis tarafından yaptırılıp Amon-Re ve Re-Haralhti adlı tanrılara adanmıştı. Daha sonra IV. Tutmosis tarafından sütunlu bir salon eklenmiştir. 19. Hanedan'ın bazı kralları, özellikle de I. Setos ve II. Ramses ufak çaplı onarımlar yaptırıp, tapınağın süslemelerine katkıda bulunmuşlardır.

Amada tapınağında önemli iki yazıt vardır. Bunlardan daha erken bir döneme ait olanı II. Amenofis'in 3. yılına kadar iner ve mabedin arka (doğu) duvarının yuvarlak tepeli stel üstünde yer alır. Metinde Asya'ya düzenlenen askerî bir zafer harekâtı anlatılır: "Zâti Şahaneleri, o sırada teknesinin başına ayaklarından asılan *Talhesi* bölgesinin yedi reisini kendi topuzu ile öldürdükten sonra neşe içinde babası Amun'a geri döndü." Giriş kapı geçitinin sol kısmındaki bir stele yazılan ikinci metinde Merneptah'ın 4. yılında Mısır'a karşı bir Libya istilâsının yenilgiye uğratılması anlatılır.

Aralık 1964 ile Şubat 1975 arasında tapınak asıl yerinden 2.5 kilometre ötede 65 metre yükseğe kaldırılarak yeniden kurulmuştur. Tapınağın y.900 ton gelen bir bölümü yeni yerine tek parça halinde taşınmıştır.

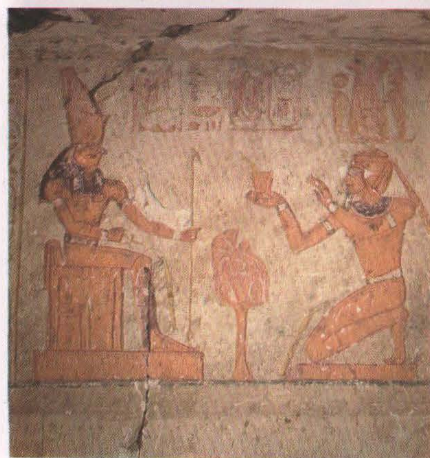
Es-Sebu'a

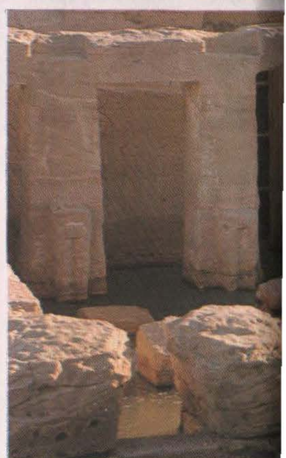
Nil'in batı yakasındaki es-Sebu'da iki Yeni Krallık tapınağı vardı.

Daha önce kurulanı III. Amenofis tarafından yaptırılmıştı. İlk plânında kayaya oyma bir mabedin (3×2 m kadar), önünde tuğla bir pilon kapı, bir avlu ve kısmen duvar süslemeleri ile bezeli bir salon vardı. İlk önceleri tapınağın Horus'un Nubya'lı yerel biçimlerine adandığı bilinir, ama tasvirleri daha sonraki dönemlerde Amun tasvirlerine dönüştürülmüştür. Amun tasvirlerine karşı açılan Amarna saldırıları sırasında süslemeler tahrip edilmiş ama II. Ramses bunları onarmış ve aynı zamanda kapının önüne eklemeler yaparak ana yapıyı genişletmiştir.

es-Sebu'a'da "Amun'un Topraklarındaki Ri'amsesemeryamun (II. Ramses) Tapınağı" diye bilinen büyük tapınak, III. Amenofis'in tapınağının 150 metre kadar kuzeydoğusunda yaptırılmıştır; Kuş genel valisi Setau'nun anıtlarından ve tasvirlerinden, bu tapınağın II. Ramses'in krallığının 35. ve 50. yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Tapınak kısmen tek başına durur, kısmen de kayaya oyulmuştur.

Merkez ekseni izlendiğinde, tapınağın kayaya oyma bölümünün bağladığı (daha sonraları bir Kıptî kilisesine dönüştürülmüş olan) sütunlu salona varmak için birbirini izleyen üç kapıdan ve avlulardan geçmek ge-

Solda, el-Sebu'a'daki tapınakta II. Ramses'in ayakta duran güney anıtsal heykeli ile 1. mabed kapısı. Görüntü anıtın yer değiştirmesinden öncesine ait.

Aşağıda solda, II. Ramses şahin başlı *Baki* (Kuban) Horus'una günlük sunuyor: II. Ramses'in el-Sebu'a'daki tapınağının güney yanındaki duaevinin batı duvarındaki kabartma.

Aşağıda ortada, II. Ramses'in el-Berr'deki tapınağının Osirid sütunlu ilk sütunlu salonu.

Aşağıda sağda, Penniut'u yüreği tipik bir öte dünya yargılaması görüntüsü içinde *ma'at*'a karşı tartılıyor; çakal başlı Anubis dengeyi kontrol ediyor, balıkçılkuşu başlı Thoth sonucu kaydediyor ve tehditkâr "yiyici" de sonucun ölünün aleyhine olmasını umarak bekliyor (bu konuda, söylemeye gerek yok, hüsrana uğrayacaktır). Penniut'un 'Aniba'daki mezarı, VI. Ramses dönemi.

rekir. Ön oda iki yan odaya, iki yan mabede ve mabedin kendisine açılır. Mabeddeki nişte duran heykeller tahrip edilmiştir, ama Amon-Re'yi, Re'Harahti'yi ve II. Ramses'in kendisini tasvir ettiklerinden şüphe edilemez.

UNESCO'nun Nubya anıtlarını kurtarma kampanyası içinde, tapınak 4 kilometre kadar batıdaki yeni yerine taşınmıştır.

ed-Derr

II. Ramses tarafından Nil'in doğu yakasında yaptırılan tek kayaya oyma Nubya ed-Derr'de yükselirdi. Konumu, nehrin Korosko büklümüne ulaştığında "doğal olmayan bir biçimde" güneydoğu yönünde akmasına bağlı olabilir. 1964 yılında, bu tapınak söküIüp 'Amada yakınlarında yeni bir bölgeye yerleştirilmiştir.

"Re'nin topraklarındaki Ri'amsese -meryamun (II. Ramses) tapınağı" kralın hükümranlığının ikinci yarısında yapılmıştı, plânı ile süslemeleri (ön duvara yaslanan oturur biçimindeki anıt heykeller dışında). Abu Simbel'deki Büyük Tapınak'a benzer. Yapılan temizleme çalışmalarından sonra, tapınağın kabartma süslemelerinin hiçbir yerdekine benzemeyen bir biçimde parlak ve canlı olduğu görülmüştür. Tapınakta tapınılan belli başlı tanrıların mabed nişinde oturur biçimde heykelleri vardı: Re-Harahti, II. Ramses'in kendisi, Amon-Re' ve Ptah.

el-Lessiya

Nil'in doğu yakasında, el-Lessiya'da III. Tutmosis döneminde küçük bir mabed yaptırılmıştı. Plânı tek bir odadan (5.5×3 m) ile bir nişten (2×3 m) oluşur ve kabartma süslemelerinde kral, Nubya tanrısı Dedven ve tanrılaştırılmış III. Senvosret de dahil bazı tanrıların önünde tasvir edilir. Nişte III. Tutmosis'in *Mi'am*'lı Horus (Aniba) ile Satis arasında yer alan bir heykeli vardı, ama Amarna Dönemi'nde bunlar tahrip edilmiş daha sonra da II. Ramses, kendini Amon-Re' ve *Mi'am*'lı Horus arasında tasvir ettirmek üzere burayı onartmıştır.

Mabed 1966 yılında İtalya'ya armağan edilmiştir ve bu gün Torim'deki Museo Egizio'da sergilenmektedir.

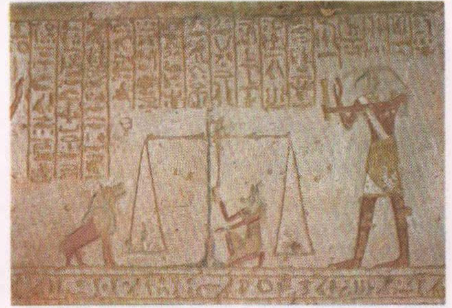
Kasr Ibrim

Nil'in doğu yakasında, Ibrim köyünün (klâsik Primis'ten geliyor olabilir) güneyinde eskiden yükselen üç masiften ortadaki en önemlisiydi. Tepesindeki Kasr Ibrim kalesi ("Ibrim Şatosu") hiç şüphe yok ki firavunlar tarafından yaptırılmıştı, bunu kanıtlayacak bazı yeni Krallık anıtları (en erken yapılanı I. Amenofis' in 8. yılına ait) ve Taharka'ya ait (kralın tanrıya sunularda bulunurken gösterildiği bir resim içeren) bir tapınak yapısı vardır. Kalenin bir kısmı Augustus'un hükümdarlığı döneminde Roma garnizonunun burada kısa bir süre kalması sırasında vali Gaius Petronius tarafından yaptırılmıştı, ondan sonra da geçen yüz yılın başına kadar Kasr İbrim hep askerî amaçla kullanılmaya devam etmiştir.

Hükümdar krala ve çeşitli tanrılara adanan kaya ya oyma mabedler 18. ve 19. Hanedan Dönemleri Kuş genel valisi tarafından uçurumun dibinde yaptırılmıştır. Yeni Asvan barajı inşa edilirken yürütülen kurtarma çalışmaları sırasında kabartmalar sokularak es Sebu'a bölgesine taşınmıştır.

I. Sethos'un ve çağdaşı Kuş genel valisi Amenemope'nin kalenin güneyinde yer alan büyük kaya steli Asvan'da yeniden kurulan Kalabşa tapınağının yakınlarına taşınmıştır.

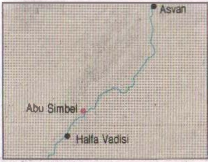
Aniba

Eski Milam, yeni 'Aniba, *Vavat*'ın idarî merkezi olarak (Aşağı Nubya'da 1. ve 2. şelâleler arası) hizmet verdiği sıralarda Yeni Krallık Dönemi'nde önem kazanmıştı.

Kentte Orta Krallık'ta yapıldığı tahmin edilen bir kale ve *Milam*'lı Horus'un bir tapınağı vardır. Tapınak 12. Hanedan'ın başlarında yapılmış olabilir (I. Senvosret) ama kanıtların çoğu 18. Hanedan'a aittir (III. Tutmosis ve daha sonraki krallar).

Çevrede Yeni Krallık mezarları da dahil, çeşitli dönemlere ait mezarlıklar vardır. IV. Ramses'in hükümdarlığı altında *Vavat* naibi Peniut'a ait kayaya oyma bir mezar, şimdi 'Amada yakınlarında yeni bir yere taşınmıştır.

Ebu Simbel

Nubya'da II. Ramses tarafından yaptırılan yedi tapınak içinde (Beyt el-Vali, Gerf Hussein, es-Sebu'a, ed-Derr, iki tane Ebu Simbel'de ve Akşa), Nil'in batı yakasında bulunan Ebu Simbel'deki (Ibsambul) kaya tapınakları en etkileyicileridir.

Büyük Tapınak ilk kez 1813 yılında J.D. Burcknarat tarafından belirlenmiş ve 1817 yılında G.B. Belzoni tarafından açılmıştı. Haberleri büyük bir yaygınlık kazanan sökme ve yer değiştirme işlemlerinden dolayı bu tapınaklar Mısır'ın en iyi bilinen tapınakları arasına girmiştir. Eski adı "Ri-amsese-meryamun'un (II. Ramses) Tapınağı"ydı ve krallığının ilk yıllarında yapılmıştı.

Bir geçitten ön avlu ve terasa varılır. Ziyaretçi burada, tapınağın 30 metre yükseklikte, 35 metre eninde, üzerinde Ramses'in oturur biçimde dört anıtsal heykeli ve çevresinde, bacaklarının yanında ayakta duran akrabalarının daha küçük heykellerinin bulunduğu tapınağın kayaya oyma duvarı ile karşılaşır. Bunlar sırayla şunlardır:

I. güney anıtsal heykeli: Kralın sol bacağının yanında Kraliçe Nofretari, Kralın sağ bacağının yanında annesi Muttuya (ve I. Sethos'un karısı) ve önde Prens Amenhirhopsef.

2. güney anıtsal heykeli (birinci heykel ile aynı düzen içinde): Prensesler bent'anta, Nebettayi ve adsız olup Esenofre olduğu tahmin edilen biri daha. I. kuzey anıtsal heykeli: Kralın sağ bacağının yanında Kraliçe Nofretari sol bacağının yanında Prenses Beketmut ve önde Prens Ri'amsese.

2. kuzey anıtsal heykeli Prenses Meritamun, Kraliçe Muttuya ve Prenses Nofretari.

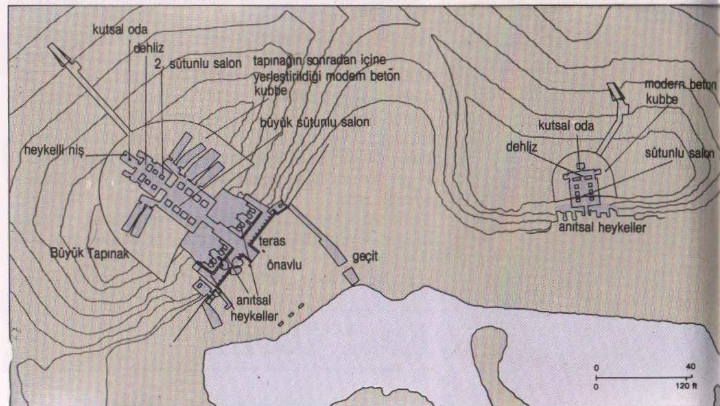
Tapınak girişinin üstündeki bir nişte II. Ramses'in önadı *Userma'atre*'yi temsil eden bir şiire yazı içinde sembolik bir heykel grubu yer alır.: Şahin başlı tanrı Re'nin sağ bacağının yanında. *User* olarak okunan ve bir hayvanın başını ve boynunu gösteren hiyeroglif vardır, öte yandan sol bacağının yanında duran tanrıça *ma'at*'tır. Tapınak duvarının en üstünde, çığlıklarıyla güneşin doğuşunu karşılayan bir baban maymunu heykeli vardır.

Tapınak öyle yapılmıştı ki, yılda iki kez, doğan güneş Nil'in doğu yakasında ufukta yükselince, ışınları tapınak girişinden içeri sızar, kralın anıtsal heykelleri biçimindeki sekiz sütunlu büyük salondan, geçer ve tümüyle aydınlattığı arkadaki nişte duran dört heykelin üstüne düşerdi. Heykeller Ramses'ler döneminin en önemli devlet tanrılarını temsil ediyordu: Memfis'in Ptah'ı (soldan birinci), Teb'in Amon-Re'si (ikinci), Heliopolis'in Re-Harahti'si (dördüncü). Soldan üçüncü figür kralın kendisiydi.

Ebu Simbel'deki Büyük Tapınak II. Ramses'in yaşarken tanrılaştırılması işlemine tanık olmuştur. (İkinci sütunlu salonun kuzey duvarında ve mabedin kuzey duvarında.) Kralı kutsal teknesi önünde dini ayin düzenlerken tasvir eden görüntüler vardır. Büyük salondaki kabartmalarda tarihî ya da sembolik özelliklere sahip görüntüler yer alır: uzun kuzey duvarında Suriye'deki Kadeş savaşı ve güney duvarında Suriye, Libya ve Nubya savaşları.

Ebu Simbel'in Büyük Tapınak ile aynı dönemde yapılan Küçük Tapınağı, *İbsek*'in Hator'una ve Kraliçe Nofretari'ye adanmıştı. Duvarı, kayaya oyma ayakta durur biçimde (10 m. yükseklikte) altı anıtsal heykelden oluşur. Dördü kralı, ikisi kraliçeyi temsil eder, her birinin çevresinde prensler ve prensesler vardır. Plânı açısından Küçük Tapınağın, Büyük Tapınağın küçültülmüşü olduğu söylenebilir: Hator sütunlu bir salon, yan odalı bir geçit ve mabed. Arkadaki nişte kralı koruyan bir Hator ineğinin heykeli vardır.

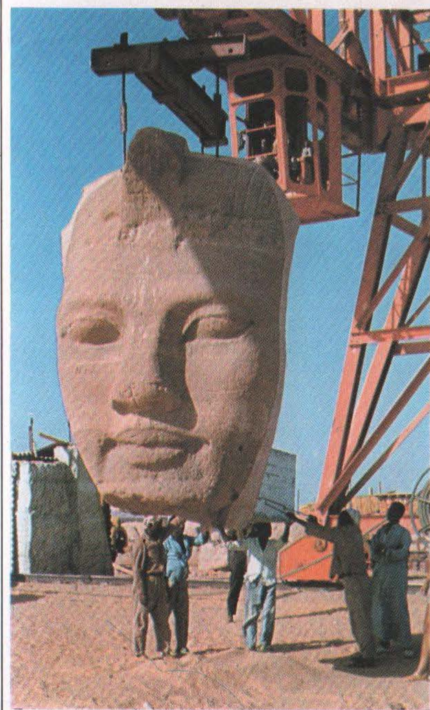
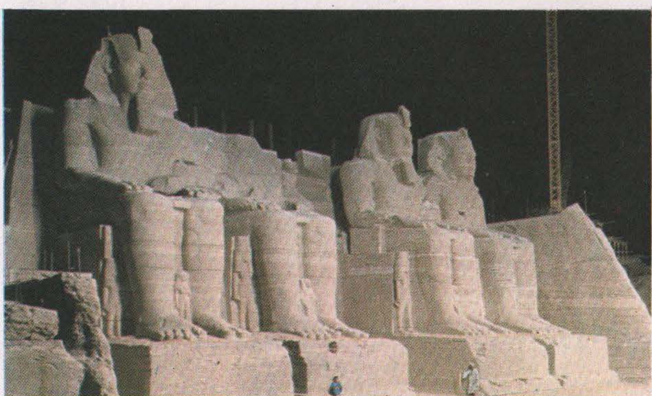
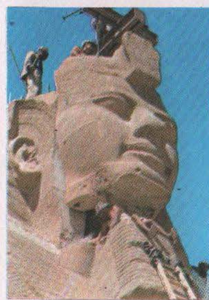
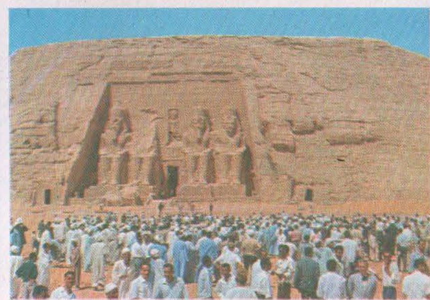
1964 ve 1968 yılları arasında her iki tapınak da, nehirden 210 metre kadar uzaklıkta yeni yerlerine taşınmışlar ve 40 milyon Amerikan Doları harcanarak 65 metre daha yükseğe yeniden kurulmuşlardır.

Solda, Büyük Tapınağın tanrıları kutsal odanın nişinde.

Sağda, geçen yüzyılın ilk yarısındaki çok daha romantik görünümlü Abu Simbel (Davit Roberts, Kasım 1838).

Aşağıda sağda, "Abu Simbel Kurtarma Çalışmaları" UNESCO'nun Nubya anıtlarının Asuvan'daki yeni baraj'ın yapımı ile tehlikeye düşmesi karşısında bütün üyelerine yaptığı kurtarma çağrısının bir sonucudur. Abu Simbel'deki doğal kayaya oyma tapınaklann korunmasıyla birlikte ortaya bazı önemli teknik ve mali zorluklar çıkmıştı. Birkaç proje ele alındı; sonunda seçilen projeye göre tapınağın yüz kısımları ve odalarının duvarları büyük bloklar halinde kesilecek, bunlar taşınarak aslına benzetilen bir ortamda kubbe biçimindeki beton yapıların içinde yeniden kurularak yerleştirilecekti. Bu arada Nasır Gölü'nün suları yükselmeye başladığından önce bir muhafaza yapıldı. Bu büyük Lego oyunu başarıyla tamamlandı ve yeri değiştirilen tapınak 22 Eylül 1968'de resmi olarak yeniden açıldı.

Yukarı Nubya

Kral Aspelta'nın Nuri'deki piramidinde (İ.Ö. 593-568) silindir biçiminde 15 adet zarf bulunmuş. Elektrundan (bir altın ve gümüş karışım) yapılan bu zarfların üstünde, kanatlı tanrıça Hathor'un da bir figürünün bulunduğu ince işlemeler vardır. Ne için kullanıldıkları bilinmiyor. Hartum, Sudan Müzesi.

Meroe tanrısı Apedemak'ın Naka'daki "Aslan Tapınağı"'nın mabed kapısının kuzey masifi (tahminen İ.S. 20). Kraliçe Amonitore düşmanlara saldırının geleneksel görüntüsü içinde; kocası Kral Natakamani arka yüzde benzer bir görüntü içinde veriliyor.

Ababuda
Aman-Re' ve Toht'un Haremhab tarafından yaptırılan kayaya oyma tapınakları (Abu Simbel'e taşınmış).

Gebel el-Şams
Kuş rahibi aser'in Aya ve Haremhab dönemlerinde dikilitaşı ve kayaya oyma duaevi (dikilitaş Abu Simbel'e taşınmış). Piramid türü mezarında yer aldığı mereo mezarlıkları.

Kustul
A grubu ve Yeni Krallık mezarlıkları (aynı zamanda İ.S. 4. ve 6. yüzyıllara ait Nubya kral mezarları - X grubu).

Faras
Kuş rahibi Huy tarafından yaptırılan Tut'ankamun dönemine ait harab olmuş bir tapınak. "Hathor Kayası" ile 18. Hanedan'dan ve Ramses'ler Döneminden "Ibşek Hanımefendisi" Hathor'un kayaya oyma duaevi ve kuş rahibi Setau'nun bir nişi. Muhtemelen Buhen'den çıkarılmış ve Tuthmosis ve Ramses'e ait 400 bloğun yeniden kullanıldığı Meroe dönemi surları.

Akşa (Batı Serra)
I. Sethos ve II. Ramses'e ait kent, tapınak ve duaevleri (tapınak Hartum'a taşınmış).

Doğu Serra
Orta Krallık kalesi.

Doğu Dibeira
Tehheti Prensi Cehutihotpe Paitis'in kayaya oyma mezarı, Hatşepsut dönemine ait olduğu sanılıyor (Hartum'a taşınmış).

Buhen

Batı Diberia
18. Hanedan'dan Tehheti rensi Amenemhet'in kayaya oyma mezarı

Kent(Eski Krallık ve daha sonrası), Orta Krallık kalesi ve Isis ve Min ("Kuzey Tapınağı" II. Amenofis tarafından yaptırılmış) ve Buhen Horus'u tapınakları ("Güney Tapınağı", Hatşepsut, III. Tuthmosis ve Taharka tarafından yaptırılmış), her ikisi de şimdi Hartum'a taşınmış.

Kor
Orta ve Yeni Krallık kalesi.

Dorginarti Adası
Yeni Krallık kalesi

Meinarti Adası
Yeni Krallık kalesi.

Dabenarti Adası
Orta Krallık kalesi.

Mirgissa
Çoğu Orta Krallığa ait kale, kent ve mezarlıklar, ama aynı zamanda Yeni Krallık Döneminden Hathor'a ait bir kutsal oda.

Askut Adası
Orta Krallık kalesi.

Şalfak
Orta Krallık kalesi.

Uronarti Adası
Orta Krallık kalesi ile III. Tuthmosis tarafından yaptırılan Derven ve Montu tapınağı.

Kumma (Doğu Semna)
Orta Krallık kalesi ile II. ve III. Tuthmosis ve II. Amenofis tarafından yaptırılan Hnum tapınağı (Hartum'a taşınmış).

Semna
Orta Krallık kalesi ile III. Tuthmosis ve Taharka'nın tapınakları (Hartum'da)

Güney Semna
Orta Krallık kalesi.

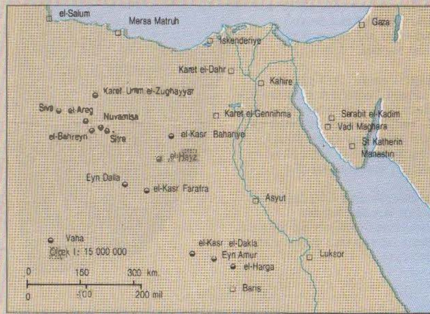
Doğu 'Amara
Meroe Dönemi kenti ve tapınağı.

Batı 'Amara
19. Hanedan ve daha sonraya ait kent surları ile 11. Ramses'in tapınağı.

Çevre Bölgeler

Sai Adası
18. Hanedan ve Meroe dönemlerine ait kent ve kale.
Sedeinga
III. Amenofis'in tapınağı. Meroe dönemi mezarlıkları.
Gebel Doşa
III. Tuthmosis'in kayaya oyma kutsal odası.
Soleb
III. Amenofis'in tapınağı. Yeni Krallık mezarlığı.
Sesebi
Ahenaten ve I. Sethos tarafından yaptırılan Aten ve Teb üçlüsü tapınaklarının bulunduğu Yeni Krallık kenti.
Nauri
I. Sethos'un 4. ylına ait kayaya oyma dikilitaş.
Tumbos
I. Tuthmosis ve diğerlerine ait dikilitaşlar, aralarında II. Ramses döneminden Kuş rahibi Setau'ya ait olanı da var.
Kerma
2. Ara Dönem yerleşim yeri ve heykeller, dikilitaşlar ve taş kapların yer aldığı yeniden kullanılmış Mısır nesnelerinden oluşan toprak yığını ile mezarlık. Anıtsal biriket kule (*deffufa*).
Argo Adası
25. Hanedan (Taharka Yeni Krallık bloklarını yeniden kullanmış) ve Meroe dönemine ait Tabo tapınağı.
Kava
Esas olarak Tut'ankamun, Taharka ve Napatan ve Meroe kralları tarafından yaptırılan Amun tapınakları.
el-Kurru
Piramid alanı ile 25. Hanedan Krallarının mezarları.
Sanam
25. Hanedan'a ait saray, depolar ve mezarlıklar ile Taharka tarafından yaptırılan Amon-Re' tapınağı.
Gebel Barkal
Meroe dönemine ait piramid alanı.
Yeni Krallık dönemi kralları, Piye ve Taharka ve Napatan ve Meroe kralları tarafından yaptırılan ve Amon-Re' 'ye adanan birkaç tapınak ve kutsal oda.
Nuri
Piramid alanı ile Taharka'nın ve bazı Napatan ve Meroe krallarının mezarları.
Meroe (Begraviya)
Meroe dönemine ait tapınaklar ve piramid alanları.
Ba'sa
Meroe tapınağı.
el-Banat Vadisi
Harab olmuş Meroe tapınağı.
Musvvarat el-sufra
Meroe tapınakları
Ban Naka' Vadisi
Harab olmuş Meroe tapınağı.
Naka'
Meroe tapınakları.

Vahalar

Batı vahaları doğal Libya çölünde pınarların ve 100 metreyi aşkın bir derinlikten su çıkaralan kuyuların yer aldığı rüzgârla aşınmış bir dizi alçak düzlükten meydana gelir. Tarım için yeterli su vardır, ama kuyular dağınıktır ve bazen kurur. Nüfus (1966'da 75.000) geniş alanlara yayılmıştır ve yerleşim yerleri arasında kıraç alanlar vardır.

Vahalarda Paleolitik çağlardan beri yerleşim alanları olmuştur, bunların içinde en büyüğü olan el-Harga'da çok eski dönemlerde tarım yapıldığını gösteren izler vardır, fakat bu bölgedeki yerleşim yerlerinin önemi, ürettiklerinden çok konumlarına bağlıydı. Yerel ekonomisinin bütünündeki dalgalanmalar ile koşut giderdi, Roma Dönemi'nde Nil Vadisi ile ticaret yapıldığını gösteren bol bol kanıtlar vardır.

Bölgenin eski çağlardaki tarihi ile ilgili bilgimiz hâlâ eksiktir. Mısır metinlerinde Eski ve Yeni Krallık Dönemleri'ne ait dört güney vahasından söz edilir, ed-Dahla'da önemli bazı buluntular ortaya çıkarılmıştır. Buraların o dönemlerde Mısır tarafından idare edildiği tahmin edilmektedir. 3. Ara Dönem'den daha fazla kalıntı vardır ve Roma Dönemi'nde bazı Yunanlılar buraya yerleşene kadar bölgenin zenginliği artmıştır. Siva 26. Hanedan Dönemi'nde koloni haline gelmiş ve Mısır denetimi altına girmiştir; Şimdi Berber dili konuşan halkı, muhtemelen her zaman Mısırlıdan çok libyalı olmuştur.

Geç Roma dönemlerinde nüfusunda önemli ölçüde azalma olmuştur. Vaha ekonomisi hiçbir zaman tam olarak canlanamamış, bu yüzden de yerleşim alanları korunabilmiştir.

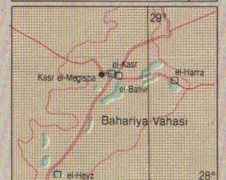
Aşağıda solda, el-Dahla Vahası, el-Smant el-Harab kasabası. Antik dönemlerde vahalardaki göller şimdiye oranla daha önemli bir yer tutarlardı. O kadar iyi korunmuşlar ki Roma dönemine ait bir çiftlik evi ile yeni terkedilmiş bir çiftlik evini birbirinden ayırd etmek zor olabilir.

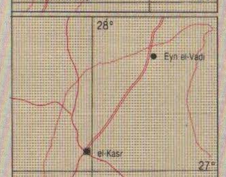
el-Harga
'Ain Amur Tapınağı ve Roma Dönemi yerleşim yeri. *Hibis* Kuyusu- Amun, Daryus, II. Nektanebo ve Ptolamayos dönemlerine ait iyi korunmuş tapınak.
Kasr el-Ghueida
Amun, Mut, Hons tapınağı, 25. Hanedan-Ptolamayos.
Gabel el teir
Kaya yazıtları, 26. Hanedan-Ptolamayos.
Nadura, Roma Dönemi tapınağı. *Kasr Zaiyan*, Ptolamayos ve Roma tapınağı. *Kasr Duş*, Sarapis ve Isis tapınağı, Roma.

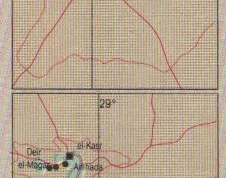
el-Dahla
Birçok Eski Krallık yerleşim yeri ve mezarlığı. *Balat* kent bölgesi; 6. Hanedan ve 1. Ara Dönem'e ait mastabalar; Mut tapınağı, Yeni Krallık; 3. Ara Dönem'e ve Roma Dönemi'ne ait mezarlar. *Amhada* mezarları, 1. Ara Dönem. *Mut*, harab olmuş tapınak; 3. Ara Dönem'e ait nesneler. *el-Kasr*, Thoth tapınağı, Yunan-Roma Dönemi; nekropolis. *Deyr el-Hagar* Tapınağı, İ.S 1. yüzyıl. *Karet el-Muzavvaka*, Roma Dönemi'ne ait süslemeli mezarlar. *el-Smant el-Harab*, Roma kent bölgesi ile küçük tapınak (yıkık)
Farafra
Yerli Mısır kalıntıları yok, ama Roma işgaline ait kanıtlar var.
Bahariya
el-Kasr ve el-Bavili yakınlarında anıtlar: Amenhotpe Huy'un mezarı (18.-19. Hanedan). Apriyes ve Amasis dönemlerinden ve Yunan-Roma Dönemınden kutsal odalar ve mezarlar. Büyük İskender'in tapınağı. Harab olmuş Roma "zafer arkı". *el-Hayz*, Roma Dönemi'ne ait küçük bir merkez.
Siva
Aghurmi, 26. Hanedan ve Ptolamayos tapınağı, Büyük İskender'in Ammon'un kehanetine baş vurduğu varsayılan yer. *Umm el-'Ebeyda*, II. Nektanebo'nun tapınağı. *Gebel el-Mavta*, nekropolis, 26. Hanedan ve Yunan-Roma, ayrıca bazı süslemeli mezarlar. Mezarlıklar ve birkaç bölgeye yayılmış küçük, sade tapınaklar.

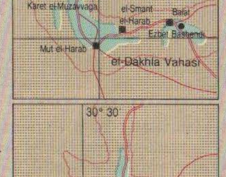
Antik kalıntıların yer aldığı küçük vaha: *Karet Umm el-Zughayyar, el-'Areg, Nuvamisa el-Bahrayn, Sitra.*

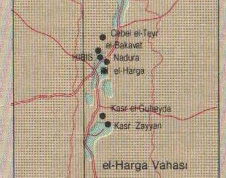

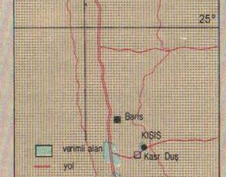

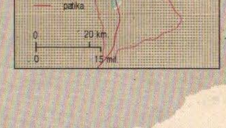

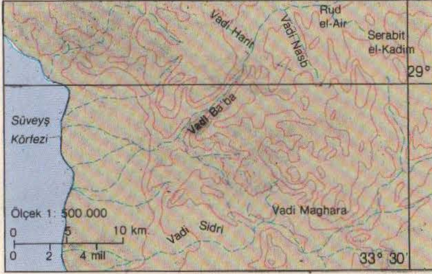

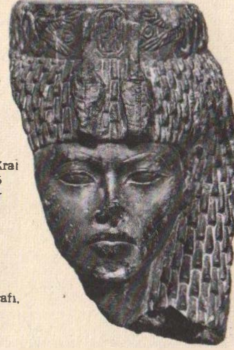

Sina

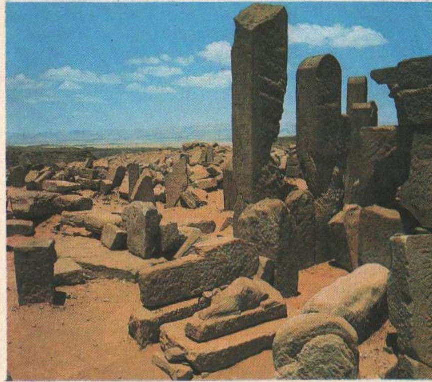

Sağda, III. Amenofis'in en belli başlı arkadaşı Teye'nin bir heykelinin başı, kimliği baş süsünde adı yazılan bir hartuç ortaya çıkıyor. Yeşil sabun taşı. Yüksekliği 6.5 cm. Serabit el Hadim'de bulunmuş. Kahire Mısır Müzesi.

Aşağıda solda, 1973 yılında Maghara Vadisi'nde bulunan Kral Sehemhet'in bir kabartması. 35 km kadar güneyde bulunan bir diğer kabartma ile eş. Bu iki kabartma Sina'daki ilk Mısır yazıtları arasında yer alır

Aşağıda, Serabit el-Hadim'deki Hathor tapınağının son zamanlarda çekilmiş bir fotoğrafı, ayakta kalmış bazı dikilitaşlar görülüyor

Mısırlılar daha 3. Hanedan'dan itibaren güneybatı Sina vadilerindeki maden rezervlerinin cazibesine kapılmışlardı. Eski Krallık'tan Yeni Krallığa kadar buraya düzenlenen seferlerin amacı, madenleri işletmek, ülkeye firuze getirmek ve bakır elde etmekti; Sina'da şimdiki bakır işletmelerinin çoğu Mısırlıların girişimleri ile ilişkili değildir. Sina'daki Mısır etkinlikleri Yeni Krallığın sonlarında son buldu.

Seferler birkaç yoldan yapılıyordu, seçilen yol herhalde döneme göre değişmekteydi: ya uzun bir karayolu yolculuğuyla Süveyş Körfezi'nin çevresi dolaşılıyor ya da bir kara/deniz/kara yolculuğu karışımı yapılıyordu; bu yolculuğun ilk evresinde doğu çölü geçilmekte ve belki Tumilat Vadisi'ndeki kanal geçilerek Nil/deniz/kara yolculuğu da yapılmaktaydı.

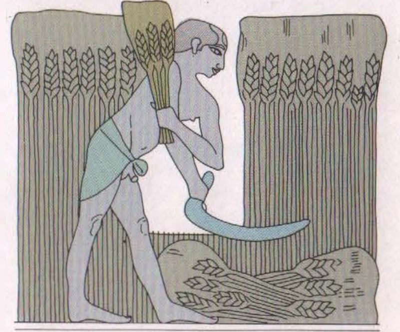
Zanaht, Neçerihet (Coser) ve Sekhemhet dönemlerine ait kaya yazıtlarından ve kabartmalardan anlaşıldığına göre, ilk ele geçirilen Maghara Vadisi'ndeki madenler olmuştur. En son Eski Krallık seferi, II. Pepi tarafından (3. saltanat yılındaki) "2. nüfus sayımı yılı"nda düzenlenmiştir; bazı Orta ve yeni Krallık dönemi kralları (III. ve IV. Amenemhet, Hatşepsut ve III. Tuthmosis, belki II. Ramses) da bölgeye seferler düzenlemişlerse de, bölge eski önemine kavuşamamıştır.

Sina'da Mısır etkinliklerinin yer aldığı en önemli bölge Hator tapınağının bulunduğu Serabit el-Hadim'dir. Tapınağın kayaya oyma en eski kısmı olan "Hator Mağarası" ve önündeki avlu ve sundurma 12. Hanedan'ın başlarında yapılmıştır. Yeni Krallık Dönemi'nde, doğu çölünün tanrısı Sopd için güneyde bir simgesel mezar yapılmış ve Hator'un tapınağı iyice genişletilmiştir (daha çok Hatşepsut ve III Tutmosis tarafından). Yerel olarak Tot'a ve başta Snofru olmak üzere geçmişin tanrılaştırılmış bazı krallarına da tapınılırdı. Burada adı geçen en son kral, VI. Ramses'tir. Son yıllarda Serabit el-Hadim tapınağının 1.5 kilometre kadar batısında Rud el-Ayr'de Orta Krallığa ait kaya metinleri bulunmuştur. Aynı bölgede başka bazı benzer metinler de bulunmuştur.

Sahure'ye ait bir kaya metni ve I. Senvosret'e ait büyük bir *dikili taş*, yeri son zamanlarda Harit Vadisi olarak belirlenen firuze madenlerinin üçüncü önemli merkezinin kayıtlarını verir. Yakında, Nasb Vadisi'nde III. *Amanemhet*'in 20. yılına ait kaya, bir *dikili taş* ile Orta Krallık ve Ramses'lere ait metinler bulunmuştur.

AYRIM III

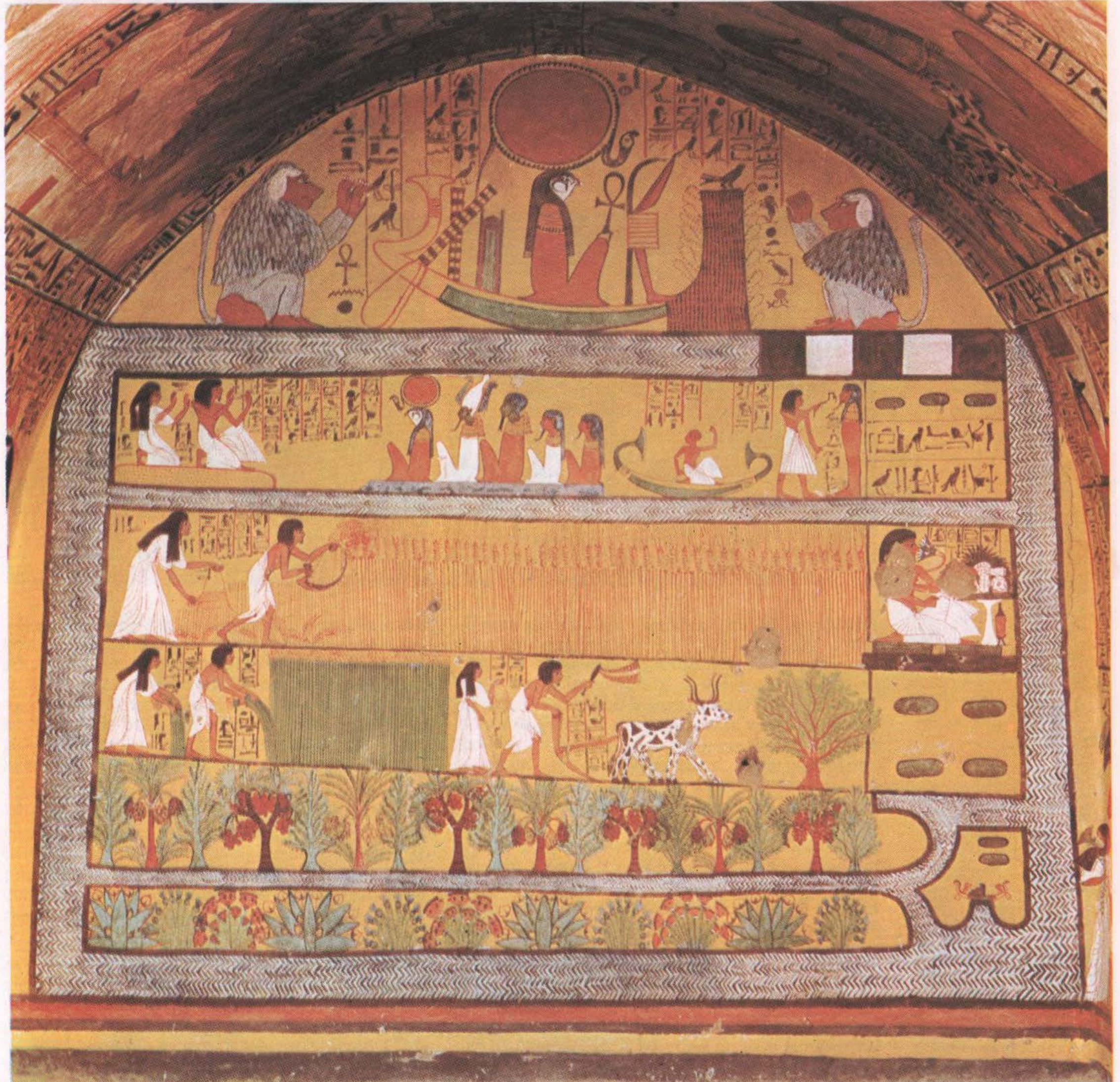
ESKİ MISIR TOPLUMUNUN ÇEŞİTLİ YANLARI

GÜNLÜK YAŞAM

Deyr el-Medina'da I. Sethos döneminden Seruıecem'e ait 1 numaralı Teb mezarında yer alan tarım ile ilgili görüntüler. Yer efsanevi Ialu Tarlaları, burada Sennecem kendine eşlik eden karısı Iyneferti ile başakları biçerken, bir çift benekli öküz ile tarlayı sürerken ve keten hasadı yaparken gösteriliyor. Başakların yalnızca başları kısa saplı tahta bir orakla kesiliyor, bu orağın testere dişli bıçağı keskin çakmaktaşı parçalarından yapılmış; geriye kalan çok değerli saplar daha sonra toplanıyor. Sennecem tarafından kullanılmış olan birçok bu tür orak ve kamçı iyi korunmuştur.

Eski Mısırlıların günlük yaşamlarını incelemek için tek bir yöntem yoktur, çeşitli kaynaklardan hareket edilerek uygulanan farklı yaklaşımlar vardır. Mezar kabartmaları ve resimleri, bize önemli ve yüklü malzeme sağlar; ancak, toplumun üst sınıf üyeleri süslemeli büyük mezarlara gömüldükleri için basit insanların yaşamları ile ilgili bilgiler, yan bazı görüntülerden elde edilir. Bunlara mezar modelleri ve gömülme gereçlerinin bir kısmını oluşturan günlük kullanım nesneleri de eklenir. Yerleşim bölgelerinde yapılan kazılarda elde edilenler, daha enderdir. Papirüs ve çömlek parçaları üzerindeki edebî ve idarî içerikli metinler, başka yerden elde edilemeyecek ayrıntıları sağladıkları için paha biçilmez kaynaklardır.

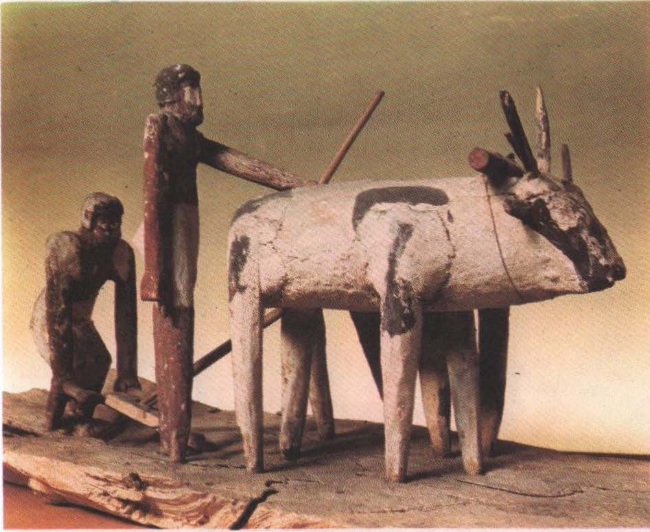

Çiftlikler ve bağlar

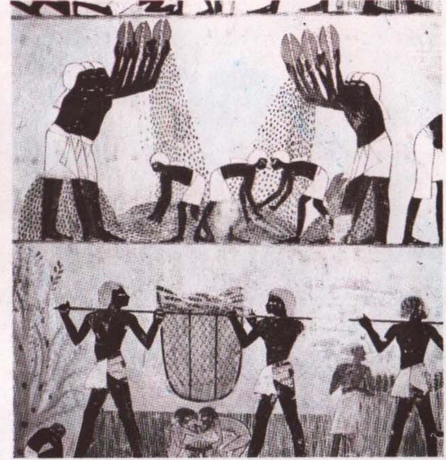
Tohum ekmek için toprak önce öküzler kullanılarak ya da çapalanarak sürülürdü. Daha sonra tohumlar serpilir ve sığır, koyun ya da keçiler üzerinde gezdirilerek tohumların toprağın içine girmesi sağlanırdı.

Başakları biçenlerin monotonlukları birinin flüt çalması ile giderilirdi. Kesme işleminden sonra başakların başları sepetlere konulur ya taşınarak ya da eşeklere yüklenerek harman edilecekleri yere götürülürdü. Harman işlemi sığır, koyun ya da keçilerin başak başları üzerinde yürümeleri ve tahılları dışarı çıkarmaları ile olurdu. Samanlar savrularak ve elenerek ayrılırdı. Tahıl daha sonra tahıl depolarında saklanırdı.

Üzüm bağlarının sulanışını ve üzümlerin toplanarak ezilişini gösteren görüntülere sık sık rastlanır. Üzümler erkekler tarafından fıçılarda ezilir, bir yandan da sopalarla tempo tutulurdu ve daha sonra da bir çuvalın içine konulup sıkılarak şıra elde edilirdi. Kazılarda elde edilen şarap şişelerinin üzerindeki hieratik etiketlerden birçok bağın, şarap tüccarının adı ve bağ bozumu dönemleri öğrenilmiştir.

Sürme, Orta Krallık.

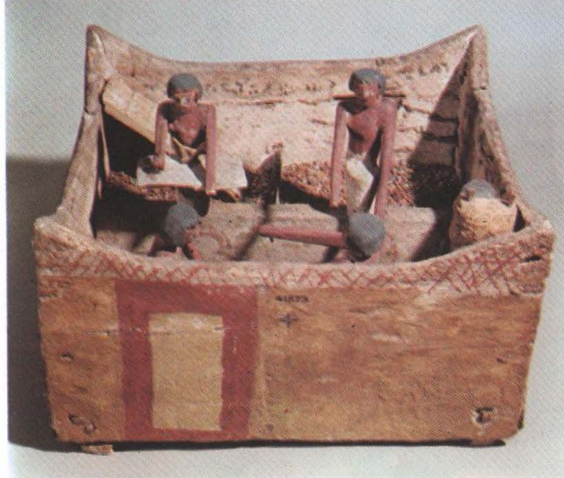
Savurma ve tahılların tahıl depolarına taşınması, 18. Hanedan.

Başakların kesilmesi, 5. Hanedan

Sığır kullanılarak ezme, 18. Hanedan.

ıahıl deposu, Orta Krallık.

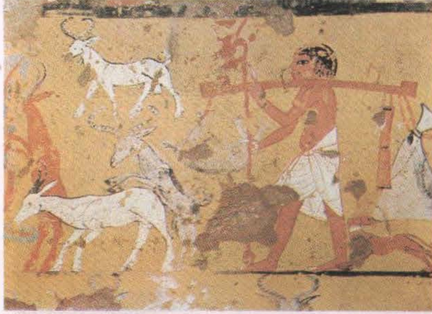

Üzümlerin toplanması, 18. Hanedan.

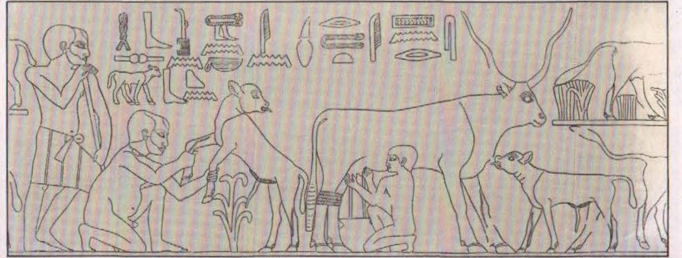
Sürüler ve çobanlar

Çobanların yaşamlarından görüntüler; ineklerin üstüne çıkmış boğalar, buzağılamak, buzağıların emzirilmesi ya da süt sağılması; boğuşan boğalar, beslenen sığırlar ve ağaçlardan ya da çalılardan otlanan keçiler. Sığırlarm, keçilerin, eşeklerin koyunların ve kümes hayvanlarının gözden geçirilmesi, bu sırada arazi sahibinin bunları sayması ve sayılarını kaydetmesi düzenli olarak yapılan bir işlemdi. Hayvan sahibi olmanın prestiji bununla ilgili resmi görevli sayısına bağlıydı.

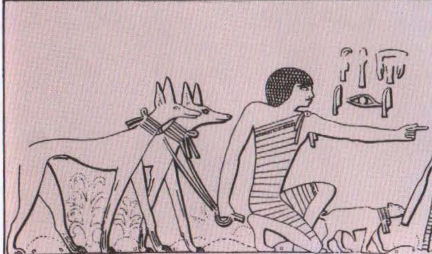
Sığırların gözden geçirilmesi, 18. Hanedan.

Çobanlar ve keçiler, 19. Hanedan.

Süt sağılması, 5. Hanedan.

Avcı ve köpekler 5. Hanedan.

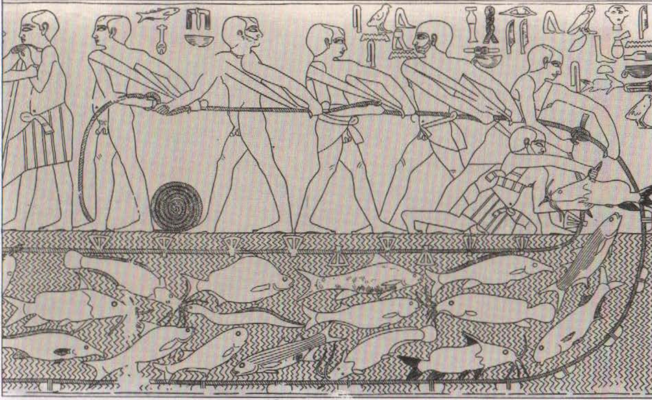
İneğin buzağılaması, 5. Hanedan.

Avcılık ve Balıkçılık

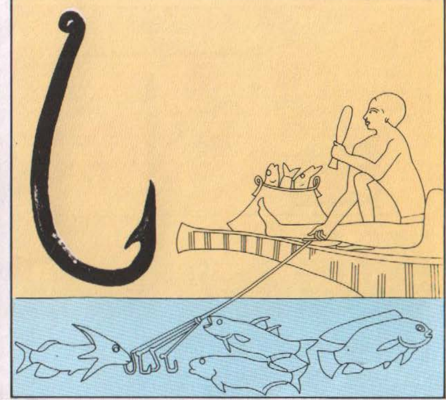
Çöl hayvanlarının avlanmasının Mısır ekonomisine katkısı sınırlı olduğu için bu etkinlik kısa bir süre içinde bir zengin sporuna dönüştü.

Balık avlamak, yabani kuş avlamak, papirüs hasatı yapmak ve papirüsten sal yapmak gibi etkinliklerin yer aldığı görüntüler hep sığır yetiştirme etkinlikleri ile yakından ilişkilidir. Salma (ya da ağ) ile balık avlamanın son safhası, çoğunlukla gösterilir, bunun yanında başka yöntemler de vardır, örneğin aepetlerle ve kepçe ile balık yakalamak gibi.

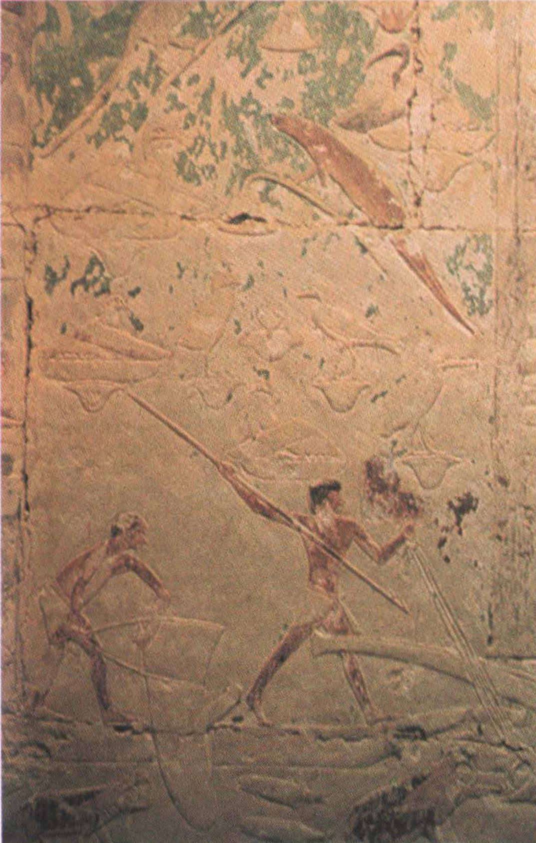
Zıpkınla ya olta ile balık avcılığı küçük papirüs sallardan yapılırdı ve hoş vakit geçirmenin bir yolu olarak görülmüş olabilir. Su aygırı avcılığı ise, bir spordan çok gerekli bir görev sayılabilirdi.

Salma ağ ile balık avcılığı, 5. Hanedan.

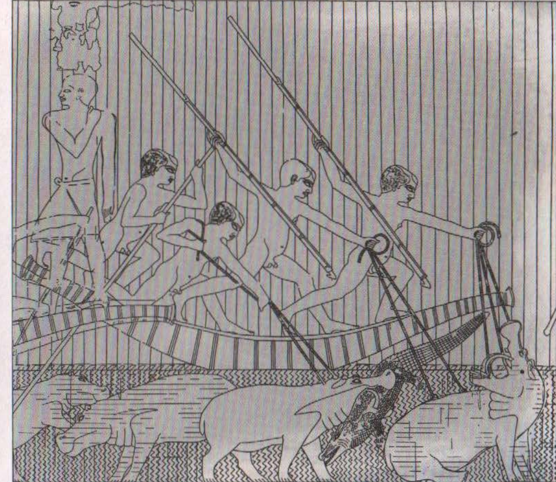
Balık oltası, 18.-19. Hanedan, olta ile balık avcılığı, 6. Hanedan.

Kepçe ile balık avcılığı ve su aygırı avcılığı, 6. Hanedan

Kepçe ile ve olta ile balık avcılığı, 6. Hanedan.

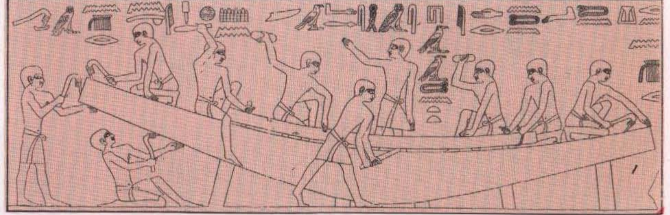

Su aygırı avcılığı, 5. Hanedan.

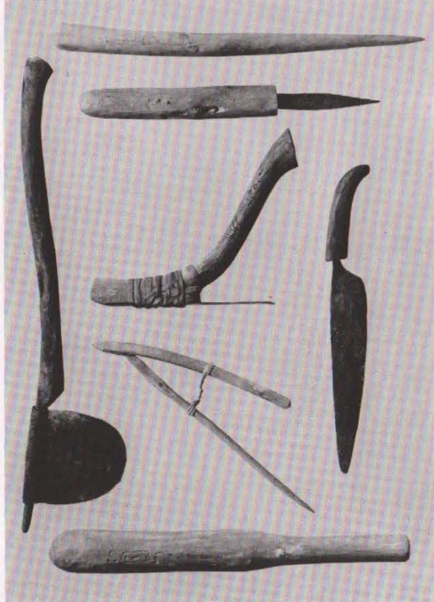
Zanaatlar

Zanaatkârlar tarafından yapılan nesnelerin yapılarındaki önemli evreler mezar kabartmalarında ve resimlerinde şaşırtıcı teknik bilgiler ile birlikte verilir: bir altın işçisi altın tartıyor; doğramacılar bir gömü tapınağının tahta *ced*-işaretlerine (dayanıklılığı simgeliyor) son rötuşları yapıyorlar; tekne yapımcıları büyük tahta bir teknenin gövde kısmını neredeyse tamamlamışlar; üfleme borularla maden eritmeye uğraşanlar. Tasvir edilen diğer zanaatkârlar arasında heykeltraşlar (heykel yapımı bir sanat olduğu kadar bir beceriydi de), marangozlar, deri işçileri, çömlek yapıncıları,taş kap yapımcıları ve tuğlacılar sayılabilir. Birçok modelin yanında zanaatkârların kullandıkları gerçek araç gereçler de bulunmuştur.

Kuyumcu, doğramacı, mücevherci ve oymacılar, 18. Hanedan.

Tekne yapıcıları, 5. Hanedan.

Model araç gereçler, 18. Hanedan.

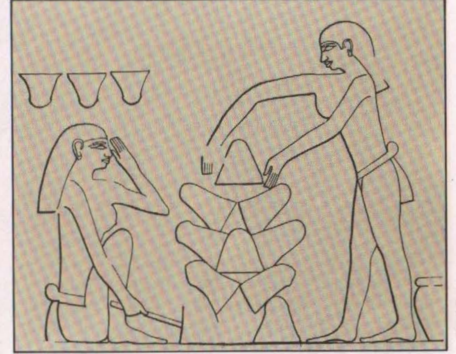

Metal işçileri, 5. Hanedan.

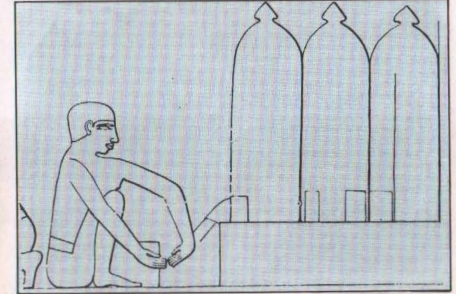
Mezarlara et sunuları yapılmasını garanti etmek amacıyla kasap görüntüleri ve modellerine sık sık rastlanırdı. Ekmek ve keklerin değişik birçok kalitesi ve biçimi vardı. Tahılın övütülmesi her yöntemin ilk adımıydı ama pişirme yöntemleri farklıydı. Bazen hamur önceden ısıtılmış çömleklere dökülür ve yavaş yavaş doğrudan ateşe maruz kalmadan pişirilirdi.
Mısır birası yarı pişmiş ekmeğin mayalanması ile üretilirdi; fıçıların içinde ekmek parçalarını ezen ya da büyük bir kabın başında arpa ile su karışımını süzen yapımcıların görüntüleri ufak heykellerde, modellerde ve kabartmalarda sık sık kullanılan temalardır.

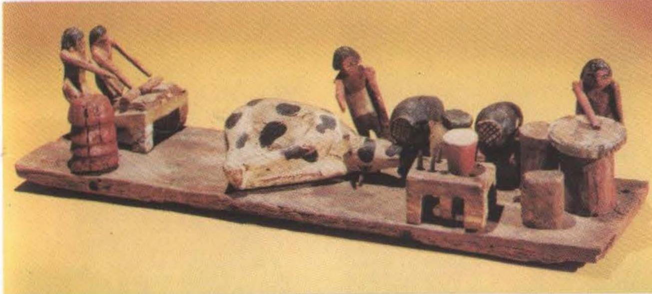
Kasaplar, 18. Hanedan.

Ekmek pişirmek için çömleklerin önceden ısıtılması 5. Hanedan.

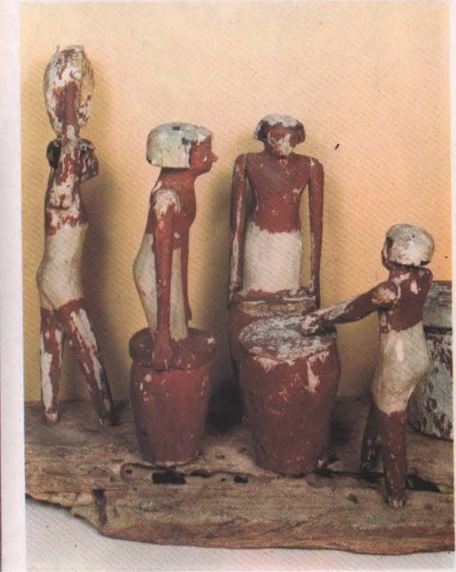
Tahıl dolu depolar, 5. Hanedan.

Kasaplar, Fırıncılar ve bira üreticileri, Orta Krallık

Bira üreticisi, ahçı ve tahıl övüten kadın, 1. Ara Dönem.

Bira üretimi, Orta Krallık.

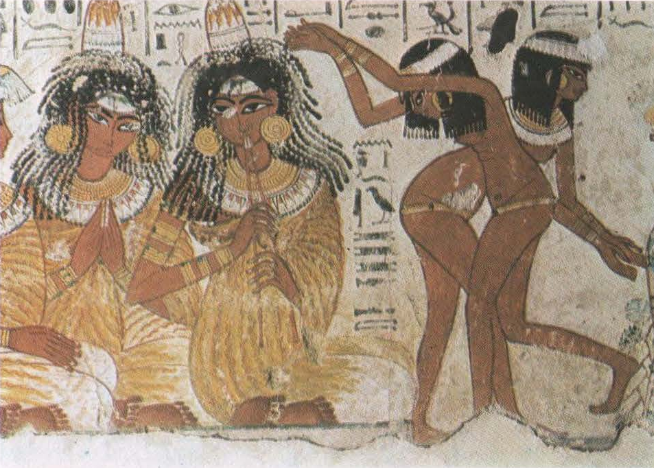
Ev yaşamı

Bazı müzik aletleri çok eski zamanlardan beri biliniyordu ve bunların birçoğu da kazılar sonunda ortaya çıkarıldı. Flüt, çifte klarinet, çifte obua ve trompet en yaygın üflemeli sazlardı; telli sazlar arasında çeşitli arp türleri, lavta ve lir sayılabilir; tambur ve davul ise normal vurmalı sazlardandı. Başka bir düzeyde, sistra ve zil de törenlerde vurmalı sazlar olarak kullanılırlardı.

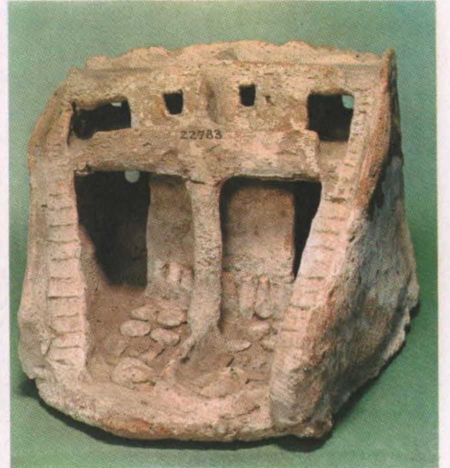
Ender rastlanan model evlerden elde edilen bulgular yerleşim bölgelerinde yapılan kazılardan elde edilen bilgileri tamamlar. Eski Mısır'ın ev mimarisi ile ilgili bilgilerimiz tapınak ve mezar mimarisi ile ilgili bilgilerimiz ile karşılaştırıldığında hâlâ çok kısıtlı, özellikle de Erken Hanedanlık Dönemi ve Eski Krallık Dönemleri.

Eski Mısır'da kullanılan gündelik ev eşyalarının ayrıntıları bilinmiyor, ancak çok ender olarak mezarlardaki çok genel ve özel bilgilerin ötesine geçebiliyoruz. Bir Eski Mısır ailesinin basit bir gününü, ayını ya da yılını ortaya çıkarmak için çok fazla tahminde bulunmak gerekir, Mısırologların sık sık karşılaştıkları bir zorluk.

"Mür'ü başının üzerine yerleştir.

Kadın müzisyenler ve dansçılar, 18. Hanedan.

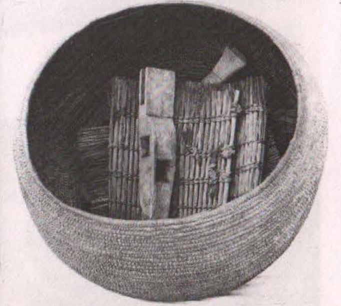
Model ev Orta Krallık

Sunu taşıyıcılar, Orta Krallık.

Kamış süpürge, 18. Hanedan.

Sepet işçiliği ve hasır örgüsü, Orta Krallık.

Sandaletler, 18. Hanedan ya da Yunan-Roma Dönemi.

ve ince ketenlere bürün" diye öğütler "Arpçının Şarkısı". Zengin Mısırlılar günlük kullanımda güzel nesnelere değer verirlerdi, özellikle de tuvalet nesnelerinde, örneğin, taraklar, merhem kaşıkları (çoğunlukla bir müzisyen, omuzunda büyük bir kavanoz taşıyan bir hizmetkâr, ya da yüzen bir kız biçiminde), sürme kapları (göz makyajı için), vazolar ve aynalar (cilalı bakır ya da bronzdan yapılmış, genellikle daire biçiminde ve süslemeli saplı). Çevrelerinde zarif eşyaların olmasından hoşlanırlar (sandalyeler, tabureler, yataklar, sandıklar ve kutular) ve ince giysilere, peruklara ve takılara değer verirlerdi. Aynı zamanda iyi yiyeceklerden, içeceklerden, müzik, şarkı ve danstan zevk alırlardı (kendilerinin danslara katıldıkları pek söylenemez, izlemeyi tercih ederlerdi). Şölen tasvirlerine çok rastlanır, özellikle de Yeni Krallık Dönemi'nin Teb mezarlarında. Bu neşeli görüntülerin özelliklerinden biri kokulu yağlı bir maddenin ("Arpçının Şarkısının mür'ü") eğlenceye katılan her bir kişinin peruğunun üstüne yerleştirilerek, eğlencenin ilerleyen süresi içinde bunların yavaş yavaş eriyerek hoş bir koku salmalarıdır.

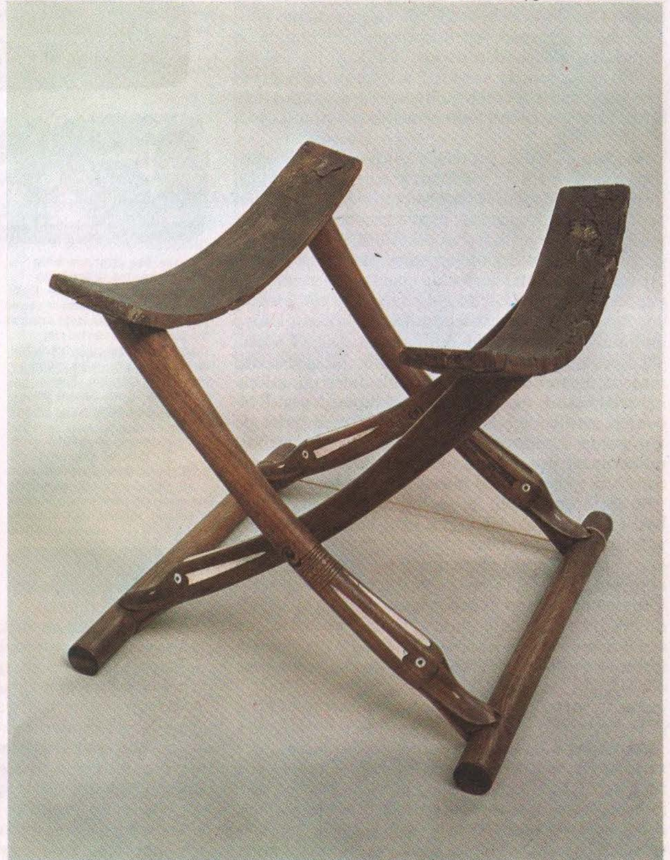
Eski Mısır'daki çocuklar bugünkü Mısır'daki çocuklar ile hemen hemen aynı oyunları oynayıp, kendilerini aynı biçimde oyalıyorlardı. Birkaç basit oyuncak bulunmuştur, ama tekerlekli tahta at Yunan-Roma döneminden önce bilinmiyordu.

Şölen görüntüsünün detayı, 18. Hanedan.

Tarak, 19. Hanedan

Tuvalet kaşığı, 18. Hanedan.

Ayna, Yeni Krallık

Katlanır tabure 18. Hanedan.

Oyuncak at, Yunan-Roma Dönemi.

KÂTİPLER VE YAZI

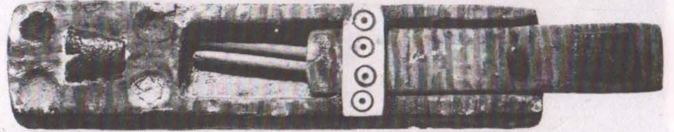
Yazının İ.Ö. 3000 civarında icad edilmesi, başka bir değişikliğe ihtiyaç duymadan Mısır tarihinin başlangıcını tanımlamaya yeterlidir. Aynı şekilde, okur-yazarlık da toplumsal örgütlenme içinde yeni olanaklar yaratarak, gelişen bilginin aktarımı ve yer yer eleştirisiyle Yakın Doğu ile çağdaşları arasında büyük bir farklılık yaratmıştı. Ama yazma işlemi karmaşık bir işti ve okur-yazarlık küçük seçkin bir grubun elindeydi. Alfabe yazıları yayılana kadar, yazma işlemi toplumun bütün katlarına yayılmış değildi.

Öyle görülüyor ki, bir toprak aristokrasisi gibi, okuma-yazma bilmeyen bir soylu sınıf hiçbir zaman varolmamıştır. Bütün yüksek sınıf üyelerinin devlet işlerinde, orduda ve rahiplik kurumu içinde yazıyla ilişkili görevleri vardı, krallar da okuma-yazma bilirlerdi. İdarî rütbelerin en yükseği yazıcılık olmamakla birlikte, tasvirlerden bu kişilerin kâtipler olduğunu biliyoruz; bunlar, yazıcılığı atlayarak değil, yazıcı olma aşamasını geçerek bu makamlara ulaşmış kişilerdi. İdarî örgütlenmenin temelini her alanda yazı oluşturuyordu.

Bir kâtip ilk işinde bir başka katip tarafından eğitilirdi, önemli kişilerin çocukları göreve çok küçük yaşlarda, bazen 12 yaşında başlayabilirlerdi. Eğitiminden sonra ya da daha sonraki evrelerinde bir katip idarî hiyerarşi içinde yavaş yavaş yükselirdi. Bir göreve başlamadan önce muhtemelen temel okur-yazarlık edinilmiş olurdu. Bilinen tek okul olan Deyr el-Medine'de yapılan temel eğitim, "Kemit Kitabı" adı verilen bitişik yazılı hiyeroglif bir metinden bölümlerin kopya edilmesine dayanıyordu. Bundan sonra klâsik edebiyat eserlerine geçiliyordu. Daha sonra, bir işe başlanmasıyla, öğrenci-ustalarının düzenledikleri günlük çalışmalar olarak, çağdaş örnek mektupların çeşitli biçimleri, satirik metinler, şiirler ve övgü methiyeler ele alınıyordu. Bunların şaşılacak kadar büyük bir kısmı korunmuştur, bunun nedeni de sahiplerinin mezarlarına yerleştirilmiş olmalarına bağlanabilir.

Bu eğitimin önemli iki özelliği vardır. İlki, baştan beri en çok kullanılan biçim olan bitişik yazıya dayalı olmasıdır. Anıtların hiyeroglif yazıları için daha öte bir eğitim gerekiyordu, bunları çok az sayıda kişi anlayabilmekteydi; Geç Dönem'de bu iki biçim birbirinden kesin bir biçimde ayrıldı. İkincisi, Mısırlılar dillerini hecelere böldükleri ve "alfabetik" sıralı düzen içinde listeler düzenledikleri halde, öğrenme tek işaretlerle değil, cümlelerin ya da sözcüklerin kopya edilmesiyle başlardı. Yazma, işaretler grubu olarak algılanırdı ve yazının parça parça çözümlenmesi gereği duyulmazdı.

İdarî işlerin ve mektupların dışında, bitişik yazı zorunlu-olmayan durumlarda da kullanılırdı, bunların içinde bizim açımızdan en ilginçleri edebiyat eserlerinin aktarılmasıydı. Günümüze, gerek okullardan gerekse başka kaynaklardan kalmış edebî metinler vardır. Bunların arasında, öyküler, eğitsel metinler "felsefi" metinler, kült ve din ilâhileri, aşk şiirleri, krallıyet emirleri, ikincil anlamda edebî olan başka metinler ve ayrıca bizim edebî saymayacağımız tıbbî ve matematiksel metinler, âyinler ve gömülme ile ilgili bazı kitaplar bulunmaktadır. Bu işlerin yürütüldüğü yerler tapınaklara bağlıydı ve bunlara "yaşam evi" adı verilirdi. Buralarda sadece gökçe yazın metinleri değil, bütün geleneksel yazı ürünleri kopya edilirdi. Bu gelenek, neredeyse kesintisiz olarak İ.S. 3. yüzyıla kadar sürdü, ama hiyerogliften halk yazısına geçerken metinlerin bir kısmı kayboldu. Bazı edebî eserler daha çok yayıldı ve daha sonraki metinlerde onlara değinildi; böylelikle yazıcı ile okuyucu arasında ortak bir kültürün kurulmasına yardımcı oldu.

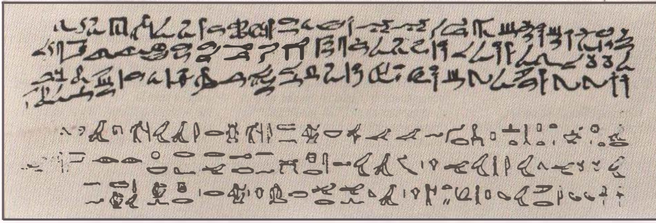

En üstte, baş öğretmen-rahip Petamenope'nin granit katip heykeli, tahminen İ.Ö. 650. Figür geleneksel bağdaş kurmuş yazma pozisyonunda, dizlerinin arasında bir papirüs var. Heykel Geç Dönem'in en zenginlerinden biri tarafından Eski Krallık modeline benzeterek yapılmış. Kuartz, yüksekliği 75 cm. Karnak'tan. Kahire, Mısır Müzesi.

Yukarıda, içine kamış kalemlerin yerleştirildiği oyuklu tipik bir yazman paleti (kalemlerin asılları korunmuş) ayrıca mürekkep için bölmeler de var. Orta Krallık. Tahta. Beni Hasan'dan. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Yazmanın kullandığı belli başlı gereçler soldaki hiyeroglifi meydana getirir. Bunların arasında kırmızı ve siyah mürekkep bölmelerinden oluşan bir palet, bir su kabı ya da kesesi ve bir kamış kalem ya da papirüs düzleştiricisi; bunların hepsi birbirine bağlanmış. Mürekkep pigment kalıplarına su eklenerek yapılırdı. Yazman elini yüzeyde tutarak yazmaktan çok çizerdi. Yazı sağdan sola doğru yazıldığı için, eğer boşta bırakırsa dikey sütunlarda bütün metni lekeleyebilirdi. Hieratik yazıda kalemini yeniden doldurmadan bir düzine kadar işaret yazabilirdi.

Yukarıda, 12. Hanedan'a ait hieratik yazının hiyeroglif transkripsiyonu. Çevirisi: "Vezir Ptahhotpe der ki: Hükümdar, efendim benim, el ayak tutmaz hale geldi, yaşlılık çöktü, güçsüzlük geldi çatıı, düşkünlük geri geldi; insan her zaman ikinci bir çocukluk içindedir. Gözler güçsüz, kulaklar sağır ve yorgun kalp tekliyor. Ağız suskun ve konuşamıyor." Pap. Prisse 4. 2-4. Paris, Bibliothèque Nationale.

Aşağıda, Peteese'nin ailesinin başına gelen şanssızlıkların dile getirildiği yazıdan bir alıntı, 1. Darius döneminde yüksek bir mali görevliye söylenmiş olabilir. Metin ve satırlar arasındaki transkripsiyon sağdan sola doğru okunur ama transkripsiyonun tek tek sözcükleri soldan sağa doğru okunur. Çevirisi: "Limanların efendisi bir askeri görevliye şunları söyledi ve gönderdi:' Peteese'nin (yazarın bir atası) sana tutuklamanı söylediği herkesi tutukla. 'Asker Teucoi'ye (el-Hiba) geldi ve Peteese de iki rahibi tutuklattı. Onlarla birlikte kuzeye kraliyet sarayına gitti. Firavun'un önünde onların bütün yaptıklarını saydı. Firavun her iki rahibe de ceza verdi." el-Hiba'dan. Manchester, John Fylands Library, Pap. 9.

p3-dj-jst ju nti nb rmi n jmhtj n-sm dd mr-ms w' ju ·n-mr p dj

pr-' pr p'r jrmw hdjj 2 w'b p' n mhw p'-dj-jst dj i'jw-d'j , ju mr-ms p n-jmw mhw mj nk dd r

2 s(?) w'b p' n hp jrw pr' dj pr-'' m-b'h jjrw nb md p'-dj-jst dd

Yazının birkaç biçimi vardır. Hiyeroglif anıt yazıları ve süslemeli yazı amacıyla, el yazısı hiyeroglif dini metinlerde ve "Kenyt Kitabında" ve hieratik yani normal el yazısı da günlük amaçlarda kullanılırdı. 3. Ara Dönem'de bazı anıt yazılarında hireatik kullanılmıştır, bu da yavaş yavaş Teb bölgesinde 9. ve 7. yüzyıllar arasında kullanılan normal olmayan bir hiratiğe ve 700'den sonra kuzeyin ve 600'den başlayarak da bütün Mısır'ın kullandığı demotik (halk yazısı) ve el yazısına geçildiğini gösterir. Hieratik her zaman hiyeroglife dönüştürülebilir ama sonuç hiçbir zaman doğrudan hiyeroglif ile yazılmış bir metindeki gibi olmaz, bunun yanında demotik kendine yeterlidir ve daha çok hieratiğe benzer. El yazısı hiyeroglif İ.Ö. ilk bin yıl içinde yokolmuştur, hieratik ise sonuna kadar dini metinlerde kullanılmıştır; demotik iş ile ilgili metinlerde, edebiyat ve taş yazıtlarında kullanılmıştır. Konuşma dili sürekli bir gelişim içindeydi, ama yazılı biçimler ancak gereksinimler karşısında değişir ve yazıldıkları yazı biçimi ile bağlı olurlardı. Eski ve Orta Krallık arasında, Eski ve Orta Mısır dönemlerinde, değişim aşağı yukarı yazıya bağlıydı ama 18. Hanedan'a gelindiğinde konuşma ve yazı çok değişmişti. Geç Mısır'da, Yeni Krallığın konuşma dili 19.-20. Hanedanların hieratik dökümanlarında kullanılmıştır, bu arada hiyeroglif metinler hâlâ Orta Krallık biçiminde yazılıyordu; hieratik biçimler arasındaki fark Orta Mısır dini metinleri ile Geç Mısır iş dökümanlarında ortaya çıkar. Demotik, kabaca İ.Ö. 7.-6. yüzyılların konuşma dili, Geç Mısır'da kullanıldı ama Orta Mısır'da Mısır uygarlığının sonuna kadar resmi anıt dili kullanıldı. İ.S. 2. yüzyılda Mısır büyü metinleri Yunan alfabesi ile yazıldı ve 4. yüzyıldan başlayarak bu Hıristiyan Mısır'ın dili olan Koptik'e doğru kaydı, bu da İ.S. 640 da yerini Arap alfabesine verdi.

Mısır dili Afro-Asya dil ailesinin bir üyesidir, bunun içinde Semitik, berber gruplarından Çad gölünün kuzeyine kadar uzanan bölgenin dilleri, güney Sudan ve Etiyopya'nın güneyindeki Kusitik ve Omotik dilleri vardır. En çok Semitik diline benzer, ama yine de kendi içinde bir kol oluşturur. Sözcüklerin oluşma biçimlerinde ve fonetik açıdan ortak noktaları çoktur, bunların içinde üçlü sessiz kökler ve '('ayin), q ve h sessizleri vardır, ama Modern İngilizce Latince'den ne kadar farklıysa Mısır dil yapısı da Semitik'ten o kadar farklıdır.

Sağda, 19. Hanedan'dan Anhay hanımefendinin Ölüler Kitabı papirüsünden mürekkep hiyeroglifler ve asma dalı süsleri. Kırmızı işaret grupları bölüm başlarını işaret ediyor. Metin tahrip edilmiş ve çevrilemez durumda, ama bir Ptah formülünden kaynaklanmış gibi görünüyor, bir diğer biçimi de yeme, içme ve öteki dünyada taç giyme ile ilgili olabilir. Londra, British Museum.

Solda, Faiyum'da Soknopaieu Nesos'ta (Dimay) Sobek kahinine ve Isis'e sorulan bir çift halk yazısı ile yazılmış soru; 149 ya da İ.Ö.138. Bu iki küçük papirüs parçası (7.5x5.5 cm) tanrının önüne konur ve bir biçimde uygun olanı seçilir ve kaldırılır. Metinler aşağı yukarı aynıdır; birincide şunlar yazılıdır: "Hizmetkâr Teshnufe Ma're'nin (oğlu), Pay efendisi ve büyük tanrı efendisi Sobek ve taçın mükemmelleştiricisi Isis önünde ricası. Eğer benim yapmam gereken bu yıl (yıl 33) gölün kıyılarını sürmek ise ve yapamayacaksam, bu bana söylensin." İkincisinde bunun karşılığı olan olumsuz koşul var "eğer bu benim yapmamam gerekense..." ve sürmekten söz etmez.

IV. Tuthmosis'in bir naos'u üstünde, kralın bir taşı keşfetmesini kaydeden yazı. Metinin satırları ve transkripsiyonu adım adım Mısır dilinden İngilizceye çevrisini verir.
(a) hiyerogliflerin kopyası, kolaylık için soldan sağa doğru yazılmış. [ ] içindeki işaret düzeltilmiş.
(b) her işaretin sözcüklere ayrılmış transkripsiyonu. Taksogramlar ve orthogramlar satırın üstünde belirtilmiş. (+) ayrı okunmaması gereken bir fonogram bütününü işaret ediyor. Logogramlar BÜYÜK HARFLER ile yazılıyor; bütün bir sözcüğü yazan tek bir fonogram ile bir lologram arasında kesin bir ayırım yoktur. *nsjt*, bir grup olarak okunması gereken tarihi bir yazımdır.
(c) Geleneksel Mısırologların taranskripsiyonu, metinin dilsel yapısı verilir.
(d) sözcük sözcük Mısır dilinden çeviri.
(e) Türkçe çevirisi

Yazının bütün biçimlerinde işaretler birbirleriyle örtüşen iki kategori içinde kullanılır: fonogramlar (fonetik işaretler) ve semogramlar (taşıyıcı anlam). Fonogramlar bir hece işareti grubu oluştururlar ama sesli harfler belirtilmez. Sessizleri herhangi bir sesli ya da hiçbir sesli yazdıkları için verdikleri bilgi yalnızca sessizlerdir. Transkripsiyonlar sessiz yapılara çevirmedır. Farklı işaretlerle ilgili örnekler sağdaki metinden alınmıştır. Kuramsal olarak bir sözcük birçok biçimde yazılabilir, ama kullanım içinde sözcüklerin standart yazılış biçimleri vardır, çoğunlukla fonografların sonunda senogramlar biçimde. Bunlar parçalarına ayrılmadan gruplar halinde okunurlar- alfabetik bir yazıyı okurken de aynı şey yapılır. Standart yazı biçimi yazının kolay okunmasını sağlar ve basitleştirilmiş işaret biçimleri içinde hieratik ve demotik yazılarda özellikle önemlidir.

(a)									
(b)	*j-s-t*	*gm-n*	*ḥm*stroke*-f*	*j-n-r*stone	*p-n*	*m*	*s-ẖ-r*book-roll	*b-j-k*	*nṯr(+r-j)*
(c)	*jsṯ*	*gmjn*	*ḥmf*	*jnr*	*pn*	*m*	*sẖr*	*bjk*	*nṯrj*
(d)	şimdi	buldu	o kişi	taç(ı)	bu-de		biçim	atmaca	kutsal

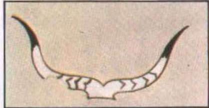
(e) O kişi bu taşı kutsal bir atmaca biçiminde buldu.

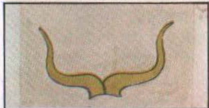
j-w-f	*m*	*j-n-p-w*	*j-s-t*	*wḏ(+w)*book-roll*-n*	*n-f*	*j-mn(+n)*	*jr-t*	*NSJT(SW+t-jj)*	*T'WJ(LAND × 2)*	*m*
jwf	*m*	*jnpw*	*jsṯ*	*wḏn*	*nf*	*jmnw*	*jrt*	*nsjt*	*t'wj*	*m*
iken	olarak	genç	şimdi	buyurdu	ona	Amun	yapmasını	krallık	iki ülke	olarak

bir genç iken. Amun ona iki Ülke'nin krallığını yürütmesini buyurdu:

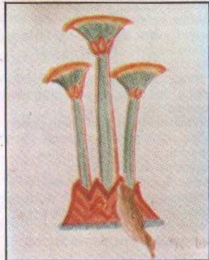
HRW	*K'*	*NḪT*	*t-w-t*	*ẖ'*pl.	*nb*	*ẖ'*pl.	cartouche *R'W-mn-ḫpr*pl.	*dj*	*'NḪ*	*R'W*	*mj*
ḥrw	*k'*	*nḫt*	*twt*	*ẖ'w*	*nb*	*ẖ'w*	*(mn-ḫpr-r'w)*	*dj*	*'nḫ*	*mj*	*r'w*
Horus	boğa	güçlü	yetkin	görünümler	efendi		görünümlerde-kalan-Re'	veren/verilmiş	yaşam	gibi	Re'

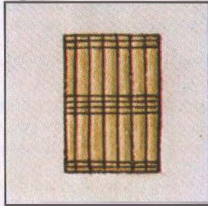
Horus "Güçlü Boğa, görünümünde yetkin", Görünümlerin Efendisi, Menkheprure', Re' gibi yaşam veren/verilmiş.

Tasvir özellikleri
Çoğu hiyeroglif resimdir; çeşitli dönemlerin sanatsal stillerini içlerinde taşıyabilirler. Bu grupta bir çift sığır boynuzu ve bir papirüs kümesi görülüyor, her ikisi de Eski ve Orta Krallık tarzlarında, ayrıca bir de kamış örgüsü.

Değerlerin çevrilmesi
s sw'den "kumaşın uzunluğu"
t tj'den "ekmek somunu"
gm gmt'den "siyah balıkçıl kuşu"
r r'den "ağız"
p pj'den "hasır"
jr jrt'den "göz"
ẖ' ẖ'j'den "(güneş ufkun üzerinde) görünüyor"

Bir işaretin uyumlu okunuşunu genellikle temsil ettiği nesne belirler, ama bir işaretin birkaç değeri olabilir ve hem bir fonogram hem de bir semogram olarak iş görebilir.
Oturan bir ; adam rmṯ olarak "insan" olarak okunabilir, zj "adam" olarak okunabilir ya da bir taksogram olabilir, hm-nṯr "rahip".

Tek sesli
- *j (y)*
- *s*
- *t*
- *n*
- *r*
- *p*
- *m*
- *ḫ*
- *b*
- *k*
- *w*
- *f*

Çift sesli
- *gm*
- *wḏ*
- *mn*
- *jr*
- *sw*
- *ẖ'*
- *nb*
- *dj*
- *mj*

Üç sesli
- *nṯr*
- ḫpr

Dört sesli
- *ḥsmn*

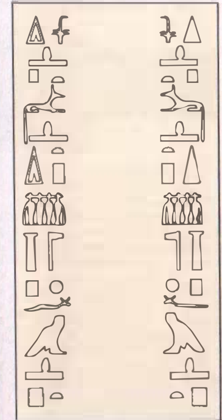
Yukarıda, işaretler birden dörde kadar sessiz harf yazabilirler. Tek sessizler işaretler ortak ama bunlardan bir dizi bir alfabe oluşturmuyor, çünkü kuramsal olarak sesliler ile sessizler birlikte yazılıyor ve bir bütün olarak fonogramlar arasında özel bir yeri yok.

Sağda, iki tür semogram vardır: bir sözcük içinde fonogramdan sonra yer alan tam sözcükleri ve işaretleri yazan lologramlar. Bunların içinde en önemlisi teksogramlar ya da belirleyicilerdir. Bunlar bir sözcüğün ait olduğu anlam sınıfını ya da alanını işaret ederler. Vuruşlar ya da orthogramlar bir önceki işaretin lologram olduğunu gösterirler; iki ya da üç vuruş dizesi çifti ya da çoğulu yazar.

Logogramlar
- *ḥm* "kişi" (kral için)
- *t'wj* ülke" "ülke, iki
- *k'* "boğa"
- *nḫt* "güçlü"
- *r'w* "Re'"
- *'nḫ* yaşam

Taksogramlar
- taş
- kitap-rulosu: soyutlama,
- kap: kral adlarını çevreler

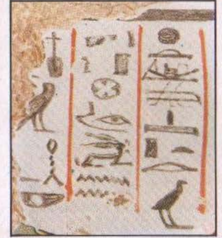
Ortogramlar
- I logogram belirtir
- III çoğul belirtir.

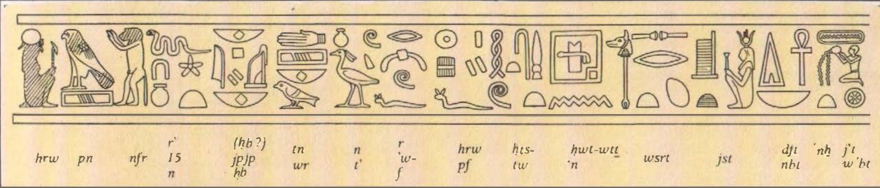

Bir metin içinde işaretlerin yazılışı okuma yönünü belirler. Sağa doğru bakan işaretler - normal yön- metnin sağdan sola doğru okunduğunu gösterir. Sütunlar ya da satırlar kullanılabilir. Burada aynı metnin bir kez sağdan sola, bir kez de soldan sağa yazılışı görülüyor. Kahayf'ın mastabasının bir sahte kapısı üzerindeki sunu fornülü. Geç 6. Hanedan. Giza.

Amenemhet'in Teb'deki mezarından bir av sahnesinin süslemeli yazısı (no.82, III. Tuthmosis dönemi). Amun'un adının geçtiği sözcükler, tahminen 'Amarna Dönemi'nde silinmiş. Metnin içeriği şöyle: 'Vadileri geçerek, tepeleri aşarak, zevk alarak, çölün hayvanlarını avlayarak, efendisinin tek sevgilisi, vezirin yardımcısı, [Amun, Amenemhet'in] tahılının katip muhasibi, hakkı kulmuş."

Yukarıda, Pere'nin Teb'deki mezarından hiyeroglif yazılar (no. 139, IV. Tuthmosis dönemi). Metnin içeriği şöyle: "kuzeye Poker'in (Abydos) arazisine doğru giderken; Vennofre'yi (Osiris) festivalde görürken." *m* işaretinin yerini almış, ayrıca daha iyi gruplama yapmak için m de. Her iki biçim de görülebilir. bir işaret (insan ağzı) biçiminde değiştiriliyor. r · oluyor. Bunun sonucu, tek bir değerin birçok farklı işaret ile yazılabilmesidir: hepsi m (25 den fazla) ve tek bir işaretin de birçok değeri olabilir:s *, š s ḫ ẖ n m jnr.*

Kriptografi
Yazı ilkelerini bilerek yanıltıcı bir biçimde kullanmaya kriptografi denilir. Buna her dönemde rastlanır; amaç okuyucuyu standart bir formülü okurken kandırmaktır. Geç ve Yunan-Roma Dönemleri'nde hiyeroglif yazısının birkaç yüzü ancak bulan işaret kapasitesi birkaç bine ulaşmış ve anlam açısından daha önce yapılan tutumluluk gözardı edilerek yeni işaretler ve bağlantılar bulabilmek için olanaklı her yöntem kullanılmıştır. Bu aşamada hiyeroglif yazının günlük yazı ile bağlantısı kopmuştur. Ancak küçük bir seçkinler grubu tarafından okunur hale gelmiştir, okuyabilenlerin başında da, amaçları neredeyse sadece kargaşa çıkartmak olan rahipler gelir.

Yukarıda, Tiberius döneminde, Filae'deki doğum evinde süslü bir yazının tıpkı basımı. Çevirisi: "Bu iyi gün, Epifi'nin (ayın adı) 2. günü: Bu festival, bütün ülkenin bu büyük festivali; o güçlü kişi, Isis, yaşamın vericisi, Abaton'un hanımı için doğum evinin tamamlandığı gün" Transkripsiyon işaret gruplandırmasını izler. Yazıda, özellikle de ilk birkaç sözcükte, geleneksel olmayan birkaç işaret değeri kullanılmış. Erken ve geç bazı değer örnekleri:

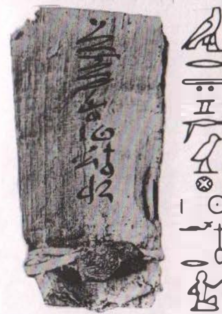
p; erken *bjk*

n; erken *š*

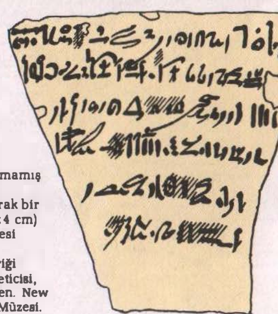
t'; erken *'ḫ*

t; erken *d*

Bazı işaretlere erken dönemlerde periods: *nfr*. In other cases

Yerine hiçbir zaman ulaşamamış bir II. Hanedan (İ.Ö.2002) mektubu. Papirüs katlanarak bir paket haline getirilmiş (8×4 cm) üzerine gideceği yerin adresi yazılarak bununüstü mühürlenmiş. Metnin içeriği şöyle: "Aşağı Mısır'ın yöneticisi, Re'nofre." Değir el-Bahri'den. New York, Metropoliten Sanat Müzesi.

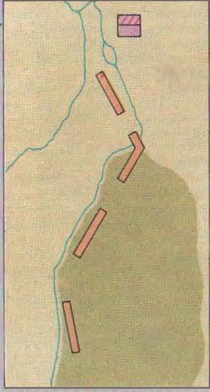

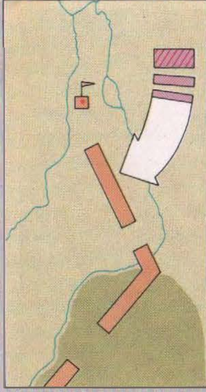
Deniz kabukları ya müsvette olarak ya da papirüsün yerine daha ucuz bir madde olarak kullanılırdı. Bu örnekte okuma yazması olmayan biri, bir diğerine bir borçla ilgili bir rica yazmasını istiyor, deniz kabuğu, sorun çözülene kadar kredi sahibi kişi tarafından saklanmış olabilir. Bu tarihte, -III. Ramses ile IX. Ramses arası- bir gömleğin değeri 1-3 çuval tahıla eşitti.

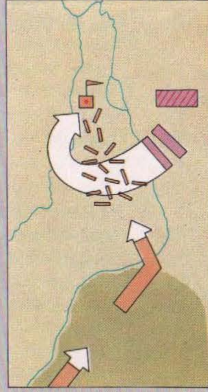
Çevirisi: "yıl 5 *Peret*'in (aşağı yukarı kış) 3. ayı, 22. günü. Mallarm koruyucusu Penrenenutet'in dedikleri: 'Amun ve yönetici adına, bu gömleği Harmin'e vermeden bir hafta daha geçerse, borcum zimmetime ikiye katlanarak eklenecektir. 'Takımın başı Nehemmut tarafından yazılmıştır." Deir el-Medina'dan. Londra, Petrie Koleksiyonu (Üniversity College).

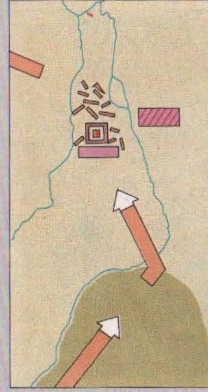
ORDU

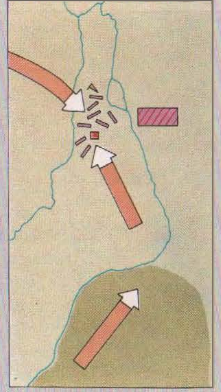
İnsanlık tarihinin, ayrıntıları ile bilinen ilk muharebesi İ.Ö. 1285 yılında Orontes nehri üzerindeki Kadeş kenti yakınlarında gerçekleşmiştir. Taraflar II. Ramses ile Hitit kralı Muvattali idi ve muharebenin amacı Suriye'nin denetimini ele geçirmekti. Sonunda her iki ordu da büyük zarar gördü, ama yok olmadılar. II. Ramses manevî bir zafer kazandıysa da tam bir sonuca ulaşılamadı. Mısır'n başka hiçbir ülkenin-

Mısır piyade ve savaş arabası birlikleri, toplam 20.000 asker

II. Ramses

Mısır kampı

Hitit savaşarabaları, 3.500 araba ve 10.500 asker

Hitit piyade birlikleri, 8.000 asker

1. Mısır ordusu dört bölümden oluşurdu, bunun yanında bağımsız iş gören daha küçük bir birim vardı. Verilen yanlış bilgiyle, Mısırlılar Hitit ordusunun geri çekildiğini sandılar. Mısır bölükleri Orontes boyunca kuzeye doğru ilerlediler, ama Hititlerin Kadeş'in ötesinde saklanarak beklediklerinden haberleri yoktu.

2. Mısır orduaunun ileri kolları, kralın kendisi tarafından yönetilen Amun bölüğü, kentin kuzeybatısındaki buluşma noktasına ulaştı ve orada kamp kurdu. Tehlikeden şüphelenen Pre' 'nin bölükleri geldiğinde sağ kolu Hitit savaş arabacıları tarafından yıkıcı bir saldırıya uğramıştı.

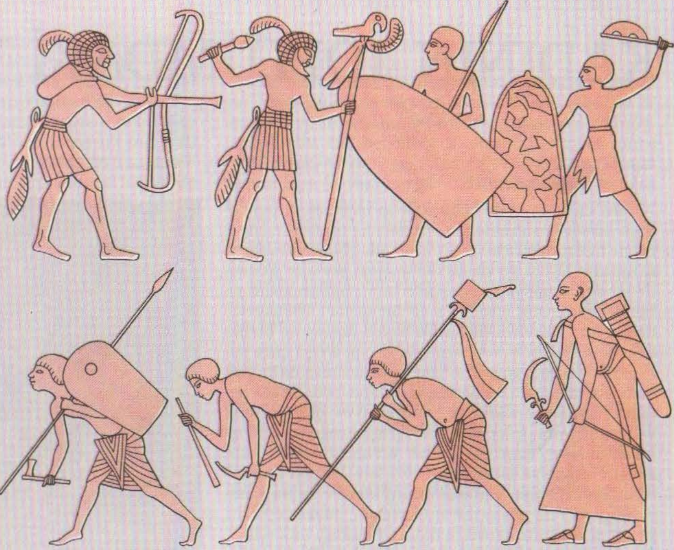
3. Pre' 'nin aniden bastırılan bölüğü parçalanmış ve dağıtılmıştı. Hitit'lerin tuzağından kurtulanlar, onları kovalayan Hitit savaş arabalarının önünden kaçarak kuzeye, Mısır kampına doğru kaçıyorlardı. Ptah'ın bölüğü, hâlâ Şabtuna kentinin güneyindeki Robaui ormanından çıkarak nehrin batı yakasına geçiyordu, saldırıya uğrayan birine yardım edemeyecek kadar uzaktaydı.

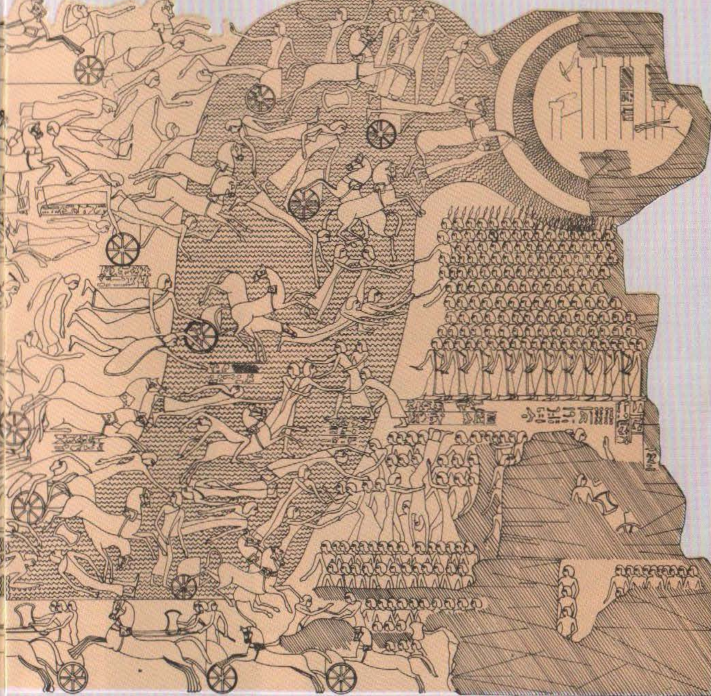
4. Kamp istila edilmiş ve Amun'un bölüğü büyük kayıplar vermişti. Kral ve koruyucusu, ümitsizce Ptah'ın yaklaşmakta olan bölüğüne doğru yol almaya çalışıyorlardı. Muharebeyi bir an önce sonuçlandırmak amacıyla Muvatalis' gerideki savaş arabalarını da harekete geçirdi.

5. zor koşullar altında gerçekleştirdiği cesur davranışı ile Mısır kralı yeterli zaman kazanabildi: özel görev kuvvetleri en sonunda gözüktü ve Ptah'ın bölüğünün de yetişmesi ile Hitit savaş arabalıları yerle bir edildi. Muvatallis' 'in piyadeleri nehrin öte yakasında etkisiz kaldılar.

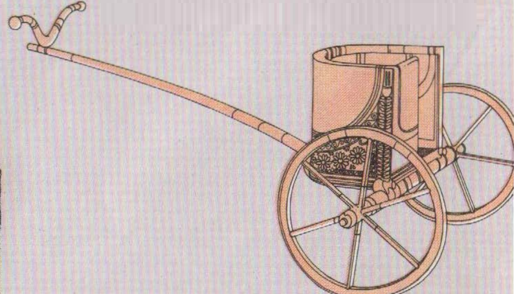
kine benzemeyen coğrafî konumundan sağladığı yararlardan biri de, göreceli bir güvenlikti. Nil vadisinin her iki yakasında çöllerde yaşayan göçebe kavimleri, çok kısa bir zaman içinde, iyice örgütlü ve çok daha güçlü Mısır uygarlığı karşısında ciddi bir tehdit olmaktan çıkmışlar; ancak dengesizlik dönemlerinde hesaba katılmaları gereken bir güç haline gelmişlerdi. 12. Hanedan Dönemi'ndeki sömürgeci yayılım, Nubya'ya aralıksız seferler düzenlenmesine ve burada kaleler yapılmasına neden olmuştur; ama Mısırlılar ancak Suriye ve Filistin üzerinde hak iddia ederek Yakın Doğu'nun askerî sahnesinde boy göstermeye başladıkları 18. Hanedan Dönemi'nde gerçek bir direnişle karşılaşmışlardır.

Meşa, "ordu" sözcüğü, aslında hen askerî güçleri hem de maden çıkarmak için düzenlenen barışçı seferlerini tanımlardı: "görev gücü", bu sözcüğün en uygun karşılığı olabilir. Orta Krallık Dönemi boyunca, âcil bir durum ortaya çıkınca, küçük kalıcı uzman birlikleri bir araya getirmek için bir grup insan görev alırdı. Bu durum I. Ara Dönem'de değişti: istikrarsızlıklar, her eyalet yöneticisinin özel bir ordusu olması ve Mısırlı-olmayan paralı askerlerin kullanılması durumlarını doğurdu. Orta Krallığa gelindiğinde, gereğinde yerel milislerle takviye edilen, iyi örgütlenmiş, sürekli görev başında askerî birlikler kurulmuştu. Güçler piyade birlikleri ile onlara bağlı tekne personelinden oluşuyordu. 2. Ara Dönem'de ve 18. Hanedan Dönemi'nde silâhlarda, askerî örgütlenmede savaş arabalarının ortaya çıkması, piyadenin bir sancaktar öncülüğünde yaklaşık 250'şer kişilik gruplar haline sokulması, strateji ve taktiklerde görülmemiş bir ilerleme kaydedildi. Sürekli ordu ile profesyonel ordu subayları iç siyasette önemli roller oynamaya başladılar. Geç Dönem'de yabancı paralı askerler ardından çekirdeğini oluşturdu.

Çeşitli tiplerdeki Eski Mısır silahları hem çağdaş tasvirlerden ve modellerden hem de arkeolojik bulgulardan biliniyor.
En önemli uzun menzilli silah olan *yay* her zaman kullanılmıştır. Bunlar ya iki antelop boynuzunun ortada bir tahta parça ile birleştirilmesiyle meydana gelen boynuz-yay bileşimi arkaik biçimdi ya da tahta, hafif çift dışbükey "kendinden" yaydı. 2. Ara Dönem'de karmaşık yay biçimi Asya'dan geldi. Çeşitli maddelerden kesilmiş ince iplerden oluşuyordu ve daha uzağa atıldığı gibi daha da güçlüydü. Gerildiğinde, yay tipik bir üçgen biçimini alıyordu.
Okluk Eski Krallık'tan başlayarak kullanılmaya başlandı.
Mızrak bütün Mısır tarihi boyunca kullanılmıştır.
Taş topuz başı ile *topuz* çeşitli biçimleriyle hanedanlar öncesi dönemde yakın mesafeli döğüşlerde en güçlü silahtı. Tarihi dönemler içinde topuzun yerini bakır balta başlı *savaş baltası* aldı. Erken dönemlere ait yarım daire biçimindeki bazı balta başları zanaatkârların çağdaş gereçlerinden farklıydı ama daha Eski Krallık'ta bile özelleştirilmiş ince biçimleri vardı. Bu ve ucu taraklı balta başı, Orta Krallığın tipik silahlarıydı. 2. Ara Dönem'de bıçağı daha dar olan ve bu yüzden de delme gücü daha fazla olan yeni ve yerli olduğu tahmin edilen bir tür ortaya çıktı. Bir Asya silahı olan *pala* (orak kılıcı) Mısır'ın savaş baltası gibi kullanılıyordu (vurmaktan çok kesme ya da delme silahı olarak) ve buna da Yeni Krallık'ta rastlanır.
Çomaklar, sopalar ve *atma çubukları* çeşitli türleriyle her zaman yardımcı silahlar olarak kullnılmışlardır. *Kama* da aynı biçimde kullanılıruştır.
Kişisel korunma, daha geç Hanedanlar öncesi Dönem'den beri *kalkan* ile sağlanıyordu. Hafif *vücut zırhı* Yeni Krallık'ta biliniyordu ama kullanımı sınırlı kalmıştır.
İki tekerlekli, at tarafından çekilen *araba* Mısır'da 2. Ara Dönem'de de kullanılmaya başlanmıştır. Hafif bir araç olan bu arabalar tahtadan ve biraz deri ve madeni birimlerden oluşuyordu. Üzerinde iki kişi oluyordu: Arabacı ve yay, mızrak ve kalkan ile donatılmış savaşçı. Arabanın savaş sanatına katkısı hareket ve buna bağlı olan sürpriz ögesiydi: saldırı sırasında arabalar son hızla yol alırlar ve üzerindeki savaşçılar düşman saflarını geçerken oklarını atarlardı. Arabanın kendisi hiçbir biçimde silahla donatılmamıştı, bu yüzden de doğrudan saldırı için elverişli değillerdi. Düşman safları geçildikten sonra, araba birlikleri yaya askerleri yakalamak için kullanılırdı. Bazı özel durumlardan, anlaşıldığına göre, araba birlikeri III. Amenofis döneminden başlayarak Mısır ordusu içinde özel bir güç oluşturmuşlardır.

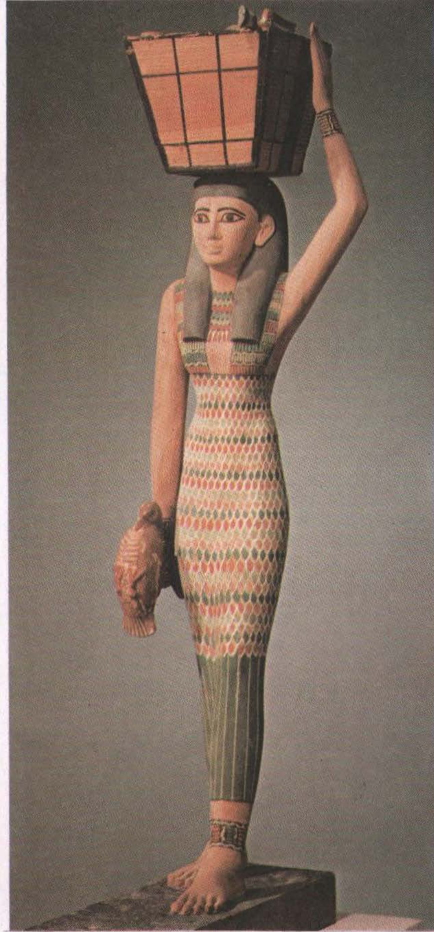
KADININ TOPLUMDAKİ YERİ

Mısır'da kadının yeri çok açık bir biçimde, erken dönem mezar süslemelerinde rolleri ile özetlenir. Hiyerarşinin en üstünde, basit ama şık giyimiyle mezar sahibinin karısı ya da bazen annesi yer alır. Kocası ile bir sunu masasının başında tasvir edilen kadın ya bir heykel grubu içinde ya da bir sahte kapı üzerinde yer alır. Tasvirlerde kadın bazen kocası ile birlikte çalışmaları izlerken, ama daha çok da bu çifte sunular verilirken gösterilir, bu fark, kadının daha çok evde oturmasının beklendiğine işaret eder. Diğer uçta ise hizmetçi kızların ve kadınların ev işleri, ekmek ve bira yapımı, iplik eğirmek ve dokumacılık gibi işlevlerini tasvir eden görüntüler yer alır. Bunların hepsi evin içinde ya da çiftliğin ev işleri ile ilgili bölümlerinde yürütülen yerleşik etkinliklerdir. Dişinin deri rengi sarı ile gösterilir ve bununla, başka şeylerin yanısıra, kadının güneşte daha az kaldığı imâ edilir, erkeğin deri rengi ise kırmızıdır. Böylece, kadının daha kapalı ortamlarda yaşadığı anlaşılır -bu arada, başarılı erkek bürokratların bu renkte (sarı) boyanmış olmaları da böyle açıklanır.

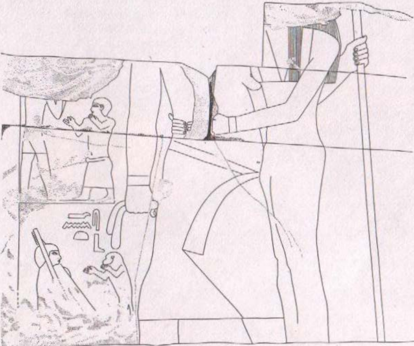
Kadının dışarda gezinmesi emin olmayabilir. Ölümünden sonra yazılan bir metinde, II. Ramses'in ağzından şöyle denilir: "Ben Mısırlı kadınların diledikleri yere gitmelerini, kendilerine tecavüz edilmeden istedikleri yere yolculuk edebilmelerini sağladım" - böylelikle, durumun her zaman böyle olmadığı imâ edilir.

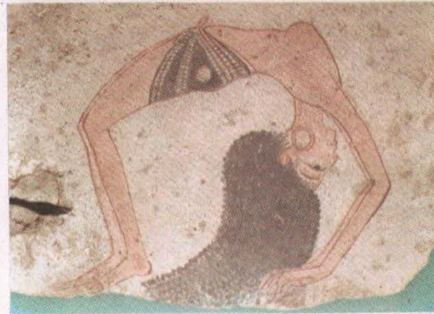
Erken dönem mezarlarındaki görüntülerde önemli işlerde ve zevkli eğlencelerde kadınların yeri yoktur, ama en zor işlerde görev almaları da gerekmez. Erkekler, örneğin, bira yapmaktan daha fazla güç isteyen şarap yapımında çalışırlardı. Müzisyenleri ve atletik kızların danslarını gösteren görüntüler dışında, kadınların erken dönemlerdeki rolleri yalnızca dekoratiftir, ama bu, elimizdeki kaynakları yeterince yorumlayamamızdan da ileri geliyor olabilir. Yeni Krallık'ta kadınlar iyice önem kazandılar, giysileri daha gösterişli oldu ve hâlâ çok sıkı kurallara bağlanmış olmakla birlikte, onların da yer aldıkları erotik görüntüler daha belirginleşti. Geç Dönem'de daha erken dönemlerdeki edepli duruma geri dönülür.

Kadınların önemli görevleri yoktu, bazen rahiplikle ilgili görevleri olurdu, kraliyet ailesinin bazı üye-

Farklı roller içinde ve sanatta kadın

Aşağıda, en solda, şişman Ka'aper ince karısını kucaklıyor. Erkeğin gövdesi bilge ve zengin bir çağı tasvir ediyor, kadının gövdesi yumuşak dişi idealini. Sarılmalar çok ender tasvir edilir. Küçük müzikal sahnelerin ve maymunun erotik bir anlamı var. Sakkara'daki mastabasından. Erken 5. Hanedan.

Solda, Sunular taşıyan bir hizmetkârın tahta heykeli, büyük boyutları (110 cm.) ve giysisinin renkleri alışılmışın dışında. Bu biçim, eyaletlerin ürünlerini getiren taşıyıcıların Eski Krallık kabartmalarında görülür. tah. İ.Ö. 2020. Meketre' 'nin 280 Teb mezarından. New York, Metropoliten Sanat Müzesi.

Aşağıda solda, Akrobatik dans yapan bir kadın çiz'imi, 19. Hanedan kireçtaşı üzerine. Deir el-Medina'dan. Eni 16.8 cm. Torino Egizio Müzesi.

Yukarıda, IV. Tuthmosis ve annesi Ti'a'nın siyah granit heykel grubu. Anneleri ile beraber gözüken kralların genellikle birincil karıları yoktur ama burada durum öyle değil, çünkü Tuthmosis'in on yıl içinde üç karısı olmuştu. Yüksekliği 110 cm. Karnak'tan. Kahire, Mısır Müzesi.

Sağda, Mereruka'nın karısı ona yatağın üstünde arp çalıyor. Altta "altın hazinelerin en iyilerini, her tür yağ ve giysiyi" içeren kaplar ve sandıklar var. Bütün bunlar çiftin aşk ilişkisini süslemek amacıyla kullanılıyor olabilir. Sakkara'daki mezarında. Teti dönemi.

Solda, III. Amenofis'in maiyetinden Miy, Kom Medinet Ghurab'taki kraliyet harem biriminin yakınında bir mezardan abanoz bir heykel; benzer bir grup çalışmadan bir örnek. Yüksekliği: 15.6 cm.
Broklyn Müzesi,

lerinin ya da hükümdar kraliçelerin dışında siyasal güçleri pek yoktu. En çok kullanılan ünvanları "evin hanımı"ydı ve bir saygı ifadesi olan bu deyim "Bayan"dan çok daha fazla bir anlam içermiyordu. Hemen hemen hiçbiri okuma-yazma bilmezdi ve bu yüzden de bürokrasiden -buraya her hangi bir biçimde istek duydukları söylenemez- ve kültürün ana entellektüel alanlarından uzak kalırlardı. Bunun işareti de yaşlılar ve bilgeliğin, oturaklı yaşlı başlı devlet adamları olarak tasvir edilen erkeklerde saygı gören nitelikler olmasıydı, yoksa kadınlarda değil. Mezar tasvirlerinde bir erkeğin annesi ile karısı arasında da fark yoktur; her ikisi de genç figürlerdir. Kadınların tasvir edilme biçimleri de, tabiî ki, erkeklerin onları nasıl tanımladıklarına bağlıdır. Aslında kadınların etki alanları bu kadar sınırlı olmayabilir ve elimizdeki kanıtlardan farklı ve çeşitli rolleri olmuş olabilir.

Örneğin, aile yapıları çok basit görünüşlüdür. Mezar ve dikili taş süslemesi kurallarında dul kadın ve erkeklere, boşananlara, eşcinsellere ya da monogami dışındaki ilişki türlerine yer verilmez - oysa, bütün bunların varolduğu bilinmektedir. bir kral ile bir subay arasındaki ilişkiyi anlatan bir öykü olduğu gibi, Horus ve Set'in efsanelerinde de eşcinselliğe ilişkin bölümler vardır. Eski ve Orta Krallık'ta erkeklerin birden fazla kadınla evliliklerine sınırlı sayıda rastlanırdı, ama kral birçok kadınla evlenebildiği halde eğer anne hâlâ yaşıyorsa annesinin dışında bunlardan ancak biri "büyük kraliyet eşi" ünvanına sahip olabiliyordu.

Evlilik

Mısırlılarda genellikle tek eş evliliği yaygındı. Miras babadan oğula geçerdi, ama çok katı kurallar izlemezdi ve aile mülkü bir evlilik antlaşması ile belirlenirdi -bu tür belgelere 3. Ara Dönem'den önce rastlanmaz- ve tapu geçişleri ya yaşayanlar arasında yapılırdı ya da vasiyete göre. Bütün bunlarda kadının rolü, kocasınınkine eşit olmamakla birlikte önemliydi. Evlenirken beraberinde bir miktar mülk getirirdi, kuramsal olarak bunlar aile parçalarıydı, bu yüzden de boşanma halinde kadının bunlar üzerinde hakları vardı. Ayrıca, bir vasiyet ile mülkünü istediği biçimde bırakabilirdi, ama bu tür bir özgürlüğün sınırları kesin olarak bilinmiyor. Ne evlilik törenleri ile ilgili ne de boşanmadaki hukukî süreçler ile ilgili elimizde herhangi bir kanıt olmaması çok şaşırtıcı. Ama, birlikte yaşayan bir çiftin hukukî statüsünün evli bir çiftinkinden farklı olduğunu biliyoruz; hatta, bir erkeği başka bir erkekle evli olmadan yaşayan bir kadınla ilişki kurmakla suçlayan bir dava bile var: görünüşte suç sayılmayacak bir durum. Bu göreceli özgür kurumlara rağmen, bir kadının zina durumu, en azından kuramsal olarak, çok büyük bir şuçtu. Bu tür farklılıkların dışında, ölümler ve boşanma sıklığı mülk ve miras konularında karmaşık durumlara neden oluyordu. Ortalama ömür süresi tahminen 20 olduğu için bir kadının ya da bir erkeğin birkaç kez dul kalması pek olağan dışı sayılmaz. Bir Orta Krallık tapusu, miras işlemlerindeki karmaşıklığı ortaya koyu-

yor. Bir erkek emekliye ayrılır ve görevini oğluna bırakır, ama bu arada oğlunun annesini mirasından yoksun eder ve geri kalan mülkünü başka bir kadından olan çocuklarına (henüz doğmamış da olabilirler) bırakır; kadınların her ikisinin de karısı olmadığı anlaşılıyor.

Evliliğin toplumsal arka planı ile ilgili çok az şey biliniyor. Oldukça yakın kan akrabaları arasında evlilik olanaklıydı, hatta ebeveynlerinden birinin ortak olması durumlarında bile, ama izin verilen ve yasaklanan durumların kesin biçimi pek bilinmiyor. Kraliyet ailelerinde kız kardeşle erkek kardeşin evliliği de görülürdü, ama bu basit insanların yaptıklarından farklı olmak için bilinçli bir tutumdu. Yunan-Roma Dönemi'nin Mısır'ında Yunanlı halk arasında da bu tür evliliklere rastlanır. Aile yapısını anlamadaki en büyük güçlüğümüz, az sayıdaki Mısır aile deyimlerinden kaynaklanır. Tek bir sözcük erkek kardeş, annenin erkek kardeşi ya da erkek kardeşin oğlu (şüphesiz daha başka da) anlamlarına gelirdi; diğer sözcüklerin de böyle geniş anlamları vardı. Bu da, yeniden kurularak anlaşılmaya çalışılan soy kütüklerinin pek ender olarak doğrulanabileceği anlamına gelir.

Tarafların evililik yaşları bilinmiyor. Bazı aile ağaçları erkeklerin 20 yaşlarından önce çocuk sahibi olduklarını gösterir, ama en iyi kraliyet ailesi ile ilgili durumlar bilinir; burada da değişik bir özellik gösterdiklerini hesaba katmak gerekir. İlk evlilikte kadınların kocalarına oranla daha genç olduklarından şüphe edilmez, ama bu daha sonraki evlilikler için doğru olmayabilir.

Cinsellik ve Üretkenlik

Bize bu konuyla ilgili kanıtları veren erkekler, kadının cinselliğini arttırmayı -hem dinî hem de zevke yönelik olabilen- yalnızca kendi çıkarları için isterlerdi, yoksa amaçları onu bağımsız ve yıkıcı bir güç olarak geliştirmek değildi. Cinselliğe karşı tutumları değişkendi. Kötü ayartıcı kadın, öykülerin ortak motifidir: Yeni Krallık Dönemi'nin aşk şiirleri ise bu tür bir ahlâkî anlayış olmadan ateşli kadının ağzından yazılmıştır. Öykülerin dinî öğeleri olduğu halde, her iki kaynak da olaya dünyevî bir görüntü verir. Ama yine de dinî açıdan cinsellik, yaratılış ile ilgisinden dolayı ve yaşamdan sonra yeniden doğuş ile bağlantısında önem kazanıyordu. Tanrıçalar arasında Hotor ve tanrılar arasında Min gibi bazı tanrıların karakterleri için de cinsellik önem taşıyordu. Gömülme bağlamı içinde mezar görüntülerindeki gizli erotik atıfların iki amacı olabilir: güç kazanarak bir sonraki yaşamda yeniden doğuşu garanti etmek ya da ölülerin zevkli bir varlık sürdürmelerini sağlamak. Erotik içerikli görüntülerde şöyle bir sahne olabilir: bataklıkta bir av sahnesi, ölüye, süslü giysileri içinde ağır perukasını takmış elinde Hator'un iki sembolünü taşıyan karısı eşlik ediyor. Ağır perukalar, hele çıplaklık ile ilişkili olduğu zaman erotik işaretler olabiliyorlar. Bir Yeni Krallık öyküsünde kötü eş, kocasının kardeşinin ona tecavüz etmeye kalkıştığını, kendisine şöyle dediğini aktararak ifade eder, "hadi gel, bir saati birlikte yatarak geçirelim. Perukanı tak."

Bu tür motiflere erken dönemlerde daha az rastlanır. Bunlar içinde en iyi örnek, 6. Hanedan dönemi'nden Sakkara'daki Mereruka mezarında yer alan görüntüdür. Mezarın sahibi ve karısı bir yatağın üstünde birbirlerine dönük olarak otururlar ve kadın arp çalar. Bu tür görüntünün amacı, ölen erkeğe bir sonraki yaşamda erotik bir ortam hazırlamaktır. Mezara yerleştirilen büyü ya da bir kadın heykelciğinin de

Sağda, bataklıkta av. Nebamun, karısı ve kızı süslü giysileri içinde papirüs bir kayığın içindeler. Kayığın önündeki ördeğin erotik anlamı var, aynı şekilde karısının perukasının, vücudunun duruşunun ve sol elinde tuttuğu sistrumun da erotik anlamları var. Metinde söz edilen "zevk alma, iyi şeyler görme, Sehet'in (bataklık tanrıçası) adına kuş avlamak..."IV. Tuthmosis dönemi. Londra British Museum.

Aşağıda, sevişen bir çift. Cinsel ilişkinin türlerini gösteren geç Yeni Dönem'e ait müstehcen mizah metni içeren bir papirüsteki pozisyonlardan biri. Bir başka görüntüde de olduğu gibi kadın erkekle pek ilgilenmez bir görünümde. Torino, Egizio Müzesi.

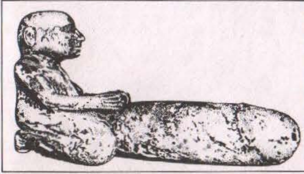

amacı aynı olabilir, ama evliliği daha az imâ eder. Sanduka Metinleri'ndeki bir Orta Krallık büyüsü şu yalın ifadeyle başlar: "Nekropoliste bir erkekle cinsel ilişkide bulunmak." Aynı ilişkiler efsane düzeyinde Ölüler Kitabı'nda da görülür. Burada, Osiris yaratıcı tanrı Atum'a dünyanın sonu geldikten sonra "orada [cinsel] bir haz olmayacağı"ndan yakınır; Atum'un cevabı şöyledir: "su, hava ve yerine biçim değişimini" =demek ki bunlar yaşamın üç önkoşulu olarak öne sürülmektedir= "ekmek ve bira yerine de yürek ferahlığını verdim."

Geç Yeni Krallık Dönemi'ne ait tek bir müstehcen belge vardır. Papirüs üzerine arada kısa yazılara yer verilen bir dizi çizimde, şişman, şehvet düşkünü bir adam (ya da belki de adamlar) ile perukalı, kolye, kolluk, bilezik ve kemer takmış bir kadın (ya da kadınlar) arasındaki çeşitli cinsel ilişki biçimleri gösterilir. Papirüste aynı zamanda, insan rolünde hayvanların yer aldığı -iyi bilinen bir motif- gülünç çizimler de vardır; bu, müstehcen kısımların aynı zamanda gülünç de olabileceğini düşündürmektir. Aynı dönemde bir iffet örneği de vardır; burada bir 18. Hanedan mezarı üzerindeki çıplak dans eden kızların ve ince giysili kadınların resimleri, mezarın daha sonraki bir sahibi tarafından bir perde ile örtülmüştür. Geç Dönem yerleşim alanlarında, çoğu büyük penisli erkek heykelciklerinden oluşan müstehcen nesneler bulunmuştur. Bunların çoğu daha erken dönemlere aittir, ama yerleşim malzemesinin azlığından ötürü kaybolmuşlardır. Erkeklerin gücünü arttırmaya yarıyan büyüler oldukları tahmin edilmektedir.

Eğer cinsel bakımdan güçlü olmak bir erkeğin sorunu idiyse, ölüm oranının çok yüksek olduğu bir yerde, üretkenlik erkekler için olduğu kadar kadınlar için de doğal olarak önemliydi: En zenginlerin dışında kalan ailelerde çocukların özellikle tarımda iş güçlerinin katkısı beklenir ve tabiî aile kütüğünü sürdürmeleride; bunun açık bir kanıtı, doğan erkek çocuğa büyükbabasının adını vermek adetiydi. Üreme bozuklukları ile ilgili önerileri doğum tahminlerini, korumayı ve düşükleri içeren jinekolojik metinler vardır, ama düşükler ile ilgili olanların dışındakilerin çok fazla etkili oldukları söylenemez. Hator'un tapınaklarından ve bazı evlerden ve mezarlardan, biçimleri jenital organları abartarak tasvir eden bazı toprak kadın figürleri ele geçmiştir. Kadınların bunları kendi üretkenliklerinin artması için sundukları yollu bir açıklama, en uygunu olabilir. Bunların Mısır tasvir biçiminin kurallarına uymadıkları dikkati çeker. Nüfusun değişik bir kesime ait olabilirler ya da başka bazı nedenlerden ötürü, sanatsal kuralların dışında kalırlar. Modern zamanlara kadar, bu tür sunularda bulunarak bir çocuk sahibi olmayı ummak, muhtemelen bir doktara baş vurmak kadar etkili olmuştur.

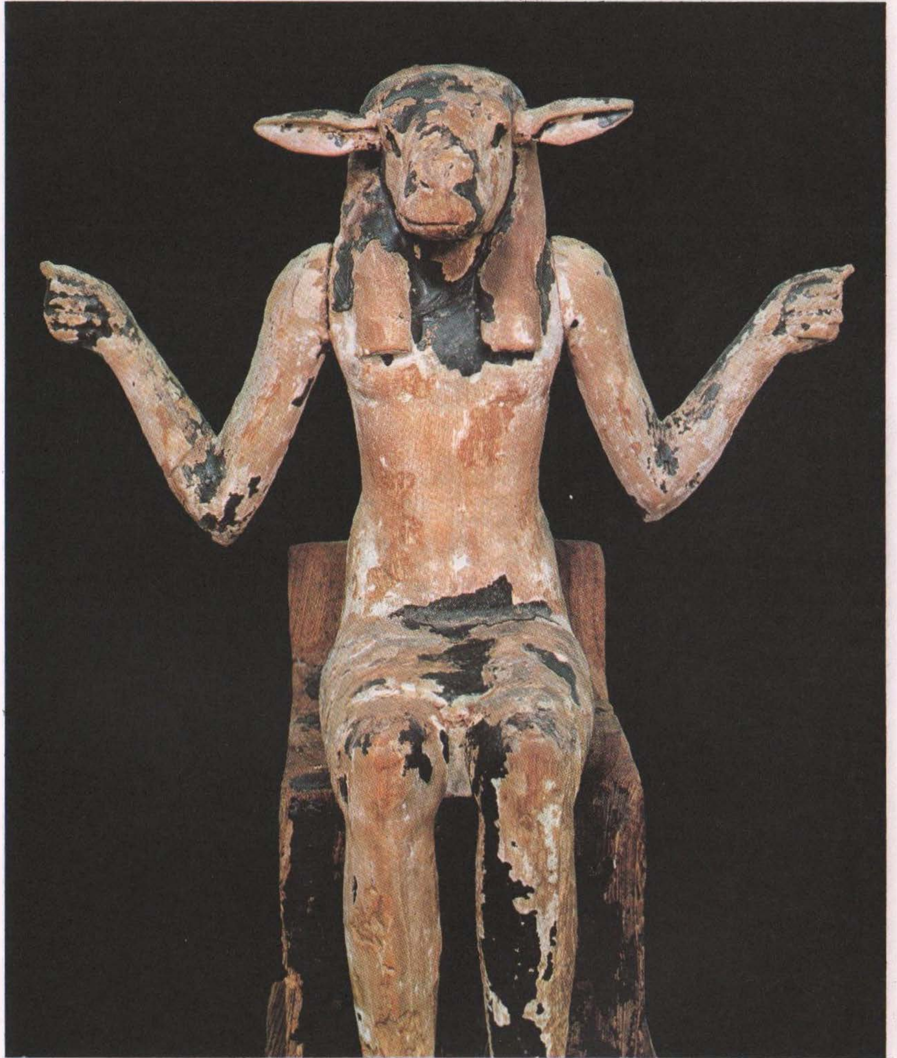
En solda, ereksiyon durumundaki büyük penisli çömelmiş adamın kireçtaşı heykelciği; bereket ya da güç büyüsü olabilir. Geç Yeni Krallık, Deyr el-Medina'dan. Torino, Egizio Müzesi.

Solda, Süslemeli kaşık, törenlerde kullanılan bir yağdanlık olabilir, elinde ördek tutan yüzen bir kız biçiminde. Kızın başında süslemeli bir peruka var, ağır küpeler ve kolye takıyor, ama üzerinde yalnızca, arkasında çapraz bir bantı olan bir kemer var. Sevgilisini kendisine çekmek için elinde bir hayvan figürü taşıyan kız motifi aşk şiirlerinden bilinir. Tahta ve kemik. 18. Hanedan, Uzunluğu tah. 30 cm. Paris, Louvre Müzesi.

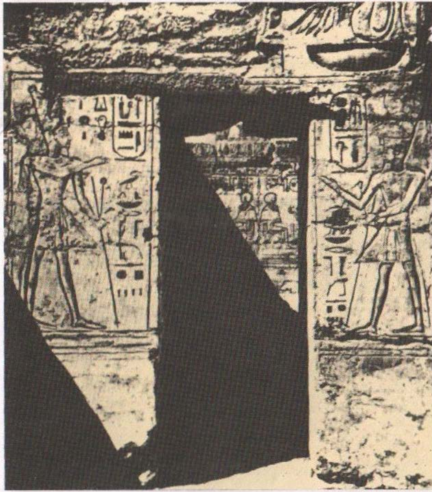
Solda, kil ve fayanstan çıplak kadın bereket heykelcilikleri ile kamış ve ketenden yapılmış bir "bebek". Fayans figür dışında (sağdan üçüncü) hepsinin biçiminde cinsiyet organları vurgulanıyor. Sağdan dördüncü figür (fotoğrafı arkadan çekilmiş) bir çocuk tutuyor ve boynuna "Isis-düğümü" muskası takıyor; bu yaşam ve cinsel bereket ile ilgilidir. Orta -Yeni Krallık. Yüksekliği 15-20 cm. Londra, Petrie koleksiyonu (University College.)

DİN

Koç başlı bir tanrının tahta figürü, aslında elinde bir çift yılan tutuyor olabilir. Diğer birkaç gömü nesnesi gibi, siyah reçine ile kaplanmıştı. Benzeri Yeni Krallık kitaplarında ve mitolojik papirüslerinde bulunan bir grup tasvirin Krallar Vadisi'nden elde edilen örneği; Tut'ankamun'un mezarında bu türe rastlanmamıştır. Yüksekliği 45.7 cm. Londra, British Museum.

Din, Mısır kültürünün tümünü kaplar, Mısır tarihinin resmî ifadesi de din bağlamı içindedir. Daha sonraki dönemlerde, ekonomi de tapınakların çevresinde örgütlenmiştir, ama bu ekonominin mutlaka daha dinî olduğu anlamına gelmez, çünkü tapınaklar diğer toprak sahiplerinden pek farklı değillerdi. Ama ne olursa olsun, toplumların gelişiminde temel bir öğe olarak görme eğiliminde olduğumuz lâiklik burada yoktu. Merkezî krallık kurumu zamanla karizmasını kaybetti, ama diğer açılardan toplum giderek daha da dinsel temellere oturdu. Mısır'da din üç kola ayrılır: hakkında oldukça fazla bilgimiz olan resmî, devlet yönü; iyi biçimde tasvir edilmiş olan ölüm ve gömülme işlemleri ile ilgili alan; ve resmî kültten çok farklı ve hakkında çok az bilgimiz olan, nüfusun büyük çoğunluğunun gündelik uygulamalar.

Kral ve tarih

Resmî bir açıdan bakıldığında, toplum tanrılar, kral ve insanlardan oluşuyordu. Ama tarihi ve dini, tanrıların ve kralın karşılıklı etki alanı olarak ele alan birçok resmî resimli kayıtta insanlara hiç yer verilmez. Bunun nedeni kısmen tasvirlerde yer alan farklı biçimlerdeki figürlerin birbirlerine uygunluğunu denetleyen kurallar bütününe ve içinde yer aldıkları bağlama bağlı olabilir; erken dönemlerde bunlar özel bir kişi ile bir tanrının birlikte görünmelerine izin vermezlerdi ve normal insanların tapınak görüntülerinde yer almaları da kural dışıydı. Ama kralların tanrı ile insanlar arasında aracılık işlevi vardır - bazı durumlarda yegâne aracı kraldır. İnsanı tanrılar önünde temsil eder,tanrıları da insan önünde. Aynı zamanda yaratıcı tanrının yeryüzündeki örneğidir -zengin ve karmaşık bir terminoloji ile tanımlanan bir düşünce ve yaratıcı tanrının düzensizliğin yerine düzen koyma eylemini de yineler. Tarih evrendeki bir âyindir ve bu yineleme de onun önemli bir parçasıdır.

Kral insanların refah ve mutluluğundan sorumludur ve -Mısır'da da geçerli bir tanımla- Eski Ahit'teki "iyi çoban" gibi onların bakımını üstlenir. Krallar ayrıca insanların gözünde kendi statülerini de yükseltmeye bakarlar. Bunu kendilerini tanrılar ile özdeştirerek ya da bazı durumlarda olduğu gibi kendilerini tanrılaştırarak yaparlardı. Böylece III. Amenofis ve II. Ramses örneklerinde olduğu gibi, normal kılıklarında kendi tanrısal ikinci kişiliklerine sunular verirken tasvir edilebilirler. Ve son olarak, krallar gerçek tanrılar olarak değil de, sonradan ölümlerinden sonra da tanrılaştırılırlardı. Kralın tanrı ya da insan olarak tek bir statüsü yoktu. Yaptığı görevden dolayı farklı bir yaratıktı ve rolü de içinde bulunduğu bağlama göre değişiyordu.

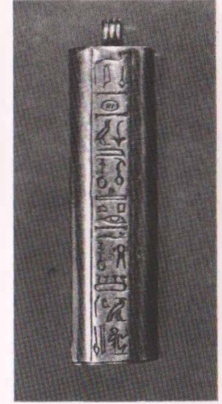
Resmî ve Özel Din

Resmî din, ana tapınaklarda düzenlenen festivallerden, kültten ve yukarıda açıklanan tarih sürecinden oluşuyordu. Kült karşılıklı ilişki temeli üzerine kuruluydu. (Kuramsal olarak) Kral (ama aslında rahipler) tanrılar için çalışırlar ve onların kült imajlarının korunmasını sağlarlardı. Buna karşılık tanrılar imajlarda yer alırlar ve krala ve dolayısıyla insanlığa iyilik bahşederlerdi. İlişkinin neredeyse tümüyle ticarî yapısı tapınak süslemelerinin ve alt sırasında yer alan sunu biçimlerinde (s.60) açıkça dile gelir: "kral sana (tanrıya) sunular vermek üzere geldiki, sen de karşılığında ona bütün toprakları veresin (ya da benzer bir armağan)." Aynı noktaya kabartmanın önemli yerlerinde de değinilir, ama daha ihtiyatlı davranılır. Tanrılar ile insanlar arasındaki sözleşme, ilişkinin başka yanlarını dışarda bırakmaz, bu bakımdan da bir evlilik sözleşmesine benzer.

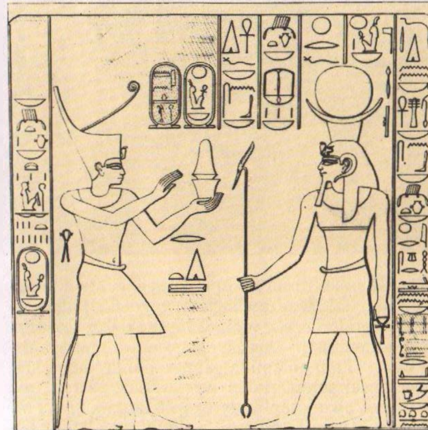
Kral tanrıya duyduğu hayranlığı ve saygıyı dile getirir ve tanrının niteliklerini över. Tanrı buna krala olan sevgisini ve onunla birlikte olmaktan duyduğu memnuniyeti göstererek cevap verir. Mısır dilinde bu temel düşünceleri dile getirmeye yarayan çok geniş bir sözcük hazinesi vardır ve bunların bazı anahtar öğeleri beklenmedik sonuçlar doğurur. İnsan ya da kral bir tanrıyı "sevemez", ona yalnızca "saygı" duyar, "hayran" ya da "müteşekkir" olur. Krallara ya da tanrılara atfedilen nitelikler aslında onlara gösterilen tepkilerdir; böylece, "korku" korku uyandırma gücü ve "sevgi" sevgi aşılama gücüdür. Taraflar arasındaki ilişki hiyerarşiye dayanır, alttakiler alçakgönüllü çıkarların etken sağlayıcısı olup daha yüksekte olanların edilgen alıcılarıdırlar.

Kültün amacı tarihin amacıdır: dünyanın kurulu düzenini sağlamak ve zenginleştirmek. Belli başlı tapınaklar, bölgeleri içinde yaratıcı olarak görülen ve kutsal dünyayı kapsayan yerel tanrılara adanmıştır. Kült, rahipler arasında hiyerarşik bir düzen içinde yürütülüyordu. Bu iş, dört ayda bir ay çalışan kısmi görevli rahipler ve tapınak arazisini işleyen insanların dışında kalan halk kitlesini pek fazla ilgilendirmiyordu. Tapınağa yalnızca rahipler girebilirlerdi. Tanrı bazı festivaller sırasında tapınaktan ayrılırdı, o zaman kehanet danışmak için normal insanlar kendisine yaklaşabilirlerdi. Ama yine de sembolik bir tekne üzerinde taşınan kült imajı bir türbede saklı tutulurdu, böylece de tanrı görülmediği halde orada olduğu bilinirdi.

Solda, III. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınağının 31. Odası'nın girişi. Kral, kutsal ve törensel rolünün simgesi olarak elinde bir topuz ve asa taşıyor ve şöyle diyor:" Gömü tapınağına giren herkes dört kez arınsın."

Yukarıda, boynuna takanın korunması amacıyla Hons'un buyruğunun yazılı olduğu rulo bir papirüsün içine konulduğu tüp biçiminde altın muhafaza. Metinde şöyle yazılı: "Teb'deki Hons Neferhotep'in konuşması. O Ölü Şak'ı iyi korudu." Birbirine benzeyen üç muhafazadan biri. 22. Hanedan. Yüksekliği 5.2 cm. Cambridge, Fitzwilliam Müzesi.

Solda, III. Amenofis'in tanrılaştırılmış kendine sunu verişini gösteren kabartma, Yukarı Nubya'da Soleb tapınağında. Tasvir herhangi bir normal tapınak kabartmasından farksız. Tanrılaştırılmış kral, "Nebma'atre' (Amenofis'in önadı), büyük tanrı'nın başında ay biçiminde bir süsleme ve elinde kutsal asa var, ama kraliyet yılanını, baş örtüsünü ve sahte sakalı takmış.

Yukarıda, tek bir mumyadan elde edilen bir grup fayans muska. Yukarıda: *wedjat* göz, bokböceği, kanatlı bokböceği göğsü, her biri yeniden doğuşun simgeleri. Aşağıda: Horus'un oğulları Duamutef ve Kebehsenuf'un mumya biçimleri; Osiris için yas tutan Isis ve Nefthys; koç başlı tanrı, Amun olabilir; dayanıklılığı ve tazeliği simgeleyen iki *ceds* ve papirüs dalı. Abydos'tan. 30. Hanedan. Kanatlı bokböceğinin genişliği 8.7 cm. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Aşağıda, bir grup hayvan mumyası: iyice sarılmış balıkçıl kuşu (Thoth'un bir figürü ile), kedi ve yılan; bir kutunun içinde balık. Geç ya da Yunan-Roma Dönemi. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Festivaller dışında resmî kültün, özel kişilerle ilişkisi yoktu. Bu kişilerin külte karşı tutumlarını bilmek olanaksızdır; bunu belki gerekli, ama kendilerini ilgilendirmeyen bir şey, belki de anlamsız bir israf olarak görüyorlar. Metinlerde sunuların değerini soruşturan bir ya da iki bölüm vardır, ama bunlar zorunlu oldukları yolundaki genel tutumun ışığı altında ele alınmalıdır. Ama bu kişilerin tutumları ne olursa olsun, dinî gereksinimleri için başka yere başvurmuşlardır. Ama tapınaklardan ayrı olarak ülke içinde daha küçük tanrılara ya da ana tanrıların farklı biçimlerine adanmış yerel türbeler vardı. Avrupa kentlerinde katedrallerin yanında ve onlarla birlikte varolan küçük kiliseler gibi. Normal insanlar bu türbelere giderler ve orada dua ederler, sunular sunarlar ya da kehanetle ilgili sorularını sorarlardı. Ayrıca hac merkezleri de vardı, örneğin Orta Krallık'ta en muhteşem günlerini yaşayan Abidos ve hayvan mekropolisi, Geç ve Ptolemaios Dönemleri'nde odak noktası haline gelen Sakkara gibi. Eğer yazılı formüllere inanılacak olursa, insanların her gün türbeleri ziyaret ederek -ya da evlerinde dua ederek- ortada olmayan tarafın iyiliğini istediklerini kabul etmek gerekir. Bu formüller pek yeterli kanıtlar olmayabilir, ama bazı ayrıntılar, gerçekten bu tür uygulamaları düşündürebilir.

Bu tür dinsel etkinlikler, bir kısmı artık büyülerle ilgili olabilecek bir sürü başka uygulama ile koşut gider. Dinsel nitelikli nesneler arasında hemen şunlar sayılabilir: taşıyanları koruyan tanrısal emirler de dahil olmak üzere muskalar, evlerde ataların büstleri ve çocuk doğumları ile ilgili bazı nesne ve giysiler. Bazı metinlerden, hastalıklara karşı büyülü tedavilerin olduğu, ayrıca aşk tılsımları, uğurlu ve uğursuz günlerin takvimi, kem gözden kaçınma, rüya tabirleri, yaşayanlara kin beslediği düşünülen ölmüş akrabalara yazılan mektuplar ve daha bir çok bu tür şeyin varlığı öğrenilir. Dinsel uygulamaların çok farklı biçimlerine ve yüzlerce farklı tanrının varlığına rağmen, yaşamdaki bazı önemli olaylar şaşılacak derecede lâik bir biçimde ele alınıyordu. Yeni doğan çocuklarla ilgili âyin düzenlendiğini gösteren bir kanıt yok, yalnızca doğumu kolaylaştırmak ve doğumdan sonra anneyi kirlilikten kurtarmak amacıyla yapılanları var. Aynı şekilde, erkek çocukların ergenlikten hemen önce sünnet edilmeleri ya da evlilik, dinsel törenlerle kutlanmıyordu.

Gündelik ve resmî dinsel yaşamın yabancılara en etkileyici gelen yanı, hayvanlara tapınma idi. Her zaman, belirli tanrılar ile ilgili olarak kutsal görülen hayvanlar -ya da kendilerine tanrı olarak tapınılanolmuş ve bunlar törenle gömülmüşlerdir. Geç Dönem'de bu uygulama iyice artmıştır. Bir bölgenin ana tanrısı ile ilişkili görülen türler orada kutsallaştırılır ve bu türün ya bir üyesi ya da hepsi mumyalanarak gömülürdü. Bir hayvanın gömülmesine katkıda bulunmak "iyi bir iş"ti (sevap). Nüfusu çok karmaşık olan Memfis'te gömülen birçok hayvan türü vardı. En ünlüsü, Ptah'ın kutsal Apis boğasıdır. Kendisi bir katakompta (Serapeum), annesi bir başka katakompta gömülüdür. Bunların yanında, balıkçıllar, köpekler, çakallar, kediler, maymunlar, gelincikler ve koçlar da sayılabilir. Ülkenin diğer yörelerinde ise, bazı balık türleri, yılanlar, timsahlar da kutsal sayılmıştır. Kuzey Sakkara'da çölde bu gereksinimleri yerine getirmek için bir kent doğdu, burada neredeyse endüstriyel ölçülerde balıkçıl yetiştiriliyordu. Kesin anlamını hâlâ tam olarak kavrayamadığımız bu tür uygulamalar, toplumun bütün sınıflarında yaygındı. Halk arasındaki yaygınlığı ve özel mezarların azalması, ölümden sonra bireysel yaşam inancının zayıflamasına bağlanabilir.

MISIR TANRILARI

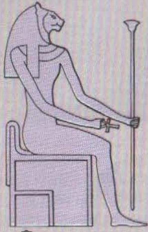
Mısır tanrılarını düzenli bir kategori içine sokmaya çalışmak olanaksızdır; bu tür bir girişimin sonucu, basitleştirme olabilir. Bunun iki ana nedeni vardır: Mısır dinsel düşüncesinin karmaşıklığı ve içinde geliştikleri uzun süre. Basit insanların din uygulamaları büyük tapınakların resmî dinlerinden çok farklıydı.

Tasvirlerine ve adalarının hiyeroglif formlarına ek olarak, aşağıdaki liste üç tür bilgi sağlamaktadır. 1. tanrının fark edilebileceği ana ikonografik özellikler; 2. tanrının karakteri ve işlevi, diğer tanrılar ile ilişkisi; 3. tapınıldığı belli başlı yerler.

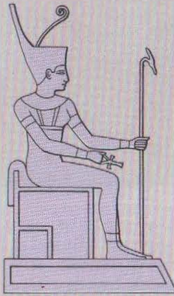
Tanrıların ve tanrıçaların bir çoğu yerel tanrılar olarak tanımlanabilirler çünkü çok eski dönemlerden başlayarak her biri belirli bir yer ile yakından ilişkili olmuşlardır. Ama yine de bu yerel tanrıların içinde ülkenin her yanına yayılmış olanları da vardır. Tanrılar ait oldukları bölgelerin kaderlerini paylaşırlardı, bir kısmının kültü bütün Mısır'a yayılıp Mısır'ın "devlet tanrıları" rütbesine yükseldikleri halde (sg. Memfis'in Ptah'ı, Teb'in Amon-Re' 'si ve Heliopolis'in Re'-Harahti'si), diğerleri unutulmuş ya da daha sık rastlandığı gibi diğer bölgelerin daha canlı tanrıları tarafından özümsenmiştir. Bu iki biçimde ortaya çıkabilir, ya bir başka tanrının niteliklerini alarak (sg. Osiris ikonografik özelliklerinin bir kısmını tanrı 'Anceti'den almıştır) ya da sinkretizm olarak bilinen bir süreç içinde bileşik bir tanrı yaratılarak (sg. Ptah-Sokar-Osiris). Yerleşik tanrılar ile olan ilişkilerinden dolayı çeşitli "konuk tanrılar" yerel tapınaklarda tapınılırdı.

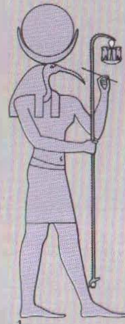
Re' (Re'-Harahti)
Başının üstünde güneş kursu ile, şahin başlı (Re'-Harahti)/güneş tanrısı, Harahti ile ev Re'-Harahti-Atum olarak eski yaratıcı tanrı Atum ile özdeştiriliş: çoğunlukla başka tanrılar ile ilişki kurulur (Amun-Re' vs.) Heliopolis; birçok başka yerde de tapınılan Yeni Krallık devlet tanrısı.

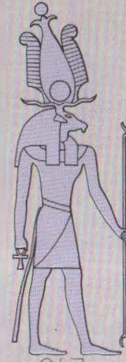
Bastet
Arslan başlı ya da kedi başlı savaş tanrıçası; Mut ve Sahmet Tell Basta ile yakından ilişkili.

Neith
Başında kırmızı taç ya da iki çapraz ok ve kalkan ile (aynı zamanda elinde de) savaş ve av tanrıçası; Sobek ile yakından ilişkili; Sa el-Hagar'ın, aynı zamanda Memfis'in, Faiyum ve Esna'nın koruyucu tanrısı.

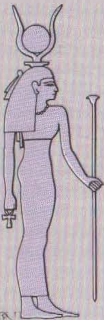

Thoth
Balıkçıl kuşu başlı, çoğunlukla başında bir yarım ay taşır/yazma ve sayma tanrısı: maymun bir başka kutsal hayvandır/el Aşmunein ve el-Bakliya.

Harsafes
Koç başlı ya da koç/Herakleopolis Mısır'ın kuzey başkenti iken 1. Ara Dönem boyunca önem kazanmıştır; Re', Osiris ve Amun ile yakından ilişkilidir/Ihnasya el-Medina.

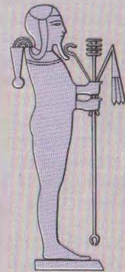

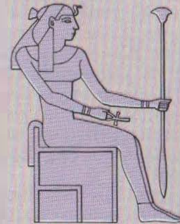

Hathor
Güneş kursu, inek boynuzları, aynı zamanda inek başlı, inek, "Hathor sütunu" ya da sistrum vs./kadınların tanrıçası, aynı zamanda gökyüzü tanrıçası, ağaç tanrıçası (Memfis) ya da nekropolis tanrıçası (Teb)/Heliopolis, Memfis, Atfih, el-Kusiya, Dendara, Teb, Gebelein, Abu Simbel,Sina (Serabit el-Hadim).

Montu
Çoğunlukla şahin başlı, güneş kursu ve iki tüy/savaş tanrısı; Armant/Armant'm Buchis boğası ile ilişkili, ama aynı zamanda Karnak, Tod, Nag' el-Madamud ile de.

Hons , Mut ve Amun (Amon-Re')
Hons: çocuk saçının yan perçemi, bazen yarım ay ile, çoğunlukla mumya biçiminde; Mut: akbaba baş süsü ya da taçlar (beyaz ya da çift), aynı zamanda dişi aslan başlı; Amun (üçlünün başı): iki tüy, bazen erkeklik organı benzeri/Mut bir savaş tanrıçası; Amun'un dişisi Amaunet/Teb üçlüsü (Karnak, Luksor) ama Amun aynı zamanda el-Aşmunein'de de önemli; Yeni Krallığın devlet tanrısı olarak Amon-Re' 'ye birçok başka yerde de tapınılırdı (Tanis, Memfis, vaha).

el-Balamun
Sa el-Hagar
el-Bakliya
TANİS
Tell el-Dab'a
Tell-Basta
HELIOPOLIS
Sakkara
MEMFİS
Atfih
Medinet el-Fayyum
Ihnasya el-Medine
Serabit el-Kadim
el-Bahnasa
HERWER
el-Aşmuneyn
el-Kusiya
Akhmim
ABİDOS
Dendara
Kift
Tukh
Karnak
THEBES
Nag'el-Madamud
Armant
Luksor
el-Rizeykat
Ted
el-Mahamid el-Kibli
Gebeleyn
Esna
Kom el-Ahmar
Edfu
Kom Ombo
ELEFANTİN
PHİLAE
Ebu Simbel

Horus
(çeşitli yerel biçimler, sg. Horus *Neheni*)
Şahin başlı ya da şahin, çoğunlukla iki taçlı, gökyüzü tanrısı; Mısır'ın ilk devlet tanrısı, kralla yakından ilişkili; Heliopolis dokuzlusunun üyesi: Osiris ve Isis'in oğlu

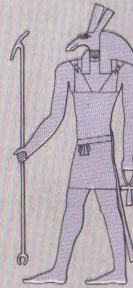

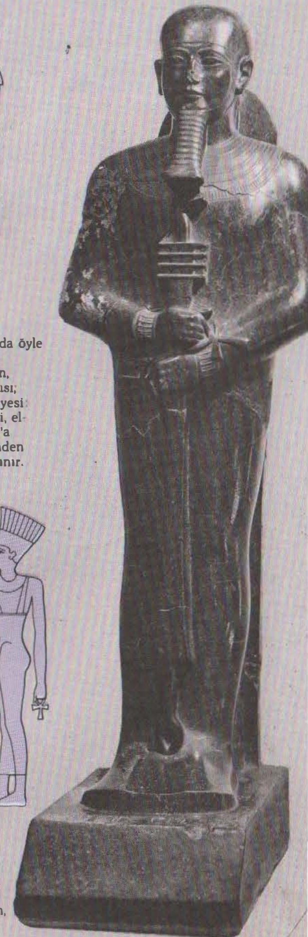
Ptah, **Sahmet** ve **Nefertem**
Ptah (aşağıda sağda): üç asalı mumya biçimi; Sahmet: dişi arslan başlı; Nefertem: başında lotus çiçeği (bazen iki tüylü), ya da lotus çiçeği üstünde bir çocuk/Ptah bir yaratıcı tanrı, zanaatkârların efendisi, kısa sürede nekropolis tanrısı Sokar ve Osiris ile birleşerek Ptah-Sokar-Osiris haline dönüşmüş, Apis boğası ile ilişkili; Ptah'a aynı zamanda Teb ve Abydos'ta ve Yeni Krallığın devlet tanrısı olarak birçok başka yerde de (sg. Nubya'da) tapınılırdı.

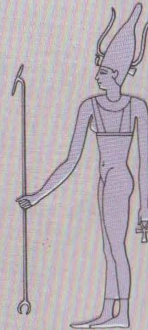
Sobek
Timsah ya da timsah başlı/Faiyum, ama aynı zamanda el-Rizeikat (*Sumenu*) yakınlarında el-Mahamid el-Kıblı, Gebelein, Eesna ve Kom ombo.

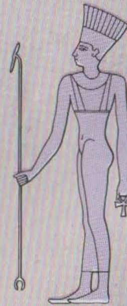

Seth
Kimliği belirsiz hayvan ya da öyle bir hayvan başlı insan/düzensizliğin, çöllerin, fırtınaların ve savaşın tanrısı; Heliopolis dokuzlusunun üyesi: Osiris/Tuh'uri erkek kardeşi, el-Bahnasa, Tanis, Tell el-Dab'a (Suriyeli Ba'al'a benzerliğinden dolayı doğu deltasında tanınır.

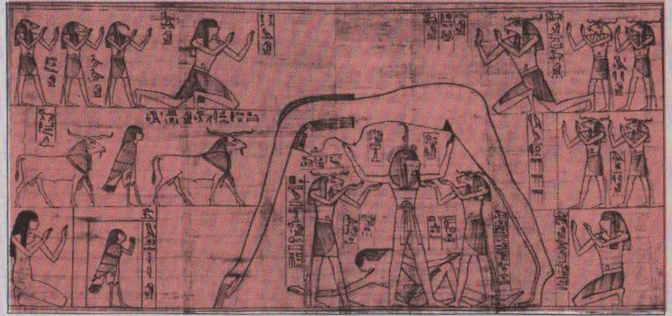

Hnum, **Satis** ve **Anukis**
Hnum: koç ya da koç başlı; Satis: tüy baş süsü; Anukis: her iki yanında gazel boynuzu bulunan beyaz taç/birinci şelale bölgesinde tapınılan üçlü, böylece Hnum'un sel ile ilişkisi; Hnum aynı zamanda eski yaratıcı tanrı (koçun meydana etirme gücünden dolayı), bazen çömlekçi tekerleğinde biçim veren adamlar olarak gösterilir/Elefantin, ama Hnum aynı zamanda Esna ve *Herwer*'de (Hur, el-Aşmunein yakınlarında).

Min
İki tüylü ve kurdelalı başlık, mumya biçimi ve erkeklik organı biçimi, sağ kol yukarı kalkmış ve elinde kamçı/aslında belirsiz bir nesne biçiminde tapınılırdı; bereket tanrısı; doğu çölünün efendisi/Kift, Ahmim.

Yerel Tanrılar

Bazı Mısır tanrıları belirli bir yere bağlı olmadıkları için "evrensel" nitelikliydiler. Ama bu onların yerel teolojik sistemlerin üyeleri olmalarını (bk. Isis Heliopolis dokuzlusuna aitti.) ve adlarına tapınak yapılmasını engellemiyordu. (Isis Filae'de tapınılan en belli başlı tanrıydı). Bunun tersi bir biçimde, bazı "evrensel tanrılar" ilk önceleri yerel tanrılar olmuş olabilirler (bk. Anubis).

Isis ve Harpokrates
Kadın, adının hiyeroglifini başının üstünde taşır/Heliopolis dokuzlusunun üyesi: Osiris'in karısı; koruyucu ve büyücü.

Harpokrates
Parmağı ağzında çıplak çocuk, yan saç perçemi/Heliopolis dokuzlusunun üyesi: Osiris ve Isis'in oğlu.

Aşağıda, **Apis**
Postunun üstünde işaretler olan ve boynuzları arasında güneş kursu bulunan boğa başlı Ptah ile ilişkili; gömü yeri Sakkara'da.

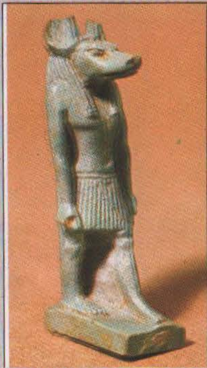

Yukarıda, **Geb** Şu ve Mut
Heliopolis dokuzlusunun üyeleri; yeryüzü (Geb), hava ve ışık (Şu) ve gökyüzü (Mut) tanrıları.

Osiris
Mumya biçimi, asa ve tüy ve boynuzlarla süslü kamçı biçimli beyaz taç/bitkilerin ölüm tanrısı; öte dünyanın yöneticisi.

Anubis
Uzanmış köpek "çakal" ya da köpek başlı, siyah/nekropolis tanrısı; mumyalama ile ilişkili.

Bes
Maskeye benzer yüzlü cüce, çoğunlukla tüylü bir taç ve arslan yelesi/aile tanrısı: hamile kadınların koruyucusu.

Imhotep
Coser'in tanrılaştırılmış görevlisi; katiplerin efendisi; iyileştirici, bilge ve büyücü; Ptah'ın ve Hredu'anh'ın oğlu sayılıyor.

Nefthys
Başının üstünde adının hiyeroglifini taşıyan II. kadın/Heliopolis dokuzlusunun üyesi: Isis'in kızkardeşi; koruyucu tanrı.

Taveret
Su aygırı ve kadın karışımı, arslan pençeli ve timsah kuyruklu/hamile kadınların koruyucusu.

Rahiplik

Yeni Krallık'tan önce geniş ve tam zamanlı rahiplik yoktu. 18. Hanedan Dönemi'nde tapınakların büyümesine ek olarak görülen başka dinsel değişiklikler ile, rahiplik bir sınıf olarak ortaya çıktı ve bu Geç Dönem'de de sürdü. Kültün temel gereksinimleri bir görevli, görevliyle aynı kişi olabilecek bir âyin uzmanı ya da vâiz rahip ve daha gündelik ve daha az kutsal işlevler yapan ek görevli rahipler tarafından sağlanırdı. Ama Karnak'ta, örneğin, geniş personelin başında, büyük bir gücü ellerinde bulunduran birinciden dördüncüye kadar Amun rahipleri vardı. Sürekli eğilim, oğlun, rahiplik görevinde babasının yerine geçmesiydi. Ama bunun karşısında, kralın özgürce uygun kişiyi görev için seçmesi gibi bir başka tutum da vardı. Yeni Krallığın sonlarına gelindiğinde, ilk görüş ağır basmış ve Mısır toplumu, İ.Ö. 5. yüzyılda Herodotos'un tarif ettiği gibi, kastlara benzeyen meslek gruplarına bölünerek katı bir görünüm almıştı. Benzerlik, rahiplerin görev başındayken -ama başka zamanlarda değil- yeme, içme, giyinme, traş olma biçimlerine getirilen kısıtlamalar ve cinsel sakınganlık gerekleri açısından kuruluyordu.

Rahiplerin gelirleri tapınaktan sağlanıyordu ve çoğu zaman yapacak çok fazla işleri olmuyordu. Bunlar tanrının önüne konulurdu ve "o kendini onlarla tatmin ettikten sonra", önce daha küçük türbelere ve sunuların daha az tinsel olan kalıntılarını tüketen rahiplere geçerdi. Ama sunuların tapınak gelirlerinin ancak küçük bir bölümünü oluşturduğu tahmin ediliyor; gelirlerin çoğu -ayrıca da kavramsal sunular- personel giderlerine ve tapınağın gereksinim duyduğu belirli ürünlerin takas yoluyla edinilmesi için harcanıyordu. Ayrıca tapınaklara bağlı atelyeler ve okullar vardı, bunlar bir yandan bağlı oldukları kurumun gereksinimlerini sağlamak için *üretimde işlerlerken* bir yandan da daha geniş bir alan için çalışırlardı.

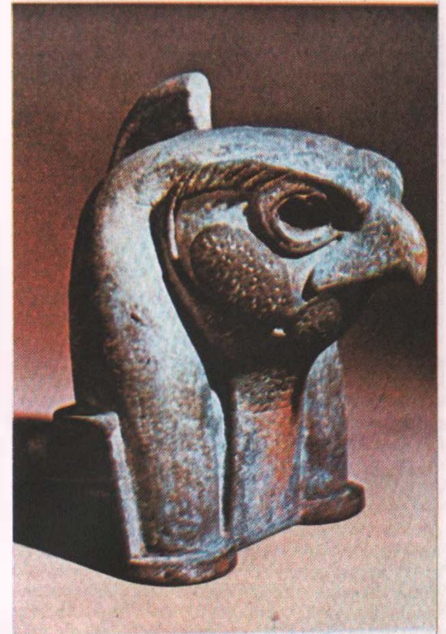
Profesyonel rahipler ve ordu subayları da dahil bürokratlar, okur-yazar olan iki temel insan kategorisini oluştururlar. Ramsesler Dönemi'nde bürokrasi, (çoğucası aynı şey olan) ordu ve rahipliğin karşısında bağımsızlığını ve siyasetteki önemini kaybetmiş gibidir. Böylece rahipler entellektüel kültürün hazinesi haline geldiler. Meşru ya da "beyaz" büyü, eğitici rahiplerin geleneksel uygulamalarıydı; ama Geç Dönem'de rahipler daha büyük kültürel bir öneme sahip oldular. Yunanlı ziyaretçiler sık sık bunlardan sözederler; rahipler tarihte can alıcı dönüm noktalarında, özellikle Kambyses'in ölümünden sonra (522) ve Teos'un yönetimi sırasında (360), yıllık gelirlerinde yapılan kesintiler karşısında, başlıca, kamuoyunu kışkırtarak olayların akışını etkilemişlerdir. Yunan-Roma Dönemi'nin tapınaklarının rahiplik kurumuna dayalı bir kültürü vardı; bu kültürün en önemli özelliği, kralın rolünün değerini yitirmesiydi. Erken dönemlerde rahipler kralların vekilleri olarak tanrıların huzuruna çıkarlardı, ama şimdi kral ancak kendisinin bir rahip olmasıyla tanrıya yakınlaşabiliyordu. Rahipler tarafından yönetilen Mısır toplumu klişesi erken dönemlerde geçerli değildi, daha geç dönemlerde bir ölçüde doğruluk kazanmıştır.

Tanrılar ve Efsaneler

Mısır çoktanrıcılığı insanların dünyaya karşı tepkilerini oldukça karmaşık bir kılığa sokar. Tanrıların kendileri, onlarla ilgili efsanelerden daha önemlidir; efsaneler, örneğin eski Yunan'da olduğu kadar dinin çarpıcı bir öğesi değildirler. Bazı tanrılar efsanelerle tanımlanırken, bazıları coğrafî konumları ile ya da gruplar içinde örgütlenmeleriyle tanımlanırlar. Çoğunun dünyanın bir yönü ile temel bir ilişkisi vardır; Re'nin güneşle, Ptah'ın işle, Hator'un kadınlarla olduğu gibi; ama bu onların özelliklerini tüketmez. Belirli bazı bağlamlarda birçok tanrı da belirli bir tapınıcı için tanrısallığın bütün özelliklerini kendinde toplayabilir.

Mısır efsanelerinin bütünlüklü yerli anlatımları hemen hemen yok gibidir, bazıları için klâsik yazarlara başvurmamız gerekiyor. Mısır dinî metinlerinin çoğunda, biçim olarak öykü türüne yer verilmemiştir. Bu yüzden de, bütünlüklü efsaneleri anlatan geniş kapsamlı metinler acaba hiç var mıydı, diye şüphe edilmiştir. Elimizde Horus ile Set'in arasında Osiris'in mirası üzerindeki çatışmalarını konu alan episodların Orta Krallık, geç Yeni Krallık ve 4. yüzyıla ait farklı dile gelişleri bulunmakta; ama metin hiçbirinde aynı değil ve episodlarda farklılık var. Hepsinde ortak olan özellik, lâik bir ifadeyle dile getirilmiş olmaları ve tanrıların pohpohlanmadan gösterilmeleri. Bunlar dinî metinler sayıldıkları kadar edebî de sayılırlar; oysa bunlar benzemekle birlikte, dinsel, daha çok da büyüsel kompozisyonlar içinde verilen efsanevî öyküler de vardır.

Yaratılışla ilgili efsaneler önceliği, aynı zamanda Re'Harahiti ya da (Re') Atum da denilen güneş tanrısı Re'ye verirler. En yaygın olanında, yaratıcı, sulu kaosun içinden ilk katı cisim olan bir tepenin üstünde

Sağda, Bronz şahin başı süslemesi, arkasındaki ters T biçimli koruyucu ile bir asaya ya da bir tapınak eşyasına tutturuluyor. Yukarıdaki kulak farklı bir malzemeyle yapılmış bir taca destek olmuş olabilir. Geç dönem. Yüksekliği 12.1 cm. Londra, British Museum.

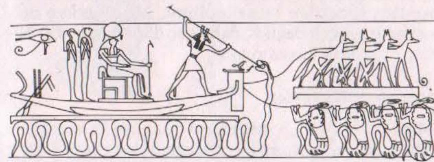
yükşelir ve çift tanrılar Şu ve Tefenet'i ya masturbasyon ile ya da tükürerek yaratır. Şu ve Tefenet de, Geb ve Nut'u, yeryüzünü ve gökyüzünü yarattılar; Osiris, İsis, Set ve Neftis bunların çocuklarıdır. Dokuz tanrıdan oluşan bu grup Heliopolis dokuzlusunu oluşturur; diğer merkezlerin de buna benzer grupları vardı. Osiris ve İsis en ünlü Mısır efsanesinin başlıca aktörleridir. Bu efsanede Set'in Osiris'i öldürüşü, Isis'in Osiris'in ölü bedeni üzerinde Horus'a gebe kalması ve Horus'un sonunda Set'i yenişi anlatılır. Bunlar temel öykülerinin çoğu Mısır efsanelerine dayanan Plutarkhos tarafından İ.S. I. yüzyılda Yunanca yazılmış metinlerdir.

Bu efsanelerden daha fazla tipik Mısır özelliği taşıyan bir başka konu, güneşin dönüşü ile ilgili düşüncelerdir. Bunlarda sürekli değişikliğe uğrayan hazır bazı temel motifler kullanılır. Değişikliklerde bir tutarlılık aramak boşuna olur; değişmeyen tek anlam, dönüşün kendisidir. Güneş tanrısı her sabah yeniden doğar, bir güneş teknesi içinde gökyüzünü kateder (kayıklar olağan taşıt biçimidir), yaşlanır, ölür bu, - hiçbir zaman açıkca belirtilmez- ve gece boyunca, yeniden doğmak için yeraltındaki yolculuğunu sürdürür. Oysa yaratılış efsanesinde gökyüzü tanrıçası Nut güneş tanrısının torunudur, ama dönüş açısından onun annesidir ve güneş tanrısı geceleri onun ağzına girer ve gündüzleri ondan doğar. Yeniden doğuşta tanrıça Hator da olabilir, o zaman ona Re'nin kızı denilir. Bu düşünceleri ima ederek, yaratıcı tanrılara, özellikle de Amon-Re'ye "annesinin boğası" denilebilir. Bu motifler, biraraya gelip öyküler oluşturmadıkları için tam bir efsane olmaktan çok efsanevî tek durumlardır. Ama bunlardan efsaneler çıkabilir, örneğin bildiğimiz iki tam efsane "İnsanlığın Yok edilişi" ve "Isis ve Re" de hareket noktası, kozmografik dönüşün temel özelliklerinden biri olan güneş tanrısının yaşlılığıdır ve bu geliştirilerek bedeninin çürümesi ve bunun yeryüzündeki eski çağların sonlarında tanrının krallığı üzerindeki etkileri anlatılır.

Güneşin dönüşü birbiriyle ilişkili birçok kavramın ortaya çıkmasına neden olmuştur, bunların içinde en çarpıcıları güneşin doğuş anı ile ilgili olanlarıdır. Gece yolculuğu boyunca tanrıya teknesinde bir grup küçük tanrı eşlik eder, bunların çoğu kendi varlığının farklı biçimlerinin kişileşmiş halleridir ve "büyülü güç" ve "algı" gibi adları vardır; yolculuğun bir yerinde tekne çakallar tarafından çekilir. Yeraltı dünyası ile ilgili tasvir ve metinsel kompozisyonlarda görülen karışıklık gibi, burada da gerek mürettebat gerekse teknenin donanımı farklı "kitaplarda" farklı farklı anlatılır. Güneş tanrısı geceden çıkınca bütün yaratılış sevinir ve bundan dolayı tanrılar ve tanrıçalar, kral ve "doğulu ruhlar", insanlık kategorilerinin kişileştirilmiş halleri ve ince çığlıklar atarak alkış tutan babun maymunları, tarafından karşılanır. Tapınaklarda olduğu gibi, burada da normal insanların görüntünün dışında tutulmaları dikkati çeker. Bütün bu öğeler şu tür sorulara tepkilenmiş gibi gelir: "Güneş tanrısının gece boyunca değişen yönleri nelerdir?" ya da "Şafakta ortaya çıkışı nasıl müjdelenir?" Cevaplar efsanevi olmaktan çok görseldir.

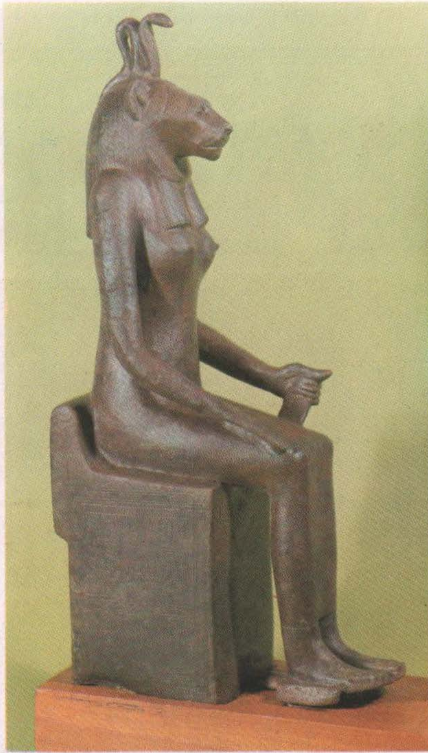
Tanrıların yerel dizgeler içinde düzenlenmesi, çeşitliliği ve görünürdeki gelişigüzelliği bakımından birbirleriyle karşılaştırılabilir. En yaygın gruplanma biçimi iki "yetişkin" ve bir gençten oluşan üçlüdür. Ama üçlüler yalnızca seçime bağlıdır, diğer tanrıların da grupla gevşek bir ilişkisi olabilir ya da üyeler içinde değişiklik olabilir. Böylece Teb üçlüsü Karnak'taki belli başlı üç tapınağın tanrıları Amon-Re, Mut ve Hons'tan oluşur. Bir aile grubu biçimindedir, ama

Aşağıda, Güneş tanrısının gece boyunca yaptığı yolculuğun bir biçimi. Kayık çakallar ve insan başlı kutsal yılanlar tarafından çekiliyor. Seth Aposis'i zıpkınlıyor; Re'-Harahti'nin arkasında Horus ve Toht'un mumya biçimleri. Hirveben papirüsü, 21. Hanedan. Kahire, Mısır Müzesi.

Yukarıda, Batan güneş. *Ortada*: üzerinde güneş kursu olan ve çöle yerleştirilmiş "batı"nın hiyeroglifi. *Yukarıda*: iki kanatlı Horus gözü güneşi koruyor. *Aşağıda*: "nesnelerin", tanrı gruplarının, maymunların, Isis ve Nefthys'in, insan başlı ve kollu, bir şahin olarak gösterilen ölü *ba*'nın tapınan figürleri. Anhai papirüsü. 19. Hanedan. Londra, British Museum.

Sağda, üstünde kutsal yılanı taşıyan dişi arslan başlı Vacit'in bronz heykelciği. Kutsal yılan Vacit'in normal hayvanı ama dişi arslan onun mitolojideki vahşi yanını simgeler. Yüksekliği 45 cm. Apries dönemi. Tell el-Fara'in'den olabilir. Bolonya, Museo Civico.

Aşağıda, Atum'un bronz heykelciği. Heliopolis'in yaratıcı tanrısı Osiris'in daha çok bilinen biçiminden değişik bir biçimde gösteriliyor. Yüzü, yaşlı batan güneş tanrısının. Bronzlar tapınaklara özel tapınıcılar tarafından adanıyordu. Bu, Herveca'nın oğlu Peteese tarafından adanmış. Yüksekliği 23.5 Oxford, Ashmolean Müzesi.

Üzerinde, tüylü baş süsü, kanatları ve sarkık göğüsleri ile bir çift *vecat* gözü tutan Bes görüntüsü bulunan fayans "hacı" yağdenliği; yüzü ile kolları arasında yaşamın iki işareti var. Yukarıda, aşağıda ve köşelerde çiçek motifleri ve her iki yanda da güneş kursları(?) var. Figürün yüksekliği 5.6 cm. Erken 19. Hanedan(?). el-Rikka'dan. Oxford, Ashmolean Müzesi.

Mut Amon-Re'nin karısı değildir, ne de Hons onların oğludur. Daha çok farklı kökenleri olan üç yerel tanrı bir aile modeli içinde biraraya gelmişlerdir, bunların gerçeklikten uzak oldukları tek bir "çocuk" olmasından anlaşılır. Üç sayısının önemi ve bir ekonomi ilkesinin etkisi bu basitleştirme işleminden sorumlu olabilir. Dişi bir Amun olan Amaunet bir başka Teb tanrısıdır ve bazen Mut'un yerini alır, bu arada Teb eyaletinin asıl tanrısı olduğu tahmin edilen Montu'-nun tapınak grubu Karnak'taki ana surların hemen kuzeyine düşer. Memfis'in belli başlı dört tanrısı Ptah, Sahmet, Nefertem ve (nekropolisin tanrısı) Sokar'ın da bağları değişkendir: ilk üçü bir üçlü oluşturur, Sokar sık sık Ptah ile özdeştirilir. Kültleri Memfis için önemli olan Hator ve Neit ana grubun dışında bırakılırlar. Heliopolis'te kültü Re' ve Atum olarak ikiye ayrılan güneş tanrısı, tek başınadır ama Ius'as ve Hator-Nebetetepet'ten oluşan iki dişi yoldaşı vardır. bunlar aslında güneşin ilgili yaratılış efsanelerinin cinsel yönlerinin kişileştirilmiş halleridir.

Tanrıları birleştirme biçimleri içinde önemli bir yol da senkretizmdir. Bir tanrı, daha önemli bir tanrının adını ve özelliklerini alarak birkaç ada sahip olabilir. Amon-Re', Amun'un Re yönüdür; bu Amon-Re'-Atum, olarak, yani Re' *ve* güneş tanrısının yaşlanmış yönü Atum olarak Amun diye genişletilebilir. Re' bu tür gruplandırmalardaki en yaygın addır; bu güneş tanrısının evrenselliğini ve erken dönemlerdeki önemini yansıtır. Biraz farklı bir biçimde Osiris Abidos'ta, kültü o bölgedeki temel kült olan yerel bir tanrı ile özdeştirilerek Osiris-Hentanentiu adını alır. Bu tür bağlantılar adları birleştirilen tanrıların kimliklerini hiçbir zaman tümüyle yok etmez.

Şimdiye kadar sözü edilen tanrılara, belli başlı tanrılar denilebilir. Hemen hemen hepsinin bir kültü ve hâkim oldukları bir alan vardır. Geb gibi bazı kozmik tanrıların yerel kültleri yoktur. Ama ancak sınırlı bağlamlar içinde kalan daha küçük tanrılar da vardır. Bunlar içinde en ünlüleri, özellikle çocuk doğumları ile ilgili olan ve "ev" bağlamı içinde ele alınan Bes ve Tavaret'tir. Her ikisinin de belli başlı tanrılarda görülmeyen iri-yarı karışık biçimleri vardır; Beş yüzü dev bir maske biçiminde bir cüce, Tavaret ise, sarkık, insanınkine benzeyen göğüsleri ve geniş karnı ile bir su aygırı ve timsah karışımıdır. Bunlara ek olarak, büyülü metinlerde ve yeraltı metinlerinde adları geçen ve çok farklı adları olup acaip biçimler olan şeytanlar da vardır. Çoğuna tek belirli bir metin ya da gecenin bir saati gibi bir ya da iki bağlamda yer verilir. Bunların içinde tek istisna, dönüşünü tamamlamak için önemli noktalardan geçen güneş tanrısının düşmanı çok büyük bir yılan olan Aposis'tir. Güneş teknesinin pruvasından onu zıpkınlayan Set tarafından altedilir.

Ölüler Dünyası

Sözü edilen yeraltı dünyası, ölüler âleminin belirli bir görünüş biçimidir; daha çok Yeni Krallık, kraliyet mezarlarından öğrenilen bu âlemin, Mısır dininin bütün alanlarında olduğu gibi birçok seçeneği vardır. Öldükten sonra tanrılara katılan kralın ölümden sonraki yaşam kavramı, diğer insanlarınkinden farklıdır. İnsanın kaderinin yerine geleceği hiç de kesin değildir. Ölümden sonraki yaşam tehlikelerle doludur, bunlar ancak büyü yoluyla altedilebilir.

Bütün bu düşüncelerin haraket noktası mezardı. Mısırlılar'da zengin kişilerin mezarları için aşırı harcama yapmaları kısmen mezar sahibinin yaşarken prestijini arttırmaya yöneliktir, ama bu ana amacın

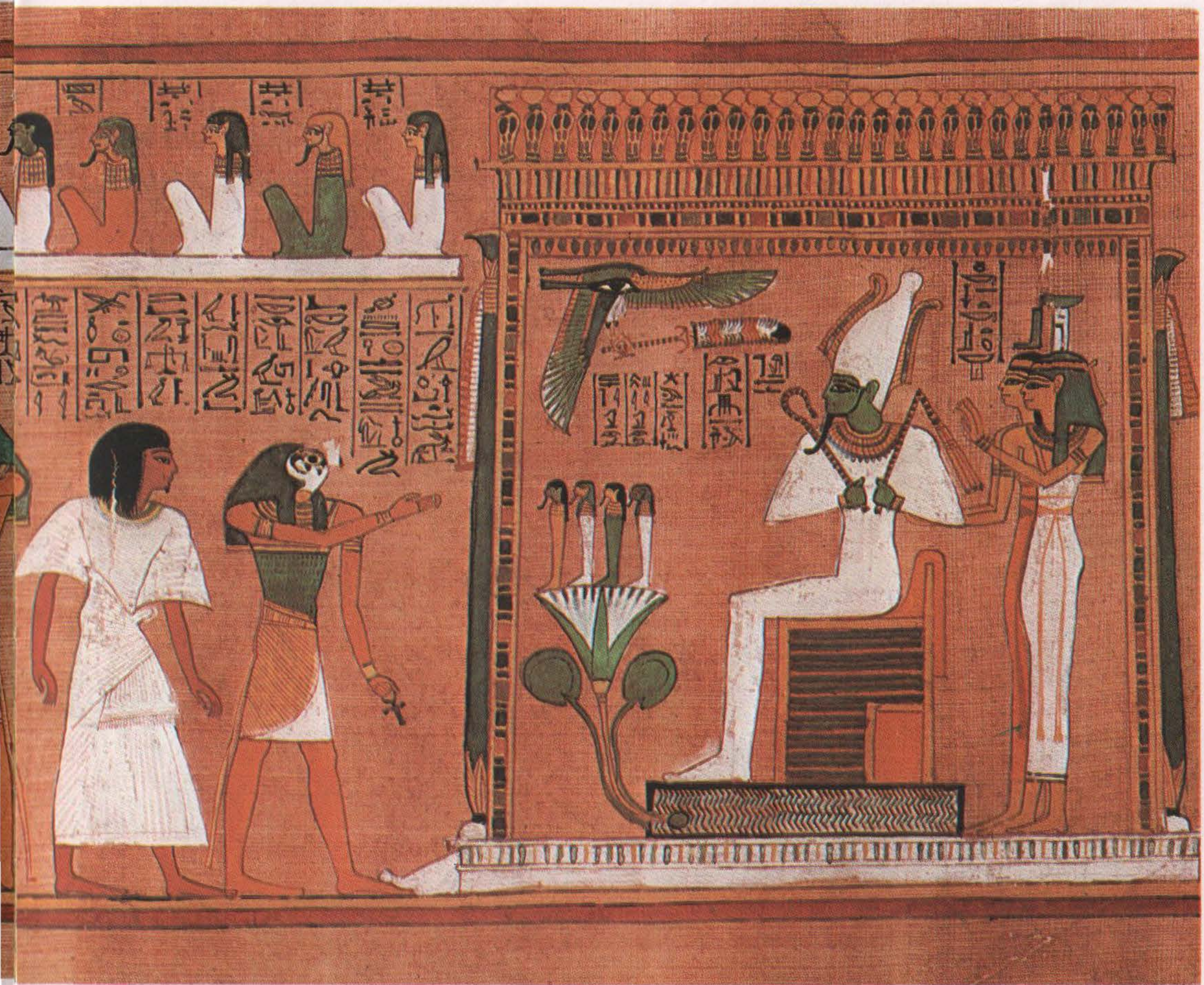

Hunefer'in Ölüler Kitabı papirüsünde ölünün yüreğinin tartılması sahnesi. *Solda*, Anubis Hunefer'i içeri alıyor. Thoth sonucu kaydederken ve "Yiyici" hazır beklerken Anubis'in ikinci bir figürü dengeyi kontrol ediyor. Daha sonra Horus Hunefer'i içinden "Horus'un dört oğlu" ile çıkan lotus çiçeğinin bulunduğu "Natron Gölü" üzerine tahtı yerleştirilmiş olan Osiris'e takdim eder; arkada Isis ve Nefthys. Yukarıdaki küçük kayıtta Hunefer Seth dışında Heliopolis dokuzlusundan oluşan bir grup tanrıya tapıyor, ama Söz, Algı ve Güney, Kuzey, Batı Yolları (sonradan olabilir) eklenmiş. 19. Hanedan. Londra, British Museum.

ancak yan bir dalıdır. Ölü kişi mezarın içinde ya da çevresinde varolmaya devam edebilir, ya da ölümden sonraki yaşam içinde yolculuk yapabilir. Amacı kendini tanrılarla, özellikle de Osiris ile özdeşleştirmektir, ya da biçim değiştirmiş bir ruh ve "milyonların teknesi"nin bir üyesi olarak güneş döngüsüne katılmaktır. Tekne bütün mürettebatı ile gösterilmez, bunun nedeni de teknenin içinde yer aldığı resim türünde insanlara yer verilmemesidir. Yukarda sözü edilen her iki amaç da yalnızca krallara özgüdür ve özel yurttaşlara ilişkin Eski Krallık metinleri ise, onun yerine "Batı'nın (ölüler âlemi) yetkin yolları üzerinde yürümek"ten söz eder.

Ölüm ile ilâhi dünyaya katılma arasında yargı yer alır. Bu konu krallar için, insanlığın geri kalanı için olduğundan daha önemsizdir. Yargı sık sık mezarlarda, papirüslerde, sandukalarda ve kefenlerde gösterilir. Ana motifi, ölü kişinin kalbinin bir terazide, karşı kefeye Mısırlıların haklı düzen kavramının temsilcisi Ma'at konularak tartılmasıdır: Ma'at çoğunlukla bir hiyeroglif ile gösterilir, bu bazen bir devekuşu tüyüdür, bazen de Ma'at'ın kişileştirilmiş figürünü temsil etmek üzere, perukasının çevresindeki bir kuşağa tüy iliştirilmiş bir tanrıçadır. Bilgeliğin ve adaletin kâtiptanrısı Toht yargı salonunda 42 yargıç ile birlikte oturan Osiris'in huzurunda tartma işlemini yapar. Eğer kalp ile Ma'at dengede kalırlarsa, sınama başarı ile sonuçlanmış demektir ve ölü, zafer içinde Osiris'e sunulur. Yargı Ma'at'a, yani yaşarken doğru yönü seçmiş olmaya göre verilir. Herkes, doğal olarak bu sınamadan kaçınır ve ölü kişinin bütün günahlardan arındığını gösteren bir belgesi olurdu. Hem bu belge, hem de başarılı bir sonuç elde edildiğinde resmedilmesi, tıpkı mezardaki gömü edebiyatı ve diğer gereçlerin öte dünyada başarılı olmak için gerekli araçlar olmaları gibi, yargıdan kurtulmak ile ilgili büyülü araçlardı.

Yargı görüntülerinde "Yiyici" ya da "Ölülerin Yiyicisi" adı verilen melez bir dişi canavar görülür. Bunun görevi sınamayı başaramayanları yoketmektir, Roma Dönemi'ne ait bir örnek bu olayı gösterir. Mısırlılar için bu dünyadan ayrılmak ilk evredir; ikin-

ci ölüm ise, tamamen yok olmak demektir ki, işte bundan kaçınmak gerekir. Burada kullanılan kategoriler batılılara garip gelebilir. İlk ölümle ölenler tamamen ortadan kalkmazlar asıl ikinci ölümle "ölenler" yeraltı dünyasının kitaplarında alt kayıtlarında cezalandırılırken gösterilirler. Bunlar, başka bir varlık biçimine bürünürler ki, bu da düzenli dünyaya bir tehdit olup, mücadele edilmesi gereken bir durumdur.

Mezar duvarları üstündeki görüntüler ölümden sonraki yaşama hazırlığın bir parçasını oluşturuyordu, ama birçok durumda bunların hayatta kalma ile olan ilişkisi pek açık olmadığı gibi, görünürdeki içerikleri de dinle ilgili değildir. Bunlara ek olarak, mezarlarda çok çeşitli eşya da bulunurdu. Bunların içinde (ilk dönemlerde) çok miktarda yiyecek, -tıpkı bir tanrının bir kült heykelinde barınabildiği gibi- ölünün ruhu için yaşayabileceği heykeller ve iyice sarılıp sarmalanmış, çeşitli muskalarla korunmuş, bir sandukaya veya içiçe birçok tabuta "ağzın açılması" âyini ile sihirli bir biçimde yaşama getirilmiş mumyanın kendisi sayılabilir. Mezarlarda bulunan eşyaların çoğu sembolik bir biçimde yeniden doğuş motifini tekrarlar; bu düşünce çok çeşitli biçimlerde dile getirilirdi. Bazı nesneler yaşam sonrasında özel bazı gereksinimleri yerine getirirdi. Eski Mısır antikalarının en yaygın figürü olan *şavabti* mezarlara konulurdu. Bunlar ölünün yerini alabilecek figürlerdi ve işlevlerinden biri de, görevleri kum taşımayı içerebilecek olası angaryalarda işçi olarak çalışmaktı. Bu anlaşılması güç bir kavramdır, belirli bir inanç bütününün parçası gibi görünmüyor; yalıtık bir düşünce olabilir.

Gömü inançlarındaki vurgu [zamanla] değişmiş, ama bunlardan çok azı kaybolmuştur. Onun yerine, mezarlarda birkaç farklı kavramı karşılayan nesneler kullanılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında tam bir uyum aramak boşuna bir çabadır, birleştikleri tek nokta yeniden doğuş ümidi ve ölümden sonra süren yaşamdır. Korunmuş en geniş ve çeşitli hazırlıklar, Tutanamun'un mezarında görülebilir, ama III. Amenofis ve II. Ramses'inkilerle ilk karşılaştırıldığında, onun gömülme gereçlerinin çok mütevazi olduğu görülür.

GÖMÜ ÂDETLERİ

Mumyalama

Mumyalama ölü insan ve hayvanların bedenlerini yapay olarak koruma yöntemidir. Eski Mısır uygarlığı, bu geleneği uygulayan tek toplum değildir, ama Mısır mumyaları en ünlüleridir ve profesyonel Ejiptologların kızgınlığına neden olacak kadar, Eski Mısır'ın simgesi ve araştırmacıların ana nesnesi haline gelmiştir. Mumyalar, bilgimizin artmasına çeşitli biçimlerde kaktıda bulunabilirler, özellikle de hastalıklar ve eski Mısırlıların içinde bulundukları durumlar, dietleri vb. gibi konularda yardımcı olurlar. Kraliyet mumyalarından kralın öldüğü zamanki yaşını saptayarak Mısır kronolojisi ile ilgili görüşümüzü genişletebiliriz; ayrıca, mumyaların incelenmesiyle aile ilişkileri de ortaya çıkarılabilir.

Gelişim

Birçok etkinliklerde olduğu gibi, mumyalama işlemi de insanın doğal çevresi ile olan etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu, insanın kendi eylemleri doğanın bir öğesini tehdit etmeye başladığında onu koruma girişimi olarak görülebilir.

Hanedanlar Öncesi Dönem'in büyük bir bölümünde gömüler çok basit işlemlerle yapılıyordu. Ölüler çölün kenarında kazılan sığ çukurlara konuluyor ve üzerleri kum ile örtülüyordu. Kuru atmosfer içinde kızgın kum ile temas, daha dokular bozulmadan su kaybına (kurutulmasına) neden oluyordu ve böylece bedenler bazen tümüyle doğal yollarla korunmuş oluyordu. Bu durum fark edilmeyecek gibi değildi, çünkü bu tür "mumyalar" zaman zaman yanlışlıkla ortaya çıkıyordu ve buna bağlı olarak da bedenin korunmasının insanın ölümden sonraki sürekliliği için gerekli olduğu inancı gelişti. Hanedanlar Öncesi Dönem'in sonlarında bazı mezarların yerini daha büyükleri alınca ve sandukalar kullanılmaya başlanınca, bu doğal koşullar değişti, özellikle de kum ile olan temas. Doğanın daha önce yardımsız yaptığını bu kez yapay yollarla gerçekleştirme yöntemleri aranmaya başlandı ve böylece mumyalama geleneği gelişti. Bu işlemin tarihi, sorun ile ilgilenen iki yaklaşım arasında sürekli bir savaşın doğurmuştur. Birincisi yalnızca bedenin korunması ile ilgileniyordu, diğeri ise, daha formalist bir tutumla mumyanın sarılıp sarmalanması ile ilgileniyordu. Mumyalama işlemindeki ustalık Yeni Krallık ve onu izleyen dönemde doruk noktasına erişti; ondan sonra sanki işlemin olanaksızlığı fark edilmişçesine, belirgin bir gerileme görüldü ve formalist yaklaşım daha etkin oldu.

Süreç

Mumyalama işlemi, nekropolise bağlı, gömü gereçlerini de sağlayan atelyelerde yapılırdı. Döneme ve ölünün ailesinin zenginliğine bağlı olarak farklı yöntemler kullanılırdı. İşlemle ilgili eski Mısır'dan elimizde kalan ayrıntılı bir tanımlama olmadığı halde, mumyaların incelenmesi ile adımları anlaşılabilir.

Burada tarif edilen yöntem Yeni Krallığın sonlarında ve 3. Ara dönem boyunca kullanılmıştır; işlem 70 gün kadar sürüyordu ve en önemli kısmı bedenin su kaybını sağlamaktı. Bunun için beden doğal bir bileşim olan natrona (karbonat, bikarbonat, klorid ve sodyum sulfat karışımı) gömülüyordu:

1. Beynin çıkarılması.
2. Sol böğrün yarılarak iç organların çıkarılması.
3. Beden oyuklarının ve iç organların sterilizasyonu.
4. İç organların işlemden geçirilmesi: içlerinin boşaltılması, natron ile su kaybının sağlanması, kurutulması, yağlanması ve erimiş reçine sürülmesi.
5. Bedenin natron ve güzel kokulu reçine ile geçici olarak sarılması.
6. Bedenin 40 gün kadar natron ile örtülmesi.
7. Geçici sargıların çözülmesi.
8. Uzuvların deri altlarına kum ya da toprak vs. verilmesi.
9. Beden oyuklarının reçineye batırılmış keten ya da içinde mür ve tarçın gibi güzel kokulu maddelerin bulunduğu torbacıklarla sarılması.
10. Bedenin yağlanması.
11. Bedenin yüzeyine erimiş reçine sürülmesi.
12. Sargıların sarılması ve muska ve takıların konulması.

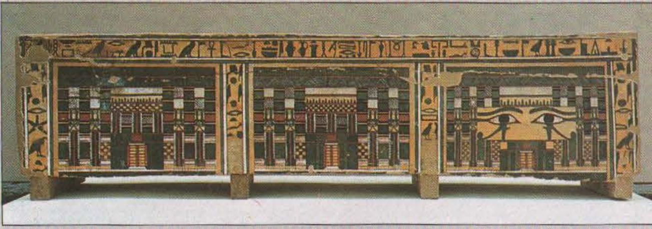

Kral mumyaları

Ejiptologlar, hiçkimsenin sahip olmadığı bir biçimde, konularının baş kişileri ile yüzyüze gelme ayrıcalığına sahiptirler. 1881'de Deyr el-Bahri'de ortaya çıkarılan kraliyet mumyaları arasında I. Sethos (yukarıda) ve II. Ramses (aşağıda) de dahil Yeni Krallığın birçok önemli yöneticisinin bedenleri bulunmuştur.

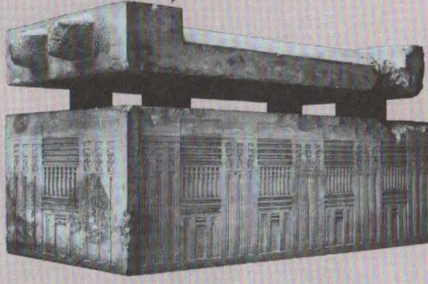
Kanopik kavanozlar

Kanopik kavanozlar ilk Ejiptologlar tarafından ortaya atılan bir terimdir. Bir yanlış anlama ile Troya Savaşı'nda Menolaos'un öncüsü Kanopos ile bu kavanozlar arasında bir bağlantı kurmuşlardır. Trajik bir biçimde öldüğü ve kuzeybatı deltada Kanopos'a (Mısır dilinde *Perg-watt*, şimdiki Abu Kir) gömüldüğü söylenir ve orada ona bir kavanoz biçiminde tapınılırdı. Kavanozlar çoğunlukla kalsitten ("alabaster") yapılırdı, ama kireç taşından, çömlek ya da fayanstan yapılanları da vardı. Bunların içinde mumyalama işlemi sırasında bedenlerden çıkarılan iç organlar bulunurdu, mezarda sandukanın yanına yerleştirilirlerdi. Orta Krallık'ta basit kapakların yerini insan başları aldı ve Ramses'ler Dönemi'nden başlayarak kapaklar Horus'un dört oğlunun başlarının biçiminde oldu. Kavanozların üstündeki metinler her birini bir tanrıçanın korunmasına sokuyordu.

	baş	tanrıça	içeriği
İmset	insan	Isis	karaciğer
Ha'py	maymun	Nefthys	akciğer
Duamutef	çakal	Neith	mide
Kebehsenuf	şahin	Selkis	bağırsaklar

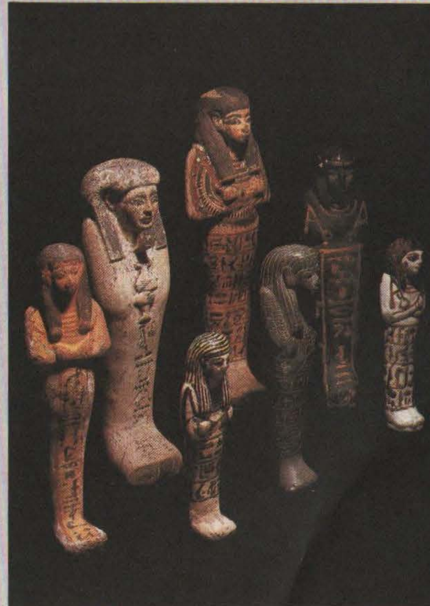

Sandukalar ve taş lahidler

Eski Mısır ile ilgili çalışmaların kaynağındaki malzemelerimizin çoğu mezarlardan elde edilmiştir. Böylece sandukalar ve taş lahidler en çok bilinen eski eserler arasında yer alırlar, ama Ejiptolojinin bu kasvetli yönü, bu eserlerin çoğunlukla çok çekici olan görüntüleri ile biraz aydınlanabilir. Çok geniş bir dönem içinde ele alındığında ortaya pek sorun çıkmaz ama daha ayrıntılı bir tipolojiye ve kronolojiye ender rastlanır. *Sanduka* ve *taş lahid* terimleri bazıları tarafından birbirlerinin yerine geçebilecek terimlermiş gibi kullanılır; burada biçimlerine bakılmaksızın biri tahtadan yapılmış sandıkları, diğeri taştan (kireç taşı, granit, bazalt vs.) yapılmış sandıkları ifade etmektedir. Her biri bir kapaktan ve alt bölmeden ("muhafazadan") oluşur. Sandukalar çoğunlukla taş bir lahidin içine yerleştirilirdi ve bunlar bütün setleri ile bulunmuştur (iç ve dış ya da 1., 2. ve 3.); bazen de mumyanın üzerine sadece bir *mumya tahtası* (bir başka kapak) yerleştirilmiş olabilir. Özellikle 3. Ara Dönem'de ve Yunan-Roma Dönemi'nde çok görülen bir başka tür malzeme de *kartonaj*dır (terim aynı zamanda "sanduka" ve "taş lahid" gibi de kullanılır). Bu, *"model mumya"*nın etrafına sırasıyla keten (Yunan-Roma Dönemi'nde papirüs), zamk ve alçıtaşı sarılması ve üzerinin parlak sulu boya ile boyanarak yapılırdı. Sandukaların ve taş lahidlerin iki temel biçimi vardır: *dikdörtgen* ve *insan biçiminde* (mumya biçimi"), ama sadece ikincisi kartonajlarda kullanılırdı. İnsan biçimli sandukalar Orta Krallık'ta ortaya çıktı, bunun mumyanın üst kısmını kaplayan mumya maskelerinin doğal bir uzantısı olduğu söylenebilir. Süslemeler döneme göre değişiklik gösterir. Erken Hanedanlık Dönemi'nin bazı sandukalarında ve Eski Krallığın bazı taş lahidlerinde "saray cephe"si vardır. 1. Ara Dönem'de ve Orta Krallık'ta Herakleopolis tipi dikdörtgen sandukaların içlerinde Sanduka Metinleri yazılı olurdu ve ayrıca gömü gereçlerinin tasvirleri ve bir sunu listesi bulunurdu. İnsan biçimli *rishi* -sandukaları (adını üzerindeki tüylü kanat taklidi süslemelerden alır) 17. Hanedan özelliğidir, mumya sargılarına benzeyen üzeri sargılı beyaz sandukalar ise daha çok 18. Hanedan Dönemi'nde görülürdü. Yeni Krallığın geri kalan dönemlerinde ve daha sonraları küçük görüntüler, çeşitli tanrılar ve metinler eklenerek süsleme miktarını arttırma eğilimi görülmüştür. Dikdörtgen sandukalar ve taş lahidler giderek azalmış, ancak Geç Dönem'in sonlarına doğru yeniden görülmeye başlanmıştır. Geç Dönem'in insan biçimli taş lahidlerinin işçiliği çok ünlüdür. Koyu sert bir taştan, çoğunlukla bazalttan, yapılırlardı, ama tahta taklitleri de vardı. Geç ve Yunan-Roma Dönemleri'nin sandukaları ve taş lahidleri üzerindeki süslemeler ve yazıtların esin kaynağı dini metinler ve onların süslemeleriydi; bunların arasında Ölüler Kitabı, Piramid Metinleri ve yeraltı dünyası kitapları sayılabilir. Kapağın üzerinde çoğunlukla Ölüler Kitabı'nın 72. Bölümü yazılı olurdu," gün boyu gitme ve öte dünyaya girme büyüsü."

Gömü Heykelcikleri

Orta Krallığın sonlarından başlayarak bir ya da daha fazla gömü heykelciği (Mısır terimleri *sabti, şavati* ve *ushebti* gibi değişkenlik gösterir) gömü gereçleri içinde önemli bir yer tutmaya başlar. 18. Hanedan'da, heykelcikler biraz garip bir biçimde ölünün mumyalanmış bedeni ile tarımsal ya da başka tür aletlerle arasında bir bağ kurmaya başladılar. Bu, bu nesneler ile ilgili iki ana görüşün bir yansımasıydı: bedenin yerine geçecek bir nesne ve ölü öte dünyada çeşitli angarya işler yapmaya çağrıldığında onun vekili olarak görev yapacak olan işçi. Heykelciklerin üzerinde yazılı olan formül (Ölüler Kitabı'nın 6. Bölümü) uygun talimatları içeriyordu ama heykelciğin kişiliği ile ilgili benzer bir garipliği de yansıtıyordu. Ramsesler döneminde gömü heykelciklerinin sayısında artış olmuştur; Geç Dönem'de bir kişinin mezarında neredeyse birkaç yüz tane heykelcik olurdu. Aşağıda gömü heykelciklerinin tarihleri ile ilgili bazı önemli ipuçları bulunabilir: *siyah sert taştan yapılmış olanları* Orta Krallık ya da 25. Hanedan olabilir, ama kesinlikle 26. Hanedan'dan sonra değil; *tahtadan yapılmış olanları*, kabaca 17. Hanedan ve erken 18. Hanedan; ama kesinlikle Yeni Krallık'tan sonra değil; *aletler*, 18. Hanedan'ın ortası ya da daha sonra (aletsiz heykelcikler de yapılıyordu); *sepetler*, heykelciğin önünde duruyordu, 18. Hanedan; arkada duranları, 19. Hanedan ve daha sonrası; *beyaz zemin üzerinde renkler (kırmızı, mavi/yeşil, sarı, siyah* 18. Hanedan'ın sonları ve Ramses'ler dönemi; *düz sırt ve ya da baş şeriti*, 3. Ara Dönem; *küçük kaide ve siyah sütun*, 26. Hanedan'ın ortaları ve daha sonrası.

BATI SANATINDA MISIR

Mısır kültürü İ.Ö. 2. binden beri Akdeniz çevresindeki çeşitli halkları etkilediği halde, Mısır nesnelerine, sırf Mısır'a ait oldukları için ilk ilgi gösterenler Romalılardır-daha sonra, Yunanlıların Mısır'ı ezoterik bilgeliğin hazinesi olarak görmeleri bu ilgiyi renklendirmiş ve temel özelliği anlaşılmadan Mısır'ın yüzeysel bir biçimde taklidiyle kendini ortaya koymuştur.

Mısırla ilgili etkiler, Eski Roma'da, geç Cumhuriyet döneminde (İ.Ö. 1. yüzyıl), İskende iyeli tanrılar olan İsis ve Serapis'e tapınılmasıyla başlar. İ.Ö. 30'da Mısır'ın Roma İmparatorluğu'na katılmasıyla, antika nesneler sokaklarda ya da evle de bahçelerde süs olarak, ya da Mısır tanrılarının tapınaklarına konmak üzere Roma'ya getirilmeye başlandı; yukarıdaki gri granitten babun, Roma'daki Iseum Campense'de bulunan bir çift heykelden biridir. Romalılar, Mısır sanatında kendine özgü olan nesnelerden çok, garip, alışılmamış görünümlü nesneleri yeğlediler. Mısır sanatıının etkileri Roma sanatında

18. yüzyıla dek, Roma İmparatorluğu'na taşınan nesneler, Mısır sanatı konusunda Batı'nın sahip olduğu tek görsel kaynaktı. Bunlardan bazıları Ortaçağ boyunca görülebilir du umlarını korudular. Bunların arasında Roma heykellerinde kopya edilen arslanlar ve sfenksler de vardı. Bunlardan bi i aşağıda görülüyor, Civita Castellana'daki büyük kiliseden. Rönesans'ta, bu

kullanıldığında da, bu gariplik iyice belirgin hale geliyordu, yukarıdaki sütunlu büstte olduğu gibi: Tivoli'deki Hadrianus vilasmm "Nil kıyısı", ya da Canopus adlı bahçesinde bulunan büst, öküz ve kız başlarını birleştiriyor. 4. yüzyılın o talarına gelindiğinde, Roma'ya çok sayıda obelisk, iki piramit ve çok çeşitli heykeller getirilmişti.

gibi eserlerin ortaya çıkışı, bu arada Mısır'ı anlatan klasik metinle in bulunması, humanistler a asında Mısır'a olan ilgiyi çoğalttı. Bu klasik metinle de hiyerogliflerin soyut kavramları simgesel ve evrensel olarak anlaşılabilir bir biçimde esmettikleri anlatılıyordu. Leon Battista Alberti'nin (1404-1472) yapıtlarında kullandığı simge, bu düşüncenin ilk uyamalarından biri (yukarıda) ve tanrının her şeyi bilir oluşunu simgeliyor.

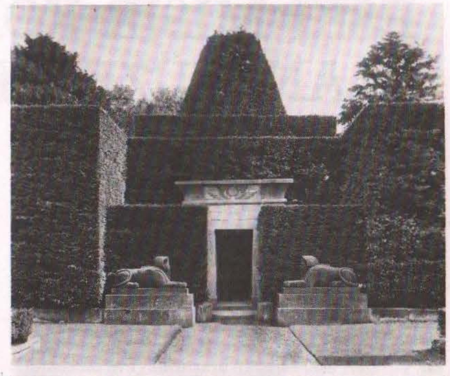
"Hiyeroglif"lerin simgesel kullanımı zamanla gelişti ve Dürer'in yapıtlarında doruk noktasına ulaştı. 16. yüzyılda ise, amblemlerle ilgili yazılarda sıradan bir konu haline getirildi. Bu yüzyılın en büyük teknik başarısı, 1586'da Vatikan obeliskinin St. Peter Kilisesi önüne yeniden incelenmeye başlandı ve Eski Mısır'la ilgili ilk incelemeler yayınlandı. Bunlar, 18. yüzyıldaki büyük ansiklopedik çalışmala da doruk noktasına ulaştı ve Mısır sanat nesneleri Klasik nesneler arasındaki ye ini aldı. Böylesi kaynaklardan, ayrıca yüzyıl ortalarında yayınlanan resimli seyahatnamelerden gelen esinle, Dinglingler'in yaptığı (1731) Apis Atlar'ı ya da Roma'daki Caffè İnglese için Piranesi tarafından yapılan (1760) şaşalı dekor gibi eserler yapıldı. Piranesi'nin büyük boyutlu Mısır üslubu, yüzyılın sonuna doğru Fransız ve İngiliz mimarlar arasmda yankı buldu.

Mısır sanatının bu yeni değerlendirilişi yanında, eski mistik gelenek sürdü. Mısır gizemleri bu kez, bazı törenlerini benimsemiş olan Masonlar tarafından işlendi. Kendisi de bir Mason olan Mozart'ın libretto yazarı Schikaneder'in Sihirli Flüt operasında dilegelen bazı düşünceleri bu türdendir. Bu operanın metni için 1791 yılında yapılan basımının ilk sayfası, (yukarıda) gizemlilik ve hüzün dolu.

Yedi yıl sonra Mısır'ın Fransızlarca işgali, askerlerin yanında bilim adamlarının da buraya gelmesini sağladı. Bunlar arasında başı çeken Vivant Denon oldu; kendi yaptığı madalya kutusu (yukarda), kitabında bulunan pilon resimlerinden birinden esinlenmiş. Denon'un kitabı, istiladan sonra hazırlanan resmi yayın Description de l'Egypt'e (Mısır'ın Tasviri) ile birlikte, zengin bir görsel kaynak oldu.

Mısır tapınaklarının, özellikle de Yunan-Roma döneminde yapılmış olan abartılı kornişli ve işlemeli sütunlu tapınakların ayrıntılı çizimleri, mimarlar için model oldu ve Pranesi tarafından önerilenden farklı biçimde taklit edildi. Mısır üslubu, muazzam, anıtsal ve mezarla ilgili yapılar için uygun bir biçim olarak benimsendi. Avrupa ve Amerika'da, mahkemeler, hapishaneler, fabrikalar, istasyonlar, köprüler, kiliseler ve yukarıdaki örneğinde görüldüğü gibi, mezarlıklar, Mısır üslubundan nasiplerini aldılar. (Güney İtalya'da Alberobello Mezarlığı)

Napolyon'un dekoratörleri Percier ve Fontaine, Egyptiennerie adını alan akımın öncüleri oldular. Bu akım Fransız işgalini izleyen otuz yıl içinde kıta Avrupası'nda, Thomas Hope (1807) ve başkalarıyla da İngiltere'de yayıldı. Dekoratif sanatlarda Mısır üslubu bazen bazı motiflerin süs olarak kullanılmasından öteye gitmedi, Wedgewood'un (en altta) çay servis takımında görüldüğü gibi (1810 dolayında yapılmıştır).

Başka bazı eserler Mısır nesnelerinin düpedüz kopya edilmesi biçiminde ortaya çıkar, Holman Hunt'un 1855'de yaptığı ve sonradan Liberty mobilya şirketi tarafından yaygınlaştırılan iskemleler gibi, ya da Mısır kaplarının gümüş kaplama olarak işlenmesi biçiminde, aşağıdaki şarap sürahisi gibi. Hiyerogliflerin çözülmesi, Ejiptolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesi ve Avrupa ile Amerika'daki müzelerde büyük koleksiyonların oluşturulması, Mısır'a duyulan sürekli bir ilginin ortaya çıkışını sağladı. Zaman zaman meydana gelen bazı sanat olayları da bu ilginin alevlenmesine yol açtı. Örneğin

1854'de Londra'daki Crystal Palace'deki Mısır Salonu'nun açılışı gibi. Mısır'ın en tanınmış anıtlarının kopyalarıyla dolu olan bu sergi, sonradan Biddulph Grange'de yapılan, taş sfenksli ve piramit biçiminde budanmış bitkili Mısır bahçesinin (üstte sağda) ardında yatan esin olsa gerek. Bu, 18. yüzyılda Angelo Querini'nin Padua'daki Altichiero Villası'nda yaptığı Mısır Bahçesi'nin ve Canina'nın 1827'de Borjiya Bahçeleri'nde yaptığı Mısır Revak'ının devamı olarak görülebilir.

1922'de Tutankamon'un mezarının bulunması, Mısır sanatını taklit eden yeni bir dalgaya yol açtı, ancak anıtsal mimarî anlayışı bu yüzyılda yalnızca sinemalarındaki fantazi mimarisinde kullanıldı. Bunlar arasında en büyüğü Holywood'da Grauman'ın çizdiği muazzam Egyptian Theater'dır. Bundan biraz daha küçük boyutta olan, Islington'daki Carlton sinema salonu (yukarıda) 1930'da yapılmıştır.

Çağdaş sanatta yapılan değerlendirmeler, Mısır sanatının farklı temsil ilkelerinin anlaşılmasına yardım etmiş ve özellikle Mısır heykelleri modern sanatçıları etkilemiştir. David Hockney'in Sihirli Flüt'ün 1978 yılındaki sahneye konuşu için yaptığı dekorlar (aşağıda), 1815 sahneye konumu için Schinkel'in yaptığı dekorlardan daha güçlü bir Mısır görüşü taşıyor, ancak muhteşem bir büyüklük anlayışı ikisinin ortak noktası.

ESKİ MISIR KOLLEKSİYONLARI OLAN MÜZELER

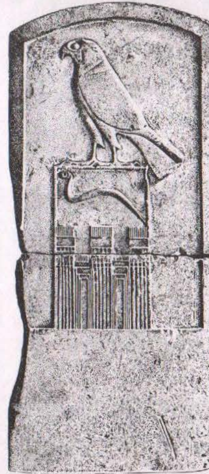
Nadir eşyalarda ve turistik hatıra eşyalarında oluşan eski Mısır antika koleksiyonları daha eski dönemlerde oluşmaya başladıysa da, büyük kitlelerin zevkine ve ıslahına yönelik Mısır nesnelerini sergileyen müzeler 19. yüzyılın ilk yarısında kurulmaya başlandı. Bugün beş kıtaya yayılmış 500'ün üzerinde müzede önemli Mısır nesneleri sergilenir ve binlerce diğer müzede ise, eski Mısır bir ölçüye kadar temsil edilir. Eğitilmiş Ejiptologlar bu kurumlarda görev yaparlar. Buraları eski Mısır'ın araştırıldığı ve incelendiği önemli merkezler haline gelmiştir. Müze depolarında ve bodrumlarındaki hazineleri uzmanların ve sıradan insanların hizmetine sunmak üzere yapılması gereken "kazılar", bu disiplinin yerine getirmesi gereken en acil bir görevdir.

ABD
Baltimore (Md.)
Walters Art Gallery
Berkeley (Ca.)
Robert H.Lowie Museum of Anthropology
Boston (Mass.)
Museum of Fine Arts
Brooklyn (N.Y.)
Brooklyn Museum
Cambridge (Mass.)
Fogg Art Museum, Harvard University
Semitic Museum, Harvard University
Chicago (Ill.)
Field Museum of Natural History
Oriental Institute Museum

Cincinnati (Ohio)
Art Museum
Cleveland (Ohio)
Museum of Art
Denver (Col.)
Art Museum
Detroit (Mich.)
Detroit Institute of Arts
Kansas City (Miss.)
William Rockhill Nelson Gallery of Art
Los Angeles (Ca.)
County Museum of Art
Minneapolis (Minn.)
Institute of Arts Museum
New Haven (Conn.)
Yale University Art Gallery
New York
Metropolitan Museum of Art
Palo Alto (Ca.)
Stanford University Museum
Pittsburgh (Pa.)
Museum of Art, Carnegie Institute
Princeton (N.J.)
University Art Museum
Providence (R.I.)
Rhode Island School of Design
Richmond (Va.)
Musceum of Fine Arts
St Louis (Miss.)
Art Museum
San Diego (Ca.)
Museum of Man
San Francisco (Ca.)
M.H. De Young Memorial Museum
San José (Ca.)
Rosicrucian Museum
Scattle (Wash.)
Art Museum
Toledo (Ohio)
Museum of Art
Washington D.C.
Smithsonian Institution
Worcester (Mass.)
Art Museum

Avustralya
Melbourne
National Gallery of Victoria
Sydney
Australian Museum
Nicholson Museum of Antiquities

Karlsruhe
Badisches Landesmuseum
Münih
Staatliche Sammlung Agyptischer Kunst
Tübingen
Agyptologisches Institut der Universität
Würzburg
Martin von Wagner Museum der Universität

Belçika
Antwerp
Museum Vleeshuis
Brüksel
Musées Royaux d'Art et d'Histoire
Liège
Musée Curtius
Mariemont
Musée de Mariemont

Brezilya
Rio de Janeiro
Museu Nacional

Birleşik Krallık
Bristol
City Museum
Cambridge
Fitzwilliam Museum
Dundee
Museum and Art Gallery
Durham
Gulbenkian Museum of Oriental Art and Archaeology
Edinburgh
Royal Scottish Museum
Glasgow
Art Gallery and Museum
Burrell Collection
Hunterian Museum
Leicester
Museums and Art Gallery
Liverpool
Merseyside County Museums
School of Archaeology and Oriental Studies
Londra
British Museum
Horniman Museum
Petrie Collection (University College)

Kör bir arpçıyı gösteren kireçtaşı rölyef, kral uşağı Patenemhab'ın Sakkara'daki mezarından 18. Hanedan sonu. Leiden, Inv. AMT. 1-35

Bir prensesin kahverengi kuvartzit başı, el-'Amarna'da, Thutmose'nin "heykeltraş stüdyosu"ndan. Doğu Berlin, 21223.

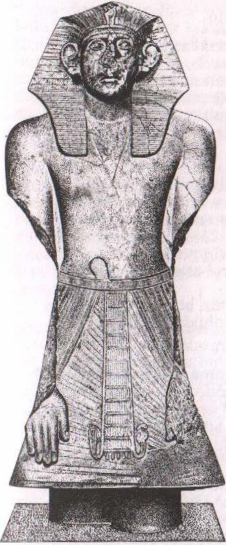
Kefren'in diorit-gines oturan heykeli, tahtın arkasına konmuş Horus-şahiniyle, Giza'dan Kahire, CG 14.

Avusturya
Vienna
Kunsthistorisches Museum

Batı Almanya
Berlin
Staatliche Museum Preussischer Kulturbesitz, Agyptisches Museum
Essen
Folkwang Museum
Frankfurt-am-Main
Liebieghaus
Hamburg
Museum für Kunst und Gewerbe
Museum für Völkerkunde
Hanover
Kestner-Museum
Heidelberg
Agyptologisches Institut der Universität
Hildesheim
Roemer-Pelizaeus-Museum

III. Senvosret'in granit heykeli, Deyr el-Bahri'den. Londra, British Museum, 684.

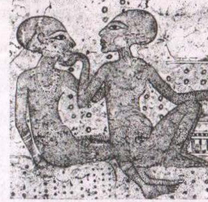
Victoria and Albert Museum
Manchester
University Museum
Norwich
Castle Museum
Oxford
Ashmolean Museum
Pitt Rivers Museum

Çekoslovakya
Prag
Náprstkovo Muzeum

Danimarka
Kopenhag
Nationalmuseet
Ny Carlsberg Glyptotek
Thorvaldsen Museum

Doğu Almanya
Berlin
Staatliche Museen, Agyptisches Museum
Staatliche Museen Papyrussammlung
Dresden
Albertinum
Leipzig
Agyptisches Museum

Fransa
Avignon
Musée Calvet
Grenoble
Musée de Peinture et de Sculpture
Limoges
Musée Municipal
Lyons
Musée des Beaux-Arts
Musée Guimet
Marsilya
Musée d'Archéologie
Nantes

Kraliçe Nefertiti'nin iki kızının duvar resmi, el-Amarna'daki bir saraydan. Oxford Ashmolean Museum, 1893. 1-41 (267).

Musée des Arts Décoratifs
Orléans
Musée Historique d'Archéologie de l'Orlénais
Paris
Bibliothèque Nationale
Louvre
Musée du Petit Palais
Musée Rodin
Strasbourg
Institut d'Egyptologie
Toulouse
Musée Georges Labit

Hollanda
Amsterdam
Allard Pierson Museum
Leiden
Rijksmuseum van Oudheden
Otterlo
Rijksmuseum Kröller-Müller

İrlanda
Dublin
National Museum of Ireland

İspanya
Madrid
Museo Arqueológico Nacional

İsveç
Linköping
Östergötlands Museum
Lund
Kulturhistoriska Museet
Stockholm
Medelhavsmuseet
Uppsala
Victoriamuseum

İsviçre
Basel
Museum für Völkerkunde
Cenevre
Musée de'Art et d'Histoire
Lausanne
Musée Cantonal d'Archéologie et d'Histoire
Musée Cantonal des Beaux-Arts
Neuchâtel
Musée d'Ethnographie
Riggisberg
Abegg-Stiftung

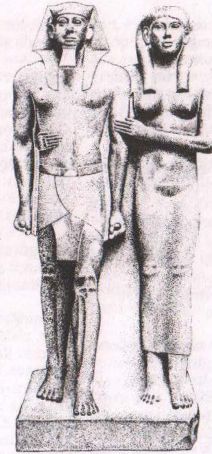
İtalya
Bologna
Museo Civico
Floransa
Museo Archeologico
Mantua
Museo del Palazza Ducale
Milano
Museo Archeologico
Napoli
Museo Nazionale
Parma
Museo Nazionale di Antichità
Palermo
Museo Nazionale
Roma
Museo Barracco
Museo Capitolino
Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane

Aşağıda, III. Amenofis'in kolossus diorit başı. Brooklyn, 59. 19.

Solda, III. Amenofis'in mavi fayans sfenksi. New York, M.M.A., 1972. 125.

Menkaure ile Kraliçe II. Ka'merernebti'nin çifte heykelleri, Giza'daki kral vadisi tapınağından. Boston, 11.1738.

Rovigo
Museo dell'Accademia dei Concordi
Trieste
Civico Museo di Storia ed Arte
Torino
Museo Egizio
Vatikan
Museo Gregoriano Egizio
Venedik
Museo Archeologico del Palazzo Reale di Venezia

Japonya
Kyoto
Universite Arkeoloji Müzesi

Kanada
Montreal
McGill University, Ethnological Museum
Museum of Fine Arts
Toronto
Royal Ontario Museum

Küba
Havana
Museo Nacional

Macaristan
Budapeşte
Szépművészeti Múzeum

Meksika
Mexico City
Museo Nacional de Antropologia

Mısır
İskenderiye
Greco-Roman Museum
Asvan
Museum on the island of Elephantine
Kahire
Mısır Müzesi
Luksor
Luksor Müzesi
Mallavi
Mallavi Müzesi
Minya
Minya Müzesi

Polonya
Kraków
Muzeum Narodowe
Varşova
Muzeum Narodowe

Portekiz
Lizbon
Fundação Calouste Gulbenkion

S.S.C.B.
Leningrad
Devlet Eski Eserler Müzesi
Moskova
Devlet Puşkin Güzel Sanatlar Müzesi

Sudan
Hartum
Sudan Müzesi

Yugoslavya
Zagreb
Archeoloski Muzej

Yunanistan
Atina
Milli Müze

Kraliçe Nefertiti'nin boyanmış kireçtaşı başı, el-'Amarna'da, Thutmose'nin "helkeltraş stüdyosu"ndan. Barlin, 21300.

KISA SÖZLÜK

Kitapta, olanaklı olduğu kadar, uzmanlık terimleri kullanmaktan kaçınılmıştır. Metinde açıklanmayan ve,kullanılması zorunlu olan bazı terimler burada açıklanıyor, ayrıca bazı terimler için de ek bilgi veriliyor. Altı çizik sözcükler lugatçenin başka maddelerine gönderide bulunuyor.

abakus Bir sütunun üzerine arkitravı desteklemek amacıyla konulan dörtköşe taş blok.

ağaç tanrıçası Bir kutsal ağaç ile ilişkisi kurulmuş bir tanrıça. Genellikle kolları olan bir ağaç olarak ya da bir ağaçtan çıkmakta olan bir kadın olarak resimlenirdi. Hathor, İsis ve Mut, ölü tapınrnası bağlamında ağaç tanrıçaları olarak ortaya çıkarlar.

ana kapı (pilon) Yunanca kapı anlamına gelen sözcükten; tapınakların anıtsal giriş kapılarına verilen ad. İki masif taş yapı ile aralarındaki açıklıktan oluşur. Bütün yüzeyleri hafif eğilimlidir ve köşeleri yuvarlanmış işlemlerden oluşur. Pilonlar tapınakların genellikle en büyük ve en az gerekli bölümleridir; çoğunlukla en son yapılırdı. Bazı tapınakların bir dizi pilonu vardır (örneğin Karnak'ta iki dizi üzerinde 10 tane).

arkitrav Tavanı tutmak amacıyla sütunlar arasındaki ya da bir sütun ile bir duvar arasındaki yatay taş kiriş.

ba Kişiliğin belli özellikleri için kullanılan birçok Mısır sözcüğünden biri, daha çok "ruh" olarak çevrilir. *Ba*, kutsallık ve güçle ilişkilidir; tanrıların birçok *ba*'ları vardır. Aynı zamanda farklı biçimlerde ortaya çıkma yetisini niteler, ki bu ortaya çıkışlardan her biri de birer *ba*'dır. Örneğin tanrı Ptah, Apis boğası olarak ortaya çıkar. Ölülerin *ba*'ları yeraltı dünyasında rahatça gezerler ve yeryüzüne çıkabilirlerdi. Bakınız ka.

bolluk figürleri Tapınak duvarlarının diplerindeki resimlerde tapınağa sunu getiren taşıyıcı tipi; genellikle coğrafi bölgelerin simgeleri olurlardı. Erkek olanlarının büyük sarkık göğüsleri ve şiş göbekleri vardır; şişmanlıkları, birlikte getirdikleri bolluğu simgelerdi.

çivi yazısı *(küneform)* Adını üçgen biçimindeki "kıskı"dan alan, toprak levhalar üzerine sivri bir kalemle "çentik"ler açmak yoluyla yazılan Mezopotamya yazısı. Bu yazıyla birçok farklı dilde metinler yazılırdı, bunlardan en yaygını İ.Ö. Geç İkinci Bin'in diplomatik dili olan Akatçaydı. Mısır'da el-Amarna'da ve Persler döneminin çeşitli nesneleri üzerinde çivi yazıları bulunmuştur. Yakın Doğu'da da, Mısır kaynaklı çivi yazıları, Anadolu'daki Boğazköy'de ve Suriye'deki Kamid el-Loz'da bulunmuştur.

deniz insanları Geç 19. ve Erken 20. Hanedanlar döneminde Mısır'ı istila eden kavimler. Bunların Yakın Doğu site devletlerinin yıkılışı ile, ya da daha uzak olasılıkla, Miken Yunanistanının ve Hitit imparatorluğunun çöküşü ile ilişkisi olduğu sanılıyor. Tam olarak kim oldukları bilim adamları arasında tartışma konusudur.

doğum evi Geç ve Yunan-Roma dönemlerinde ana tapınağa bağlı özel küçük tapınak (*mammisi* de denir). Bunlar, tapınağın tanrısının doğduğu yerlerdi, ya da ana tapınak bir tanrıçaya adanmışsa, onun çocuk doğurduğu yerdi. Bunların duvarlarında bulunan doğum sahneleri, daha önceleri kralların doğumlarını gösteren resimlerden çıkmıştır.

fonogram Yazıda bir sesi belirten işaret. Yalnızca sessiz harfler belirgin olarak yazılır, bir fonogram da 1 ila 4 sessiz içerebilir.

hiyeratik Yunanca "kutsal" sözcüğünden gelir, daha çok papirus üzerine yazılan normal yazıyı niteler. Bu yazı Mısır tarihi boyunca kullanılmıştır. Geç dönemlerde, yalnızca kutsal metinlere özgü hale gelmiş, adını da o zaman almıştır. Hiyeratik işaretler hiyerogliflerde bulunan resimsel özelliği yitirmişlerdi ve çoğu zaman birkaçı bitiştirilerek yazılırdı.

hipostil salon Yunanca "taşıyıcı sütun" sözcüğünden gelir. Sütunlarla çevrili olan bu salonlar, tapınakların ana yapılarının en dış ve en görkemli bölümleriydi, bazen tapınak bittikten sonra ek olarak yapılırdı. Bunlar karmaşık bir sembolizm taşırlar. Birçok tapınakların iki hipostil salonu vardır.

hiyeroglif Mısır yazısında işaretlere verilen ad, Yunanca "kutsal oyma" sözcüğünden gelir. Bu terim yalnızca anıtsal nitelikli yazılar için kullanılır ve bunların çoğunda işaretler belirgin resimlerdir, ayrıca birbirlerine de bitiştirilmemişlerdir.

Horus adı Bir kralı adlar dizisindeki ilk ad, normal olarak bir çerçeve içine yazılırdı ve kralın Tanrı Horus'un özelliklerinden birinin ortaya çıkmış biçimi olduğunu belirtirdi.

kanatlı kurs İki yanında açılmış bir çift kanat bulunan güneş kursu. Bu motifin ilk örneği 1. Hanedandan kalmadır. Behdet (edfu)'deki Horus ile ilişkisi vardır ve güneşi simgeler, özellikle tavanlarda, kornişlerde ve stelalarda bulunur. Mısır dışında da sık sık kopya edilmiştir.

kartuş Alt tarafında bir yatay çizgi olan ovalleştirilmiş bir yuvarlak. Bunlar, 4. Hanedandan başlayarak içine kralların adlarını yazmakta kullanılırdı. Bazı ayrıntılı örnekler, bunun düğüm atılmış ve burgu biçiminde sonsuza giden bir ipten oluştuğunu gösteriyor. Böylelikle bunlar, muhtemelen güneş sembolizmi içererek, dairesel dönüşü simgelerler. Kralların iki kartuş adı vardı; bunlardan birincisi tanrı Re' ile ilgili bir deyimleme, ikincisi de doğum adıydı.

kayık tapınağı Festivallerdeki törenlerde tanrıların tasvirleri model kayıklar içinde taşınırlardı; nehrin üstünde de daha büyük, kutsal kayıklar kullanılırdı. Model kayıklar tapınakların içindeki özel tapınak odalarında saklanırlardı. Karnak ve Luksor'dakiler bir hayli büyük yapılardır.

kolossus Genellikle kralların, ama önemli kişilerin ve tanrıların da, gerçek boyutların çok üstündeki heykellerine verilen ad. Bunlar tipik olarak tapınakların kapıları önüne yerleştirilirdi ve çoğu zaman tanrılarla insanlar arasında bir tür aracılık görevi görürlerdi.

kutsal tapınıcı Teb'de, Tanrı Amon'un başrahibesi. Bu görev Yeni Krallık-Geç Dönem arasında görülür. Bu rahibeler bakire ve el deymemiş olurlardı. 23. ile 26. Hanedanlar döneminde bu görevi prensesler üstlendi ve önemli siyasal kontrol araçları oldular.

logogram Yazıda bütün bir sözcüğü belirten işaret. Bunlara çoğunlukla bir tire ve/ya da dişil ek *-t* eklenirdi.

mastaba Sedir anlamına gelen Arapça sözcük; Erken Hanedanlık döneminin ve Eski Krallığın (bazen de sonraki dönemlerin) açıkta duran mezarlarına verilen ad. Bir mastabanın temel biçimi, düz tavanlı bir dörtköşe ve dikey (kerpiç) ya da hafif eğimli (taş) duvarlardan oluşur.

naos Özellikle tapınak yapılarında, kutsal heykellerin korunduğu yer. Bunlar bazen kutu biçiminde olur, yekpare taştan oyulmuş büyük naos içine tahtadan yapılma daha küçük bir naos yerleştirilirdi. Taş naoslar Geç Dönem için karakteristiktir ve bazen çok karmaşık bir biçimde süslenirlerdi. Naos terimi aynı zamanda tapınaklardaki kutsal saklama bölmeleri için de kullanılırdı.

nekropolis Yunanca mezarlık ("ölüler kenti") anlamına gelen sözcük, genellikle uzun süreler kullanılmış, geniş ve önemli gömü alanlarını niteler. "Mezarlık" ise daha küçük ve sınırlı zaman aralıklı bölgeleri; mezarlıklar bir nekropolisin altbölümleri de olabilir.

nilometre Nil'e inen ve en alt su düzeyinden yukarıya doğru işaretlenmiş basamaklar. Bunlar taşkın zamanı su yüksekliğini ölçmekte kullanılırdı. En ünlüleri Elephantine adasındaki ve Kahire'de Roda adasındakidir.

nome Yunanca nomos'dan gelen sözcük Mısır'ın yönetim birimlerini niteler. Bunların Mısırcadaki adı *sepat*'tı. Nome sistemi Erken Hanedanlık döneminde geliştirilmiştir, ancak en son biçimlerine ancak Ptolemaioslar döneminde ulaşmıştır. Yönetimin son derece merkezileştiği bazı dönemlerde nomeler siyasal önemlerini iyice yitirmişlerdi.

obelisk Tek bir bloktan ve genellikle pembe granitten yapılan, yukarıya doğru incelen ve tepesinde bir küçük piramit biçimi bulunan taş, Yunanca çubuk anlamına gelen bir sözcükten. Obeliskler güneş simgeleriydi, anlamları da muhtemelen piramitlerin anlamına yakındı. Bunlar Heliopolis'te bulunan *benben* adlı bir taşla ilişkiliydi. Bazı Eski Krallık mezarlarının ve tapınaklarının kapılarının önüne çifter çifter dikilirlerdi; Karnak'ta bulunan tek Obelisk bir tapınma nesnesiydi.

Osiris sütunu Genellikle açık avlularda bulunan, ön tarafı bir kralın kolossus heykeli tarafından oluşturulan sütun. Bunlar Klasik mimarideki *karyatid*'lere benzerlerdi, ancak onlar gibi ağırlık taşıyan mimari ögeler değillerdi. Çoğunluğu mumya biçimlidir, ancak hepsi değil. Osiris ile kurulan ilgi şüphelidir.

Ölüler Kitabı Çoğunlukla papirus üzerine yazılan ve mumya ile birlikte gömülen bir dizi büyü formülü. Bunlara Yeni Krallıktan Yunan-Roma dönemine kadar rastlanır. Bu metinler piramit metinleri ve tabut metinleri geleneğinin devamıdır. Toplam 200 kadar olan büyüden, her kopyada seçilenler değişmektedir.

piramit metinleri 5. Hanedanın sonu ile 6.-8. Hanedanlar arasında, piramitlerin iç odalarının duvarlarında bulunan metinler, sonradan özel kişiler tarafından Mısır tarihi boyunca kullanılmıştır. Bunlardan bazıları kralın gömülme törenini anlatır, ancak bazıları da tapınakların tören kurallarını ya da birçok başka şeyi anlatabilir.

pronaos Bir tapınaktaki kutsal saklama bölmeleri (naos) önündeki oda. Bunların tam konumları tapınağın mimari özelliklerine göre değişirdi. Bazen hipostil salonlara da pronaos denirdi.

sabbakin Arapça, eski yerleşim alanlarından çıkarılan ve gübre olarak kullanılan toprak, *sabbak*'ı kazanlara verilen ad. *Sabbak* kerpiç ya da organik madde artıkları olabilirdi. *Sabbakin*, eski yerleşim yerlerinin tahribinde en büyük rolü oynayan faktör olmuştur.

sed festivali Hemen her zaman, bir kralın ölümünden 30 yıl sonra ilk kez, sonradan da üç yıllık aralıklarla kutlanan, kralın yeniden doğuşunu kutlayan tören. Kralların gömü tapınaklarında önemli bir yer tutar ve kralın öteki dünyada uzun süre hüküm sürme isteğini yansıtırdı.

semogram Yazıda ses değil anlam aktaran işaret. Bunun alt kategorileri logogram ve taksogramdır. Bunlara *ideogram* da denir.

senotaf Sahibinin sahici gömü yeri dışında, simgesel mezarlar ve tapınma yerleri. Coser'in Basamaklı Piramidinin güney mezarı bir senotaftır, aynı şekilde, 4.-6. Hanedan piramitlerinin ikincil piramitleri de senotaflardır.

sistrum Bir tür çıngırak, Tanrı Hathor için kutsal olan bir müzik aleti. Başı daha çok Hathor kafası biçiminde yapılan alet, su bitkilerinin çıkardığı hışırtı ile ilgili bir ses verirdi.

stela Üzerinde metinler, röliyefler ya da resimler olan taş ve bazen tahta tabaka. Kişilerin anısına hazırlanan stelalar tapınaklara konurdu; mezarlardaki stelalar ise mezarın süslemeleri içinde önemli bir yer tutardı.

tabut metinleri Orta Krallık döneminde tabutların içine yazılan ve ölünün öte dünyaya geçişinde yardımcı olacağına inanılan metinler. Bu metinler piramit metinlerinin geleneğini sürdürür ve geliştirir, ancak özel kişiler tarafından kullanılırdı. Bunlardan bin kadar büyü formülü bilinmektedir.

taksogram Yazıda fonogramlardan sonra konan ve sözcüğün ait olduğu anlam sınıfı ya da bölgesini belirten işaret.

Tanrı'nın babası Yeni Krallık döneminde rahiplere verilen makam adı. Sonradan bu ada bir de tanrının adı eklenmeye başlandı, örneğin Amun'un Tanrı Babası. Tanrı babaları genellikle sıradan *va'eb* rahiplerinden ("saflar") yüksek ancak "peygamberler"den alçak konumdaydılar.

vezir Yönetimin en üst görevlisi. Bu makam Erken Hanedanlık döneminden başlayarak görülür. Yeni Krallık döneminde iki vezir vardı, bunlardan birincisi Memphis'te, ikincisi Teb'de görev yapardı; bu dönemden başlayarak en etkin kişiler vezirler olmaktan çıktı ve makam Geç Dönemde önemini yitirdi. Vezirlerin atanmalarını ve görevlerini belirten metinler vardır.

yeraltı kitapları Yeni Krallık kral mezarlarına konan ve hem resim, hem de metinlerden oluşan kompozisyonlar. Bunlar güneş tanrısının yeraltı dünyasındaki ve gökyüzündeki yolculuklarını anlatır. Sonraki dönemlerde özel kişilerin mezarlarına da konmuştur.

Yüce Rahip Bir bölgenin rahiplerinin başına verilen adın alışılmış çevirisi. Bunlardan en önemlilerinin Mısırcadaki biçimleri şöyleydi:
Amun (Teb): "Amon'un Birinci Peygamberi"
Ptah (Memphis): "Zenaatkar Yöneticilerinin En Büyüğü"
Re' (Heliopolis): "Görenlerin En Büyüğü"
Toth (el-Aşmuneyn): "Beşlerin En Büyüğü"

zodyak Gökyüzüyle ilgili işaretler; Babil ve Yunan kaynaklı işaretler Yunan-Roma döneminde Mısır'a girdi ve mezarların, tapınakların ve tabutların tavanlarını süslemede astronomik ögeler olarak kullanıldı.

RESİMLERİN LİSTESİ

Grafik: Marion Cox, Abington. Haritalar: Lovell Johns, Oxford. Kısaltmalar: Ash.=Ashmolean Müzesi, Oxford; BL=British Library, Londra; BM=British Museum, Londra; DAI=Alman Arkeoloji Enstitüsü, Kahire; EM=Mısır Müzesi, Kahire; GI=Griffith Enstitüsü, Ashmolean Müzesi, Oxford; JF=John Fuller, Cambridge; LJ=Lovell Johns, Oxford; Louvre=Louvre Müzesi, Paris; ME=Egizio Müzesi, Torino; Met.=Metropoliten Sanat Müzesi, New York; MH=Michael Holford, Loughton; OI=Oxford Illustrators, Oxford; RW=Roger Wood, Londra; WF.=Werner Forman, Londra.

sayfa
4-5. Zamandizim Tablosu: JF
11. Nil Vadisi'nin kesiti: LJ (Butzer'dan)
13. Testi taşıyan kayık: Mansell Koleksiyonu, Londra.
Şaduf: Mansell Koleksiyonu, Londra.
15. Eski Mısır haritası: ME
16. Asvan yakınında granit ocağı: J.Ruffle, Birmingham.
Doğu çölü manzarası: J.D.Muhly, Philadelpia.
18. Petemenope'nin blok heykeli: G.Herwart von Hohenberg, *Thesaurus Hieroglyphicorum*, 13. Kitap, ts. resim 28.
Obelisk ve fil: Francesco Colonna, *Hypnerotomachio Polifili*, Venedik 1499.
18-19. Ortelius'un haritası: BL
20. Ha'pi'nin heykeli: B.Montfaucon, *L'Antiquté expliquée et représentée en figures*, Ek 1, Paris 1724, resim 31.
Domitianus dikilitaşı: Athanasius Kircher, *Obeliscus Pamphilius*, Roma 1650, s.499.
Laud Kolleksiyonundan nesneler: Ash.
Cebel el Silsila'da yatırlar: F.L.Norden, *Voyage de l'Egypte et de Nubie*, Kopenhag, 1755 resim CXXIII.
21. Tevenot'un portresi: *Voyage de Mr. de Thevenot en Europe, Asie et Afrique, 1. Amsterdam, 1727, resim 1.*
Fürer von Heimendorf'un portresi: C.Fureri, Itinerarium Aegiypti, Arabiae, Palestinae, Syria alia, Nuremberg, 1610, iç kapak resmi.
1. Senvosret'in obeliski, Heliopolis: Cemelli Carreri, *Voyage du tour du monde*, 1, Paris, 1729, s.37'nin karşısında.
22. Alegori: Norden, a.g.e., iç kapak resmi.
Piromidion: G. Zoega, De origine et usu obeliscorum, Roma 1797, resim 2.
23. Tel el-Dab'a'da kazılar: Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, Kahire Şubesi.
24. Tutsaklar grubu: Abusir'daki bir kabartmadan resim, L.Borchardt et el. *Das Grabdenkmal des Königs Sa'hu-Re'*, 2, Leipzig, 1913, resim 6
25. III. Ramses savaşta: Medinet Habu'daki kabartmadan resim: Chicago Üniversitesi, Doğu Enstitüsü, *Medinet Habu*, 1, Chicago, 1930, s.32.
26. I. Nakada dönemi mezar nesneleri: Ash. 1895-126, 275, 1008 (fotoğraf: Elsevier).
30. Tutsak resmi: Met., Fletcher Fonu, 47.2.
31. El-Rizeykat'tan Nubya stelası: Museum of Fine Arts, Boston'un izniyle, 0.3.1848.
34. Na'rmer: EM, CG 14716 (fotoğraf: Hirmer Yayınevi, Münih)
Fildişi kral heykeli: BM 37996.
Ka'sekhem: Ash., E 517
3. Hanedandan kral: Brooklyn Müzesi, Brooklyn N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 46.167.
Şebseskaf: Smithsonian Institute'ün izniyle, Freer Sanat Galerisi, Washington DC, ABD, 38.11.
Merenre' Nemtyemzaf: EM JE 33035 (fotoğraf, F.W. von Bissing, *Denkmaeler aegyptischer Skulptur*, Münih, 1914, resim 13'ten).
1. Neferhotep: Museo Civico, Bologna, İtalya B 1799 (fotoğraf: Alinari, Floransa).
IV.Amenofis: Louvre, E.27112.
Tutankamon: EM (fotoğraf; GI).
35. II. Ramses: ME, Cat. 1380 (fotoğraf: Phaidon Yayınevi)
3. Ara dönem kralı: Brooklyn Müzesi, Brooklyn N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 36.835.
Amasis(?): Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nin izniyle, E.14303.
IV. Ptolemaios Philopathor(?): Peabody Doğal Tarih Müzesi, Yale Üniversitesi, New Haven Conn., ABD, Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'ne ödünç verilmiştir, 4.1.1953.
36. I.Senvosret duaevinden kabartma, Karnak: Hirmer Yayınevi, Münih.
38. Skarab'lar: Fraser von Bissing Koleksiyonu, Basel Üniversitesi, 68.127, 178 (çizim: E.Hornung ve E.Staehelin, *Skarabaen und andere Siegelamullette aus Basler Sammlungen*, Mainz, 1976'dan).
Hançer sapı: EM, CG 52 768 (fotoğraf, *Annales du Service des Antiquités de L'Egypte*, 7, Kahire, 1906, resim 8'den).
41. El Amarna'dan tablet: BM
Amenhotpe'nin heykeli: EM, CG 42127 (fotoğraf: Hirmer Yayınevi, Münih).
47. I.Darius'un heykelinin kaidesi: JF.
48. Yunan-Mısır terracota heykeller: EM, CG 27049, 27123 (çizim: JF).
Mit Rahina'dan 1. yüzyıl diorid kafa: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, M.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 58.30.
51. II. Ptolemaios'un Philadelphus ve II. Arsince'nin heykelleri: Museo Gregariano Egizio, Vatikan, 12.14 (fotoğraf: Phaidon Yayınevi).
Artemidorus'un tabutu: BM 6705.
52. Meçeçi'nin heykeli: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 51.1.
53. Amenopemhat'ın diz çökmüş heykeli: Met. Rogers Fonları, 24.2.2.
54. Av sahnesi: N.de G.Davies, *The Tomb of Ken-Amun at Thebes*, 1, New York, 1930, resim XLVIII.
Sahte şeffaflık: H.Schaefer, *Principles of Egyptian Art*,, Oxford, 1974, çizim 16.
Nesnenin üstünde içindekiler: *a.g.e.*, çizim 162.
Çizim dizgesinin ayrıntılaştırılması: *a.g.e.*, çizim 15.
55. Hizmetçi kız heykeli: Gülbenkyan Doğu Sanatı Müzesi, Durham N.752.
Tell el-Mukdam'dan Petemihos'un blok heykeli: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 64.146.
56. Başında sepet taşıyan kadın: E.Brunner-Traut, *Die altaegyptischen Scherbenbilder*, Wiesbaden 1956, resim XXIV (nesne II. Dünya Savaşı'nda tahrip olmuştur).
Öne bakan arslan: Musao Gregariano Egizio, Vatikan 21 (fotoğraf: Alinari, Floransa).
Yandan arslan: A.-P. Zivie, Paris.
Sinek: JF.
Arı, kertenkele: Nina M.Davies, *Picture Writing in Ancient Egypt*, Exford, 1956, resim V, Teb, mezar 88'den.
58. 1. Hanedandan kral mastabası: JF (Lauer'den).
1. Hanedandan kral mezar taşı: Louvre, E.11007.
Sahte kapı mezar taşı: Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi, Princeton, N.J., ABD, C.O. von Kienbusch, Jr. Hatırası Koleksiyonu, 42-48.
Sahte kapı mezar taşı: JF (Junker'den).
1. Ara Dönem taşra mezar taşı: JF (Dunham'dan)
Orta Krallık mezar taşı: Ash. QC 1109.
59. Niş mezar taşı: EM, CG 1427 (fotoğraf: J.E. Xuibell, *Excavations at Sakkara: The Tomb of Hesy*, Kahire, 1913, resim XXIX.2).
Saray alınlığı: JF.
Tabla mezar taşı: EM, CG 57127 bis (fotoğraf: G.A.Reisner, *A History of the Giza Necropolis*, 1, Cambridge, Mass., ABD, 1942, resim 20b.'den).
Orta Krallık mezar taşı: Ash., QC 1110.
Yeni Krallık mezar taşı: JF (Jéquier'den).
Yeni Krallık mezar taşı: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Inv.L.XI 11 (çizim: JF (Boeser'den)).
Geç Dönem mezar taşı: Sanat Tarihi Müzesi, Viyana, 8493.
60. Dendara tapınağının kesiti: D.Barnard, Londra (Chassinat'dan).
62. Nil üzerinde kayıklar: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
64-65. Nil üzerinde kayıklar: D.Barnard, Londra (Reisner, Winlock ve Landstrom'dan).
66. Elephantin Adası: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Edfu: Büyük kartal: Rosalind Hall, Londra.
Philae: Trajan'ın köşkü: A.-P. Zivie, Paris.
Kubbet el-Hava, Asvan: Mezar külliyesi: J.Baines, Oxford.
68. Elephantin Adası: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Kubbet el-Hava, Asvan: Setka'nın 1 mezarında sütun: J.Baines, Oxford.
Asvan granit ocakları: Mumya biçiminde heykel: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
69. Philae: Tapınak alanı: David Roberts, Sketches in Egypt and Nubia, 1, Londra 1846, resim 26.
Philae: Hathor tapınağı, detay: A.-P. Zivie, Paris.
Philae: Plan: LJ (Lyons'dan).
70. Philae: Hadrianus kapısı üzerinde kabartma: E.Winter, Gusterath. Kom Ombo: Plan: LJ (Lyons'dan).
71. Kom Ombo: Oturan tanrı: J.Ruffle, Birmingham.
Kom Ombo: Kralın detayı: Rosiland Hall, Londra.
72. Edfu: Havadan resim. Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü (fotoğraf: Kraliyet Hava Kuvvetleri, yayın hakkı saklıdır).
Edfu: Sütun başları: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
73. Edfu: Hipostil salonun görünümü: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
74. Kom el-Ahmar: Plan: LJ (Quibell ve Green'den).
Kom el-Ahmar: Toprak arslan: Ash. E.189 (fotoğraf: Elsevier).
Kom el-Ahmar: Küçük heykeller: Ash. E.180, E 6 (fotoğraf: Elsevier).
75. Kom el-Ahmar: "Akrepli" kral kafası: Ash. E.3632.
76. el-Kab: Genel görünüm: A.-P. Zivie, Paris.
el-Kab: Plan: LJ (Somers Carke'dan).
el-Kab: Tapınağın planı: LJ (Stiénon'dan).
77. Esna: Kom el-deyr'deki Knum tapınağı: *Description de l'Egypte*, 1, 2. bas., Paris, 1820, resim 66(3).
Esna: Knum tapınağının alınlığı: A.A.M. van dar Heyden, Amsterdam.
78. El-Moalla: Anktifi'nin mezarından resim: J.Ruffle, Birmingham.
Gebeleyn: İti'nin mezarı —tahıl depolama: J.Ruffle, Birmingham.
Gebeleyn: İti'nin mezarı —diz çökmüş gençler: ME (fotoğraf: E.Scamuzzi, Ediz. d'Arte F'lli Pozzo, Torino).
Tod: Ptolemaios tapınağı: A.-P. Zivie, Paris.
79. Armant: Sebekemsauf'un heykeli: Sanat Tarihi Müzesi, Viyana.
80. Teb: Genel görünüm: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
82. Luksor: III. Amenofis'in sütunlu yolu: Posalind Hall, Londra.
Luksor: Plan: LJ (Schwaller de Lubicz'den).
Luksor: Kuzeyden pilon'un görünümü: MH.
83. Roma sacellum'unun duvarındaki resimler, kopyalarını çıkaran J.G. Wilkinson: GI.
Luksor: Filon'un 19. yüzyılda görünümü: Roberts, *a.g.e.*, 1, resim 22.
Luksor: Hipostil salonun sütunları: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
84-85. Luksor: Granit heykelden detay: John Hillelson Ajansı, Londra.
86. Karnak: Koç başla sfenkler: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Karnak: II. Sethos'un başsız heykeli: WF.
Karnak: Amun'un büyük tapınağı: Rosalind Hall, Londra.
87. Karnak: Plan: LJ (Nagel'den).
Karnak: III. Ramses'in tapınağı: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
88. Karnak: Kabartma —II. Ramses arabada: Ruffle, Birmingham.
Karnak: Senenmut'un heykeli: Field Doğal Tarih Müzesi, Chicago, 111. ABD 173800.
Karnak: Pakhelkons'un heykeli: Walters Sanat Galeriai, Baltimore Md., ABD, 22.175.
89. Karnak: Bent'anta'nın heykeli: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
90. Teb'in batı kıyısı: Memnon'un kolossus heykeli: Roberts, a.g.e., 1, resim 12.
91. Teb'in batı kıyısı: Suyun içinde kolossus heykeller: J.Baines, Oxford.
92. Deyr el-Bahri: Kabartma—askerler: MH.
Deyr el-Bahri: Plan: LJ (Winlock'dan).
Deyr el-Bahri: Yukarıdan görünüm: J.Baines, Oxford.
93. Ramesseum: Plan LJ (Hölscher'den).
Ramesseum: Hipostil salonu: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Ramesseum: Kabartma—Dapur'a saldırı: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
94. Medinat Habu: Plan: LJ (Hölscher'den).
Medinet Habu: III. Ramses tapınağı: Hirmer Yayınevi, Münih.
95. Medinet Habu: III. Ramses'in taç giyişi: Rosalind Hall, Londra.
Krallar Vadisi: J.Baines, Oxford.
96. Krallar Vadisi: Kabartma—Kral Harsiese'ye sunak sunuyor: Rosalind Hall, Londra.
Krallar Vadisi: III. Tutmosis'in mezarında resim: Rosalind Hall, Londra.
Deyr el-Medine'de işçi köyü: Rosalind Hall, Londra.
97. Tutankamon'un mezarından nesneler (bugün hepsi EM'de): üstte—GI; altta—John Hillelson Ajansı, Londra.
98. Teb: Ra'mose'nin mezarı: A.A.M. van der Heyden.
99. Teb: tabut tabanı: BM 6705 (fotoğraf MH).
Teb: Amenemone'nin mezarı: A.-P.Zivie, Paris.
100. Teb: Amenemone'nin mezarı: A.-P. Zivie, Paris.
101. Teb: Paşed'in mezarı: John Hillelson Ajansı, Londra.
102-103. J.G.Wilkinson Teb'de: GI (fotoğraflar: Elsevier).
104. Dandara yakınlarında Nil: J.Ruffle, Birmingham.
Nac'Hammadi yakınlarından manzara: J.Baines, Oxford.
Nakada ve Tukh: Bazalt heykel: Ash. 1922-70.
106. Nac el-Madamud: VIII. Ptolemaios tapınağının dış

hipostil salonu:
Nac el-Madamud: III. Senvosret'in söve resmi: Louvre, E.13983.
Nakada: Mastabanın restorasyonu: D.Barnard, Londra (de Morgan'dan).
Nakada: Süslemeli kap: Ash. 1895.482 (fotoğraf: Elsevier).
107. Kift: Kabartma—I. Senvosret Min'in önünde: University College, Londra, 14786.
Kift: Roma imparatorunun kırmızı granit başı: Pennsylvania Üniversitesi Sanat Müzesi'nin izniyle basılmıştır. E.976.
Kus: Napolyon'un Mısır seferi sırasında yerleşim yeri: *Expedition Française*.
108. Dendara: Plan LJ (Daumus'dan).
Dendara: Hathor tapınağı: Hirmer Yayınevi, Münih.
Dendara: Güney Doğu külliyesinin kapısı: J.Baines, Oxford.
109. Dendara: Dış hipostil salon: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Dendara: Doğum evi kapartması: Rosalind Hall, Londra.
110. Hiv: Su aygırı heykeli: Ash. 3267.
Hiv: Sithathor'un kemik timpanası: BM 30866.
Abidos: Mobilya kalıntıları: Ash. E.3255, E.1283 (fotoğraf: Elsevier).
111. Abidos: Kabartma: A.M. Calverly, *The Temple of King Sethos at Abydos*, 3, Londra ve Chicago, 111., 1938, resim 37.
112. Abidos: Harita: OI (Kemp'den).
Abidos: II. Ramses'in tapınağı: J, Baines, Oxford.
Abidos: I. Sethos tapınağının planı: OI (Kemp ile Porter ve Moss'dan).
113. Abidos: Kabartma—semirilmiş öküz: J.Baines, Oxford.
Abidos: Dendara'nın tasviri: J.Baines, Oxford.
114. Ahmim: Harsiese'nin sunu masası: BM 1227.
Ahmim: Espamai'nin tabutu: Mısır Müzesi, B.Berlin, 12/66 (fotoğraf: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz).
115. Ahmim: Plan: LJ (Lepsius'dan)
Ahmim: Şepen-min'in sanduka kapağı: Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhag, AE.I.N.923.
Vannina: Plan: LJ (Petrie'den).
Kav el-kebir: İbu'nun heykelinin başı: ME, Supp 1.44.11 (fotoğraf: H.W.Müller, Münih).
116. Beni Hasan: Model kayık: Ash.E.2301 (fotoğraf: Elsevier).
Beni Hasan: Manzara: RW.
Faiyum: Manzara: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
118. Asyut: Model askerler: EM, CG 258 (fotoğraf: RW).
Meyr: Fayans su aygırı: Met.17.9.1.
119. Meyr: Vek-hotpe karıları ve kızlarıyla: Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle, 1973.87.
el-Amarna: I.Merire'nin mezarı: WF.
el-Amarna: Plan: LJ (W.S.Smith'den).
120. el-Amarna: Nefertiti: Mısır Müzesi, B.Berlin, 21300 (fotoğraf: Hirmer Yayınevi, Münih).
el-Amarna: Akhenaten'in kızları: Ash. 1893.1-41 (fotoğraf: MH).
121. el-Amarna: Kadın heykeli: Louvre, E.25409.
el-Amarna: Talatat—kral eli: Schimmel Koleksiyonu (fotoğraf: WF).
el-Amarna: Talatat—hizmetçiler yeri öpüyor: Schimmel Koleksiyonu (fotoğraf: WF).
122. Deyr el-Berşa: Vadi el-nakla haritası: LS (Griffith ve Newberry'den)
Dery el Berşa: Cehutihotpe'nin mezarı, J.G.Wilkinson'un yaptığı resim: GI (fotoğraf: Elsevier).
123. el-Aşmuneyn: Basilika: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
el-Aşmuneyn: Babunlu heykel: Ash. 1961.536 (fotoğraf: Elsivier).
124. T. Tuna el Cebel: Yunan-Mısır resmi: S.Gabra ve E.Drioton, *Peintures à fresques et scènes peintes à Hermoupolis-Ouest*, Kahire, 1954, resim 25.
Zaviyet el-Amvat: Basamaklı piramidin kesiti: OI (Lauer'den).
125. İhnasya el-Medina: Harsaphes'in heykeli: Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle, 06.2408.
İhnasya el-Medina: Kabartma—öküz başları: JF (Parke Bernek Galerileri Satış Kataloğundan, 29-30 Nisan 1964).
İhnasya el-Madina: Kabartma—Sığırlar: Arkeoloji Müzesi, Madrid.
İhnasya el-Madina: Merire'-haistef'in heykeli: BM 55772.
146. Kom medinet Gurab: Kraliçe teye'nin başı: Mısır Müzesi. B.Berlin, 21834 (fotoğraf: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz).
el-Lahun: Plan OI (Petrie'den).
el-Lahun: II. Senvosret'in piramidi: Rosalind Hall, Londra.
127. Fayum: Kasr el-Sagha'da tapınak: D.Johannes, Kahire.
Fayum: III. Amenemhet'in heykeli: EM, CG 395 (fotoğraf: WF).
128. Maydum: Dayanak duvarları: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Maydum: Havadan görünüm: Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü (fotoğraf: Kraliyet Hava Kuvvetleri, yayın hakkı saklıdır).
Maydum: Piramit kesiti: D.Barnard, Londra (Mendelssohn'dan).
Maydum: Re'hotpe ve Nofret'in heykelleri: EM, CG 3, 4 (fotoğraf: RW).
129. el-Lişt: Kabartma—okçular: Met.22.123 (çizim: JF).
el-Lişt: Kabartma—Tanrıça Seshat: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, Charles Edvin Wilbour Fonu, 52.129.
130. Giza: Güneş batarken piramitler: WF.
Mit Rabina sfenksi: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
132. Mit Rahina: Plan: LJ (Anthes'den).
Mit Rahina: II. Ramses'in kolossus heykeli: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
133. Dahşur: Piramitler: Rosalind Hall, Londra.
Dahşur: III. Amenemhet'in küçük piramidi: EM, JE 35745 (fotoğraf: Phaidon Yayınevi).
Dahşur: Ka heykeli: EM, CG 259 (çizim: JF).
134-35. Piramitler: D.Barnard, Londra (Borchardt, Fakhry, Lauer ve Mendelsshon'dan).
136. Piramitlerin yüksekliklerini gösteren çizim: D.Barnard, Londra.
138. Sakkara: Oyun diski: EM, JE 70160 (fotoğraf: RW).
139. Sakkara: Basamaklı piramid: RW.
140. Sakkara: Yer haritası: LJ (orter ve Moss'dan).
Sakkara: Plan: LJ (Lauer'den).
141. Yukanda solda ve sağda: Sakkara: Basamaklı piramit: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Aşağıda solda: Sakkara: Basamaklı piramit: J.Bainss, Oxford.
Sakkara: Coser'in heykeli: EM, JE 49158 (fotoğraf: RW).
Sakkara: Venis kayık çukurları: B.D.Anson, Cheltenham.
142. Sakkara: Venis'in yolu ve gömü tapınağı: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Sakkara: Hezire': EM, CG 1426 (fotoğraf: Hirmer Yayınevi, Münih).
143. Sakkara: Yaşlı adam heykeli: EM, CG 34 (fotoğraf: RW).
Sakkara: Kabartma—zorla beslenen kazlar ve kargalar: Devlet Müzesi, D.Berlin, 14642 (fotoğraf: WF).
Sakkara: Kasap öküzü yokluyor: Colorific, Londra.
Sakkara: Kabartma—sığırlar kanalı geçiyor: Rosalind Hall, Londra.
Sakkara: Kabartma—ölülerin heykeli: RW.
144. Sakkara: Kabartma—sakhmet'e sunular: EM, Temp.No: 5.724.15 (fotoğraf: RW).
Sakkara: Nufer'in mezarı-sahte kapılar: Daily Telegraph Colour Library, Londra.
Sakkara: Hetepka'nın mezarı—sahte kapı: RW.
Sakkara: Katip heykeli: EM, CG 78 (fotoğraf: RW).
146. Sakkara: Haremhab'in mezarı—saraylılar: Egypt Exploration Society, Londra.
Sakkara: Haremhab'in mezarı—tutsak: Egypt Exploration Society, Londra.
Sakkara: Haremhab'in mezarı—tutsaklardan detay: Egypt Exploration Society, Londra.
Sakkara: Haremhab'ın mezarı—ikinci salon: Egypt Exploration Society, Londra.
147. Sakkara: Serapeum: RW.
148. Abusir: Havadan görünüm: Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü (fotoğraf: Kraliyet Hava Kuvvetleri, yayın hakkı saklıdır).
Abusir: Kral Userkaf ya da Tanrıça Neith: EM, JE 90220 (fotoğraf: Hirmer Yayınevi, Münih).
149. Abusir: Piramitler: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Abusir: Deniz kayığının restorasyonu: D.Bernard, Londra (Faulkner'dan).
Abusir: Kabartma: Deniz kıyıları: Devlet Müzesi, D.Berlin, 21833.
150. Abu Gurab: Obelisk tabanı: Hirmer Yayınevi, Münih.
Abu Gurab: Tapınağın restorasyonu: D.Bernard, Londra (von Bissing'dan).
Abu Gurab: Mihrap: D.Johannes, Kahire.
Abu Gurab: Kabartma—Manzara: Devlet Müzesi, D.Berlin, 20036.
151. Zavyet el-Aryan: Plan ve "Tabakalı Piramit"in kesiti: OI (Reismer'den).
152-53. Cize: Piramitler: A.A.M. ven der Heyden, Amsterdam.
154. Cize: Plan LJ (Reisner'den).
Cize: Piramitlerin kesitleri: OI (Edwards'dan).
155. Cize: Büyük Piramit'in duvarları: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
156. Cize: Büyük Piramid'in büyük galerisi: *Description de l'Egypte*, 5, Paris, 1823, resim 13 (sağda).
157. Cize: Kefren'in Vadi tapınağı: J.Baines, Oxford.
Cize: Kufu'nun yaklaşun yolu: C.R.Lepsius, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, 1, Berlin, 1849, resim 20.
158. Cize: Kefren ve Horus'un heykeli: EM, CG 14 (fotoğraf: John Hillelson Ajansı, Londra).
159. Cize: Yedek kafa: Robert H.Lowie Antropoloji Müzesi, Berkeley, Ca., ABD, 6.19767 (fotoğraf, H.F.Lutz, *Egyptian Statues and Statuettes in the Museum of Anthropology of the University of California*, Leipzig, 1930, resim 38a'dan).
Cize: Menkaure, Hathor ve nome: EM, JE 46499 (fotoğraf: Hirmer Yayınevi, Münih).
Cize: Oturan heykeller: J.Baines, Oxford.
Cize: Cüce Seneb ve ailesi: EM, JE 51280 (fotoğraf: RW).
160. Cize: Büyük Sfenks: GI (fotoğraf: Elsevier).
Cize: Kabartma—Tanrıça I. Sethos'u kucaklıyor: RW.
Cize: Ptahhotpe'nin sandukası: Ash. 1947.295.
161. Abu Ravaş: II. Arsinoe'nin başı: Met.38.10.
Abu Ravaş: Kral Ra'cedef'in başı: Louvre, E.126.26.
162. Sa el-Hagar: I.Psusennes'in gümüş tabutu: EM, JE 85912 (fotoğraf: RW).
Tell el-Rub'a: Amasis'in naos'u: Mendes Expedition, New York Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
Sa el-Hagar tapınaklarının kalıntıları: A.-P. Zivie, Paris.
164. Kom Abu Billo: Kabartma—Hathor: Bolton Müze ve Sanat Galerisi, Lanchester, 14.89.
Kom Abu Billo: Kabartma—I.Ptolemaios Soter: Ash. 1889.182.
Kom el-Hisn: Kral başı: EM, JE 42995 (fotoğraf: Bildarchiv Foto Marburg, Marburg).
165. Naukratis: Plan: LJ (Petrie'den).
İskenderiye: Plan: LJ (Fraser ve Brunner-Traut'dan).
İskenderiye: "Pompei'nin Sütunu": Careri, a.g.e., I, s.37'nin karşısı.
İskenderiye: Kom el-Şukefa yakınında boyalı mezar: J.Baines, Oxford.
166. Tell el-Farayin: Kabartma-Harhotbe'nin mezarı, sunu taşıyıcıları: EM, JE 46591 (fotoğraf: H.W. Müller, Münih).
Sa el-Hagar: Dizçökmüş heykel: Muzeo Gregoriano Egizio, Vatikan, 166 (fotograf: Alinari, Floransa).
Sa el-Hagar yıkıntıları 1842'de: Lepsius, a.g.e., I, resim 56 (aşağıda).
167. Tell Atrib: Ceho'nun diz çökmüş heykeli: Fundaçao Calouste Gulbenkian, Lizbon, 403.
Behbeyt el-Hagar: Kabartma-tanrının karşısında kral: Güzel Sanatlar Müzesi, Richmond, Va., ABD, 63. 45.
168. Tell el Mukdam: Bronz arslan: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 55.177.
Samanud: Kabartma-sunu taşıyıcıları: Walters Sanat Galerisi, Baltimore, Md. ABD, 22.119.
el-Bakliya: Nekht-harberi'nin diz çökmüş heykeli: Louvre, A 94 (fotoğraf: Alinari, Floransa).
169. Tell el-Ruba: Mastaba evler ve mezarları: Mendes Expedition, New York Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
Heliopolis: Tetu'nun heykeli: Mısır Müzesi, B. Berlin, 8432 (fotograf Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz).
170. Tell el-Yahudiya: Plan: OI (du Mesnil, du Buisson ve Wright'dan). Tell el-Yahudiya: Fayanslar: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 55.182.
Heliopolis: I. Senvosret'in obeliski: D.Johannes, Kahire.
Tell Basta: Plan: OI (Habachi'den).
171. Tel Basta: Altın kap: EM CG 53262.
Tell Basta: Bronz kedi heykeli: Ash. Fortnum B.2 (fotograf: elsevier).
el-Katana: Kral (II. Ramses) heykeli: Romer-Pelizaeus-Museum, Hildesheim, 384.
Saft el-Hinna: I. Nektanebo'nun gövdesi: BM 1013.
172. Sa el-Nagar: Plan LJ (Lézine'den).
Tell Nabaşa: II. Ramses'in oturan heykeli: Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle, 87.111.
173. Sa el-Hagar: Sfenks: EM, CG 394 (Fotograf: RW).
174. el-Sebua: II. Ramses tapınağı RW
el-Maharraka: Sarapis tapınağı, Hector Horeau'nun yaptığı resim: GI
el-Sebua: II. Ramses tapınağı: RW
176. Kalabaşa tapınağı, Hector Horeau'nun resmi: GI
177. Kalabaşa tapınağı yeni yerinde: Rosalind Hall, Londra.

Kalabaşa: Kabartma-Isis'in izlediği Mandulis: A.A.M. van der Heyden, Amsterdam.
Gerf Hüsseyn: II. Ramses tapınağı: RW
178. el-Sebua: II. Ramses tapınağının 1. kapısı ve kolossus heykel: RW
el-Sebua: Tapınaktan kabartma-II. Ramses' Horus'a sunuda bulunuyor: RW
el-Darr: II. Ramses tapınağı: RW
179. Aniba: Pennuit'in mezarı-yargılanma sahnesi: RW.
180. Abu Simbel: Büyük Tapınağın tanrıları: RW.
Abu Simbel: Plan: LJ (Vattenbyggnadsbyran'ın sonuç raporundan).
181. Abu Simbel 19. Yüzyılın başlarında: Roberts, *a.g.e.*, 1, resim 8.
Abu Simbel: Yeni yere taşınış: Colorific! Londra.
182. Nuri: Kral Aspelta'nın kılıfı: Sudan Müzesi, Hartum (fotograf: WF).
Naka: "Arslanlı Tapınağı"n kapısı: WF.
183. el-Smant el-Harab: D.B. Redford, Toronto.
184. Serabit el-Kadim: Teye'nin heykelinin başı: EM, JE 38257 (fotograf: Hirmer Yayınevi Münih).
Vadi Maghara: Kabartma-Kral Sekhemket: R. Giveon, Mishmar Ha'emek.
Serabit el-Kadim: Hator tapınağı: David Harris, Kudüs.
186. Tarım görünümleri: I. Teb mezarı, Sennedcem: Hirmer Yayınevi, Münih.
187. Sürme sahnesinin modeli, Orta Krallık: BM 51090 (fotograf MH)
Tahılın Taşınışı, 18. Hanedan 69. Teb mezarı, Menna: MH.
Tahıl hasadı, 5. Hanedan: 60. Sakkara mezarı, Ti: H.Wild, *Le Tombeau de Ti*, 3, Kahire, 1966, resim CLIII.
Sığırlar, 18. Hanedan: 69. Teb mezarı, Menna: MH.
Tahıl ambarı modeli, Orta Krallık: BM 41573 (fotograf MH).
Üzüm hasadı, 18. Hanedan: 52. Teb mezarı, Nakt: WF.
188. Sığırların gözden geçirilişi, 18. Hanedan: BM 37976 (fotograf: MH).
Çobanlar ve keçiler, 19. Hanedan: 217. Teb mezarı, İpuy: A.Mekhitarian, Brüksel.
Süt sağımı, 5. Hanedan, 60. Sakkara mezarı, Ti: Wild, *a.g.e.*, 2, resim CXXIV.
Avcı ve köpekleri, 5. Hanedan: D. 64. Sakkara mezarı, Ptahhotpe N. de G. Gavies, *The Mastaba of Ptahhetep and Akhethetep at Saqqareh*, 1, Londra, 1900, resim XXII.
Doğuran inek, 5. Hanedan: 60. Sakkara mezarı, Ti: Wild, *a.g.e.*, 2, resim CXXIV.
189. Balık avı, 5. Hanedan, 60. Sakkara mezarı, Ti: Wild, *a.g.e*, 2, resim CXXIII.
Balık oltası, 18.-19. Hanedanlar, University College, Londra 7772. Oltayla balık avı, 6. Hanedan, Prenses Şeşseşet Idut'un Sakkara'daki mezarı, Makramallah, *Le Mastaba d'Idout*, Kahire, 1935, resim VII.
Ağla balık ve su aygırı avı, 6. Hanedan: Prenses Seşseşet Idut'un Sakkara'daki mezarı: J. Baines, Oxford,
Ağ ve oltayla balık ev 6. Hanedan: Seşseşet Idut'un Sakkaradaki mezarı: J. Baines, Oxford.
Su aygırı avı, 5. Hanedan: 60. Sakkara mezarı, Ti: Wild, *a.g.e.*, 2, resim CXVII.
190. Kuyumcu, marangoz ve zanaatkârlar, 18. Hanedan: 181. Teb mezarı, Nebamun ve İpuki: Nina M. Davies'in resmi, BM (fotograf: MH).
Model aletler, 18. Hanedan: Met. 96.4.7, 22.3.245, 22.3.246, 22.3.247, 25.3.104.
Kayık yapımcıları ,5. Hanedan: 60. Sakkara mezarı, Ti: Wild, *a.g.e.*, 2, re sim CXXIX.
Maden işleyenler, 5. Hanedan: Ni'ankhnum ve Khnemhotpe'nin mezarı, Sakkara: DAI.
191. Kasaplar, 18. Hanedan: 69. Teb mezarı, Menna: MH.
Ekmek pişirme, 5. Hanedan: 60. Sakkara mezarı, Ti: Epron ve Daumas,
Le Tombeau de Ti, I, Kahire, 1939, resim LXVIII.
Tahıl ambarları, 5. Hanedan, 60. Sakkara mezarı, Ti: *a.g.e.*, resim LXX. Kasap, fırıncı ve içki yapımcısı modeli, Orta Krallık: Merseyside Eyalet Müzesi, Liverpool, 55.82.7 (Liverpool Üniversitesi Arkeoloji ve Doğu Araştırmaları Okulu'ndan ödünç verilmiştir).
İçki yapımcısı, ahçı ve tahıl öğüten kadın modeli, 1. Ara Dönem Ash. 1921.1421-3 (fotograf: Elsevier).
İçki yapımı modeli, Orta Krallık: BM 36423 (fotograf: MH).
192. Kadın müzisyenler ve dansçılar, 18. Hanedan: BM 37984 (fotograf: MH).
Ev modeli, Orta Krallık: BM 22783 (fotograf: MH).
Sunu taşıyıcıları modeli, Orta Krallık: Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle, 21.326.
Saz fırça, 18. Hanedan: University College, Londra, 7936.
Sepet ve yer örtüsü, Orta Krallık: Liverpool Üniversitesi Arkeoloji ve Doğu Araştırmaları Okulu.
Sandaletler, Yunan-Roma dönemi: University College, Londra, 28360.
193. Ziyafet sahnesi detayı, 18. Hanedan, 19. Hanedan'da kopya edilmiştir: 45. Teb mezarı, Cehuti/Cehutimhab: A.Mekhitarian, Brüksel.
Tarak, 19. Hanedan: Ash. 1890.1101 (fotograf: Elsevier.).
Tuvalet kaşığı, Yeni Krallık: University College, Londra, 14365.
Ayna, Yeni Krallık: BM 37173 (fotograf: MH).
Tabure, 18. Hanedan: BM 2477 (fotograf: MH).
Oyuncak at, Yunan-Roma dönemi: BM 26687 (fotograf: MH).
194. Patamenope'nin heykeli: EM,JE 37341.
Katip paleti: Ash. E.1989.
Katip araç-gerecinin hiyeroglifi, 4. Hanedan: N. de G Davies'in resmi, Ash. (fotograf: Elsevier).
195. Edebi hiyeratik yazı, 12. Hanedan: A. Gardiner, *Egyptian Grammar*, 3. basım, Oxford, 1957, resim III.
Halk yazısı: W.Erichsen, *Auswahl früdemotischer Texte*, I, Kopenhang, 1950, ss.44-45.
Anhai'nin papirusu: BM 10472 (fotograf: MH).
Halk yazısı papiruslar: GI, P.Ox. Griffith 1-2 (fotograf: Elsevier).
196. Hiyeroglif yazımı ve çeviriler: Marion Cox, Abington (Helck'den)
Hiyeroglifler: sığır boynuzları, papirus demedi, saz örgü (4., 12., 18. Hanedanlar): N. de G. Davies'in resimleri, Ash. (fotograf: Elsevier).
Okuma yönü: Marion Cox, Abingdon (Junker'den).
197. Süslü resim yazısı: 82. Teb mezarı: Nina M. Davies, *Ancient Egyptian Paintings* 1, Chicago, 1936, resim XVIII.
Hiyaroglif çizimleri: 139. Teb mezarı, *a.g.e.*, RESİM LVI.
Philae'den süslü yazı: H. Junker ve A. Winter, *Das Geburthaus des Tempels der Isis in Philä*, Viyana, 1965, s.362.
Katlanmış ve mühürlenmiş papirüs mektup: Hekanakte Kağıtları III. Met.
Mektup üzerinde adres: Marion Cox, Abingdon (James'den).
Ostrakon: J. Cerny ve A.H. Gardiner, *Hieratic Ostraca*, 1, Oxford, 1957, resim XXa (1).
198-99. Ordu: D. Barnard, Londra, (Lepsius ve Helck'den).
200. Şişman Ka'aper zayıf karısını kucaklıyor: H.G.
Fischer, "A Scribe of the Army in a Saqqara Mastaba of the Early 5th Dynasty", *Journal of Near Eastern Studies*, 18. 1959, resim 8.
Sunu taşıyan hizmetçi kız: Met. 20.3.7.
Miy'in heykeli: Brooklyn Müzesi, Brooklyn, N.Y., ABD, Charles Edwin Wilbour Fonu, 47.120.3.
Akrobat dansçılı Ostakon: ME (fotograf: WF).
201. IV. Tutmosis ve annesi: EM, CG 42080 (fotograf: Hirmer Yayınevi, Münih),
Mereruka'nın karısı arp çalıyor: *The Mastaba of Mereruka*, 1, Chicago, 1938, resim 95.
202. Sevişen çift: ME 55001 (çizim: Marion Cox, Abingdon).
203. Bataklıkta av: BM 37977.
204. Erotik heykel: ME (çizim: JF).
Süslü kaşık: Louvre, N. 1725.
Bereket heykelleri: University College, Londra, Petrie Koleksiyonu.
205. Koç başlı şeytan figürü: BM 50702 (fotograf MH).
206. Kralın kapı yanında kabartması: Doğu Enstitüsü, Chicago Üniversitesi,
Medinet Habu, VII, Chicago, 1964, resim 490 B.
Altın kutu: Fitzwilliam Müzesi, Cambridge, E.12.1940.
III. Amenofis'in kendine sunuda bulunuşu, Soleb tapınağı: Lepsius, *a.g.e.*, Bölm. III, 87b.
207. Kaplar: Ash. EA 789.
Hayvan mumyaları: Ash. QC 1145, QC 1969.486, QC 1146 (fotograf: Elsevier).
213. Vacit'in bronz heykeli: Museu Civico, Bologna, 294 fotograf: Fotofast, Bologna).
"Hacı şişesi" üzerinde Bes manzarası: Ash. 1890.897 (fotograf: Elsevier).
214-15. Hunefer papirusundan manzara: BM 32751.
1. Sethos'un mumyası: G. Elliot Smith, *The Royal Mumies*, Kahire, 1912, içkapak resmi.
II. Ramses'in mumyası Elliot Smith, *a.g.e.*, resim XLIV.
217. Süslü tabut: Staatliche Sammlung Aegyptischer Kunst, Münih, AS 6055.
İnsan biçimli sanduka: BM 17.
Sanduka: EM, JE 51950 (fotograf: Hirmer Yayınevi, Münih).
Kanopik kaplar: Ash. 1889.1320-3 (fotograf: Elsevier).
Mezar heykelleri: Ash. (fotograf: Elsevier).
218. Granit babun: Museo Capitolino, Roma (çizim: JF).
İki başlı büst: Museo Gregoriano Egizio, Vatikan, 78 (çizim: JF).
Civita Castellana'daki Sfenks: JF.
Alberti madalyonu: JF.
Vatikan'daki obelisk: D.Fontana, *Della transportione dell'obelisco Vaticano*, Roma, 1590.
219. *Sihirli Flüt*'ün başlık sayfası: Uluslararası Mozarteum Vakfı, Salzburg.
Denon'un maden kutusu, yak. 1805: Met. 26.168.77.
Alberobello mezarlığı: Helen Whitehouse, Oxford.
Wedgewood çay servisi: Nottingham Kalesi Müzesi (fotograf: Mayland-Ross Ltd., Nottingham).
Şarap testisi: Fitzwilliam Müzesi, Cambridge, M.I-1976.
Biddulph Grange'de Mısır Bahçesi, yak.1905: Country Life Magazine, Londra.
ABC sineması, Islingion, Londra: Andrew Lawson, Oxford.
Sihirli Flüt için Hockney'in yaptığı dekor, Glyndebourne: Guy Gravett;
Hurstpierpoint.
220-221. Mısır koleksiyonları olan müzeler: JF.

KAYNAKÇA

Ejiptologların çoğunluk çalışmaları uzmanlık dergilerinde yayımlanır; bunlardan da bir düzine kadar vardır. Bu dergiler *Lexikon der Agyptologie*'de anlatılmaktadır. Bu kitaptaki sunum, çoğunlukla dergi yazılarına dayandığından başka kitaplardaki görüşlerden ayrılabilir. Bu, özellikle "Tarihsel Arkaplan" bölümü için geçerlidir.
★ işaretiyle gösterilenler başka dillere çevrilmiştir.

Genel Başvuru Yapıtları
British Museum, *An Introduction to Ancient Egypt*. London 1979.
F.Daumas, *La Civilisation de l'Egypte pharaonique*. Paris 1965.
A.Erman and H.Ranke, *Agypten and ögyptisches Leben im Altertum*. 2nd ed. Tübingen 1923.★
W.C.Hayes, *The Scepter of Egypt*, i-ii. New York 1953, Cambridge (Mass.) 1959.
W.Helck end E. Otto, *Kleines Wörterbuch der Agyptologie*. *2nd ed. Wiesbaden 1970*.
W.Helck et al. (eds.), Lexikon der Agyptologie (6 vols. planned). Wiesbaden 1972—.
E.Hornung, *Einführung in die Agyptologie*. Darmstadt 1967.
H.Kees, *Agypten*. Munich 1933.
S.Moscati (ed.), *L'alba della civiltà*, i-iii. Turin 1976.
C.F. Nims, *Thebes of the Pharaohs, London 1965*.
E.Otto, Wesen und Wandel der ägyptischen Kultur. Berlin etc. 1969.
G.Posener *et al., Dictionnaire de la civilisation égyptienne*. Paris 1959.★
J.A. Wilson, *The Burden of Egypt/The Culture of Ancient Egypt*. Chicago (Ill.) 1951.★

Ayrım Bir: Kültürel Ortam
Eski Mısır'ın Coğrafyası
W.Y. Adams, *Nubia: Corridor to Africa*. London 1977.
K.W. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt*. Chicago (Ill.) and London 1976.
H.Kees, *Das alte Agypten, eine kleine Landeskunde*. 2nd ed. Berlin 1958.★
A.Lucas and J.R. Harris, *Ancient Egyptian Materials and Industries*. 4th ed. London 1962.
P.Montet, *Géographie de l'Egypte ancienne*, i-ii. Paris 1957-61.
B.Trigger, *Nubia under the Pharaohs*. London 1976.

Eski Mısır Araştırmaları
W.R. Dawson end E.P. Uphill, *Who was who in Egyptology*. 2nd ed. London 1972.
L.Greener, *The Discovery of Egypt*. London 1966
Works of travellers to Egypt are also available; many are collected in "Voyageurs occidentaux en Egypte", Cairo 1970.

Tarihsel Temel
E.Bevan, *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*. London 1972.
J.H. Breasted, *A History of Egypt*. 2nd ed. New York 1909.★
Cambridge Ancient History, i-iv. 3rd ed. Cambridge 1970—.
A.H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1961.★
W.Helck, *Geschichte des alten Agypten*. Leiden and Cologne 1968.
E.Hornung, *Grundzüge der ägyptischen Geschichte*. 2nd ed. Darmstadt 1978.
F.K. Kienitz, *Die politische Geschichte Agyptens wom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende*. Berlin 1953.
K.A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B.C.)*. Warminster 1973.
J.G. Milne, *A History of Egypt under Roman Rule*. 3rd ed. London 1924.

Güzel Sanatlar ve Mimari
A.Badawy, *A History of Egyptian Architecture*, i-iii. Giza 1954, Berkeley (Cal.) 1966-68.
S.Clarke and R.Engelbach, *Ancient Egyptian Masonry*. London 1930.
J.-L. de Cenival, *Egypte. Epoque pharaonique*. Fribourg 1964.★
E.Iversen, *Canon and Proportions in Egyption Art*. 2nd ed. Warminster 1975.
K.Lange and M.Hirmer, *Agypten*. 4th ed. Munich 1967.★
H.Schäfer, *Von ägyptischer Kunst*. 4th ed. Wiesbaden 1963.★
W.S. Smith, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. Harmondsworth 1958.
—*A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*. 2nd ed. London and Boston (Mass.) 1949.
C.Vandersleyen *et al., Das alte Agypten*. Berlin 1975

Mezar Taşları
J.Vandier, *Manuel d'archéologie égyptienne*, ii(I). Paris 1954.

Ayrım iki: Nil Üstünde Kuzeye Yolculuk
Anlatılan kazı yerleriyle ilgili karşılaştığımız bir sorun, kaynakçayı bu yer üzerine yazılmış birkaç gönderiyle sınırlandırmak oldu. Belirttiklerimiz, sözkonusu bölgenin bugünkü durumu konusunda en iyi fikri sağlayabilecek ya genel bilgiler veren ya da belli bir özelliği belirten kitaplardır. Tam bibliyografik bilgiler, burada PM olarak kısalttığımız ve cilt ile sayfa sayısıyla gönderide bulunduğumuz B.Porter and R.L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphical Texts, Reliefs, and Paintings* adlı kaynakta bulunabilir (Oxford, 1927 —). Mısır ve Nubya'da halen yürütülmekte olan arkeolojik çalışmalarla ilgili raporlar J.Leclant tarafından *Orientalia* dergisinde yayınlanmaktadır (1950'den bu yana).

Elefantin ve Asvan (PM v.221-44)
E. Bresciani and S.Pernigotti, *Assuan. Il tempio tolemaico di Isi. I blocchi decorati e iscritti*. Pisa 1978
E.Edel, *Die Felsengräber der Qubbet el-Hawa bei Assuan*, i-. Wiesbaden 1967-.

Philae (PM vi.203-56)
H.Junker and E.Winter, *Philä*, i-. Vienna 1958-.
H.G.Lyons, *A Report on the Island and Temples of Philae*. [London 1897].
S.Sauneron and H.Stierlin, *Die letzten Tempel Agyptens. Edfu und Philae*. Zürich 1978.★

Kom Ombo (PM vi.179-203)
J. de Morgan *et al., Kom Ombos*, i-ii. Vienna 1909.

Cebel üs-Silsile (PM v.208-18, 220-21)
R.A. Caminos and T.G.H. James, *Gebel es-Silsilah*, i-. London 1963.

Edfu (PM v.200-05; vi.119-77)
M. de Rochemonteix and E.Chassinat, *Le Temple d'Edfou*, i-xiv. Paris 1892. Cairo 1918-.

Kom el-Ahmar (PM v.191-200)
B.Adams, Ancient Hierakonpolis, *with Supplement*. Warminster 1974.
W.A. Fairservis, Jr. *et al.*, "Preliminary Report on the First Two Seasons at Hierakonpolis", *Journal of the American Research Center in Egypt*, ix (1971-72), 7-68.
J.E. Quibell (vol.ii with F.W.Green), *Hierakonpolis*, i-ii. London 1900, 1902.

el-Kab (PM v.171-91)
P.Derchain, *Elkab*, i. *Les Monuments religieux à l'entrée de l'Ouady Hellal*. Brussels 1971.
Fouilles de el Kab, i-iii. Brussels, 1940-54.

Esna (PM v.165-67; vi.110-19)
D.Downes, *The Excavations at Esna 1905-1906*. Warminster 1974.
S.Sauneron, *Esna*, i-. Cairo 1959-.

el-Mo' alla (Muallâ) (PM v.170)
J.Vandier, *Mo'alla, la tombe d'Ankhifi et la tombe de Sébekhotep*. Cairo 1950.

Cebeleyn (PM v.162-64)

Tod (PM v.167-69)
F.Bisson de la Roque, *Tôd (1934 à 1936)*. Cairo 1937.

Armant (PM v.151-61)
R.Mond and O.H..Myers, *Temples of Armant. A Preliminary Survey*. London 1940.
—*The Bucheum*, i-iii. London 1934.

Luksor (PM ii.²301-39)
H.Brunner, *Die südlichen Räume des Tempels von Luxor*. Mainz 1977.
A.Gayet, *Le Tample de Louxor*. Cairo 1894.

Karnak (PM ii.²1-301)
P.Barguet, *Le Temple d'Amon-Ré à Karnak. Essai d'exégèse*. Cairo 1962.
Reliefs and Inscriptions at Karnak, i-, by the Epigraphic Survey. Chicago (Ill.) 1936-.

Batı Yakası (Pm i² and ii.² 339-537)
H.Carter and A.C. Mace, *The Tomb of Tut.ankh.amen*, i-iii. London etc. 1923-33.
E.Hornung and F.Teichmann, *Das Grab des Haremhab im Tal der Könige*. Bern 1971.
Madinet Habu, i-viii, by the Epigraphic Survey. Chicago (Ill.) 1930-70.
E. Naville, *The Temple of Deir el Bahari*, Introductory Memoir and i-vi. London 1894-1908.
J.Osing, *Der Tempel Sethos' I. in Gurna. Die Reliefs und Inschriften*, i-. Mainz 1977-.
G.Thausing and H.Goedicke, *Nofretari. Eine Dokumentation der Wandgemälde ihres Grabes*. Graz 1971.

Nac' el-Madamud (PM v.137-50)
F.Bisson de la Roque, J.J. Clère *et al., Rapport sur les fouilles de Medamoud (1925-32)*. Cairo 1926-36.

Nakada ve Tuh (PM v.117-19)
J. de Morgan, *Recherches sur les origines de l'Egypte*, ii, 147-202. Paris 1897.

Kus (PM v.123-34)
Kift (PM v. 123-34)
W.M.F. Petrie, *Koptos*, London 1896.

Dendara (PM v.109-16; vi.41-110)
E.Chassinat and F.Daumas, *Le Temple de Dendara*, i-. Cairo 1934-.
F.Daumas, *Dendara et le temple d'Hathor*. Cairo 1969.
A.Mariette. *Denderah*, i-iv. Paris 1870-73.

el-Kasr ve'l Seyyad (PM v.119-22)

Hiv (PM v.107-09)
W.M.F. Petrie, *Diospolis Parva: the Cemeteries of Abadiyeh and Hu, 1898-9*. London 1901.

Abidos (PM v.39-105; vi.1-41)
A.M.Calverley *et al., The Temple of King Sethos I at Abydos*, i-. London and Chicago (Ill.) 1933-.
A.Mariette, *Abydos*, i-ii, Paris 1869-80.
W.M.F.Petrie, *The Royal Tombs of the First Dynasty/Earliest Dynasties*. London 1900-01.

Beyt Hallaf (PM v.37)
J.Garstang, *Mahâssna and Bêt Khallaâf*, London 1903.

Ahmim (PM v.17-26)

Vannina (PM v.31-34)
W.M.F.Petrie, *Athribis*, London 1908.

Kar el-Kebir (PM v.9-16)
H.Steckeweh, *Die Fürstengräber von Qaw*. Leipzig 1936.

Asyut (PM iv.259-70)
F.L., Griffith, *The Inscriptions of Siut and Der Rifeh*. London 1889.

Dey el-Gabravi (PM iv.242-46)
N. de G. Davies, *The Rock Tombs of Deir el Gebrawi*, i-ii. London 1902.

Meyr (PM iv.247-58)
A.M. Blackman, *The Rock Tombs of Meir*, i-vi. London 1914-53.

el-Amarna (PM iv.192-237)
N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, i-vi. London 1903-08.
G.T. Martin, *The Royal Tomb at el-'Amarna*, I-. London 1974-.
T.E.Peet. C.L.Woolley, J.D.S.Pendlebury *et al., The City of Akhenaten*, i-iii, London 1923, 1933, 1951.

eş-Şeyh Said (PM iv.-187-92)
N. de G.Davies, *The Rock Tombs of Sheikh Said*. London 1901.

Deyr el-Berşa (PM iv.177-87)
P.E. Newberry and F.L., Griffith, *El Bersheh*, i-ii. London 1892.

el-Aşmuneyn (PM iv.165-69)
G.Roeder, *Hermopolis 1929-1939*. Hildesheim 1959.

Tuna el-Cebel (PM iv.169-75)
S.Gabra and E.Drioton, *Peintures à fresques et scènes peintes à Hermoupolis ouest (Touna el-Gebel)*. Cairo 1954.
G.Lefebvre, *Le Tombeau de Petosiris*, i-iii. Cairo 1923-24.

eş-Şeyh 'İbada (PM iv.175-77)
Antinoe (1965-1968). Missione archeologica in Egitto dell' Università di Roma. Rome 1974.

Beni Hasan ile Speos Artemidos (PM iv.140-65)
P.E. Newberry F.L. Griffith *et al., Beni Hasan*, i-iv. London 1893-1900.

Zaviyet el-Amvat (PM iv.134-39)
A.Varille, *La Tambe de Ni-Ankh-Pepi à Zâouyet el-Mayetin*. Cairo 1938.

Tihna el-Cebel (PM iv.127-33)
R.Holthoer and R.Ahlqvist, "The 'Roman Temple' at Tehna el-Gebel, *Studia Orientalia*, xliii.7 (1974).

el-Bahnasa (PM iv.124)
W.M.F.Petrie, *Tombs of the Courtiers and Oxyrhynkhos*. London 1925.
The Oxyrhynchus Papyri, i-. London 1898-.

el-Hiba (PM iv.124-25)
H.Ranke, *Koptische Friedhöfe bei Karâra und der Amontempel Scheschonks I bei el Hibe*. Berlin and Leipzig 1926.

Dişaşa (PM iv.121-23)
W.M.F. Petrie, *Deshasheh 1897*. London 1898

Ihnasya el-Medine (PM iv.118-21)
E.Naville, *Ahmas el Medineh (Heracleopolis Magna)*. London 1894.
W.M.F.Petrie, *Ehnasya 1904*. London 1905.

Kom Medinet Gurab (PM iv.112-15)

L. Borchardt, *Der Portretkopf der Königin Teje*, Leipzig 1911.

el-Lahun (PM iv.107-12)
W.M.F. Petrie, *Kahun, Gurob, and Hawara*, London 1890.

Illahun, Kahun and Gurob 1889-90. Londan 1891.

Fayum (PM iv.96-194)
E. Bresciani, *Rapporto preliminare delle campagne di scavo 1966 e 1967. Milan and Varese 1968.*
A. Vogliano, Rapporto degli scavi... Madinet Mādi, i-ii. Milan 1936-37.

Maydum (PM iv.89-96)
W.M.F.Petrie, *Medum*, London 1892.

el-Lişt (PM iv.77-85)
H. Goedicke, *Re-used Blocks from the Pyramid of Amenemhet I at Lisht*. New York 1971.

Mit Rahina (PM iii.217-27)
R.Anthes *et al.*, *Mit Rahineh 1955 and 1956*. Philadelphia (Pa.) 1959 and 1965.
W.M.F. Petrie *et al.*, *Memphis*, i-v. London 1909-13.

Dahşur (PM iii. 228-40)
J. de Morgan, *Fouilles à Dahchour*, i-ii. Vienna 1895-1903.
A. Fakhry, *The Monuments of Sneferu at Dahshur*, i-ii. Cairo 1959-61.

Sakkara (PM iii.83-215 and iii.² 393-776)
P.Duell *et al.*, *The Mastaba of Mereruka*, i-ii. Chicago (III) 1938.
M.Z.Goneim, *Horus Sekhem-khet. The Unfinished Step Pyramid at Saqqara*, i. Cairo 1957.
J.-P.Lauer, *Saqqara. The Royal Cemetery of Memphis*. London 1976.*
Le Tombeau de Ti, i-iii (i by L.Epron and F. Daumas, ii and iii by H.Wild). Cairo 1939-66.
A.M.Moussa and H.Altenmüller, *Das Grab des Nianchchnum und Chnumhotep*. Mainz 1977.

Abusir (PM iii.² 324-50)
L.Borchardt, *Das Grabdenkmal des Königs Sa3hu-rē*, i-ii. Leipzig 1910-13
H.Ricke *et al.*, *Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf*, i-ii. Cairo 1965, Wiesbaden 1969.

Abu Gurab (PM iii.² 314-24)
E.Edel and S.Wenig, *Die Jahreszeitenreliefs aus dem Sonnenheiligtum des Königs Ne-user-Re*. Berlin 1974.

Zavyet el-'Aryan (PM iii.² 312-14)
D.Dunham, *Zawiyet el-Aryan. The Cemeteries Adjacent to the Layer Pyramid*. Boston (Mass.) 1978.

Cize (PM iii.² 10-312)
D.Dunham and W.K.Simpson, *The Mastaba of Queen Mersyankh III*. Boston (Mass.) 1974.
H.Junker, *Giza*, i-xii. Vienna and Leipzig 1929-55.
G.A.Reisner, *Mycerinus. The Temples of the Third Pyramid at Giza*. Cambridge (Mass.) 1931.
A History of the Giza Necropolis, i-ii. Cambridge (Mass.) 1942-55.
W.K.Simpson, *The Mastabas of Kawab, Khafkhufu I and II*. Boston (Mass.) 1978.
C.M. Zivie, *Giza au deuxième millénaire*. Cairo 1976.

Ebu Ravaş (PM iii.² 1-10)
F.Bisson de la Roque, *Rapport sur les fouilles d'Abou-Roasch (1922-1923)* and *(1924)*. Cairo 1924-25.

Ausim (PM iv.68)

Kom Abu Billo (PM iv.67-68)

Kom el-Hisn (PM iv.51-52)

Naukratis (PM iv.50)
D.G.Hogarth, H.L.Lorimer and C.C.Edgar, "Naukratis, 1903, "*Journal of Hellenic Studies*, xxv (1905), 105-36.

İskenderiye (PM iv.2-6)
A.Adriani, *Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano*, series C, i-ii. Palermo 1966.

P.M.Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, i-iii. Oxford 1972.

Sa el-Hagar (PM iv.46-19)
R. el-Sayed, *Documents relatifs à Sais et ses divinités*. Cairo 1975.

Tell el-Fara'in (PM iv.45)

Behbety el-Hagar (PM iv.40-42)

Tell Atrib (PM iv.65-67)
P. Vernus, *Athribis*. Cairo 1978.

Tell el-Mukdam (PM iv.37-39)
E.Naville, *Ahmas el Medineh (Heracleopolis Magna). London 1894, 27-31.*

Samannud (PM iv.43-44)
G.Steindorff, "Reliefs from the Temples of Sebennytos and Iseion in American Collections", Jaurnal of the Walters Art Gallery, vii-viii (1944-45), 38-59.

El-Bakliya (PM iv.39-40)
A.-P. Zivie, Hermopolis et le nome de l'Ibis. Cairo 1975.

Tell el-Rub'a ve Tell el-Timai (PM iv.35-37)
H. De Meulenaere and P.MacKay, *Mendes III*. Varminster 1976.

Heliopolis (PM iv.59-65)
W.M.F.Petrie and E. Mackay, *Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa*. Londra 1915.
H.Ricke, "Eine Inventartafel aus Heliopolis im Turiner Museum", *Zeitschrift für ögyptische Sprache und Altertumskunde*, lxxi (1935), 111-33.

Tell el-Yahudiye (PM iv.56-58)
E.Naville, *The Mound of the Jew and the City of Onias*. London 1890.
G.R.H.Wright, "Tell el-Yehhudiyah and the Glacis", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, lxxxiv (1968), 1-17.

Tell Basto (PM iv.27-35)
Labib Habachi, *Tell Basta*. Cairo 1957.

Saft el-Hinna (PM iv.10-11)
E.Naville, *The Shrine of Saft el Henneh and the Land of Goshen 1885*. London 1887.

El-Hata'na Bölgesi ve Kantir (PM iv.9-10)
M.Bietak, *Tell el-Dab'a II*. Vienna 1975.

Tell Nabaşa (PM iv.7-9)
W.M.F. Petrie, *Tanis II, Nebesheh (Tahpanhes)*. London 1888.

San el-Hagar (PM iv.13-26)
P.Montet, *La Nécropole royale de* 1947-60.
—*Les Enigmes de Tanis*. Paris 1

Tell el-Mashuta (PM iv.53-55)
E.Naville, *The Store City of Pithom and the Route of the Exodus*. London 1903.

Ed-Dakka (PM vii.40-50)
G.Roeder and W.Ruppel, *Der Tempel von Dakke*, i-iii. Cairo 1913-30.

Kuban (PM vii.82-83)

Amada (PM vii.65-73)
H.Gauthier, *Le Temple d'Amada*. Cairo 1913-26.

Es-Sebu'a (PM vii.53-64)
H.Gauthier, *Le Temple de Ouadi es-Seboua*. Cairo 1912.

ed-Derr (PM vii.84-89)
A.M. Blackman, *The Temple of Derr*. Cairo 1913.

el-Lessiya (PM vii.90-91)
S.Curto, *Il tempio di Ellesija*. Turin 1970.

Kasr Ibrim (PM vii.92-94)
R.A. Camions, *The Shrines and Rock-inscriptions of Ibrim*. London 1968.

Dabod (PM vii.1-5)

M.Almagro, *El templo de Debod*. Madrid 1971.

Tafa (PM vii.8-10)
H.D. Schneider, *Taffeh. Rond de wederopbouw van een Nubische tempel*. The Hague 1979.

Beyt el-Vali (PM vii.21-27)
H.Ricke, G.R.Hughes and E.F.Wente, *The Beit el-Wali Temple of Ramesses II*. Chicago (III.) 1967.

Kalabşa (PM vii.10-21)
K.G.Siegler, *Kalabsha. Architektur und Baugeschichte des Tempels*. Berlin 1970.

Dendur (PM vii.27-33)
C.Aldred, "The Temple of Dendur", *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, xxxvi(1)(Summer 1978).

Gerf Hussein (PM vii.33-37)

Aniba (PM vii.75-81)
G.Steindorff, *Aniba*, i-ii. Glückstadt etc. 1935-37.

Abu Simbel (PM vii.95-119)
C.Desroches-Noblecourt and C.Kuentz, *Le Petit Temple d' Abou Simbel*, i-ii. Cairo 1968.
W.MacQuitty, *Abu Simbel*. London 1965.

Sina
A.H.Gardiner, T.E.Peet and J.Cerný, *The Inscriptions of Sinai*, i-ii, London 1952-55.

Botlar
B.Landström, *Ships of the Pharaohs. 4000 Years of Egyptian Shipbuilding*. London 1970.
M.Z.Nour *et al.*, *The Cheops Boats*, i. Cairo 1960.

Piramidler
I.E.S. Edwards, *The Pyramids of Egypt*. London. Various editions.★
A.Fakhry, *The Pyramids*. Chicago (III.) and London 1969.
J.-P. Lauer, *Le Mystère des pyramides*. Paris 1974.

Ayrım Üç: Eski Mısır Toplumunun Çeşitli Yanları P.W. Pestman, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt*. Leiden 1961.
S.Wenig, *Die Frau im alten Agypten*. Leipzig 1967.

Katipler ve Yazı

Dilin değişik aşamalarının gramerlerini şu bilginler yazmıştır: J.B.Callender; J.Cerny and S.I. Groll; E.Edel; A.H. Gardiner; H.Junker; G.Lefebvre; F.Lexa; W. Spiegelberg; W.Erichsen; A.Erman and H.Grapow; R.O. Faulkner. Yazımın betimlenmesinde kullanılan terminoloji W. Schenkel'indir.

Ordu
A.R. Schulman, *Military Rank, Title, and Organization in the Egyptian New Kingdom*. Berlin 1964.
W.Wolf, *Die Bewaffnung des altägyptischen Heeres*. Leipzig 1926.
Y.Yadin, *The Art of arfare in Biblical Lands in the Light of Archaeological Discovery*. London 1963.

Din
H.Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*. New York 1948.★
E.Hornung, *Der Eine und die Vielen*. Darmstadt 1971.
S.Morenz, *Agyptische Religion*. Stuttgart 1960.★
E.Otto, *Osiris und Amun. Kult und heilige Stätten*. Munich 1966.★

Gömü Adetleri

J.-F. and L.Aubert, *Statuettes égyptiennes, chaouabtis, ouchebtis*. Paris 1974.
M.-L. Buhl, *The Late Egyptian Anthropoid Stone Sarcophagi*. Copenhagen 1959.
W.R. Dawson and P.H.K. Gray, *Mummies and Human Remains*. London 1968.
A.M.Donadoni Roveri, I sarcofagi egizi dalle origini alla fine dell' Antico Regno. Rome 1969.
J.Hamilton-Paterson and C.Andrews, *Mummies: Death and Life in Ancient Egypt*. London 1978.
H.Schneider, *Shabtis*, i-iii. Leiden 1977.

YER-ADLARI DİZİNİ

Bu cildin İngilizce aslındaki *Gazetteer* sayfalarını tıpkı-basım olarak yayımlıyoruz. Yer-adları, Türkçede genellikle değişmemektedir. Her yerin karşısında, önce (parantez içinde) hangi ülkede olduğu, sonra enlem ve boylam derece° dakika' ları (N-Kuzey, S-Güney, W-Batı, E-Doğu), daha sonra da kaçıncı sayfada geçtiği gösterilmiştir [Türkçe basım, bazı sunuş sayfalarını biz en sona koyduğumuz için İngilizcesini 4 sayfa geriden izlemektedir; yani örneğin burada 206 diye gösterilen sayfa numarası, elinizdeki kitapta 202'ye karşılıktır.] Kısaltmalar: R-Nehir, Mt-Dağ, Isl.-Ada, L-Göl. Yer-adlarının yanındaki sayfa numaraları, yalnızca haritalara yapılan göndermelerdir. *El-* harf-i tarifi *(artikel)*, alfabetik sıralamada görmezlikten gelinmiştir.

GENEL DİZİN

Eğik sayılar resimlere ya da bunların resimaltı yazılarına gönderide bulunuyor. Arapça "el-" belirtgeçi ve kralların sıra sayıları alfabetik sırayı değiştirmiyor. Teknik nedenlerden dolayı maddelerin alt-başlıkları alfabetik sırada değildir.

İÇİNDEKİLER

Haritalar Dizini

Bölgesel Haritalar Kılavuzu